

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

IZ ZGODOVINE MARIBORA

**Časopis za zgodovino in narodopisje (Review for History and Ethnography),
Nova vrsta, 19. (LIV.) letnik, 1-2, 1983
posvečen zgodovini Maribora
dedicated to the History of Maribor**

VSEBINA — CONTENTS

- Curk Jože*: Nekdanji jezuitski kolegij v Mariboru in njegov gradbeni mojster Janez Fuchs
The Former College of the Jesuits at Maribor and his Architect John Fuchs
- Curk Jože*: Historični viri za urbano-gradbeno zgodovino Maribora
About the historical Sources for the Urban-Building History of Maribor
- Demandt Karl Ernst*: Politična funkcija Marburga v hessenski zgodovini
Marburg's Political Function in the History of the State of Hessen
- Filipič France*: O progresivnem tisku med vojnama v Mariboru
On the Progressive Press between the Wars at Maribor
- Hartman Bruno*: Jože Košar 1908—1982
- Hartman Bruno*: Kulturni tokovi v Mariboru in njegovem zaledju med vojnama
The Cultural Currents at Maribor and Its Hinterland between the Wars
- Hartman Bruno*: Slavjanofil Ivan Sergejevič Aksakov v Mariboru leta 1860
The Slavophil Ivan Sergejevič Aksakov at Maribor in the Year 1860
- Hartman Bruno*: »Südmarkini« knjižnici v Mariboru
»Südmark's« Two Public Libraries in Maribor
- Koropec Jože*: Maribor in največji slovenski kmečki upori
Maribor and the Greatest Slovene Peasant's Uprisings
- Kramberger Rajko*: Ob jubileju
- Mlinarič Jože*: Mariborski mestni sodniki v srednjem veku
The Municipal Judges of Maribor in the Middle Ages
- Mlinarič Jože*: Minoritski samostan v Mariboru 13. stoletje — 1814
The Minorite Monastery at Maribor 13th Century — 1814
- Ostrovška Milica*: Udeležba Mariborčank v predvojnem naprednem gibanju
The Participation of the Women of Maribor in the Prewar Progressive Movement
- Ožinger Anton*: Codex Henrici — malo poznana znamenitost Maribora
Codex Henrici — a Little Known Remarkableness of Maribor
- Penič Lojze*: Partizansko zdravstvo na vzhodnem Pohorju
The Partisan Health Service on Eastern Pohorje
- Požar Branko*: Razvoj prebivalstva občine Maribor v obdobju od 1961. do 1981. leta
Development of the Population in the Maribor Commune in the Period of 1961 to 1981
- Požar Breda*: Maribor v nemškem romanu I
Maribor in the German Novel I
- Simoniti Marjetica*: Iz zgodovine zlatarske in pasarske obrti v Mariboru
From the History of the Goldsmith's and Girdler's Trade in Maribor
- Špendal Manica*: Začetki slovenskega opernega udejstvovanja v Mariboru
The Beginnings of Slovene Operatic Activities in Maribor
- Švajncar J. Janez* — Benedikt Zeilhofer — vojak
Benedikt Zeilhofer — a Soldier
- Vrišer Sergej*: Iz zbirk Pokrajinskega muzeja v Mariboru — II Podobice iz posesti rodbine Brandis
From the Collections of the Provincial Museum at Maribor II — Little Pictures from the Possession of the Brandis Family
- Žnidarič Marjan*: Prispevek k zgodovini Nemcev v Mariboru med obema vojnama
Contribution to the History of the Germans at Maribor between the two Wars

POROČILO — REPORT

Curk Jože: Pokrajinski arhiv Maribor 1978—1982

OCENA — REVIEW

Hartman Bruno: Disertacija o Mariborskem nemškem gledališču

UDK 949.712(-2) (05)
UDC

YU ISSN 0023-4923

KRONIKA

ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

XXXI

1983

IZDAJA IN ZALAGA ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
SEKCIJA ZA KRAJEVNO ZGODOVINO
LJUBLJANA

IZDAJATELJSKI SVET: MARJAN DRNOVŠEK, DR. TONE FERENC, DR. FERDO GESTRIN (PREDSEDNIK), NADA HOLINSKY, OLGA JANŠA-ZORN, DR. JOŽE KOROPEC, JANEZ KOS, ANTOŠA LESKOVEC, BOŽO OTOREPEC, SLAVICA PAVLIČ, MARIJA SERDONER, DR. MIRKO STIPLOVŠEK, PRVENKA TURK, MARJAN ZUPANČIČ

UREDNIŠKI ODBOR:

JANEZ BOGATAJ, FRANCE DOBROVOLJC, MARJAN DRNOVŠEK, DR. TONE FERENC, DR. FERDO GESTRIN, STANE GRANDA, OLGA JANŠA-ZORN, BOŽO OTOREPEC, DR. SERGEJ VILFAN, DR. PETER VODOPIVEC, DR. JOŽE ZONTAR — GLAVNI IN ODGOVORNI UREDNIK: DR. PETER VODOPIVEC — LEKTOR: FRANCE DOBROVOLJC — TEHNIČNI UREDNIK: VASKO SIMONITI — OPREMIL: JULIJAN MIKLAVČIČ — ZA UPRAVO ODGOVARJA UREDNIŠTVO — SOFINANCIRATA RAZISKOVALNA IN KULTURNA SKUPNOST SLOVENIJE — TISKA TISKARNA TONE TOMŠIČ V LJUBLJANI — KLIŠEJE IZDELUJE KLIŠARNA LJUDSKE PRAVICE V LJUBLJANI

TEMATSKA ŠTEVILKA »KRONIKE« — IZ ZGODOVINE MARIBORA

V dvojnem zvezku, s katerim sklepa 31. letnik, predstavlja »Kronika« razprave iz zgodovine Maribora. To je tretja vsebinsko in krajeveno zaokrožena številka v zadnjih letih, ki se v celoti usmerja k zgodovini enega samega kraja. Podobno kot zvezek z razpravami iz zgodovine Ljubljane v 19. in 20. stoletju (št. 2, letnik 29/81) in zvezek z razpravami iz zgodovine Ribnice na Dolenjskem (št. 2, letnik 30/1982) tudi »Kronika« z razpravami iz zgodovine Maribora ne more in ne želi biti celovita podoba mariborske preteklosti. Vseeno pa lahko s sestavki, ki opozarjajo na najrazličnejše vidike mariborske zgodovine in poizkušajo to zgodovino predstaviti ne le v političnih, socialnih in gospodarskih, temveč tudi širših kulturnih razsežnostih dopolni dosedanje poznavanje zgodovine Maribora in postane pomembna osnova za njeno prihodnje raziskovanje. Tembolj, ker sočasno s tematsko številko »Kronike« izhajajo tudi obsežna številka Časopisa za zgodovino in narodopisje, ki je prav tako posvečena Mariboru in njegovi preteklosti. Izid številke »Kronike« z razpravami iz zgodovine Maribora sta finančno podprla Skupščina mesta Maribor in Zgodovinsko društvo v Mariboru, pripravil pa jo je uredniški odbor »Kronike« v tesnem sodelovanju z Jožetom Curkom, arhivskim svetovalcem v Pokrajinskem arhivu v Mariboru.

KRONIKA — ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

31. letnik Ljubljana 1983 2. in 3. zvezek

- Marjan Žnidarič:** Redek jubilej (Ob 80-letnici Zgodovinskega društva v Mariboru) — Stran 99
The Rare Jubilee (At the 80th Anniversary of the Historical Society of Maribor)
- Mavricij Zgonik:** Vloga geografskega okolja na začetek in rast Maribora — Stran 103
The Influence of the Geographical Environment on the Beginnings and Growth of Maribor
- Stanko Pahič:** Arheološka preteklost Maribora — Stran 114
The Archeological Past of Maribor
- Jože Mlinarič:** Maribor do začetka 17. stoletja — Stran 126
Maribor Up to the Beginning of the 17th Century
- Jože Koropec:** Pileatorjeve pritožbe zoper mariborski mestni svet leta 1623 — Stran 138
Pileator's Complaints Against the Maribor Town Council in the Year of 1623
- Sergej Vrišer:** Doneski k opusu baročnih kiparjev Straubov in Jožefa Holzingerja — Stran 144
Contributions to the Opus of the Baroque Sculptors — the Straubs and Jožef Holzinger
- Jože Curk:** Urbano-gradbena in komunalna zgodovina Maribora — Stran 148
The Urban, Architectural and Road and Railway History of Maribor
- Anton Ožinger:** Sedež slovenske škofije na Štajerskem v Mariboru leta 1859 — Stran 158
The Seat of Slovene Styrian Episcopate in Maribor in 1859
- Antoša Leskovec:** Upravni in gospodarski razvoj Maribora v 19. stoletju — Stran 167
Administrative and Economic Development of Maribor in the 19th Century
- Sergej Vrišer:** Stari Maribor: mesto, ljudje in dogodki — Stran 176
Old Maribor: The Town, Its People and Events
- Manica Špendal:** Glasbeno življenje v Mariboru — Stran 183
Musical Life in Maribor
- Bruno Hartman:** Slovensko delavsko bralno in pevsko društvo v Mariboru in njegova knjižnica — Stran 192
The Slovene Worker's Reading and Singing Society in Maribor and Its Library
- Tone Petek:** Kratek etnološki oris železničarske kolonije Studenci v Mariboru — Stran 197
A Brief Ethnological Survey of the Railroad Colony at Studenci in Maribor
- Jelka Pirkovič-Kocbek:** Socialna stanovanjska gradnja v Mariboru — Stran 202
Social Apartment Construction in Maribor
- France Filipič:** Gladovna stavka v moški kaznilnici v Mariboru v avgustu in septembru 1936 — Stran 209
The August and September 1936 Hunger Strike at Men's Penitentiary in Maribor
- Milan Ževart:** Sabotažne akcije v Mariboru od konca aprila do začetka avgusta 1941 — Stran 220
Sabotage Actions in Maribor Between the end of April and August 1941
- Vladimir Bračič:** Razvoj upravne ureditve v Mariboru — Stran 229
The Development of Administrative Regulations in Maribor
- Marjan Matjašič:** Demografsko ekonomski aspekti strukture mariborskega mestnega prebivalstva — Stran 240
Demographic and Economic Aspects of the Structure of the Maribor Townspeople
- Vladimir Bračič:** Nastanek in razvoj visokega šolstva v Mariboru — Stran 247
The Beginnings and the Growth of the University-level Schools in Maribor
- Meta Gabršek-Prošenc:** Razstavna dejavnost v Mariboru — povojno obdobje — Stran 256
The Post-War Exhibitions in Maribor

Ureja uredniški odbor. Glavni in odgovorni urednik dr. Peter Vodopivec. Tehnični urednik Vasko Simoniti. Oblikovalec Julijan Miklavčič

Izdaja Zveza zgodovinskih društev Slovenije, sekcija za krajevno zgodovino. Sofinancirata Raziskovalna in Kulturna skupnost Slovenije. — Tiska tiskarna Tone Tomšič v Ljubljani. Uredništvo in uprava v Ljubljani, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 12. Tekoči račun 50101-678-49040 (Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 12, 61000 Ljubljana — za »Kroniko«). Letna naročnina 300 din za posamezne naročnike, 450 din za ustanove, posamezna številka 150 din, dvojna 250 din, naklada 1500 izvodov

REDEK JUBILEJ
(Ob 80-letnici Zgodovinskega društva v Mariboru)

MARJAN ZNIDARIC

Konec maja je minilo 80 let odkar je skupina narodno zavednih mož — večinoma srednješolskih profesorjev — ustanovila v narodnem domu v Mariboru Zgodovinsko društvo, prvo slovensko znanstveno ustanovo na Štajerskem. Moj namen ni, da bi se v tem zapisu spuščal v podroben opis in analizo historiata društev, saj sta to dovolj temeljito in kvalitetno opravila ob jubileju pred petimi leti že dr. Sergej Vrišer v uvodnem referatu na XVIII. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Mariboru ter prof. Viktor Vrbnjak v razpravi »Prispevek k zgodovinopisju na slovenskem Štajerskem«, ki je bila objavljena v katalogu ob takratni društveni razstavi. Skušal se bom ustaviti zgolj ob nekaterih razvojnih mejnikih in vlogi, ki jo je Zgodovinsko društvo odigralo v preteklosti ter ob pomenu, ki ga ima v današnji samoupravni socialistični družbi.

Zgodovinsko društvo v Mariboru je bilo ustanovljeno v času najhujših narodnostnih bojov na slovenskem Štajerskem, v obdobju nacionalnega in razrednega osveščanja slovenskega življa. Ustanovitelji so se zavedali, da samo politično delo za obrambo in uveljavitev slovenskega naroda ne zadošča. Narod si mora ustvariti tudi kulturo in znanost, če se hoče ohraniti v tekmi z drugimi narodi in če ne želi propasti pred tujim nacionalističnim pritiskom. Nobena znanost pa ni za narod, ki je ogrožen, tako pomembna kot zgodovinska. Ustanovitev društva je bila zato hkrati veliko kulturno in patriotično dejanje.

Mlademu društvu je kratko dobo, do leta 1904 predsedoval Matej Slekolec, za njim pa do leta 1921 dr. Pavel Turner, mož evropske razgledanosti. Idejno je društvo v prvem obdobju vodil tajnik Fran Kovačič. Društvu je v kratkem času uspelo pritegniti v svoje vrste slovensko razumništvo različnih svetovnih naziranj. Vsem je bilo skupno, ukvarjati se z domačo zgodovino, ali pa njeno preučevanje na kakršenkoli način pospeševati. Slovenska javnost je navdušeno pozdravila ustanovitev društva. Nemški listi, zlasti Marburger Zeitung, pa so ga označili kot nov dokaz gibanja »proč od Gradca«. Na takšne trditve so bili ustanovitelji celo ponosni.

Namen društva je bil, gojiti domačo zgodovino in narodopisje, podpirati raziskovanje domačih starin in umetnin, zbirati in preučevati arhivsko gradivo za domačo zgodovino, prirejati zgodovinska predavanja in končno, izdajati društveno glasilo. To se je zgodilo že leta 1904, ko je izšla prva številka »Časopisa za zgodovino in narodopisje«.

Ustanovitev Zgodovinskega društva v Mariboru je bila ob skoraj istočasnem nastanku nemškega muzejskega društva v Mariboru — leta 1902 — hud udarec vsemu spodnještajerskemu nemštvu. Ravno zato si je društvo še posebej zadalo nalogo, da ustanovi svoj muzej, knjižnico in arhiv. Pri vseh teh ustanovah je bil poudarjen nacionalni značaj: muzej naj bi postal nekak narodni muzej za slovensko Štajersko, knjižnica in arhiv naj bi zbiral literaturo, spise in arhivalije, pomembne za slovensko zgodovino. Poudarek na slovenstvu je bil toliko bolj očiten, ker se je z zbiranjem starin in s pripravami za muzej v Mariboru ukvarjalo že nemško muzejsko društvo, arhivalije pa so že desetletja spravljali v graški, seveda nemški, deželni arhiv. Program Zgo-

dovinskega društva je bil napisan sicer v skupem besedilu, vendar ob pretehtanem upoštevanju danih razmer in s primerno daljnoročno načrtnostjo.

V letih pred prvo svetovno vojno je društvo s svojimi znanstvenimi dosežki pomagalo predvsem v političnem in gospodarskem boju Slovencev na Štajerskem za njihov nacionalni obstoj, ki jim ga je nemštvo s svojimi makiavelističnimi raznarodovalnimi metodami odrekalo. Kako pomembno je bilo delovanje društva v tem obdobju, priča tudi podatek, da je naša mirovna delegacija na pariški mirovni konferenci po prvi svetovni vojni odbijala nemške zahteve po slovenskem Podravju prav z argumentiranim gradivom, ki ga je zbralo Zgodovinsko društvo v Mariboru.

Poleg organizacije muzeja, knjižnice in arhiva, je bila v prvem obdobju glavna društvena dejavnost izdajanje »Časopisa za zgodovino in narodopisje«, ki je bil za Slovenskim pravnikom druga najstarejša slovenska znanstvena revija in ki si je kmalu pridobila sloves tudi v evropskem znanstvenem svetu. Kljub gmotnim težavam, ki so pestile revijo od vsega začetka, zlasti pa v času prve svetovne vojne in nekaj let po njej, lahko sledimo neprestanemu kvalitetnemu vzponu revije, ki so ji dajali svojevrsten pečat takratni uredniki, od prvega Antona Kaspreta, prek Frana Kovačiča do Franja Baša in Janka Glazerja. V času urednikovanja slednjih dveh, v drugi polovici tridesetih let, je dosegel »Časopis za zgodovino in narodopisje« svoj prvi vrh. V tem času so se na njegovih straneh pojavila imena večine takrat vodilnih slovenskih znanstvenih delavcev.

S svojo bogato vsebino »Časopis za zgodovino in narodopisje« ni posegal samo v obravnavo preteklosti severne Slovenije, od Koroške do Prekmurja, veliko je bilo tudi prispevkov o širših vprašanjih slovenske zgodovine, vedno vidnejše mesto pa so dobile nekatere druge družboslovne vede, predvsem filologija in etnologija. Narodnoobrambni vidik poslanstva »Časopisa za zgodovino in narodopisje« pred prvo svetovno vojno kakor tudi v času stare Jugoslavije, ko so nemške nacionalistične teritorialne pretenzije po Mariboru in slovenski Štajerski dobivale vedno večje razsežnosti, uvršča »Časopis za zgodovino in narodopisje« med tiste obrambne stebre slovenstva, ki so si našli stalno mesto v mozaiku duhovne rasti našega naroda.

Ob nemškem napadu leta 1941 je drugi zvezek 35. letnika že bil v tiskarni, vendar ni bil natisnjen. Kljub temu pa lahko dotedanje izhajanje »Časopisa za zgodovino in narodopisje« brez pridržkov ocenimo kot obdobje, ko je časopis pomembno prispeval k oblikovanju slovenske znanstvene misli.

Res je, da je okupacija močno prizadela slovensko Štajersko, zlasti Maribor in da so se rane, prizadejane v letih 1941–1945, le počasi celile, vendar bosta Maribor in severovzhodna Slovenija, kot je zapisal dr. Vladimir Bračič v uvodni besedi prvega letnika Nove vrste leta 1965, kljub mnogim objektivnim težavam pred zgodovino le težko opravičila vrzel, ki je nastala z 20 letnim neizhajanjem časopisa. Šele ob 20-letnici osvoboditve se je z novim zagonom rasti visokega šolstva v Mariboru obudil k življenju tudi »Časopis za zgodovino in narodopisje«, ki ga sedaj skupno izdajata univerza in Zgodovinsko društvo, zalaga domača založba Obzorja, vodita pa izdajateljski svet in marljiv uredniški odbor. 17 letnikov »Časopisa za zgodovino in narodopisje« Nove vrste priča, da tako sodelavci kot uredništvo skušajo nadoknaditi zamujeno, to toliko lažje, saj se je z rastjo mariborske univerze ter številnih kulturnoznanstvenih institucij naglo večal tudi krog sodelavcev, ki lahko temeljiteje in načrtneje pokrivajo posamezna znanstvena področja. Toda o »Časopisu za zgodovino in narodopisje« bodi dovolj, vrnimo se zopet k društvu.

Za obdobje stare Jugoslavije so karakteristična društvena prizadevanja, da njegove zbirke prerastejo v poklicne kulturnoznanstvene ustanove. To se je tudi zgodilo. V dvajsetih in tridesetih letih so iz Zgodovinskega društva izšle danes pomembne mariborske kulturne institucije: študijska (sedaj univerzitetna) knjižnica, pokrajinski muzej in pokrajinski arhiv; iz pokrajinskega muzeja pa po osvoboditvi še zavod za spomeniško varstvo, umetnostna galerija in muzej narodne osvoboditve. Tako kot je prvemu obdobju društvenega delovanja vtisnil svoj pečat Fran Kovačič, sta v drugem obdobju glavno bre-

me kulturno-znanstvenega preporoda v Mariboru nosila na svojih plečih Franjo Baš in Janko Glazer, ki se jima je nekoliko pozneje pridružil še Bogo Teply.

Tudi v idejni usmerjenosti je igralo Zgodovinsko društvo v tistem času pomembno avantgardno vlogo, saj se je v tridesetih letih v društvu in njegovih akcijah že močno čutil vpliv mariborskih komunistov, ki so se zavedali, da v razmerah takrat nerešenega nacionalnega vprašanja in ob vse močnejšem dviganju glave nemških nacionalistov v obmejnem Mariboru pomeni Zgodovinsko društvo s svojim znanstveno raziskovalnim delom pri preučevanju slovenske zgodovine eno od osnov zagovarjanja pravice slovenskega naroda do nacionalne in socialne samobitnosti.

Ko se oziramo na setev in rast, ki je pognala iz zamisli Zgodovinskega društva v obdobju med leti 1903 in 1941, ne moremo mimo vrste drugih akcij tega društva. Že v prvih letih društvenega življenja so se zvrstila različna predavanja, v tridesetih letih so jim sledili t. i. zgodovinski večeri, povezani tudi z družabnostjo. A tudi vsakoletni občni zbori, ki so jih v prvih letih sklicevali v različnih krajih na slovenskem Štajerskem, so bili veliko več kakor suhoparno poročanje o delovanju društva, na njih so se kresale kritične misli o lastnem delu in porajali daljnosežni načrti, od katerih so bili mnogi uresničeni šele v povojnem času.

Leta 1941 je nacistični okupator, podobno kot vsem drugim kulturnim institucijam v Mariboru, pretrgal nit življenja tudi Zgodovinskemu društvu. Njegovo 38-letno delovanje do druge svetovne vojne lahko obeležimo kot čas, ko sta Maribor in slovenska Štajerska prav z Zgodovinskim društvom prispevala pomemben delež k ustvarjanju in rasti slovenske kulturne in znanstvene tvornosti. Slovenski narod je v narodnoosvobodilnem boju in ljudski revoluciji ustvaril možnost, da se prvič v zgodovini uveljavi v vsej svoji za narod karakteristični širini in globini. Zato pomeni tretje obdobje, od osvoboditve do danes, čas društvene aktivnosti na povsem novih temeljih, na svobodnem kulturnem in znanstvenem delovanju in izražanju.

Obdobje od osvoboditve do danes bi mogli imenovati žetev Zgodovinskega društva v Mariboru, kakor je v že omenjenem referatu zapisal dr. Vrišer. Kar je bilo zasejano leta 1903 in je dozorevalo skozi 38 let, nasilje med okupacijo ni moglo zatreti, ampak je v novi Jugoslaviji pognalo še bohotnejšo rast. V jeseni 1945 je bilo mariborsko Zgodovinsko društvo obnovljeno kot samostojno društvo. Enotna organizacija zgodovinarstva v Sloveniji pa je leta 1947 narekovala reorganizacijo v podružnico Zgodovinskega društva za Slovenijo. Od leta 1966 je bila podružnica vključena še v Zvezo kulturnih delavcev Maribor, kjer je lahko soočala svoje interese in izkušnje z ostalimi strokovnimi društvi, ki so nastala v Mariboru po osvoboditvi. Od leta 1978 pa deluje društvo v okviru Zveze kulturnih organizacij, kar omogoča društvenemu življenju širši in neposrednejši stik z delovnimi ljudmi in občani ter večjo možnost vključevanja v društvo ne samo zgodovinarjem, marveč tudi ljubiteljem zgodovine. Novo prelomnico v razvoju Zgodovinskega društva v Mariboru je prineslo leto 1978, ko smo se po določilih novega republiškega zakona o društvih, zlasti pa zaradi povečanega zanimanja in potreb v Mariboru, odločili za novo organiziranost, znova za samostojno društvo, ki se združuje v Zvezo zgodovinskih društev Slovenije. S tem je bolj prišla do izraza doslednejša izpeljava načela interesnega združevanja delovnih ljudi in občanov ter javnosti društvenega delovanja. Predolg bi bil spisak, če bi hoteli naštetati vse večje društvene akcije in prireditve po osvoboditvi, pa vendar bi kot kažipote, ki so dajali društvenemu delu vseskozi pravo samoniklo, a dovolj strokovno vsebinsko orientacijo, nekatere le navedel; npr. četrto zborovanje slovenskih zgodovinarjev leta 1947, simpozij slovenskih zgodovinarjev v Ljutomeru ob 100-letnici prvega slovenskega tabora, postavitev številnih spominskih obeležij, vezanih na pomembne dogodke ali osebnosti iz naše preteklosti, ali iz zadnjega obdobja XVIII. zborovanje slovenskih zgodovinarjev leta 1978, simpozij o krajevni zgodovini »Pohorje skozi stoletja« v Ribnici na Pohorju itd. Zanimanje za zgodovino pa so budile tudi druge oblike društvene dejavnosti, tako predavanja, krožki mladih zgodovinarjev po šolah, ekskurzije ipd.

Vse to nam dokazuje, da so tudi v sedanji fazi družbenega razvoja pri nas strokovna društva kljub ustreznim poklicnim institucijam še kako potrebna. Njihova samoupravna organiziranost in delovanje pa mora temeljiti na samoupravnih načelih s ciljem podružbljanja kulture in znanosti. V društvih si moramo z vsemi močmi prizadevati, da bomo rezultat našega dela čimbolj približali potrebam vsakdanje družbene prakse. Lahko rečemo, da je Zgodovinsko društvo v Mariboru v svoji idejni in programski usmeritvi, katere glavni poudarek je v proučevanju zgodovine severovzhodne Slovenije, v približevanju znanstvenih dosežkov v zgodovinopisju čim širšemu krogu ljudi, v naporih za posodobitev pouka zgodovine na naših šolah ter v pridobivanju novega članstva, na dobri poti, da nadaljuje bogato tradicijo mariborskih zgodovinarjev, ki so od leta 1903 veliko naredili za to, da je slovenski človek ob naši severni meji postal in ostal gospodar na svojem.

Pri presojanju društvene družbene vrednosti moramo upoštevati zlasti čas in prostor, v katerem je društvo skozi tri zelo različna razvojna obdobja delovalo in pri tem vedno izhajalo iz konkretnega življenjskega predvsem političnega in socialnega položaja slovenskega človeka v tem delu Slovenije. Ravno to pa je vrednota, ki jo je treba tudi v bodoče z vso skrbjo negovati in prenašati na generacije, ki prihajajo.

VLOGA GEOGRAFSKEGA OKOLJA NA ZAČETKE IN RAST MARIBORA

MAVRICIJ ZGONIK

Uvodoma naj pripomnimo, da v vsakdanji rabi pogosto zamenjavamo ali celo istovetimo pojem »geografsko okolje« s pojmom »naravno okolje«. V naših razmišljanjih gre za geografsko okolje. V modernem času neredko zamegljujemo vlogo in pomen naravnih dejavnikov v odnosu do družbe in njenih gospodarsko potencialnih sestavin. Razumljivo je, da dvig in razmah tehničnega razvoja slabita odnose med naravnimi in družbenimi elementi. Menimo pa, da je to več ali manj navidezno. Družba vključuje v svojem razvoju področja naravnih sestavin in njihove silnice samo bolj intenzivno in funkcionalno. Narava si jo pri tem podreja in preoblikuje. Sodobna družba odkriva v naravnem okolju vedno bolj raznolike lastnosti. Danes smo vedno bolj priča intenzivnejšemu prepletanju naravnih in družbenih procesov ter vedno močnejšemu poseganju v naravno okolje. Celo tako daleč, da že bistveno preusmerjamo tudi prirodni proces sam. S tem naravno okolje ne spremeni le svoje relativne vloge v družbenogospodarskem razvoju temveč se pod vplivom družbe spreminja tudi samo v sebi.

Z napredkom gospodarskih virov in tehničnih silnic se naravno okolje vedno bolj prepleta z antropogenimi sestavinami. Temu procesu smo priča tudi na primeru nastanka in razvoja Maribora. Tako morejo postati učinki družbenopolitičnih in gospodarskih dejavnikov zaradi vse bolj tesnega prepletanja med naravnimi in družbenimi dogajalnji »bistveni sestavni del novega, preusmerjenega okolja, ki pomeni za današnje dogajanje realno geografsko okolje«.¹

Resnično geografsko okolje, v katerem se razvija današnji Maribor kot velika urbana sredina, je že močno različno od prvotnega okolja, ki so ga v začetku omogočili takratni naravni elementi in procesi. V veliki antropogeni aglomeraciji, v našem primeru v mariborski sredini, v gosto naseljenih in razvitih mestih »živi prvobitno prirodno okolje le v naših abstraktnih in teoretičnih konstrukcijah, ki so zgolj fizičnogeografske«.² Funkcija in vloga naravnih elementov se spreminjata ne le relativno v odnosu do drugih družbenopolitičnih in gospodarskih pojavov, temveč tudi v samih sebi absolutno.

Od prvih začetkov srednjeveškega Maribora do današnjega razvoja je vloga geografskih elementov v njegovem resničnem

geografskem prostoru različno ovrednotena, tako absolutno kot relativno. Tako kot pri drugih pomembnih mestnih aglomeracijah beležimo tudi pri Mariboru nepretrgano prisotnost geografskega okolja z določenim pomenom in relativno funkcijo. S spreminjanjem družbenopolitične in gospodarske intenzitete ozir. aktivnosti se spreminja tudi vloga njegovega geografskega okolja.

Čeprav v moderni vlogi vplivi geografskih elementov zaradi močne tehnizacije življenja niso takoj razvidni, se vendar tudi tu srečavamo z vrsto antropogenih elementov starejšega izvora. Tudi v vodovodnem omrežju, kanalizaciji, mestni razsvetljavi, da ne govorimo o prometnih vpadnicah in njihovi usmerjenosti, v izgradnji stanovanjskih sosesk itd. so elementi geografskega okolja. Tudi v urbanem razvoju, v zazidavi mesta in razmeščanju industrijskih obratov, turističnih in rekreacijskih objektov pogosto še dolgo sledimo vplivom geografskega okolja, pa naj v njih izstopajo enkrat prirodni ali drugač po družbi usmerjeni elementi.

V naslednjih poglavjih želimo nekoliko podrobneje opozoriti vsaj na nekatere pomembnejše, to je aktivnejše sestavine geografskega okolja, vsaj na take, ki so »pomagale« kvalitetno usmerjati razvoj obdravskega mesta od njegovih začetkov do danes. Zlasti na tiste, ki so imele ali še imajo globljo in daljšo funkcijo. Pri tem je razumljivo, da je času, to je družbenem in tehničnemu ustroju primerno pri nekaterih včasih v ospredju bolj naravni, pri drugih antropogeni značaj, vendar v smislu simbioze in v skladu medsebojne sozavisnosti. V dano geografsko okolje Maribora skupno vnašajo konkretne spremembe.

V samem nastanku in zgodnjem razvoju Maribora pod Traungauci, Babenberžani in pozneje Habsburžani vse do 13. st. odkrijemo v analizi nastajanja in preobraženja mariborskega geografskega okolja v dotakratnem skoraj še nedotaknjenem naravnem okolju vplive treh bistvenih antropogenih elementov. Najprej obrambna vloga takratnega mariborskega gradu na današnji Piramidi proti vojaškemu vpadam in latentni nevarnosti z vzhoda. Na to kaže tudi ime mestnega naselja, ki ga dobi po gradu.³

V zgodovinskih dokumentih se grad omenja prvič leta 1164, zaradi takratne obrambne vloge proti Madžarom pa je verjetno nastal

že prej, v 11. st.⁴ Mejni grofje so s tem zlasti varovali oživljajočo trgovsko prometno pot vzdolž Drave v vzhodno-zahodni smeri in obratno. S krepitvijo fevdno usmerjenega gospodarstva se javlja tudi vzpodbuda za trgovinsko izmenjavo med subpanonskimi in alpsko-karantanskimi proizvodi. Obdravska trgovsko prometna pot pridobiva na pomenu in je še dolgo vodilna. Kot usmerjevalec prometa in trgovine v podolžni smeri postaja Drava izredno pomemben fenomen v geografskem okolju nastajajočega obdravskega mesta.

V vzhodnem delu prvobitnega »mariborskega« agrarnega naselja⁵ nastaja s tem jedro mariborskega srednjeveškega mesta, saj se tu križa obdravska pot z drugo najpomembnejšo, meridionalno prometno potjo v smeri proti Graški in Celjski kotlini. Prav tam nad dravsko strugo, kjer so bile za takratne razmere najpovoljnejše reliefne razmere za izgradnjo mostu, za trdnejši in trajnejši prehod čez Dravo. Kaže, da so bile naravne možnosti dravske struge kje drugje, više ali niže od izbrane lege, manj mikavne. Drava stopa pod Meljem v tektonsko usmerjeno strugo, kjer se poveča hitrost toka tik pod Meljskim hribom, na desni strani pa spremlja strugo aluvialni, pogosto poplavljeni pas.

Nastajajoča mostiščna lega mariborskega mestnega naselja omogoča krepitev in funkcijo obeh naravnih prometnih smeri. Za to govori tudi dejstvo, da ni mostišče nastalo nekje više ob Dravi v smeri proti današnjemu Limbušu, kjer predvidevajo arheologi, da je bil tam v rimski dobi prehod čez Dravo.

Relativno ugodna lega je bila prvovrsten naravni element v takratnem nastajajočem mariborskem geografskem okolju. Tu je tudi vzhodno ustje Dravske doline, ki prehaja v Mariborsko polje. Na tem mestu se značaj reliefa močno razširi. Tu se križata tudi obe glavni naravni primestni poti ozir. smeri med severnim vznožjem Pohorja in skrajnim južnimi obronki Slovenskih goric s Košaškim klancem vred, tu začenja tudi Mariborsko polje v širini 4,5 km zračne črte med današnjim Račjim dvorom in Zgor. Radvanjem ozir. spodnjo postajo pohorske vzpenjače ter okoli 5 km v zračni črti med zahodnim robom Stolnega vrha in Spod. Radvanjem ozir. Betnavo. Vznožje Meljskega hriba, ki se dravski strugi najbolj približa in ki je že po imenu znan zaradi močnega erozijskega delovanja mladoterciarnih sedimentov, v takratnih pogojih ni bilo mikavno za vodilno pot proti vzhodu. Proti Ptujju usmerjena

cesta je morala izbrati drugo varianto na desnem bregu Drave nad Stražunskim gozdom ob zahodnem robu široke diluvialne terase na osrednjem dravskem vršaju.

Tako je s strnitvijo starejšega agrarnega naselja ob današnji Koroški cesti in dravskega mostišča nastalo jedro bodočega mesta. Nadaljnja rast zazidave je nakazana v smeri proti severu. Historično jedro Maribora se je razvilo, če bi pokazali na karti velikega merila, na prehodu Dravske doline v zgornje Dravsko polje. To in nadaljnji razvoj je priklicala mostiščna lega na najugodnejšem mestu reliefa med Mariborskim otokom in Meljskim hribom, v sistemu dravskih teras z rahlo nagnjenostjo proti vzhodu. Ježe med njimi, razen med aluvialnim svetom v sami dravski strugi, in prvo višjo teraso do gornje Gosposke in Slovenske ulice, so po višinski razliki razmeroma skromne in za zazidavo ugodne.

Takšen relativno ugoden začetek Maribora krepita še značilna lega in funkcija mesta na stičišču več naravnogeografskih enot z različnim geografskim in gospodarskim potencialom. Mesto Maribor je nastalo in se razvijalo na stičišču pet reliefno, geološko in gospodarsko funkcionalno različnih pokrajinskih enot. To so: prometno in transportno, v moderni dobi tudi hidroenergetsko in mikroklimatsko pomembna Dravska dolina z dovolj globoko in vodnato dravsko strugo, z lesom izredno bogato in gradbenim kamnom založeno ter živinorejsko pomembno Dravsko Pohorje, gozdarsko še pomemben in kmetijsko važen iz metamorfnih kamenin zgrajeni Kozjak, dalje kmetijsko še bogatejše Dravsko polje ter vinogradniško, poljedelsko, pozneje tudi sadjarsko pomembne Slovenske gorice.

Osrednja gravitacijska lega in širši vpliv Maribora v sredi imenovanih pokrajinskih enot krepita trgovsko prometno posredovalno vlogo v obdravski smeri med Koroško in subpanonskim zaledjem ter med Graško kotlino, dolino Mure in Celjsko kotlino.⁶ To in gospodarsko različne stične pokrajine na drugi strani so bile poleg takratnih družbenopolitičnih gospodarskih spodbud trdna osnova za nadaljnji razvoj »mariborskega« naselja.

Širjenje novega geografskega okolja, same zazidave in neposredne mestne aglomeracije iz prvotnega obdravskega naselja na prvi visoki dravski terasi je tesno povezano z morfološko dostopnejšim terenom tudi na višjih diluvialnih terasah. Pomembno funkcijo za razmah takratnega Maribora ima ob prehodu naturalnega gospodarstva v denarno

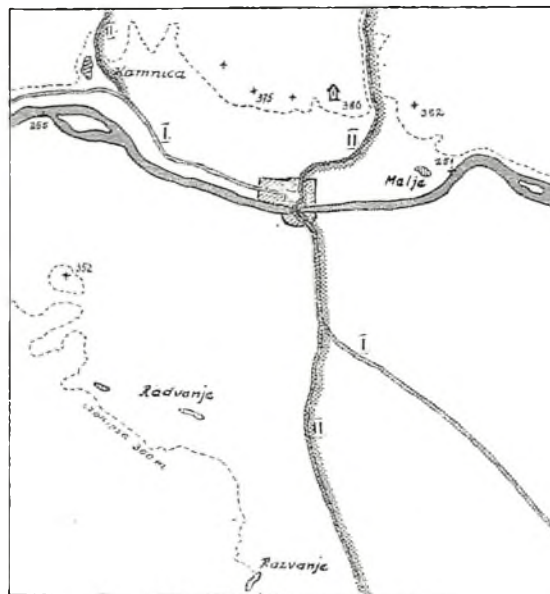
gospodarstvo, ob napredku obrti in trgovine tudi mehanska sila Drave. Obsežnejša aluvialna terasa na levem bregu in dovolj globoka deroča voda sta takrat aktiven naravni faktor za nastanek in razmah mlinarstva. Vodni mlini na Dravi, od Mlinske ulice do dravskih Benetk so postali obrtni temelj mesta⁷ in ena njegovih bistvenih značilnosti še stoletja naprej.

Takšen razvoj so narekovali in spodbujali tudi interesi fevdnih gospodov na mariborskem gradu, ki je pomemben in dolgotrajen antropogeni faktor v danem geografskem okolju. To sposobnost Maribora pospešujejo tudi poznejši deželni gospodje.

V poznem srednjem veku se javljajo v dotakratnem geografskem prostoru novi antropogeni vplivi. Ugodna geografska lega, sosesčina z raznimi pridelki, žitom, vinom, mesom, kožami, lesom bogatejših bližnjih ali oddaljenih pokrajin ter ugodna gospodarska politika mestnih gospodov, vse to je ugodno vplivajo tudi k razmahu obrti in trgovne. Takratno mesto si pridobiva v zvezi z vsem tem mestne preprave, tako tedenske sejme, mostnino, mitnino, stojnino, pozneje obvezno pristajanje splavov in šajk, osredotočenje prodaje vina in preprodaje živine le na mariborskem trgu. Puff, eden najstarejših raziskovalcev obdravskega mesta, poroča, da so smeli voziti vino brez carine skozi Slovensko Bistrico samo mariborski meščani.⁸ Vse to in drugo je bilo zlasti v škodo takratnemu Ptujju. Pozitivno vlogo ima v takratnem denarnem gospodarstvu tudi razmeroma močna prisotnost mariborskih Židov.

V skladu s krepitvijo materialne in politične oblasti Habsburžanov, usmerjene proti Trstu, se krepi tudi gospodarska vloga takratnega Maribora. Košaški klanec ob severni vpadnici postaja vse pomembnejši del bližnjega geografskega okolja, vedno bolj usmerja promet proti severu s starejše poti čez Plač. Še vedno je zelo važna tudi obdravska prometno tranzitna smer z alpskim zaledjem, zlasti zaradi prodaje vina, nakupa kovinskih izdelkov in lesa. Takšen gospodarski razvoj ščitijo Habsburžani z raznimi predpravicami zlasti v 14. st.

Od druge polovice 15. st. dalje sledi doba relativne stagnacije in do neke mere celo nazadovanja. Takratni družbenopolitični razvoj ni bil ugoden. Spodbudnih ukrepov in posegov za hitrejši razvoj je bilo malo. Več je bilo takih z negativnimi posledicami. Med pojavi, ki so hromili razvoj, je treba med drugim poudariti ponovne vpade od vzhoda, s strani Madžarov in Turkov tudi v bližnjo

Mostiščna lega Maribora v 12. st.

okolico mesta. Maribor zopet prevzema obrambno vlogo, zlasti s »spodnjim gradom« v severovzhodnem oglu obzidanega mestnega kareja. Procvit mesta usiha tudi zaradi takratne splošne krize, krepitve tujih trgovcev, ki prevzemajo velik del tranzitne trgovine, ter odhoda denarno pomembnih židovskih meščanov. Stiki med subpanonskimi in panonskimi pokrajinami na eni ter alpskimi deželami na drugi strani so se močno umirili. V ta čas spada tudi ponovna oživitve konkurenčnega Ptujja. Nekatere gospodarske pravice in privilegije Maribor celo zgubi. V takratnem Mariboru se zmanjšata tako trgovina z vinom kot pomen obdravske trgovsko prometne poti v korist meridionalne smeri.

Takšni antropogeni vplivi povzročijo splošen padec trgovine, obrti in prometa ter povečano zanimanje za agrarno proizvodnjo v neposredni geografski sosesčini. Doba relativne stagnacije terciarnih dejavnosti pomeni večje zanimanje za primarne dejavnosti, ne le v mestu temveč tudi izven njega. V neposrednem zaledju, na skrajnih obronkih Slovenskih goric meščani krčijo gozdne površine, pojavljajo se vinogradi in viničarje. Interesantnejše postaja takrat zanje tudi z gozdom bogato Pohorje. Mesto si skuša zagotoviti pravico do sečnje na površinah na severni strani Mariborskega Pohorja nad Radvanjem do Bolfenka. V času dolgotrajne stagnacije mariborsko geografsko okolje spreminja svojo funkcijo. V ponovno ospredje stopajo njegovi naravni elementi. Doba relativne »agrari-zacije« mesta oslabi tudi njegovo gravitacijsko območje.

Novo, preobraženo vlogo dobiva geografsko okolje Maribora s ponovnim razcvetom gospodarstva od prve polovice 18. st. dalje. Spodbude prihajajo tedaj iz osrednje, okrepljene centralne politične oblasti, zlasti od Karla VI. dalje. Omogočata jo dokončen umik Turkov iz Podonavja ter oživitve trgovine in prometa med Podonavjem, alpskim svetom in Jadranom. Svobodna tržaška luka močno preusmeri promet proti jugu, Italiji in Levanti. Nove antropogene sestavine prihajajo s političnim hotenjem centralne oblasti povečati v državi manufakturo, obrt, trgovino in promet. Za takratni Maribor je bila zlasti pomembna oživitve trgovine in prometa po novi, modernizirani tržaški cesti. Obnovljena je bila tudi koroška cesta, vendar poldnevniška smer vse bolj pridobiva na pomenu. V takem vzdušju dobiva takratni Maribor tudi nekatere upravne in druge urade. Ugodnost geografske lege prihaja ponovno do veljave.

Manufakturna politika vladarjev močno poveča promet blaga tudi na večje razdalje. Obdravska prometna žila pridobiva na pomenu zlasti z razmahom glažut, fužin in kovinsko predelovalne podjetnosti na Pohorju, trgovine z lesom v Dravski dolini in drugimi agrarnimi predmeti iz zahodnega zaledja. Zanimanje za merkantilni les s Pohorja se zelo poveča. Okrepi se tudi transportni pomen Drave. Šajke in splavi na Dravi plujejo tedaj tudi proti nižinskemu delu daleč na vzhodu, še se pa obvezno ustavljajo v dravskem Pristanu, v Lentu. Še od prej ohranjeno usnjarstvo, mlinarstvo in predelovanje agrarnih pridelkov se močno povečajo.

Oživljeno gospodarstvo, ki se opira tedaj tudi na široko zaledje in s tem tudi na oživljeno trgovsko prometno križišče, sta tista nova družbena elementa, ki geografsko okolje občutno razširita in diferencirata. Na prehodu iz 18. v 19. st. deluje v Mariboru vojaška oblačilnica kot prvi večji manufakturno industrijski obrat. Kljub hitrejšemu gospodarskemu ritmu pa so v takratnem geografskem okolju Maribora še močno ohranjeni ostanki starejšega izvora. Obe glavni prometni žili se še naprej držita starejšega mestnega načrta. Zazidava se širi v glavnem ob današnji Partizanski cesti in na drugi strani Drave na Taboru in v Magdalenskem predmestju ob Tržaški cesti.

Družbenopolitične in gospodarske spodbude v smislu fiziokratizma, kot nov antropogeni element, vplivajo tudi na okrepitev agrarne proizvodnje v oddaljenejšem geografskem okolju. Z uvajanjem krompirja in koruze ostaja vse več žita. S tem in zboljša-

njem prometa se krepi tudi notranja trgovina in večja gospodarska podjetnost. Kot zanimivost naj omenimo, da se takrat javlja v dravski strugi nad Mariborom izpiranje zlata. Privlačnostni obseg mesta se občutneje razširi.

Relativni gospodarski procvit pa hromijo od začetka 1. polov. 19. st. novi družbenopolitični posegi, za takratni Maribor razmeroma negativni antropogeni elementi: Napoleonove vojne, carinska zapora in nova avstrijska gospodarska politika. Politični razvoj ni bil ugoden. Po državi favorizirana industrializacija osrednjih avstrijskih pokrajin, Srednje in Gornje Štajerske, zlasti še sudetskih pokrajin, hitrejšemu gospodarskemu razvoju Maribora ni bila v prid. Lepo začeti manufakturno industrijski razvoj je bil za enkrat zaustavljen. Trgovina in promet po južni vpadnici sta precej oslabljeni. Tudi železarstvo in deloma steklarstvo v Dravski dolini zadevata na vse večje težave. Pač pa se zaradi hitrejšje industrializacije Graške kotline in gornje Mure okrepita trgovina in promet proti severu. Tja gredo mnogi agrarni proizvodi, žito, vino, sadje, perutnina, kože, mast, meso. Večje povpraševanje po kmetijskih pridelkih in proizvodih oživi za nekaj časa kot kavin surogat kulturo cikorije na Dravskem polju. Aktivnejše agrarno zaledje v širokem geografskem okolju omogoča njih predelovanje v mlinarstvu, pivovarstvu, lesni obrti itd.

Takšen gospodarski razvoj ohranja agrarni značaj večjega dela neposrednega mariborskega geografskega okolja. Celotno severozahodnem delu mesta se še ohranijo obsežnejši vrtovi, sadovnjaki in njive. Mestna zazidava je tu še počasna. Studenci, Spod. Radvanje, Zgor. Radvanje, Orešje (Melje), Pobrežje so še agrarni kraji.

Naravni elementi v geografskem okolju so tu še dobro opazni. Severno obrobje mesta ohranja vinogradniško-sadarski značaj (Krčevina in Košaki). Soseščina gričevnatega obrobja postavlja ostro naravno mejo. Urbanizacija se močneje širi, in še to nestrnjeno, le ob krivini meridionalne prometne zveze ob sedanji Partizanski cesti proti današnjemu glavnemu kolodvoru.

V dotakratnem še močno agrarnem in obrtno trgovskem geografskem okolju in še precej patriarhalnem Mariboru ima izredno vlogo sledeča izgradnja železniškega omrežja. V komaj 17 letih sta dobila takratni Maribor in njegovo širše gravitacijsko območje tri pomembne železniške proge. Najprej Južno železnico z odsekom od Gradca do Maribora

in Celja leta 1846. Njeno izgradnjo sta narekovala zlasti takratni hitri gospodarski razvoj osrednjih avstrijskih pokrajin in težnja, po čim krajši poti povezati Dunaj z edino veliko avstrijsko lukso v Trstu, torej novi pospeševalni družbenogospodarski element. Kako važna je bila, govori tudi dejstvo, da je bila že od začetka dvotirna.

V glavnem se drži stare, polednevniške smeri, razen v odseku do Celja zaradi odklonilnih intervencij nekaterih podpohorskih krajev zlasti Slovenske Bistrice. Z njeno izgradnjo se polagoma zopet okrepi tudi uvozno-izvozna trgovina na Koroško. Kljub regulaciji Drava sama tega ni zmogla. Tako so narekovali zlasti gospodarski interesi Koroške še izgradnjo »koroške proge«, obdravske transverzale od Maribora do Celovca (l. 1863).⁹ S poznejšim podaljškom do Beljaka (1864) in Franzensfesta na Tirolskem je postala »ena redkih podolžnic v Vzhodnih Alpah«.¹⁰ Razvitejši gospodarski značaj desnega brega Dravske doline ter železarsko in rudarsko razvita Mežiška dolina sta narekovali izpeljavo trase od Maribora do Podjune in ne čez Velikovec. Tako postane Maribor izredno pomembno železniško križišče. Indirektno ga krepi še nekoliko prej zgrajena vzhodna proga od Pragerskega do Ptuja in Kaniže l. 1860. Z izhodiščem južnejše od Maribora je bila naravna smer ob Dravi proti Ptujskemu polju in Panonski nižini nekoliko modificirana.

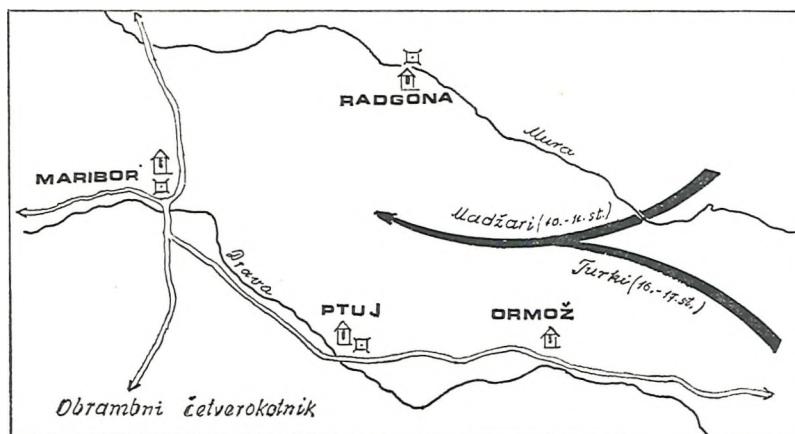
Izgradnja obeh glavnih železniških prog in posredno tudi vzhodne, »ogrske« proge pomeni za takratni razvoj Maribora in njegovega geografskega okolja novo, pozitivno antropogeno sestavino, ki pa je naravnogeoografsko še vedno vključena v osnovne naravno prometne smeri dotakratnega geografskega okolja. Njihova vloga, zlasti še obeh transverzalnih prog, je za nadaljni razvoj Maribora, za njegov gospodarski dvig in na-

daljnjo zazidavo, za njegov urbanski značaj in preobrazbo dotakratnega geografskega okolja prvorazrednega pomena. Od tedaj dalje je splošni razvoj Maribora hitrejši in pestrejši ter predstavlja kvaliteten nov revolucionarni preskok. Vloga nove antropogene sestavine v dotakratnem geografskem okolju Maribora ima mnogovrstne posledice.

Z izgradnjo obeh glavnih železniških prog in pozneje še drugih na ozemlju današnje Slovenije ter sosednjih avstrijskih pokrajin postane Maribor v širokem prostoru med Bruckom, Trstom in vzhodno Tirolsko zelo pomembno prometno geografsko središče. Ob Južni železnici leži Maribor nekako na polovici med Dunajem in Trstom. Tako dobi takratni Maribor nalogo, da vzdržuje in popravlja obsežni železniški vozni park v širokem zaledju vse od Mürzschlaga do Trsta in od Lienza do Siska. Z železniškimi delavnicami na Studencih l. 1863 dobi Maribor tudi prvo veliko kovinsko industrijsko podjetje. Že od prvih začetkov zaposluje čez 1000 delavcev. Še dolgo ostaja eden največjih obratov.

Kot antropogeni dejavnik so imele v takratnem geografskem okolju važno pospeševalno vlogo, zlasti v nadaljnji zazidavi mesta in deagrarizaciji okolice, mariborskih predmestij in neposrednega geografskega okolja na desnem bregu Drave. Mesto se pričinja hitreje širiti proti jugu, zlasti v magdalenskem predmestju. Tudi Studenci pričenjajo hitreje izgubljanje dotakratni še izrazito agrarni značaj. Na Mariborskem polju se pojavljajo prvi začetki Nove vasi.

Modernizacija prometa pomeni tudi vzpodbudo za hitrejšo industrializacijo. Bližina glavnega kolodvora ugodno vpliva na razmешanje industrijskih obratov v Melju. Na to je vplivalo tudi dejstvo, da je meljska ko-

menda zgodaj prišla v gospodarsko vzpodbudnejše meščanske roke. Melje postane primerno za naselitev mnogih industrijskih obratov, med njimi tudi mestne plinarne, industrijskih mlinov, milarne, vojašnice itd., takrat je celo obstajal načrt za ureditev dravskega pristanišča v Melju, kolikor bi prišlo do regulacije reke.

Vse do konca Avstrije so železniške delavnice največje industrijsko podjetje. Velikemu delu mesta so dale svoj pečat. Opazneje spreminjajo svoj značaj tudi najbližji agrarni kraji. Urbanizacija Maribora se prostorsko širi.

Glede ostale oživiljene industrije je še dolgo vodilna kmetijsko predelovalna panoga. Za napredujoče obdravsko mesto je še dolgo značilno predelovanje agrarnih pridelkov. Vloga novih antropogenih posegov povzroča tudi novo razvrstitev industrije in obrti. Vodni mlini na Dravi polagoma prenehajo, javljajo se večji parni mlini. Usnjarska industrija se razmešča ob Dravi. Pod vplivom železnice sicer nazaduje in pozneje usahne vodni promet s šajkami, zato pa močno poraste promet s splavi, ki prevažajo merkantilni les iz Dravske doline daleč proti vzhodu v panonski svet.

Ob takšnem hitrejšem gospodarskem razvoju in ob okrepljeni mestni zazidavi med starim mestnim jedrom in predmestji se javlja potreba po njihovi združitvi. Tako se l. 1850 vključijo v mestno upravno politično celoto takratno Koroško, Graško z Meljem in Magdalensko predmestje. Mestna zazidava sedaj hitreje napreduje ne samo v zgodovinskem delu, temveč tudi v novih priključenih delih. Pri tem pa je opazen še precejšen vpliv prirodnega značaja. Tako je še dolgo vidna tudi v mestu močnejša zazidava na severni, sončni strani v vzhodno-zahodni smeri npr. v sedanji Gregorčičevi, Razlagovi, Krekovi, Maistrovi, Mladinski, Smetanovi, Stritarjevi in celo v sedanji Partizanski ulici.

Zanimivo je, da mestna zazidava ni zajela tudi skrajnega severnega in zahodnega obrobnege dela, kjer je danes obsežen rekreativni kompleks mestnega parka. Nekateri elementi takratnega neposrednega geografskega okolja za to niso bili dovolj vzpodbudni. Vzroki za to so različni.

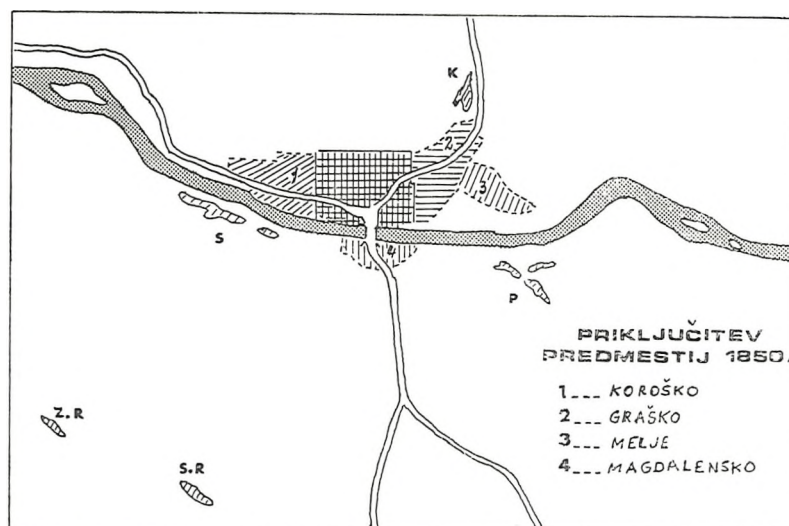
Najprej je tu prirodni faktor, relativna vlažnost tal, dalje takratna zemljiška parcelacija na večje grude, zgodnji nastanek kmetijske šole z lastnim zemljiščem in ne nazadnje značilna miselnost takratnih plemiških lastnikov na eni in špekulacija z zem-

ljiščem bogatejših meščanskih družin na drugi strani.

Še vedno pa je vse do l. 1918 za takratni Maribor važen faktor razvoja kmetijsko in z lesom bogata okolica. Mnogi lastniki bližnjih vinogradov in sadovnjakov so bili takrat mariborski meščani. Še od prej je ostala zelo značilna trgovina z vinom. Velike vinske kleti so razmeščene ob sedanji Partizanski cesti in na Trgu svobode. Nekatere obrtne delavnice prerastejo v tovarne, npr. usnjarne, pivovarne, mesna predelovalna industrija, čevljarska industrija, industrija surogatov, milarne itd. Lesno predelovalni obrati si poiščejo prostor ob zahodni vpadnici. Nagla zazidava pospeši razmah opekarn. Zanje je odločilna bližina glin, zato so bolj na robu mesta (Radvanje, Košaki).

Navedeni antropogeni elementi v takratnem geografskem okolju pomenijo tudi začetke deagrarizacije v novo priključenih soseskah in primestnih krajih. Pri tem ima med drugim določeno vlogo tudi takratna zemljiška parcelacija,¹¹ ki je kot preostanek preteklosti element realnega geografskega prostora. Opazno je, da razdrobljenost parcel pospešuje proces nenačrtne deagrarizacije na eni oziroma drugi strani, npr. v Melju, Novi vasi. Razdelitev na prave delce ali proge, npr. v Radvanju deagrarizacijo delno še zadržuje ali pa vpliva na načrtnejšo zazidavo. Nekaj podobnega je tudi v Betnavi. Del zemljišča je bil relativno vlažen. Obsežnejše travniške površine so nekaj časa služile celo za konjerejo. To in dokaj arondirana zemljiško gospodarska parcelacija na večje kose je med drugim obvarovalo betnavski gozd pred hitrejšo ali celo nenačrtno neagrarno zazidavo. Na Studencih se agrarni značaj še najdalje zadržuje na severnem robu dravske terase. Sicer pa razen v Melju in Studencih z izjemo Hoč, Bistrice pri Limbušu in Ruš je takrat industrija v neposrednem geografskem okolju skoraj komaj opazna.

Za nadaljnji razvoj Maribora je izredno pomembna faza med obema vojnama obstoj nove, narodne države. To je obdobje druge, mnogo močnejše industrializacije. Splošna rast takratnega Maribora in njegovega primestnega obrobja v danem geografskem okolju je mnogo hitrejša in pestrejša od katerekoli prejšnje. To je razvojna stopnja, ki pomeni kakovostni preskok. Akterji takšnega razvoja so v takratnem realnem geografskem prostoru zlasti tudi novi družbenopolitični in gospodarski dejavniki, ki pa so tesno povezani in delno usmerjeni tudi po prirodnih sestavinah.

Drava ostaja direktno kot indirektno še vedno zelo podjeten dejavnik takratnega stvarnega geografskega prostora. Zagon razvoju daje izgradnja prve pretočne elektrarne na Dravi pri Fali l. 1918 in hitra izgradnja elektrifikacije mesta in gospodarstva. Velik pomen ima tudi nova državna meja v neposredni bližini, ki na eni strani oslabi vlogo širšega severnega in zahodnega zaledja v gospodarski aktivnosti, na drugi strani pa močno poveča pomen in vlogo industrijsko manj razvitega, pa s surovinami bogatejšega širšega jugoslovanskega prostora. Temu se pridružujejo ugodna geografska lega Maribora, njegov dotakratni razmeroma razviti gospodarski potencial in razpoložljivost cene delovne sile v še močno agrarnem zaledju. Vse to so tudi ugodni pogoji za večjo udeležbo domačega in tujega kapitala. Tako postaja Maribor zanj dohodkovno mikaven in najmočnejše industrijsko mesto na Slovenskem.

Zaradi nove državne meje beležimo nazadovanje vzhodno alpske trgovine in s tem delno tudi živilske industrije. Zaradi možnosti pridobivanja cenениh surovin iz industrijsko razmeroma manj razvitega jugoslovanskega zaledja, se sedaj prvenstveno razvijata močna tekstilna in kovinsko predelovalna industrija. Tako po številu zaposlenih kakor po družbenem dohodku sta daleč vodilni. V Mariboru je bilo takrat okoli 15 večjih tekstilnih tovarn. Razmah kovinske industrije prične nekoliko pozneje, pa zato nič manj intenzivno. Zaradi novega razpoložljivega tržišča se okrepi tudi lesno predelovalna industrija. Močna je bila tudi trgovina z lesom. Prevoz lesa se ne zmanjša. Tudi splavarstvo na Dra-

vi je še značilno. Predelovanje agrarnih pridelkov in proizvodov, zlasti mesna, kožna, čevljarstva, mlinarska proizvodnja, ima že od prej dobre zasnove. Opazni so tudi dobri začetki kemične in elektroindustrije.

Vzporedno s takšnim razvojem gre tudi lokacija in nameščanje novih industrijskih obratov. Zaradi bližine kolodvora je še naprej zelo pripravno bližnje Melje. Sem je usmerjena zlasti tekstilna industrija, vendar mnoge nove tovarne najdejo primerno razmestitev tudi onstran Drave, zlasti na Studencih, Taboru in delno na Pobrežju. Kovinsko industrijski in metalurški obrati se razvijajo zlasti na Teznem. Takšen in le bežno prikazan gospodarski razvoj kaže med drugim, da dobiva takratni Maribor ne le v svojem resničnem geografskem okolju temveč tudi v širšem zaledju znatno večjo gospodarsko privlačnost in s tem tudi novo, preusmerjeno funkcijo.

Mobilnejši gospodarski razvoj spremlja tudi znatno hitrejša zazidava in s tem tudi urbanizacija, ne samo mesta temveč tudi neposrednega geografskega okolja, zlasti še na južnem obrobju, npr. na Studencih in Pekrah, na Taboru, v Novi vasi, najhitreje pa na Teznem. Na obrobju nastajajo s pospešeno deagrarizacijo nove naselbine in soseske. Povezava velikega gozdnega pasu, ki je bil v 18. st. še enoten in je pokrival velik del Mariborskega polja, se stalno krči. Končno se pretrga v osamljene ostanke, v studenski gozd na zahodu, gozdni relikv na severnem obrobju Pekrske gorice, stražunski gozd na južnem robu Pobrežja, betnavski gozd na severu in tezenski gozd na vzhodu. Eden bistvenih naravnih sestavin v takratni stvar-

ni pokrajini se umika vplivom novih družbenih posegov. Le med Novo vasjo in obema Radvanjema se še upira deagrarizaciji večji kompleks strnjene agrarne površine, verjetno tudi zaradi delne prisotnosti ugodnejše zemljiške razdelitve. Na Studencih se zadržuje agrarni značaj še najdalje na južnem robu proti Pekrski gorci in nad Dravo, na Pobrežju pa v nižjem, obdravskem pasu. Na manj strnjeno zazidavo taborskega predmestja vpliva verjetno tudi velik kompleks kadetnice, ki se kot vrinek širi na obsežnem zemljiškem svetu. Za razmeroma počasnejšo industrializacijo in s tem tudi za šibkejšo deagrarizacijo na Pobrežju je treba iskati vzrok tudi v dotakratni še slabi povezavi čez Dravo, saj je bil še do druge vojne edino prevozno sredstvo med obema bregovima le večji brod. Na severni strani mestne aglomeracije se zaradi prirodno drugačne oblikovitosti terena ustavi razen ob glavni cesti v Košakih že na samem robu mesta.

V dobi okupacije se pojavljajo v dotakratnem razvoju geografskega okolja Maribora novi dejavniki, izrazito družbenopolitičnega značaja in do slovenskega življa tako sovražni, kakor nikoli prej ter pomenijo pravo zarezo, ki je pustila za seboj težke posledice. Na eni strani hude posledice bombardiranja, tako gospodarske zmogljivosti kot stanovanjskega fonda, na drugi strani zaradi pomanjkanja surovin tudi gospodarsko stagnacijo. Maribor je bil najbolj porušeno slovensko mesto. Bombardiranje zaveznikov je najbolj prizadelo zlasti okolico glavnega kolodvora, okolje železniškega mosta, industrijski bazen v Melju, železniške delavnice in neposredno okolico na Studencih ter industrijsko pomembno Tezno.

V času okupacije se je okrepila vloga Maribora in njegovega neposrednega gravitacijskega okoliša kot vojaško pomembno prehodno izhodišče proti Balkanu in Italiji, zato pa so se močno oslabili gospodarski stiki z ostalo Slovenijo. Za kratek čas oživi le prirodna prometna usmeritev proti Dunaju in Koroški. Iz vojaških razlogov je nastalo takrat edino večje industrijsko podjetje, tovarna letalskih motorjev na Teznem. V ta čas segajo tudi začetki izgradnje dravske hidrocentrale Mariborski otok. To ima kot posledico dokončno prenehanje dravskega splavarstva (decembra 1941 — zadnji splavi na Dravi). V samem mestu glavni most ni več zadoščal, tako je okupator zgradil za hitrejši prehod čez Dravo in boljšo povezanost med Meljem in Pobrežjem začasni leseni most vzhodno od železniškega mosta.

Po odhodu okupatorja je zmagovita ljudska oblast prevzela težko dediščino. Vloga novih družbenih dejavnikov je usmerila najprej vso pozornost obnovi, v naslednji fazi pa nadaljnji izgradnji celotnega gospodarstva, zlasti še pospešeni industrializaciji ne samo celotnega mesta, temveč tudi vsega mariborskega gravitacijskega področja. To ima kot posledico močan poseg v bližnje in širše geografsko okolje. V medsebojni sozavisnosti novih družbenopolitičnih in gospodarskih ukrepov ter danih naravnih dejavnikov pa ob požrtvovalni podpori delovnih množic nastaja nova podoba ne le samega mesta in bližnje okolice, temveč tudi širše prostorske stvarnosti.

Nova družbenopolitična stvarnost vpliva na razvoj Maribora in njegovega bližnjega in oddaljenjšega gravitacijskega okolja revolucionarno, tako strukturno kot količinsko. Zmaga narodnoosvobodilne vojne je tisti mejnik, ki je v Mariboru in njegovem stvarnem geografskem okolju povsem spremenil gospodarski in socialni sestav. V prvi fazi se je odvijal v obnavljanju predvojnega gospodarskega potenciala. Rezultate načrtne izgradnje novejših, večjih industrijskih in drugih obratov beležimo v 50. letih, ko se začnajo razvijati tudi druge gospodarske in družbene dejavnosti zlasti prometno trgovskih obratov. Do večjih premikov v sestavi gospodarstva, zlasti v industriji in prometu, pride v 60. letih. Do takrat je v ospredju razvoj sekundarnih dejavnosti. Tako nekateri elementi prejšnjega stvarnega geografskega okolja v svoji funkciji še posebej izstopajo.

Če je bil za dobo med obema vojnama značilen za Maribor zlasti izreden razmah tekstilne industrije, so sedaj najbolj v porastu kovinsko predelovalna, metalurška in elektrokovinska industrija. Vidno pa se premakne tudi kemična industrija, ki ima dobre osnove še iz predvojnega časa. Ne da bi navajali posamezna podjetja, lahko rečemo, da imenovane industrijske veje dajejo ob že prej razviti tekstilni, lesno predelovalni in živilski industriji mariborskemu gospodarstvu še poseben poudarek. Te in druge industrijske panoge so sicer osredotočene v osrednjem delu mariborskega gospodarskega področja, vendar opažamo sedaj vse živahnjejšo izbiro lokacije tudi na obrobju, zlasti na desni strani Drave proti jugu in zahodu. Industrijska dejavnost in velika skladišča si iščejo prostor tudi v širšem zaledju, že na Dravskemu polju. Tako se obseg njegovega stvarnega geografskega okolja stalno širi.

Hiter in vsestranski razmah omogočijo poleg spremenjene družbenopolitične stvarnosti

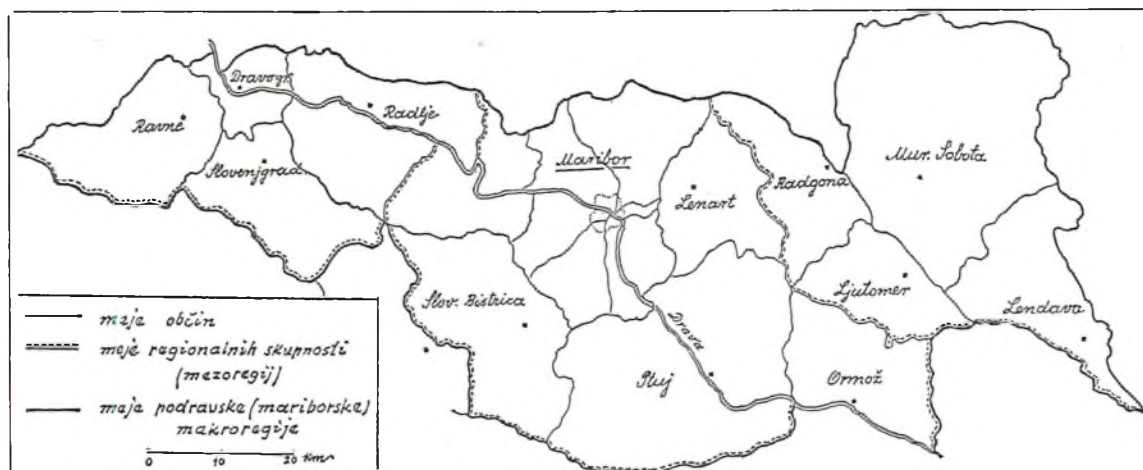
in njene načrtnosti še zlasti trije dejavniki bližnjega in oddaljenjšega geografskega okolja: razpoložljiva energija, lahko dostopna in delavoljna delovna sila in izredno povečani notranji in mednarodni tranzitni promet. Če pustimo v nemar še nekatere druge aktivne dejavnike, so ti najbolj aktivni in imajo v njem globok pomen.

V 50. in 60. letih je zrasla veriga dravskih elektrarn od Dravograda do Mariborskega otoka. Njej se priključi l. 1968 prva kanalska hidrocentrala na Dravi vzhodno od Maribora pri Zlatoličju. Tako pridobljena električna energija opravlja v mariborskem gospodarstvu kapilarno funkcijo, četudi je v razliko od predvojnih let vključena v širši, republiški energetske sistem.

Poglejmo nekatere bistvene spremembe v dotakratnem realnem geografskem okolju Maribora. Zaradi zaježitve Drave nad Mariborskim otokom je voda zalila obsežne aluvialne brežine, tako je nastalo Bresteriško jezero.¹² Lice dotakratne pokrajine nad Mariborom se je močno spremenilo, ne le zunanje temveč tudi funkcionalno. Tu se je kmalu razvilo novo turistično, športno in rekreativno področje s čolnarnami, kampinjom, bungolovi, vodnim športom itd., zaradi česar je postalo zelo privlačno tudi za prehodne turiste. Ta poseg v dotakratno naravno okolje bi naj imel po mnenju nekaterih nekatere mikroklimatske posledice, npr. povečano vlažnost in zamegljenosti. Res je vodna gladina občutno večja, hitrost rečnega stržena manjša, vendar menimo, da je še preuranjeno govoriti o tem. Odgovarjajočih podatkov pred zaježitvijo dravske struge ni dovolj. Sedanje opazovanje pa je še prekratko, čeprav se lokalno pogosto govori o določenih spremembah v rasti nekaterih vrtnin, kultur in dreves v soseščini.

Mnogo večje so spremembe na Dravi in so sednjem svetu kmalu pod novim meljskim jezero, zlasti na desnem bregu vse do Zlatoličja. Novi, razmeroma širok in globok dovodni kanal do same elektrarne je skoraj izpraznil naravno strugo Drave, za katero je bil značilen tudi močan rečni stržen. Do zadnje vojne je bil pri Malečniku še ohranjen zadnji ladijski mlin. Kanal je odtrgal in pretrgal velike kose obdelanega sveta. Mnogokje je presekala prometne in poljske povezave, zlasti zvezo med osrednjimi kraji na Dravskem polju in tistimi ob robu dravske terase. Ponekod sega kanal skoraj do vododržne plasti pod dravskim vršajem. Za nekatera naselja vzhodno od kanala se je zaloga pitne vode občutno zmanjšala. Napraviti je bilo treba črpalne rezervoarje. Na stični meji med dravsko teraso in nižje ležečim aluvialnim pasom so oslabele tudi nekatere studenčnice, toda mnogokje se je zmanjšala zamočvirjenost. Dvignjena gladina Drave povzroča precejšnje težave tudi starejši kanalizaciji v spodnjem Melju. Vse te spremembe so narekovale mnogokje izgradnjo novih prometnih povezav.

Večje motnje so nastale tudi v prometnem pogledu. Stara, nevarna cesta ob vznožju labilnega Meljskega hriba med Mariborom in Malečnikom je nehala biti glavna povezava. Sanacija velikega melišča zaradi strmine, slabo prijetega materiala in bližine stare dravske struge je otežkočena. Novi, prepotrebni most čez Dravo je omogočil preusmeritev prometa med levim bregom in nasproti ležečim Pobrežjem in Zrkovci. Glavna povezava med Malečnikom in mestom je sedaj mnogo južneje. To in postavitve težišča mariborske industrije na južno obrobje mesta priteguje s tem precejšen del delovne sile iz še močnega agrarnega zaledja na levem bregu

tja do Vurberka in Pesniške doline. Malečnik in okolica sta se s tem navidezno odmaknila od neposredne sosesčine s historičnim Mariborom.

V zvezi z naglo urbanizacijo, razmahom prometa in izgradnjo infrastrukture se javljajo v petdesetih in šestdesetih letih vplivi novih antropogenih ozir. družbenih posegov tudi na Mariborskem Pohorju. Njegova zunanja podoba in funkcija nista več le gozd in lesno bogastvo, temveč zaradi bližine velike mestne aglomeracije in lahke dostopnosti tudi njegova rekreacijska in zimsko športna sposobnost. Obnovljeni so bili vsi stari in zgrajeni mnogi novi pohorski domovi, največ na južni, prisojni strani. Severna osojna stran, kjer sneg obleži dalj časa, pa je doživela velik pomen z izgradnjo »pohorske vzpenjače«. Sledile so ji mnoge smučarske proge, vlečnice in rekreacijske površine. Z vsem tem sta Mariborsko Pohorje in Maribor doživela v turističnem prometu pravi preporod. »Prirodno okolje« Mariborskega pohorja postane s prepletanjem prirodnih danosti in družbenim posegom podaljšani del mariborskega geografskega okolja.

Nagel razmah industrije in celotnega gospodarstva spremljata hitra urbanizacija in deagrarizacija bližnje in oddaljene privlačnostne okolice. Oba procesa sta komplementarna. Glavna smer tega razvoja je najbolj napredovala na južni strani mestnega obrobja na Mariborskem in Dravskem polju. Močno je viden tudi na zahodni strani v smeri proti Pekram in Limbušu ter na severni strani proti Bresternici. Moderna urbanizacija je segla že do vznožja Pohorja. Zaradi fiziognomije pokrajine so tu še ostanki ograrnih površin med velikimi novimi stanovanjskimi soseskami v Novi vasi in Spod. Radvanju ter med južnim zazidanim robom Studencev in Zgor. Radvanjem. Strnjeno zazidavo so tu delno zavrle strnjene družbene kmetijske površine v večjih grudah. Urbanizacija teh delov se drži delno starejših vaških razporeditev. Povsem drugačen je prostor med Pekrsko gorco, vznožjem Pohorja, Pekrami in Zgor. Radvanjem, kjer je zazidava z individualnimi stanovanjskimi hišami izredno narasla. Historični ostanki v parcelaciji so delno vidni tudi v razporeditvi enodružinskih in počitniških hiš v Kamnici, Rošpohu in Bresternici. Drugačna oblikovitost tal na severnem robu mesta omejuje novejšo zazidavo v Krčevini, Počehovi in Košakih. Ohranjene vinogradniške površine ji dajejo posebno podobo.

Na južnem in zahodnem robu Mariborskega polja, na prehodu v Dravsko polje in ob

samem vznožju Pohorja se nove zazidave zgoščajo okoli vaških jeder, npr. Razvanje, Hoče, Slivnica, Orehova vas, Fram Miklavž, Brezje, Dogoš, Skoke, Dobrovce, Rače itd., mnogokje na zemljiščih mešanih gospodinjstev. Na razdrobljenih zemljiščih je zazidava najbolj mobilna. Od 70. let dalje pa je vse bolj vidno tudi tu prostorsko planiranje.

Funkcija velikega dela novih naselij na obrobju je mnogokje zaradi ugodnih prometnih možnosti in medkrajevne povezanosti v glavnem bivalna. To so že »spalna naselja«. Zaposlenost stanovalcev je v gospodarskih organizacijah in ustanovah ožjega in širšega geografskega okolja. Najmočnejši antropogeni poseg v pokrajini pa predstavljajo veliki stanovanjski bloki in soseske npr. Maribor-jug, Nova vas I in II, dalje na Pobrežju, Teznem in ob zahodnem robu historičnega Maribora.

Hitra izgradnja mesta in njegovega ožjega in širšega obrobja je indirektno vzpodbudila naglo odpiranje gramoznih jam, tako v krajevnih skupnostih kot na zasebnih zemljiščih. Mnoge betonarne in gramozne jame so tako hitro zrasle, da so mnogokje preobrazile pokrajino tako, da se zdi od zgoraj kot »lunina površina,« zlasti na črti Pobrežje-Brezje-Dogoše-Hoče. Divje in nenačrtno odpiranje gramoznic je mnogokje doseglo že skoraj glinasto plast podtalnice. Takšen nenačrtni poseg v geografsko okolje že bistveno ogroža bogat rezervoar pitne vode. Hiter urbanistični razmah obenem z industrializacijo po drugi vojni ne samo da trga dragoceno obdelovalno zemljo, temveč ustvarja tudi nevaren ekološki problem.

Izredno hiter gospodarski razvoj Maribora in njegovega ožjega gravitacijskega območja ter kakovostno nov družbenopolitični poseg z liberalizacijo državne meje in vedno večjo mednarodno povezanostjo, vse to je izredno okrepilo osebni avtomobilski in tovorni promet zlasti v poldnevniški in južnovzhodni smeri. Poleg krajevnega prometa sta močno narasla tudi tranzitni in turistični promet, zlasti proti morju. Podedovano cestno omrežje in starejši dravski mostovi temu niso bili več kos.

Novi antropogeni fenomeni odpirajo v dotakratnem geografskem okolju nove, težje prostorske in prometne probleme. Zgodovinska prometna transverzala, ki poteka v smeri sever-jug po Partizanski cesti in čez glavni dravski most, postaja za hiter promet vse večja ovira. Mednarodni promet skozi središče mesta je postal že anahronizem. Novi, Titov most je sicer razbremenil glavni most, toda še vedno se odvija promet po srednje-

veški transverzali in čez Košaški klanec. Po vojni mednarodni prehod skozi Maribor se je povečal zlasti z vedno močnejšo udeležbo prometa med Srednjo Evropo, Bližnjim vzhodom in Balkanom kot v smeri proti Jadranu.

Tako ostajajo prometni problemi še nadalje pereči. Največji del tranzitnega prometa proti J in JV požira danes »ptujsko-kra-pinska smer«. Tudi hitra cesta z odcepom od stare ceste pri Hočah in usmeritvijo proti osrednji Sloveniji ne zadošča več.

Nujno je treba zgraditi novo transverzalo, ki bi odšla mesto vzhodno od kolodvora in železniškega mostu ter bi bila usmerjena naravnost proti JV. Novi družbenogospodarski in politični vzroki zahtevajo novo traso, ne samo čez Pesnico proti Šentilju, temveč tudi čez mesto, Pobrežje in Tezno. Uresničenje težavnega cestno prometnega problema, ki zahteva transvezalo, bo s tem postalo nov in zelo aktiven antropogeni dejavnik v naj-novejši preobrazbi mariborskega geografskega okolja.

Vsestranski in hiter razvoj mariborskega gospodarskega žarišča širi tudi njegovo gravitacijsko območje, tako prometno kakor družbenogospodarsko. Če vzamemo kot merilo, odkod vse prihajajo na delo dnevni migranti, vidimo, da se je njihova razdalja po zadnji vojni izredno povečala. V predaprilski Jugoslaviji je npr. segala komaj do Fale in Selnice na zahodu, na severu se je kmalu ustavila ob črti Pesnica—Šentilj, proti jugovzhodu je segala nekako do današnjega Zlatoličja, edino na jugu je zajemala večji prostor, Dravsko polje do Polskave, Pragerskega in vznožja Pohorja. Danes je gravitacijsko območje Maribora zaradi hitre industrializacije, modernizacije prometa, novega vrednotenja zemlje in intenzivnega preslojevanja kmečkega prebivalstva neprimerno širše. Neposredno zaledje se je podaljšalo do Poljčan in skoraj do Sloven. Konjic, v Dravski dolini do Podvelke in Ožbalt. Močno se je pomaknilo proti vzhodu, še preko Ptuja v ormoško občino. Proti severu se je razširilo ob gornji Pesnici, do Šentilja in na ozemlje lenarške občine.

V skladu s tem se je zelo okrepila in povečala tudi regionalna povezanost Maribora. V Mariborsko-ptujsko Podravje štejemo zaradi gospodarsko družbenih stikov ob veliki obdravski osi »predele zahodnega, predalpskega Podravja kakor vzhodnega subpanonskega«.¹³ Pogosto imenujemo vse to območje tudi podravsko regionalno področje, včasih tudi mariborsko mezoregijo. Skupno z gospodarskimi

in družbenopolitičnimi tipalkami pa sega mariborsko žarišče še mnogo dalje, saj zajema tudi sosednjo koroško in pomursko mezoregijo. Skupno, z njima tvori veliko gospodarsko področje ali mariborsko makroregijo. Tako postaja industrijsko močni Maribor kot gospodarsko in kulturno središče tudi žarišče močnih preobrazbenih vplivov vse severovzhodne Slovenije.

V razmišljanjih o vlogi geografskega okolja na začetke in rast obdravskega mesta smo opazili, da se funkcija in pomen naravnih in antropogenih ozir. družbenih sestavin spreminjata, ne samo relativno v odnosu do družbenopolitičnih in gospodarskih pojavov, temveč tudi v samih sebi absolutno. Primer. Drava kot eden najbolj izrazitih naravnih faktorjev je imela v stvarnem geografskem okolju Maribora v najzgodnejši dobi drugačno vlogo kot pozneje v dobi zgodnjega kapitalizma ali še pozneje v dobi markantilne politike za časa fužin, glažut, oglarjenja in po vladarju oživljene trgovine. V času razvitega kapitalizma in oživljanja železnic se zopet modificira. Zopet se spremeni za časa narodne države in delno med drugo svetovno vojno. Po vojni v naši današnji stvarnosti je njena vloga spet drugačna. V starejši »prvobitni« dobi je bila funkcija Drave glede na nastanek in rast Maribora tako pospeševalna kot zaviralna, v glavnem vodno pogonska. Pozneje je bolj vodno transportna, v moderni dobi je prešla v glavnem na hidroenergetsko funkcijo in še pozneje tudi na športno turistično vlogo. Z izgradnjo hidrocentral kanalskega tipa v spodnjem toku vzhodno od Maribora se njena vloga v preobražanju okolja ponovno modificira. Pa tudi sama spremeni svoj dotakratni značaj. S tem je postala kvalitetno nov, še važnejši del resničnega geografskega okolja. Ves čas pa je ostala s svojo prirodno značilnostjo usmerjevalec prometa v zahodno-vzhodni smeri. O spreminjanju funkcije bi mogli govoriti tudi pri Mariborskem polju itd.

Podobno bi mogli ugotoviti o funkciji Maribora kot stičišča dveh vodilnih naravno prometnih smeri. Njegova funkcija se je glede tega spreminjala tako kvantitetno kot kvalitetno, glede na to, kateri družbenopolitični in gospodarski faktorji so njihovo vlogo v mariborskem geografskem okolju pospeševali ali zavirali. Podobno bi mogli reči o vlogi različnih pokrajinskih delov, v katerih stičišču leži mariborsko geografsko okolje. Drugačna je bila njihova vloga v prvobitni fazi, drugačna v dobi recesije v 15. in 16. st. ali pozneje v času merkantilizma, v dobi zgodnjega ali razvitega kapitalizma. V sedanjem času se

zopet spreminja. Pri tem so sodelovali različni družbenopolitični ali antropogeni elementi kot vzpodbuda ali zavora. V recentnem, povojnem gospodarskem in družbenopolitičnem razraščanju se ne srečavamo le s prostorskim, kakovostno mnogo pestrejšim geografskim okoljem in širjenjem gravitacijskega območja, temveč tudi s še vedno prisotnostjo nekaterih zgodovinskih ostankov, npr. ohranjenost prvobitne prometne smeri čez Košaški klanec, prometni zamašek ob Partizanski cesti, starejša koncentracija industrije v meljskem bazenu ali ostanki prejšnje zemljiške razdelitve itd. To vse ima, kot smo slišali, določeno vlogo v razvoju cestnega prometa in urbanizacije.

Dobro ogledalo o vlogi bližnjega ali oddaljenjšega geografskega okolja je tudi širjenje mestne aglomeracije, ureditvenega območja mesta in bližnjega ali oddaljenjšega gravitacijske zaledja. Učinki družbenopolitičnih in gospodarskih dejavnikov morejo pri tem postati zaradi vse tesnejšega prepletanja med naravnimi in antropogenimi dogajanja sestavni del novega, preusmerjenega geografskega okolja. Naravno okolje se ob tem spreminja tudi v sebi. O »naravnem okolju« Maribora je zato že dolgo težko govoriti, povsod so v njem sledovi človekovega ali družbenega udejstvovanja. Pokriva ga kakovostno kot količinsko pestrejša, učinkovitejša in mobilnejša stvarno geografsko okolje.

OPOMBE

1. Svetozar Ilešič, Pogledi na geografijo, str. 85, Ljublj. 1979. — 2. *ibid.*, str. 288. — 3. Mlinarič Jo-

že, Maribor do 18. st., Krajevni leksikon Slovenije IV. knjiga, str. 174, Ljublj. 1980. — 4. Gradivo za zgodovino Maribora, I. zvezek, Maribor 1975, GZM/3. V imenovani listini se omenjajo tudi današnja Kamnica, Melje, Polskava v izvirni obliki. V naslednjem dokumentu GZM/4 je omenjena Pesnica. V listini GZM/31 iz leta 1193 se omenjajo: kraji Brezin (današnji Šober), Bistrica pri Limbušu, Hulm (današnja Pekrska gorca). — 5. V dokumentu iz l. 1164, GZM/3 sta omenjeni dve kmetiji pod mariborskim gradom. Kaže, da je to že del agrarnega naselja in prva sled bodočega mesta ob Dravi. — 6. Ob tej trasi so tudi najstarejši kraji v današnji ožji mariborski regiji. V listinah se omenjajo: že leta 985 današnje Razvanje, Kamnica l. 1091, Hoče 1146, zelo zgodaj tudi Radvanje. Franc Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev, I. knjiga, Ljubljana 1926. — 7. Franjo Baš, Maribor, historično geografski razvoj, Geografski vestnik II, Ljublj. 1926. — 8. G. Puff, Marburg in Steiermark, Graz, 1847. — 9. Ivan Mohorič, Zgodovina železnic na Slovenskem, str. 81, Ljubljana 1968 (Do Beljaka je bila proga zgrajena l. 1864). 10. Anton Melik Slovenija-Štajerska s Prekmurjem in Mežiško dolino, II., str. 386, Ljubljana 1957. — 11. Svetozar Ilešič, Preostanki preteklosti kot element resničnega geografskega okolja, Geografski vestnik, XXXVI., Ljubljana 1964. — 12. V nekaterih turističnih prospektih in informacijah se javlja tudi ime »Mariborsko jezero. (npr. Naših 30 let — Maribor v občini in regiji ob 30-letnici osvoboditve, Maribor 1975). Menimo, da je ime »Bresterniško jezero« geografsko bolj upravičeno, saj je v neposredni bližini dokaj obljuden kraj Bresternica in del potopljenega sveta je tudi v njeni katastrski občini. — 13. Svetozar Ilešič, Slovenske pokrajine (Geografska regionalizacija Slovenije), Pogledi na geografijo, str. 417, Ljubljana 1979.

ARHEOLOŠKA PRETEKLOST MARIBORA

STANKO PAHIČ

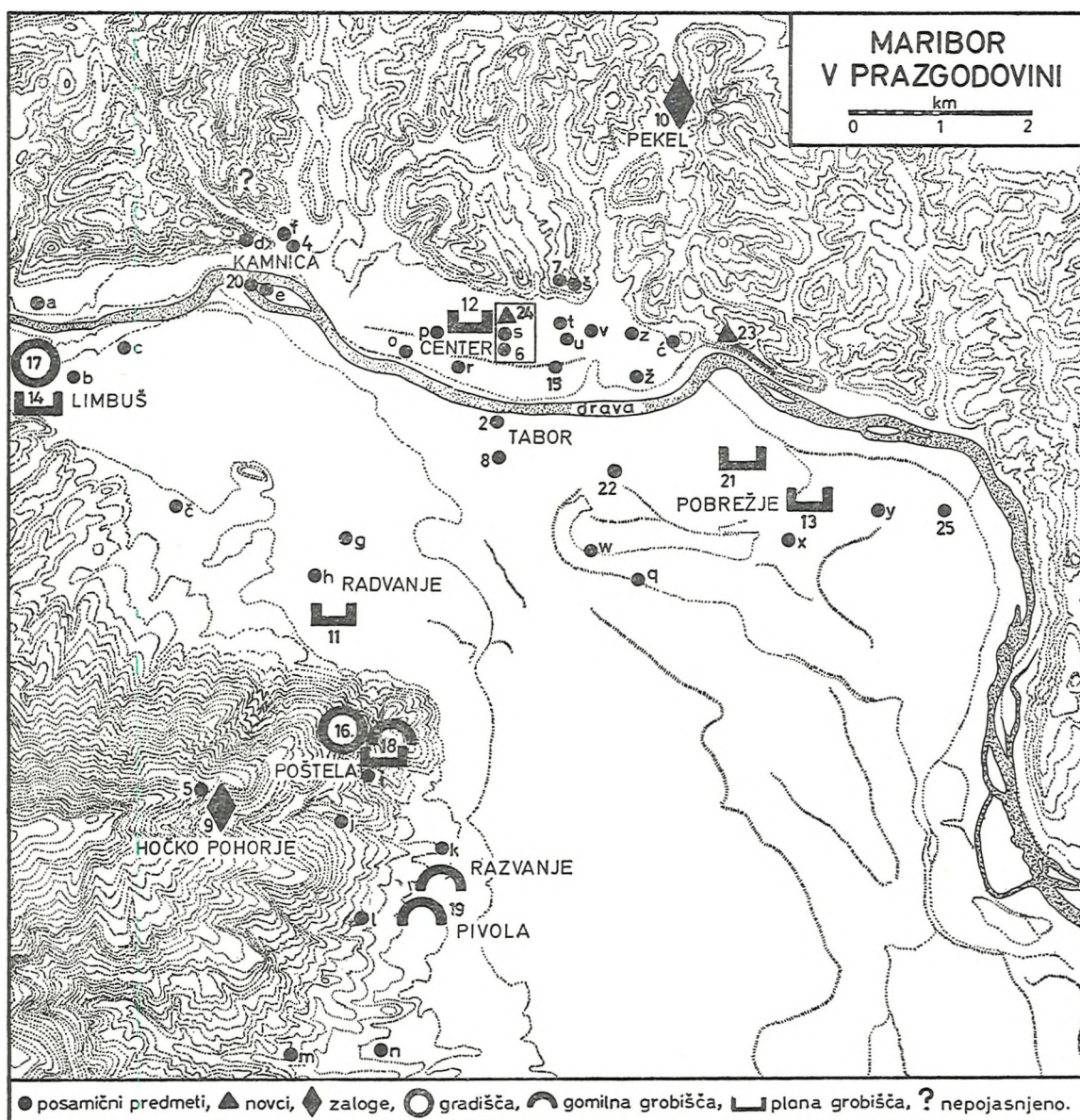
Mariborski kraj zajema prostor, na katerem se stikajo različne pokrajinske prvine. Tu se Drava izvije iz ozke doline med Pohorjem in Kozjakom, na jugovzhodu se odpre ravnina Dravskega polja, proti severovzhodu pa sega v gričevje Slovenskih gor. Ravnica ob Dravi je tu že sama precej razgibana: strmi južni breg Drave preide v terasasto območje nekdanjih rečnih strug, severni breg pa ima ob znožju kozjaških in slovenjgoriških grebenov tu prav tako terasasto stopnjevane prisojne police. Za naselitev

človeka so bili tako že od nekdaj podani dobri pogoji, a tudi prehod prek reke s pomočjo čolnov ni bil nikoli težaven. Če upoštevamo še širšo okolico tega prostora — Dravsko dolino s koroško kotlino na zahodu, Dravsko polje z ugodnimi prehodi proti osrednji Sloveniji na jugu, ravnine ob Dravi vse do panonskih nižin na vzhodu ter lahko prehodni slovenjegoriški svet na severu — potem vidimo, da je mariborski okoliš tudi izrazito prehodno območje.

Vendar pa kljub vsemu temu ta kraj ni prišel do take veljave, da bi si nekdani prebivalci v pradžini in rimski dobi ustvarili vsaj tako pomembno naselbino, kot jo v bližini poznamo v prednikih Ptuja ali Celja. Temu ni kriv kraj sam, temveč naselitveni in trgovski tokovi v njegovem širšem zaledju, ki je svoje daljinske poti usmerilo prek bolj odprtega ptujskega območja. To velja tako za prastaro trgovsko prometnico, »jantarsko pot« med severom in jugom, kot za njeno civilizirano naslednico — glavno rimsko cesto med severno Italijo in srednjim Podonavjem. Mariborski kraj je pri tem ostajal v kotu

vzhodnega obrobja Pohorja in Kozjaka, a tudi druga, naselitvena vzhodno-zahodna smer se je tod končavala pred dravsko sotesko pri Fali. Podobno zakotna je bila tudi poseljenost tega območja, ki se je izraziteje zgostila enkrat samkrat v prazgodovini ter pozneje v rimski dobi, vselej pa je — kot spoznavamo po dosedanjih arheoloških najdbah — obsegala le skromne zaselke in posamična domovanja.

Paleolitskih kulturnih ostalin na območju Maribora ni, čeprav poznamo od tod nekaj ostankov pleistocenskih živali. Res da je spreminjanje tokov Drave v ledeni dobi šele ust-

Prazgodovinska najdišča v mariborskem kraju. (Oznake najdišč po seznamu v *Casopisu za zgodovino in narodopisje* n. v. 4 [1968] 40 ss)

varjalo tla za naselitev neposredno ob reki, zato bi kakšne možnosti za bivališča človeka na območju med že odkritima najdiščema v jamah Vindija pri Varaždinu in Herkove peči na Kozjaku lahko iskali še najprej v nekaterih nepreiskanih jamah na Pohorju.

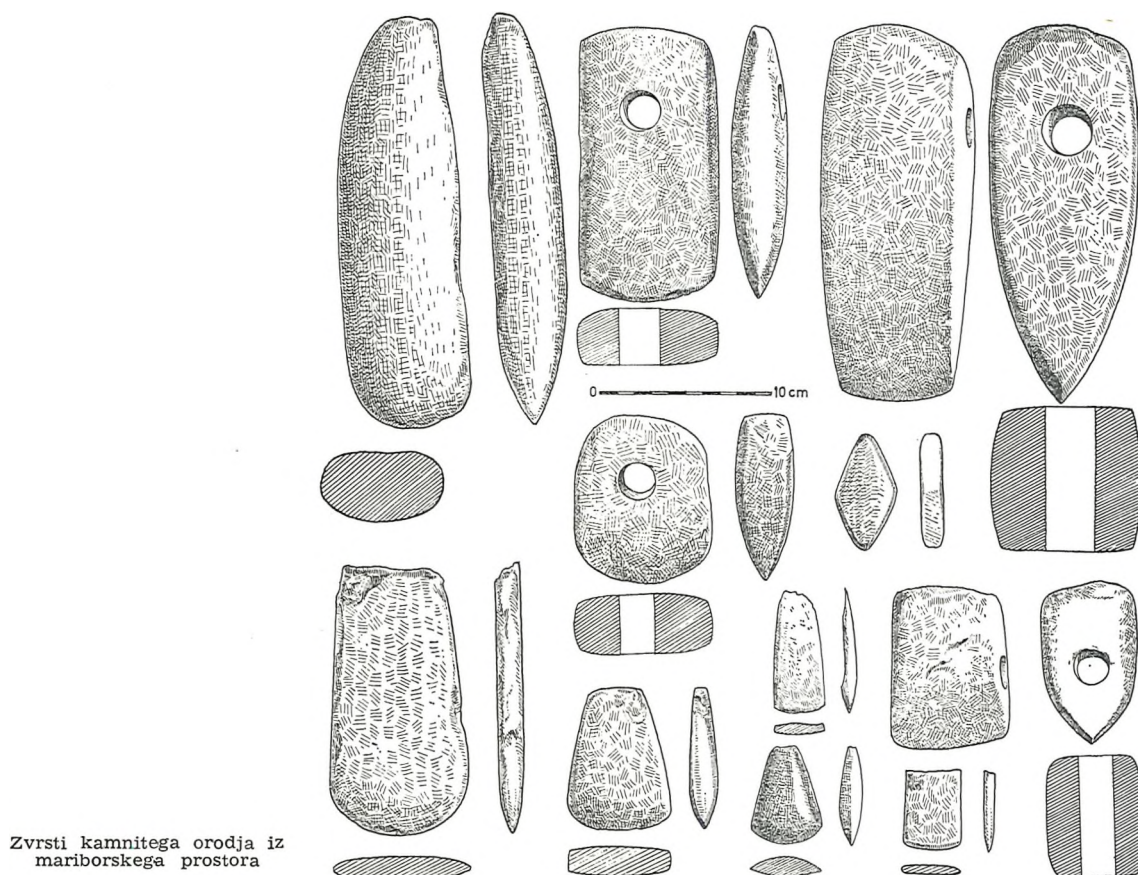
V gozdni pokrajini po koncu mrzlih dob poznega pleistocena je tod prevladoval mešan gozd s številnejšo bukvijo in kostanjem na Pohorju ter hrastom na ravninah. Gozdovi gotovo niso bistveno ovirali najstarejših prebivalcev Podonavja na poti za novimi bivališči v predalpskem svetu. Najbližje izmed njih je trenutno znano v Spodnjem Dupleku, medtem ko se je na ožjem mariborskem prostoru doslej našlo le raztreseno kamnito orodje. Njegova razprostranjenost na obeh bregovih Drave ter ob pohorskem znožju pa kaže, da je bil mariborski kraj že tolikanj obljuden, da pri katerem izmed dosedanjih najdišč morebiti ne gre le za izgubljen predmet, temveč tudi za sled nekdanjega bivališča, ki še ni raziskano. Kamniti izdelki — kopače, sekire, zagozde, dleta — sami še ne izdajajo prepričljivo dobe, v kateri so jih ljudje izdelovali in uporabljali, zato se lahko pri tem zanesljiveje opremo le na ostanke lončenine. Medtem ko bi večina kamnitih orodij po obliki in kamnini lahko pripadala že mlajši kameni dobi, pa dajejo ostanki lončenih posod po dosedanjih raziskovanjih nekoliko mlajši vtis in sodijo predvsem v bakreno dobo (eneolit) med 2400 in 1900 pred n. š. Šele bodoča odkritja bodo morebiti potrdila, da so tudi v mariborskem kraju živeli ljudje že v sredini 3. tisočletja pred n. š., a dokler o tem ni dokazov, moramo verjeti, da sodijo tudi mariborske najdbe v mlajši čas in so tako del tako imenovane »lasinjske kulture«, ki zajema obsežno območje severozahodne Hrvaške, mnogih predelov Slovenije in južne Avstrije. Kamniti predmeti v mariborskem kraju so v tem okviru zanimivi predvsem po svoji razprostranjenosti, ki kaže na navidezno gostoto v vzhodnem delu mestnega predela na levem bregu Drave. Hkrati lahko po njih sklepamo na ugoden nastanek dveh prometnih poti in poznejših naselitvenih območij ob Dravi prek Pobrežja in starega Maribora proti Kamnici ter prek Miklavža in pohorskega znožja proti Rušam. Vmesni pas brezvodnih tal se je ohranil še do danes kot ostanki pretežno borovega gozda od Limbuša proti sredini Dravskega polja. Po obliki sodijo mariborski kamniti izdelki deloma k podonavskim zvrstem preluknjanih sekir in kopač ter različnim ploskim sekiram in dletom.

Mnogo redkejša so najdbe iz zgodnje bronzaste dobe (1700—1500), ko tudi drugod po Slovenskem ni mnogo sledov o naselbinah in grobovih. Na visokem južnem bregu Drave so doslej našli le dvoje predmetov, ki sta tako posredni dokaz, da so se prazgodovinski ljudje vsaj potikali tod, če že niso imeli kakšne skromne naselbine. Tako je v Smoletovi ulici prišel na dan glinast vrček, kakršni so značilni za tako imenovano »pramenasto« lončenino, čeprav njegov okras ni iz pramenov vrvice, temveč iz nizov bolj grobih vrvičnih vtisov, ki mu dajejo poseben značaj. Iz zgodnje bronzaste dobe je tudi v Jezdarski ulici najdena bronzasta sekira z ozkimi robniki po obliki značilna za stopnjo A 2, vendar sama po sebi pogost pojav in tu v Mariboru najbrž le izgubljen predmet.

Iz srednje bronzaste dobe (1500—1300) je doslej znana le plavutasta bronzasta sekira iz Kamnice, ki pa bi ob številnosti takih najdb lahko bila tudi nekoliko mlajša. Zato ni zanesljivih dokazov, da so tudi v mariborskem kraju živeli ljudje tako imenovane »kulture gomilnih grobišč«, ki je za to obdobje značilna za avstrijsko-madžarski predalpski prostor in sega še v naše kraje.

Mariborski prostor je postal živahnejše obljuden šele v pozni bronzasti dobi oziroma v času kulture žarnih grobišč (1300—700), ko se tudi tod pojavijo sprva zakopane najdbe bronzastih predmetov, pozneje pa žarna grobišča. V zgodnejšo stopnjo sodita skupini zakopanih bronzastih predmetov na obrobjih mariborskega kraja — na Hočkem Pohorju na jugu in v Peklu na najbližjih grebenih Slovenskih goric na severu. Na Pohorju so po nekaterih znakih domnevali celo o obstoju livarne bronzastih izdelkov, za katero bi bila presenetljiva predvsem lega na 800 m visokem pohorskem pobočju. Za najdbo v Peklu pa je značilno, da so bili predmeti zakopani v dveh skupinah, od katerih so v eni prevladovali srpi, v drugi pa razbiti ostanki drugih izdelkov od mečev do zapestnic. To zbuja vtis, da gre za posvetilni zakop, za kar sicer ni drugih dokazov, zato je morebiti pomembnejše v tej najdbi videti opozorilo, da je čez preval v Peklu najbrž že od davna vodila kakšna prehodna pot. Ta bi lahko bila pomembna za zgodnje naseljevanje, o katerem v Mariboru samem še ni sledov, poznamo jih pa že iz nekaterih drugih ne preoddeljenih območij.

Žarnogrobiščni naseljenci so dosegli Maribor šele v drugem naselitvenem valu okrog leta 1000, saj sodijo najdbe iz doslej odkopanih grobov iz vseh treh mariborskih žarnih

Zvrsti kamnitega orodja iz mariborskega prostora

grobišč — ob Mladinski ulici, na Pobrežju in v Radvanju — v stopnjo Hallstatt B, ki zajema čas prvih treh stoletij zadnjega tisočletja pred n. š. Nobeno izmed grobišč skupno z več sto grobovi ni bilo raziskano v celoti, zato so znane grobne celote le za večji del grobišča na Pobrežju. Tam je bilo mogoče razločiti posamezne skupine grobov s starejšimi in mlajšimi najdbami, medtem ko so na podobnem grobišču v Rušah poskušali zasledovati širjenje grobov v eni smeri in so na tej podlagi zasnovali razčlenitev najdb na tri stopnje Ha B 1 — 3 po stoletjih (1000 do 700), najdišča pa pripisali tako imenovani »ruški skupini«.

Nemoteno nekajstoletno nizanje grobov govori za razmeroma mirno obdobje naselitve na obeh bregovih Drave, ki je na južni strani segala prek Limbuša do Ruš. Prebivalci so pepel svojih na grmadi sežganih rajnih pokopavali v plitve jame tesno drugo ob drugi, pri čemer so za shranjevanje kostnih ostankov in raznih pridatkov često uporabili velike ali manjše posode — žare. Te in druga v grob položena lončenina nam prikazuje izbor takratnih lončarskih izdelkov od največjih do najmanjših posod, izdelanih kar doma. V

nasprotju s tem pa so bronaste predmete — nože, britve, igle, ovratnice, zapestnice, fibule in drugo — prinesli sem iz raznih livarskih središč in nam tako izdajajo tudi širše trgovske in kulturne stike v vzhodnoalpskem svetu. Med kovinskimi pridatki v grobovih ni bilo orožja, prav tako pa od tod še ne poznamo pomembnejših ostankov sicer že obstoječih kovinskih posod. Različnost predmetov po zvrsteh in številu v posameznih grobovih sicer govori za socialne razlike med prebivalstvom, vendar še ne za takšne, ki bi omogočale vidno izločanje posameznikov nad svojim družbenim okoljem.

K vsem trem mariborskim žarnim grobiščem — pa tudi ne najbližjim sosednjim — doslej še niso odkrili pripadajočih naselbin, zaradi česar je naselitvena podoba mariborskega kraja v tem obdobju bistveno osiromašena. To je na prostoru s tako obsežnimi sodobnimi gradnjami že kar težko razumeti, zato se morajo ostanki naselbin v bližini grobišč pač skrivati v tistih predelih mesta, ki doslej še niso bili pozidani.

Žarnogrobiščna naselitev mariborske ravnice je doživela konec v 8. stoletju, ko so se prebivalci mariborskih naselij zaradi zuna-

njih vzrokov — po dosedanjih razlagah zaradi poslabšanja podnebja in zaradi tega nastalih verižnih selitev vzhodnih ljudstev — morali umakniti na varnejše in odročnejše kraje. Po naključju odkriti žarni grobovi pod Poštelo na Pohorju so vsaj za del tega prebivalstva pokazali tudi pot umika na varnejše vzpetine. Ne samo v mariborskem okolišu, po vsem obdravskem ravninskem svetu so se prebivalci dotedanjih nižinskih naselbin pretežno umaknili v notranjost Slovenskih goric, na Pohorje in v druge varnejše kraje. S spremembo bivališč, je prišlo tudi do spremembe načina pokopavanja, saj so plane žarne grobove pričele zamenjavati nad pepelom nasute gomile. Ker so se hkrati pričeli pojavljati tudi železni izdelki — sprva kot nakit, pozneje predvsem kot orožje in orodje — pomeni 8. stoletje tudi prehod iz pozne bronaste ali žarnogrobiščne dobe v železno. Za njeno starejšo, halštatsko stopnjo (700 do 400) so značilni novi pojavi gradišča, gomile in železo, medtem ko v lončarstvu jasno od seva izročilo poprejšnjih časov.

V mariborskem okolišu se to najočitneje vidi na Pohorju, kjer je na 500 m visokem obronku med Radvanjem in Razvanjem nastala utrjena naselbina Poštela, na polici tik pod njo — na Lepi ravni — poleg prvih žarnih grobov tudi vrsta gomil, ki se jim pridružujejo še obsežnejše gomile pod Pohorjem — v Razvanju in Pivoli. Gradišče Poštela doslej še ni bilo v celoti preučeno, a po obsežnejših izkopavanjih W. Schmidta poznamo od tam vrsto ostankov lesenih koč, sestav zemeljskih okopov in številne najdbe. Novejša obdelava teh najdb je pokazala, da je bila Poštela v resnici naseljena od 7. do 5. stoletja pred n. š. (v Ha C 1-2 in Ha D 1 stopnjah), kar potrjujejo tudi grobne najdbe iz gomil, ki kljub različnim kopačem prav tako še ni- so povsem raziskane.

Med pošteljskimi najdbami prevladujejo ostanki naselbinske lončenine, torej posodja v podobnem izboru zvrsti kot v poprejšnji dobi. Med bistvene novosti sodi barvanje večjih posod ter novi vzorci okrasja. Od izdelkov iz gline so bili tu številnejši tudi ostanki uporabnih in posvetilnih podstavkov na ognjiščih ter glinasti deli statev. Kovinskih predmetov je bilo malo: poleg nekaj železnih izdelkov so doslej našli komaj kak bronast predmet.

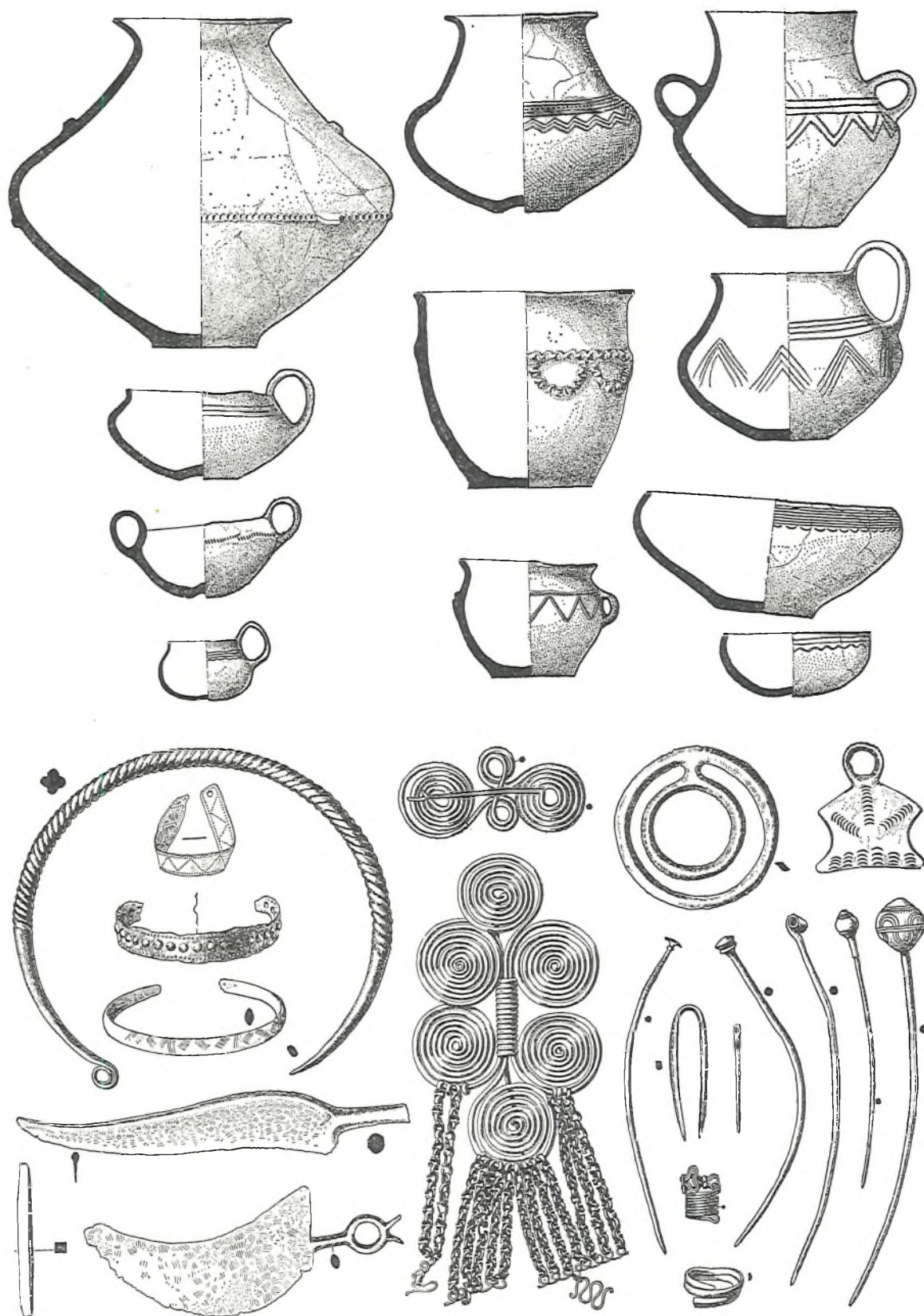
Tudi iz gomil so po raznih kopačih ostale le skice grobov in posamične najdbe, ni pa nobenih grobnih celot. Značilen je en sam pokop pod gomilo, kjer so na nekdanja tla ob ostankih pepela in pridatkih naložili ka-

menja v obliki okrogle grobne obloge ali skromne grobnice. Nekaj glinastega posodja se je ohranilo le iz novejših izkopavanj na Lepi ravni, od poprej pa so od tam ohranjene le narebrene bronaste zapestnice ter brona- sti našitki nekdanjega pasu, iz gomil v Pi- voli pa še večglava igla, tulasta sekira in ostanki bronastega kotlička.

Ob spoznanju, da so se na Pošteli naselili žarnogrobiščni prebivalci z mariborske ravni- ce, so v teku preučevanja, kako in od kod so se tu uveljavili novi izdelki in kulturne prvine železne dobe, za katere so poprej menili, da so jih semkaj prinesli novi prebivalci od dru- god. Vsekakor se je težišče naselitve poprej- šnjih žarnogrobiščnih prebivalcev Podravja (in Pomurja) premaknilo z ravnin v odročnej- ši svet, pri čemer je novo naselitveno in kulturno središče nastalo ob avstrijski Solbi. Poštela je pri tem — podobno kot druga gra- dišča ob Pohorju — imela le obrobni pomen krajevné naselitve in sodi v tem obdobju v novo kulturno skupino, ki zajema starejše- železnodobna najdišča od Obsolbja do hrva- ške (Podravine) (»Obsolbje—Martijanec«). Pri tem je zanimivo, da v ravninskem mari- borskem svetu iz tega obdobja skoraj ni dru- gih najdb.

Kaj je sledilo prvi naselitvi Poštele po 5. stoletju pred n. š., še ni razjasnjeno. Že za- radi tako rekoč popolne odsotnosti mlajših grobov ne samo pod tem gradiščem, temveč po širšem Podravju in Pomurju, ni upravi- čeno sklepati na nemoteno nadaljevanje na- selitve ter si odsotnost mlajših kovinskih najdb razlagati kot kulturno osiromašeno životarjenje do pričetka novih, keltskih vpli- vov. V času, ko doživljata osrednja in južna Slovenija razcvet situlske umetnosti — v 5. in 4. stoletju — ni tod o tem ne duha ne slu- ha, čeprav razvodnica med Dravo in Savo za pretok trgovskega blaga in duhovnih dobrin nikoli ni bila nepremostljiva ovira. Zato ni verjetno, da bi Podravje s Poštelo v tem ča- su sodilo v območje tako imenovane pozno- železnodobne »vzhodnonoriške kulture« na avstrijskem Štajerskem, ki je zaradi odsot- nosti grobov že sama po sebi vprašljiva. Po drugi strani pa tudi ni podatkov o tem, ali so bili vzrok prenehanju naselitve Poštele skitski vpadi ali kakšni drugi dogodki.

Prva znamenja nove naselitve Podravja se pojavijo spet ob koncu 3. stoletja pred n. š., in sicer so to plani žgani in okostni grobovi Keltov, ki so prispeli v te kraje z vzhoda in se — podobno kot nekoč poprej žarnogro- biščni prebivalci — naselili ponovno na rav- ninah ob Dravi in Muri. Da so dospeli tudi

Izbor lončenine in bronastih predmetov iz žarnega grobišča na Pobrežju (1000—700 l. pred n. št.). Razna merila

v mariborski kraj, nam potrjujejo meč in sulična ost iz keltskega groba na Pobrežju ter izgubljene keltske grobne najdbe iz Bresternice. Medtem ko k tem zgodnejšim keltskim grobnim najdbam ne poznano pripadajočih bivališč na ravnem, se sledovi keltske naselitve v mariborskem kraju pojavijo ob koncu 2. stoletja pred n. š. na Pošteli. Najdba srednjelatenske fibule v njenih okopih govori za obnovo nasipov v začetku te naselitve, ki jo je morebiti izzval beg Keltov z ravnin, na primer pred vdorom Kimbrov in Tevtonov okrog leta 113 pred n. š., saj so bile najkasneje v tem času s Kelti poseljene tudi druge poprejšnje višinske potojanke v Podravju.

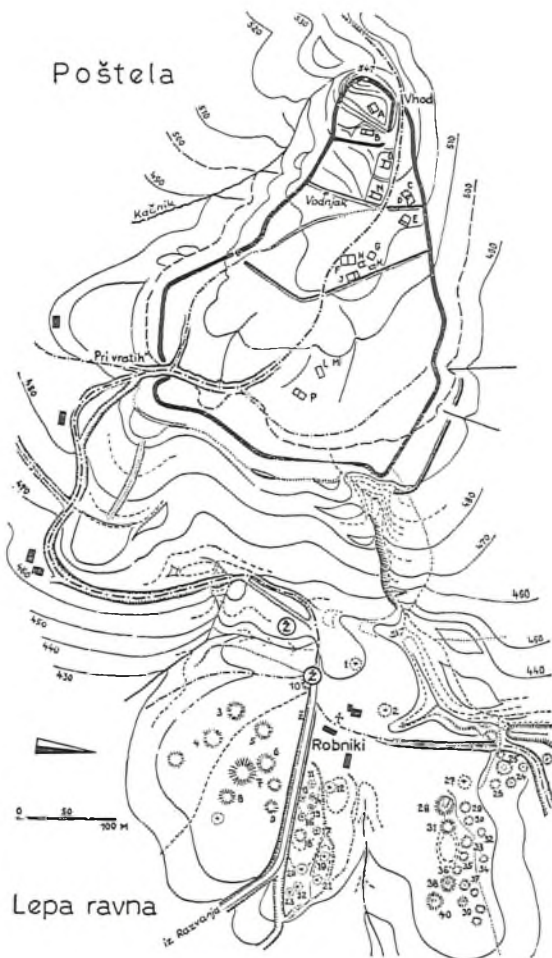
Dokler ta dogajanja ne bodo podrobneje preučena ali potrjena z novimi najdbami, velja opozoriti, da so keltske najdbe na Pošteli v primeri s poprejšnjimi zelo skromne in obsegajo poleg maloštevilnih lončenih ostalin le še srebrn novc ter nekaj kovinskih izdel-

kov. Podobno šibka je poznokeltska kulturna plast tudi drugod, vendar pa — čeprav za to ni ustreznih najdb — še vedno obstoji nazor, da so Kelti v gradiščih — torej tudi na Pošteli? — nadvladali poprejšnje prebivalstvo, a se v njem kmalu stopili. Kot za poprejšnji čas po prenehanju gomilnih pokopov tudi za poznokeltsko obdobje na Pošteli (in drugod) še ne poznamo nobenih grobov, ki bi lahko mnogo prispevali k razjasnitvi teh vprašanj. Pa tudi v drugih predelih mariborskega kraja razen posamičnih novcev ni drugih poznokeltskih najdb. Mariborska ravnina je tako po odselitvi žarnogrobiščnega prebivalstva do prihoda Rimljanov ostala najbrž neobljudena. Izjema so pri tem le že omenjeni posamični keltski grobovi, ki pa tudi ne govore za večja naselja.

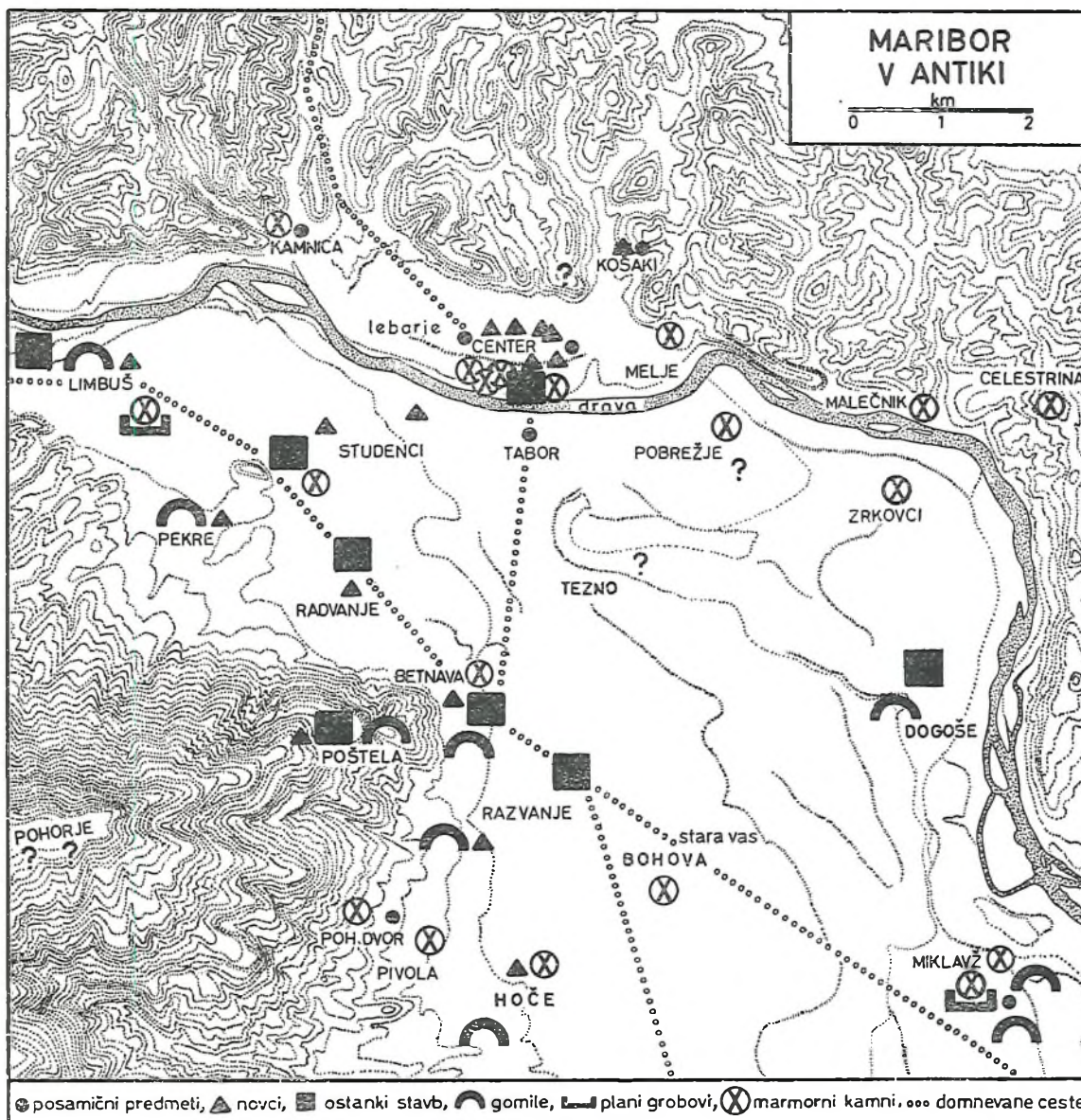
Po etnični pripadnosti lahko med prazgodovinskimi prebivalci mariborskega kraja zanesljivo določimo le Kelte, ki naj bi sodili k plemenu Tauriskov. Prebivalci Pošte le naj bi po dosedanjih mnenjih bili del ilirskih Norikov, kar je vprašljivo tako glede Norikov kot njihove ilirske pripadnosti, če upoštevamo, da so Iliri živeli pri nas zanesljivo le tam, kjer jih potrjuje z Balkana prenesen način številnih pokopov pod eno gomilo. Prav tako je nejasno, če so sodili k prednikom Ilirov prebivalci obdobja kulture žarnih grobišč, čeprav so jih označevali kot rane Ilire, Predilire ter celo Venete in Prapanone. Za prebivalce poprejšnjih dob pa vsako takšno opredeljevanje odpade, saj takrat do oblikovanja posameznih etničnih skupin med plemeni indoevropskega prebivalstva še ni prišlo.

Tudi v rimski dobi v Mariboru ni nastalo večje enotno naselje, pač pa so pričele na ta prostor delovati nove silnice, ko so ga Rimljani upravno, z gospodarstvom ter civilizacijskimi novotami povezali s svojo državo. Pričetki teh stikov po trgovski poti izvirajo že iz časa pred vojaško zasedbo, vendar tu ni dovolj najdb, da bi jih lahko поблиže ugotavljali. Določeni zgodnji rimski vplivi bi bili možni le na keltski naselbini na Pošteli, kolikor tudi ti ne sodijo v poznejši čas.

Po zasedbi je mariborski kraj ostal v Noriku in je bil pozneje, ko so v začetku 2. stoletja Rimljani ustanovili pri Lipnici mestno naselbino municipium Flavia Solva vključen v njeno samoupravno ozemlje. Prvih 60 let zasedbe od leta 15 pred n. š. do upravnih reform cesarja Klavdija v sredini 1. stoletja je tudi tu pomenilo prehodni čas prilagajanja rimskemu načinu življenja. Najdb iz tega časa z izjemo nekaj nezanesljivih novcev ni,

Plan Pošte le in grobišča na Lepi ravni pod njo. (Izdelal P. Schlosser pred letom 1915; novejša dopolnitev le vris hiš N, O, P, odkritih do leta 1917 in planih žarnih grobov (Z), odkritih po letu (1972))

Najdišča iz rimske dobe v mariborskem muzeju

a tudi rimskih najdb s Poštele ni mogoče dovolj prepričljivo časovno razčleniti. Tu ni ostankov zidanih stavb, zato so v gradišču ostali le keltski domačini, a najbrž ne vsi in tudi ne posebno dolgo. Zaradi odročne lege Poštele Rimljanov ni posebej vznemirjala in zato se je njeno prebivalstvo najbrž razredčilo po naravni poti s postopnim odseljevanjem v dolino, kjer so se odpirale nove in privlačnejše možnosti za preživljanje.

Antične najdbe s Poštele so ob pojemajoči naselitvi redke in zajemajo večinoma le doma izdelane glinaste posode. Med dosedanjimi najdbami je le malo uvoženega posodja in videti je, da med njimi ni bilo značilnih

vrčev, skodel, pladnjev, čaš, oljenk in posod iz pečatne gline. Čeprav so ugotovili kovačnico, pa so najdbe železnih izdelkov zelo redke, a tudi bronasto fibulo so našli le eno. Nekaj novcev od Avgusta do Trajana daje zgodnjerrimski naselitvi Poštele prepričljiv časovni okvir.

Večina mariborskih antičnih najdb sodi v drugo polovico 1. in v 2. stoletje, kar dokazuje, da se je naseltev mariborskega okoliša v času, ko je postal Norik rimska provinca, bistveno spremenila in pomnožila. Med poglavitne pomnike tega obdobja sodijo gomilna grobišča — v Miklavžu na Dravskem polju, Dogošah, pri Hočah, pod Poštelo, v Pekrah

in Limbušu ter morebiti še na levem bregu Drave (»Lebarje«) — ki najbolj ponazarjajo ta nenadni porast. Tudi ostanki bivališč in zidanih temeljev stavb so večinoma pod Pohorjem, kar najbrž ni v zvezi le z ugodnimi pogoji za poljedelstvo, temveč tudi z neko prometno smerjo. Drugi manj izraziti naselitveni pas se drži južnega brega Drave od Miklavža do Pobrežja in sega še na severno stran na ravnico med Meljem in Kamnico.

Od antičnih ruševin so najprej leta 1821 našli tiste pri dvorcu Betnava, kjer so izkopali tudi nekaj marmornih kamnov: predvsem žrtvenik Eponi, ki ga je posvetil VOLVSIVS EQVESTER, najbrž človek zaposlen v cestnem prometu, kar bi skupno z Epono, zavetnico konj, govorilo za to, da je bila tu morebiti preprežna postaja — *mutatio* ob cesti za Flavio Solvo. Kljub pogostim omembam teh in drugih najdb pa najdišče nikoli ni bilo raziskano, zato bodo šele sedanja izkopavanja potrdila ali ovrgla obcestno vlogo stavb pri Betnavi.

Pri drugih najdiščih, — ledina »stara vas« pri Bohovi, najdbe rimske opeke na polju pri Razvanju, ob Pokopališki ulici v Radvanju in ob Korbunovi ulici na Studencih gre doslej le za površinska opazovanja, zato ne vemo, ali je bilo tu vaško naselje — *vicus* ali posamična pristava tujega naseljence — *villa rustica*. Na Studencih so rimske ostaline že prekrile gradnje novih hiš, v Dogošah pa kanal Drave, zato tam ne bo mogoče več ugotavljati značaja stavb, vendar gre obakrat najbrž za poljedelsko naselitev. To bi potrjeval tudi žrtvenik Herkulu, zavetniku imetja, najden v bližini studenških ruševin, a tudi velika gomila z grobnico, obdana z manjšimi v Dogošah, kaže na lastnika poljedelske pristave. Kje je bil zaselek, ki so mu pripadale sedaj že uničene gomile v Pekrah, ni bilo ugotovljeno.

Velike gomile pri Miklavžu in najdbe iz njih govore za naselitev tujcev, bodisi podjetnikov v zvezi s prometom po cesti iz Poetovione ali po Dravi (bližnji kamnolomi onkraj reke?). V eni izmed velikih gomil je iz plošč sestavljena grobnica, v kateri je bil pepel umrlega z bogatimi pridatki — steklenimi posodami, južnogalsko sigilatno skodelo, bronasto škatlico za ličila ter okovjem ženske noše. Te gomile so bržkone družinsko pokopališče naseljencev, medtem ko so druge manjše s pokopi podložnega osebja že izravnane. Nagrobnike z njih so v pozni antiki uporabili za oblogo okostnega groba, kjer so jih tudi našli. Iz njih smo spoznali imena prebivalcev miklavškega kraja, ki so

bili: FLAVIVS DIOCAITVS — še keltskega porekla, njegova žena CAIA FINITA ter sin INGENVVS; ALBINIVS LVCRETIVS in ALBINIA COVSO — tudi keltskega rodu, sorodnik (?) AVITVS in suženj MANSVETVS; SVRIO — najbrž osvobojenec vzhodnjaškega porekla. Dvojna imena povedo, da so nekateri že imeli rimsko državljanstvo, ki so ga v zgodnji antiki podeljevali le po zaslugah, to pa potrjuje uglednejši položaj rimskih naseljencev pri Miklavžu. V tamkajšnji cerkvi vzdani marmorni kamni so deli bogatejših grobnih naprav, ki so si jih seveda lahko naročili le premožnejši. Žal pa tam ni nobenih sledov zidanih temeljev stavb, ki bi nam podobo miklavške naselbine v rimski dobi izpolnili.

Poleg že uničenih gomil in stavbnih ostalin v Dogošah govore za rimsko poselitev tega obdravskega predela le še levja glava z marmornega nagrobnika v Zrkovcih ter korito iz peščenca na Pobrežju. Na severni strani reke so le šibki sledovi rimske stavbe na Glavnem trgu, morebiti v zvezi s preходом prek Drave, saj so tam in v bližini v mestnem središču našli tudi nekaj rimskih novcev iz 3. in 4. stoletja. Drugih neposrednih seliščnih najdb s tega središčnega predela Maribora ni, zato je videti, kot da sončne terasne police ob levem bregu Drave v rimski dobi niso bile gosteje naseljene.

Za poselitev tega dela Maribora bi lahko govorili tudi rimski nagrobniki, ki pa so jih tod vse našli že v drugotni legi in je tako njihovo prvotno nahajališče neznano, saj so jih lahko pripeljali tudi od drugod. Najpomembnejša med njimi je skrbno izdelana, a ne v celoti ohranjena pepelnica s Koroške ceste, ki si jo je bil naročil M. VLPIVS CATVLLINVS v sredini 2. stoletja, v njej pa naj bi bili počivali tudi žena IVLIA IANVARIA ter otroka SEVERIANVS IN SEVERIANA. Rimska državljana iz časa cesarja Trajana sta bila tudi M. VLPIVS PRIMVS in VLPIA SISIVNI (keltskega rodu), katerih nagrobnik so našli v zidovih stolne cerkve. Na marmornem kosu grobne naprave, predelane v židovski nagrobnik, je vklesano grško oziroma vzhodnjaško ime ASCLEPIADES, posvetitelj žrtvenika Herkulu, najdenega v sodobnih ruševinah Pristana, pa je bil C. IVLIVS EPTINO... Na enem izmed obeh nekoč v Melju vzdanih nagrobnikov je naveden FIRMVS SABINI filius, torej svoboden domačin brez državljanstva, domačega rodu pa sta bila tudi SECVNDINVS QVISPIITVLI filius in žena AVRELIA GEMELLA (ter sin RESPECTVS), katerih nagrobnik so našli pri

cerkvi v Kamnici. Še najbolj opozarja na bližnji grob v Celestrini najden in sedaj pogrešan nagrobnik, ki si ga je bil naročil poromanjen domačin AVSSCVS SATVRNINI filius, v grobu pa naj bi bila tudi žena VERECVDA in sin AVITVS. Na drugih marmornih kamnih, ostankih nagrobnih spomenikov, ni ohranjenih imen; dva sta vzdana v Vodnem stolpu v Pristanu, tretjega pa so nedavno našli pri obnavljanju stolnice.

Če bi mogli trditi, da so bili vsi ti kamni tudi najdeni v bližini svojih drugotnih nahajališč, potem bi po ohranjenih imenih lahko presojali tudi o sestavi prebivalcev mariborskega kraja v rimski dobi. Številni Ulpiji so znani predvsem iz Poetovione, zato bi bilo mogoče sklepati na njihovo razširjenost tudi v bližnjem mariborskem okolišu, čeprav je oba kraja delila provincijska meja. Možje z državljanstvom so gotovo sodili k pomembnejšim prebivalcem, ki so tod najbrž imeli

odločilen pomen v trgovanju, prometu in tudi zemljiški posesti. Svobodni tujci — peregrini si do cesarja Karakale, ki je leta 212 podelil državljanstvo vsem svobodnim prebivalcem, sicer niso pridobili dovolj zaslug, da bi dobili državljanske pravice, a že po tem, da so si naročali marmorne nagrobnike, lahko sklepamo, da so prav tako sodili med premožnejše prebivalce mariborskega kraja.

O antičnem prebivalstvu južnega obrobja Maribora nam dajejo zanimive podatke — poleg izginulega sarkofaga iz obokanega groba med Limbušem in Radvanjem, marmorni kamni iz župne cerkve v Spodnjih Hočah. Tam je vzdana nagrobna plošča, ki so jo že v 1. stoletju za svoje starše naročili sinovi in hčere, v grobu pod njo pa sta bila pokopana SENNVS SACRI filius in žena CONA MODESTI filia. Oba sta bila še neromanizirana Kelta, morebiti priseljence s Pošte, ki sta si v ravnini poiskala ugodnejšo priložnost za

Izbor najdb iz rimskodobne gomile pri Miklavžu na Dravskem polju (zgodnje 2. stoletje). Razna merila

BETNAVA

PRISTAN

SPODNJE HOČE

SPODNJE HOČE

SPODNJE HOČE*

MELJE

MIKLAVŽ

KUROŠKA CESTA

Nekateri marmorni spomeniki iz mariborskih najdišč.
Razna merila

preživljanje. Da je bil hoško-pivolski kraj blizu rimske ceste vabljava naselitvena točka, pričajo še na polju pri Bohovi vzdani večji nagrobnik (brez imen), ter ostanki sedaj pogrešanih nagrobnikov v Pohorskem dvoru, od katerih je eden pripadal grobu nekega aedila, edine znane uradne osebe iz mariborskega okoliša. V Pivoli so našli »sarkofag«, a tudi za številne gomile v tem okolišu ne vemo, če katere pripadajo rimski dobi. Zavetniku trgovine Merkurju posvečen žrtvenik je tod nekje dal postaviti osvobojenec

PRIMIGENIVS, ki je trgovske posle morebiti opravljal zase ali še za bivšega gospodarja, to pa je bil TITVS ATTIVS, najverjetneje iz Flavie Solve. Za pomen hoškega dela mariborskega kraja pa govori še žrtvenik božanstvu Mitri v kripti hoške cerkve, ki ga je dal izklesati neki PHILVMENVS za tri prijatelje. To so bili: M. AVRELVS FELICIANVS starejši, njegov sin M. AVRELVS FELICISSIMVS ter M. AVRELVS FELICIANVS mlajši — vsi državljani po letu 212. Če so res živeli prav tod in kaj so počeli, sicer ne ve-

mo, a gotovo so bili skupno s svojim prijateljem člani verske bratovščine Mitrovih častilcev, ki so ji pri nas v 3. stoletju pripadali predvsem vojaki, sužnji, trgovci in drugi.

V rimski dobi torej ni bilo v mariborskem okolišju nič drugega kot skupek vasic in pristav. Njihovi prebivalci so bili tod rojeni ali sèm priseljeni romanizirani domačini kot svobodni tujci, osvobodenci in sužnji, najpomembnejši med njimi z rimskim državljanstvom pa zemljiški posestniki, trgovci ali zaposleni v rimskih službah. Celotno prebivalstvo mariborskega kraja najbrž naenkrat ni štel več kot nekaj sto ljudi. Težišče naselitve je bilo pod Pohorjem, kako pa to kaže usmeritev prometnih poti, lahko le ugibamo. O rimskih cestah na tem območju ni nobenih itinerarskih podatkov, a tudi nobenih odkritih ostankov cestišča. Prek Maribora je očitno peljala rimska cesta za Flavio Solvo, tako iz Celeie ob zahodnem robu Dravskega polja mimo Betnave kot iz Poetovione ob desnem bregu Drave prek Miklavža. Njun potek skozi južni Maribor so doslej le domnevali, prehod prek reke (z lesenim mostom?) pa je bil najverjetneje na mestu srednjeveškega mostu. Nejasno je tudi nadaljevanje proti severu, saj ni zanesljivih znakov niti v smeri mimo Kamnice, niti skozi Košake v Pesniško dolino ter dalje čez Plač. Prav tako se le domnevata dve smeri proti zahodu na Koroško: mimo antičnih najdišč na desnem bregu do Ruš (s prehodom prek reke) in ob prisojnem manj poseljenem ožjem levem bregu prek Selnice.

Glavna gospodarska dejavnost v rimski dobi je bilo gotovo poljedelstvo. V ta namen so občutno izkrčili gozdove oziroma razširili še prazgodovinski naselitveni prostor, zlasti pod Pohorjem, ter na terasah na Dravi, kar pa tudi lahko samo domnevamo. O morebitnem vinogradništvu in gozdarstvu ni podatkov, čeprav je bilo oboje možno. Kamen za gradnje stavb mariborskega kraja so lomili kar najbliže, zlasti na Pohorju, čeprav najbrž ne v takih količinah, da bi o lomljenju ostali izraziti sledovi. Marmor za izdelavo spomenikov so očitno dovažali po cesti iz marmorolomov na šmartinskem Pohorju, morebiti tudi od bliže (npr. s Planice nad Framom), o čemer pa ni dokazov. Koliko teh spomenikov so izklesali v poetovionskih kamnoseških delavnicah, ne vemo, kot tudi ne, če ni kakšen tak izdelek prispel v Maribor tudi iz Flavie Solve. Kakšne lastne kamnoseške obrti v Mariboru najbrž ni bilo kot tudi ne drugih pomembnejših obrtnih dejavnosti. Tudi o plemenski pripadnosti domačega prebivalstva lahko le ugibamo in od zemljepisnih imen

zadeva mariborski prostor le ime mimo tekoče reke — Dravus.

Že zavoljo tega, ker ni na razpolago obsežnejših skupin grobnih ali naselbinskih najdb, ne moremo zasledovati rimskodobne zgodovine mariborskega kraja v njenem podrobnejšem zaporedju. Po navidezni šibki naseljenosti v času zasedbe se v prvi polovici 1. stoletja, — sodeč po novcih, — življenje omejuje še na poprejšnjih bivališčih (Poštela, Limbuš), po upravni preobrazbi dotedanjega »noriškega kraljestva« v provinco Noricum pa se prebivalstvo kmalu pomnoži in skupno z rimskimi priseljenci na novo nastalih pristavah in ob novo zgrajenih cestah doživlja miren in razcvetajoč razvoj vsaj do vdora Kvadov in Markomanov. Koliko so ti poleg Flavie Solve razdejali tudi mariborske naselbine, ne vemo, a vsaj del napadalcev je pot proti jugu morala voditi tod mimo. Obnova v razdejanih pokrajinah je v zgodnjem 3. stoletju najbrž tudi tu privedla spet do blaginje, saj iz tega časa izvirajo nekateri marmorni kamni, številnejši pozni novci z obeh bregov Drave ter pozne najdbe z drugih najdišč. V 4. stoletju so se nekateri morebiti spet zatekli na Poštelo, pri Miklavžu pa so uporabili že zavržene poprejšnje nagrobneke za izdelavo novega groba. Po dokončnem propadu Flavie Solve v začetku 5. stoletja je tudi mariborski kraj kot prehodna točka ob trgovski cesti proti jugu izgubil svoj pomen. Najmlajši novci (Teodozijeve) izkira z Glavnega trga, kjer je bil prehod čez Dravo še naprej v rabi, saj so tudi Heraklijeve novce iz 7. stoletja našli tam blizu.

Tako kot ni nič znanega o propadu posameznih rimskih naselij in postojank, ni tudi nobenih najdb, ki bi pričevale o prisotnosti drugih ljudstev po propadu rimske države vse do slovanske naselitve. Tudi o novih slovanskih naseljencih v mariborskem kraju še ni arheološke potrditve, zato lahko le domnevamo, da so tu našli opustošeno ali komaj obljudeno okolje. Že po imenih novih naselij, »Razwei« (Razvanje) iz 10. in »Radewan« (Radvanje) iz 11. stoletja vidimo, da je bil najprej naseljen spet že poprej močnejše obljuden podpohorski svet, od katerega je gotovo ostalo še kaj razvalin. V prvih zapisih že kot zidana stavba (»Huzi« oziroma »domus«) imenovan prvotni Pohorski dvor je morebiti prva fevdalna postojanka, medtem ko je poleg sponhaimske utrdbe na Piramidi na prav tako opuščenih tleh ob Dravi zraslo podložniško naselje postalo prednik srednjeveškega mesta in s tem tudi poznejše strnjene naselitve na severnem bregu Drave.

OPOMBE

Ta prikaz je povzet po obširnejši obravnavi mariborske prazgodovine in antike v Časopisu za zgodovino in narodopisje n. s. 4 (1968) 9 ss in 6 (1970) 159 ss z obširnejšimi dokazili v opombah, ki so tu zato opuščene. Kratek seštevek mariborskih starin imajo tudi Arheološka najdišča Slovenije (1975) 304 ss, pregledni povzetek prinaša Krajevni leksikon Slovenije 4 (1980) 173 ss, obširnejši poljudni prikaz pa prinašajo član-

ki v tedniku 7 DNI 17 (1967) št. 8 do 24: Mariborska pradavnina.

Pomembnejše novote od takrat so: S. Pahič, Poštelski grobovi, Časopis za zgodovino in narodopisje n. v. 10 (1974) 4. ss; B. Teržan, Zur Chronologie der hallstattzeitlichen Keramik von Poštela, Forschungsberichte zur Ur- und Frühgeschichte Wien 10 (1978) 65 ss ter V. Pahič, Zakopna najdba iz Pekla pri Mariboru, Arheološki vestnik 34 (1983) v tisku.

MARIBOR DO ZAČETKA 17. STOLETJA

JOŽE MLINARIČ

Širše mariborsko območje na obeh bregovih Drave je bilo obljudeno v prazgodovini, o čemer pričajo neolitske najdbe v Kamnici, na Teznem in po obronkih Vzhodnega Pohorja, kakor tudi odkritja iz bronaste dobe (pod Kalvarijo in na Hočkem Pohorju) ter tista iz železne dobe (ob Mladinski in Koroški cesti, na Pobrežju, v Spodnjem Radvanju, na Pošteli, v Laznici in na Zrkovcih).

V času ob koncu 2. stoletja pred našim štetjem je navedeno območje sodilo k noriškemu kraljestvu, ki je leta 46 našega štetja postalo provinca Norik in od tedaj se je tudi pričela romanizacija ilirsko-keltskega življa. O večji naseljenosti iz te dobe ob važni poti, ki je vodila proti Flavii Solvi, moremo govoriti le za območje na desnem bregu Drave (zlasti okoli Betnave), medtem ko gledamo v najdbah z mestnega območja le slučajnostne najdbe, ki nam dokazujejo obstoj le posameznih stavb v kraju (najdbe na Glavnem trgu, v Trubarjevi ulici in na Partizanski cesti).¹

Po letu 568 so na imenovanem območju postali gospodarji Avari in Slovani, ki so zasedli gričevje okoli kasnejšega Maribora, medtem ko je območje sedanjega mesta ostalo neobljudeno. V času vojn Karla Velikega proti Avarom so prišli tudi Slovenci ob Dravi pod frankovsko nadoblast in njihovo ozemlje je bilo leta 803 priključeno Furlanski marki, z letom 828 pa je prišlo v okvir Spodnjepanonske mejne grofije, ki je bila pripojena Vzhodni marki. Prvo kolonizacijo so v veliki meri konec 9. stoletja uničili Madžari. Okoli leta 975 pa je Podravje prišlo v okvir Podravske ali Ptujске krajine,² katere prvi mejni grof Rachwin je prejel leta 985 od Otona III. obsežno posest v Razvanju pod Po-

horjem (villa Razuuai) in okoli njega,³ s čimer se je pričela intenzivna kolonizacija. Po eni strani si je ta utirala svojo pot iz salzburškega Ptuja, po drugi strani pa iz deželno-knežjih postojank; zaključena je bila v glavnem sredi 12. stoletja. Kolonizacijo širše mariborske okolice so po letu 1100 pospeševali predvsem Spanheimi, ustanovitelji mariborske in radgonske gosposčine.⁴ Predvsem s podelitvijo posesti benediktinskemu samostanu v Št. Pavlu na Koroškem, ustanovi Spanheimov iz leta 1091, se v listinah pojavijo prva imena naših krajev na mariborskem območju: okoli leta 1100 Radvanje (oppidum Radewan) in Kamnica (Gemz),⁵ 1146 Hoče (Choz) in Slivnica (Scliuniz)⁶ in 1164 kasnejše mariborsko predmestno naselje Melje (Melnich).⁷ Okoli leta 1200 se navaja zahodno od današnjega Maribora grad Viltuš (castrum Wilthūs), v letu 1238 pa vzhodno od Maribora Vurberk (Wrmberch).⁸

Prvo poročilo o mariborski trdnjavi, o Mariboru in o ministerialih Mariborskih imamo iz leta 1147 iz Kronike; ta pripoveduje, da je Bernard Spanheimski, ki je padel v drugi križarski vojni v Mali Aziji, zapustil svojemu dediču in bratrancu, mejnemu grofu Otakarju Traungavcu poleg drugega tudi »daz huss ze Marpurch unt den marcht« ter mariborske (die von Marpurch) in limbuške ministeriale (die Leuvenbach).⁹ Nimamo razloga za dvom, da je takrat mariborska trdnjava že stala in tudi ne za to, da so na njej prebivali spanheimski ministeriali Mariborski, upravičeno pa smemo dvomiti, da je tedaj naselbina pod gradom glede na to, da se Maribor kot trg (forum) navaja leta 1209,¹⁰ imela (1147) že status trga. Prvo zanesljivo poročilo o obstoju mariborske trdnjave je iz leta 1164, ko je

mejni grof Otakar na svojem gradu — trdnjavi (in castro Marchpurch) nad bodočim krajem, ki je po njej dobil tudi svoje ime, izročil posest šentpavelskemu samostanu. Otakar je tedaj samostanu podelil zemljo tudi v Melju (Melnich), ta pa je grofu kot jamstvo izročil v trajno last dve kmetiji pod mariborsko trdnjavo (sub castro Marchburch).¹¹ Kmetiji sta skoraj brez dvoma zametek kasnejše deželnoknežje pristave pod mariborskim gradom in sta po vsej verjetnosti identični z dvorom (curia sub castro Marpurch), ki ga je na začetku 13. stoletja zastavil šentpavelskemu samostanu kot svojemu fevdnemu gospodu v jamstvo Werner iz Melja.¹² Ti kmetiji pa vendar 1164 nista mogli priti v trajno last deželnega kneza, temveč šele z letom 1211, ko je vojvoda Leopold Babenberžan Št. Pavlu podelil vse svoje pravice v Rušah in v Bezeni, za kar je od njega prejel med drugim tudi dve kmetiji pod mariborskim gradom.¹³ Posest v Melju, ki jo je šentpavelski opat Pilgrim v letu 1164 podelil vojvodi Otakarju v dosmrtno hasnovanje, je pozneje, verjetno po njegovi smrti (1192), prišla ponovno v roke šentpavelskega samostana, ki pa jo je podeljeval v fevd Meljskim gospodom.¹⁴

Trdnjava »v Marki«, kot se je mariborska trdnjava imenovala, in ki je bila pomembna za gospodarje Dravskega polja in Slovenskih goric ter za prehod preko Drave, je glede na tedanjo politično situacijo nastala po vsej verjetnosti že v 11. stoletju. Na njej so prebivali deželnoknežji ministeriali, ki jih zlasti v drugi polovici 12. stoletja in na začetku naslednjega srečujemo v spremstvu svojih gospodarjev in ki nosijo najpogostejše tale imena: Rudolf, Berthold, Riher, Konrad, Ulrik in Gotfrid.¹⁵ Mariborski ministeriali so

bili zelo razvejena družina, iz katere so izšli Mariborski — Viltuški, h katerim so sodili tudi trije znani mariborski župniki (Konrada in Alberon), kot tudi Mariborski-Pohorsko-dvorski, katerih člani so pogosto imeli ime Rajnpert.¹⁶ Družina mariborskih ministerialov je izumrla 1378 z Gotfridom, kot fevdniki pa so jih nasledili Svibenski, Hugo Devinski, Walseeji in Grabenski.¹⁷ K tej t. i. zgornjemariborski gospoščini (Herrschaft OberMarburg) je sodila pomembna posest, ki je ležala na levem bregu Drave na območju severno od gradu pa do Plača, na desnem bregu pa do Pragerskega in ki je na začetku novega veka obsegala devet uradov z okoli stošestdesetimi podložniki in z nad dvesto gorskopравnimi zemljišči.¹⁸

Kje se je razvila nova naselbina, imenovana po mariborskem gradu? Vsekakor ne tik pod samo trdnjavo, kar je izključeval že teren sam, ki je bil predvsem na jugozahodnem območju pod njim močno močviren, kot tudi dejstvo, da se je na južni strani pod trdnjavo razvila kasnejša grajska pristava (curia), katere zasnova sta bili že omenjeni šentpavelski kmetiji, ki sta prišli leta 1211 definitivno v roke deželnega kneza.¹⁹ Nova naselbina je stala vsekakor že v prvi polovici 12. stoletja ter je kmalu postala upravno in gospodarsko središče obsežnega deželno-knežjega urada z deželskim sodiščem, ki je na severu segalo do Mure, na jugu pa do Drave, z obsežno posestjo, ki je okoli 1230 premogla 640 kmetij v 63 vaseh in številna gorskopравna zemljišča, ter je bila raztresena od Mure do razvodja Savinje in od avstrijske meje do Vurbeka in tja preko Lenarta v Slovenskih goricah. 1182 se imenuje »preprositura Marburc«, 1207 njen upravitelj Markvard (Marquardus de Boseth, prepositus

Pogled na grad Zgornji Maribor in na severozahodni kot mesta (G. M. Vischer, Topographia Ducatus Stirie, 1681)

in Marburch), v letu 1213 pa ofical Rudeger (Rudegerus officialis de Marpurhc).²⁰ Dežel-noknežja posest mariborske gosposčine pa se je sčasoma zaradi darov, zastav in izročitev v fevd precej drobila (izročitev Št. Pavlu, Vetrinju, Studenicam). Od leta 1497 je deželni knez t. i. spodnjemariborsko gosposčino (Herrschaft Burg Marburg) dajal v zakup, kasneje pa različnim plemiškim družinam kot zastavno gosposčino.²¹

Do 12. stoletja je na Slovenskem prevladovalo naturalno gospodarstvo, saj je obrtna dejavnost bila združena s poljedelstvom. Razvita je bila hišna obrt pri kmetih ali pri obrtnikih-hlapcih na fevdalnih sedežih. S trgovino so se ukvarjali v glavnem le potujoči trgovci, ki so bili predvsem tujci. Po svojem obsegu je trgovina bila tedaj premajhna, da bi mogla preživljati večje število prebivalstva določenega kraja. Omeniti moramo tudi še trgovanje v zvezi z letnimi sejmi, ki so bili predvsem ob župnijskih cerkvah in na katerih se je zamenjevalo predvsem blago za blago. Na prelomu iz 11. na 12. stoletje pa so se tudi na Slovenskem gospodarske razmere močno spremenile, kar je imelo za posledico razvoj novega družbenega stanu — meščanstva, ki je živelo v posebnih naselbinah in sta ga v večji meri preživljali obrt in trgovina. Zlasti na Štajerskem in Kranjskem pa je nastanek meščanskih naselij tesno povezan s politiko deželnih knezov, ki so si preko njih utrjevali svojo oblast v pokrajini in ki so jim prinašala določene letne dohodke.²²

Ustanovitelji mariborske meščanske naselbine so bili vsekakor deželni knezi, ki jih štejemo tudi za začetnike Radgone (trg 1265, mesto okoli 1269) in tudi Slovenske Bistrice (trg sredi 13. stoletja, mesto 1313).^{22a} Glede na pravkar rečeno in na pomembnost naselbine pod deželnoknežjim gradom za deželne gospode smemo domnevati, da je Maribor postal meščanska naselbina po vsej verjetnosti pod zadnjim Traungavcem: Otakarjem IV. (1165—1192), ali pod prvima Babenberžanoma: Leopoldom V. (1192—1194) ali Leopoldom VI. (1194—1230).²³ Vsekakor je okoli leta 1190 moralo naselje biti že razmeroma obsežno, saj se tedaj navaja »Dietricus de oppido superiori«. Vprašljivo je, ali je pod besedo »oppidum« na tem mestu razumeti že meščansko naselbino. Neizpodbitno pa je dejstvo, da je bil Maribor meščanska naselbina leta 1209, ko se omenja prvič kot trg (forum).²⁴ V listini iz okoli leta 1220 se naselje sicer imenuje kot »villa«, vendar omemba meščana Gotschalka krožarja (Got-

scalus pelliparius burgensis) v istem dokumentu izpričuje, da gre tu za meščansko naselbino.²⁵ Omenimo naj tudi, da se v listini, nastali v letih med 1202 in 1220, omenja tudi neki »Wolfhart civis«. ²⁶ Kot trg se Maribor omenja še v letih 1227 in 1248,²⁷ v letu 1254 pa kot mesto (civitas).²⁸

Ker Maribor, žal, kot velika večina starejših meščanskih naselbin, nima ohranjene ustanovne listine, ali pa so mu bile meščanske pravice, kot je to za starejši čas bilo v navadi, podeljene ustno, smo o pravnem položaju mesta in njegovih prebivalcev poučeni le iz kasnejših listin. Mestno upravo in pravice meščanov je v bistvenih točkah določal mestni gospod, v primeru Maribora od leta 1282 Habsburžani, ki so z vrsto privilegijev in listin dajali mestnim pravicam postopoma popolnejšo obliko. Natančnega razvoja mestne uprave v Mariboru zaradi pomanjkanja virov ne moremo podati, vendar nam ohranjeni dokumenti pričajo, da je ta razvoj v glavnem potekal takó kakor pri ostalih meščanskih naselbinah na Slovenskem.

Na čelu mesta je stal mestni sodnik, najvišji reprezentant meščanske naselbine in njegovih svobodnih prebivalcev, obenem pa zastopnik mestnega gospoda-deželnega kneza. Ob strani mu je sprva stala dvanajstija, skupina najvplivnejših meščanov, ki jo imamo za predstopnjo pred oblikovanjem mestnega sveta; ta je skupaj z mestnim sodnikom pritegnil v mestu skoraj vso oblast nase in takó odrinil mestno večjo, skupščino vseh meščanov, ob stran.²⁹ V letu 1283 se prvič omenja mestni sodnik z zapriseženci in mestno skupščino (Marquardus iudex, iurati et universitas civium in Marpurg),³⁰ medtem ko se prvič sodnik sam, z imenom Walker, navaja v letu 1273.³¹ Iz dokumentov moremo razbrati, da se v njih od meščanov pojavljajo skoraj vedno le ista imena, torej določen krog ljudi, vsekakor članov najbogatejših in najvplivnejših družin v naselju. S 14. stoletjem se pojavi v listinah ustanova mestnega sveta, ki je običajno štel po dvanajst članov, le sredi 15. stoletja se izrecno navaja šesterica.³² Zmanjševanje števila prič v mestnih listinah nekako od leta 1330 naprej pa bi kazalo na vedno večjo koncentracijo moči in oblasti mestnega sodnika v naši meščanski naselbini.³³

Mestnega sodnika je volil mestni svet enkrat na leto, po podatku iz leta 1465 je bil to 22. februar, in ista oseba je mogla biti izbrana po več let zapored (npr. Lenart Igelshofer 1471—1477).³⁴ Vsakokratni izvoljeni mestni sodnik je moral podati prisego

pred deželnim knezom oziroma pred njegovim zastopnikom, se pravi, njegovim mariborskim oficialom. Mariborčanom je pravico svobodnih volitev mestnega sodnika potrdil ponovno cesar Friderik III. v letu 1478 v dveh listinah, zahteval pa je, da izbrani poda prisego in da k vsoti 208 funtov denarjev, ki jih je mesto bilo dolžno dajati vsakokratnemu deželnemu knezu letno, doda za to pravico še 8 funtov.³⁵

Za obdobje srednjega veka poznamo po imenu okoli 50 mestnih sodnikov, ki so ponavadi prihajali iz znanih in vplivnih družin ter bili dokaj premožni. Tako so npr. mestni sodniki prihajali iz družine sodnika Markvarda, katere obstoj moremo zasledovati od 1282 pa vse tja do okoli leta 1440.³⁶ Mnogi izmed mestnih sodnikov so svojo funkcijo opravljali po večkrat, včasih tudi v presledku več let. Nekateri izmed njih so istočasno ob službi mestnega sodnika ali pred sprejetjem te funkcije ali pa po njej opravljali tudi druge javne službe v mestu, npr. funkcijo židovskega sodnika, ali pa so bili v službi deželnega kneza kot oficiali in vrhovni kletarski mojstri za njegovo mariborsko deželsko sodišče in gosposčino. Med sodniki pa srečujemo tudi take, ki so bili upravitelji posesti cerkvene gosposke, npr. gorski mojstri za vinogradiško zemljo v mestni okolici in upravitelji na samostanskih dvorih v mestu.³⁷

Maribor se ima za svoj razmeroma hitri gospodarski in v tej zvezi tudi urbani razvoj zahvaliti predvsem svoji ugodni zemljepisni legi. Nastal je namreč ob pomembnem cestnem križišču in ob prehodu čez Dravo tam, kjer je antična cesta od Ptuja prečkala reko in se nadaljevala po Dravski dolini, hkrati pa je stara pot od jugovzhoda Pomurja čez Plač prečkala reko proti jugu, proti Celju.³⁸ Ugodna zemljepisna lega na ugodni prometni točki je pospeševala predvsem trgovino z žitom in lesom ter z drugimi panogami obrti. Številni mestni privilegiji, podelitev sejmov, stojnine, mitnine in mostnine ter obvezno pristajanje splavov na Pristanu ob Dravi so meščanom zagotavljali materialno moč. Z njimi je deželni knez, mestni gospod, zavaroval pravice meščanov in zagotovil ugodno rast mesta.³⁹

H gospodarskemu razvoju Maribora v srednjem veku je v velik meri pripomogla vinska trgovina, saj si je mesto monopol nad njo pridobilo od deželnega kneza že pred letom 1302. Svoj izvor je ta trgovina imela v Slovenskih goricah, njena pot pa je vodila na Koroško in na Kranjsko. Vinska trgovina, ki je šla preko Maribora, je morala iti skozi

roke mariborskih trgovcev. S pridobitvijo Koroške in Kranjske leta 1335 so Habsburžani vso vinsko trgovino osredotočili v Maribor, ki je bil deželnoknežji, in zato privilegiran v odnosu do salzburškega Ptuja.⁴⁰ Ker je bil Maribor glavna prometna točka med Podravjem in Koroško, je v vinski trgovini prišlo med Ptujem in Mariborom do t.i. »vinske vojne«, ki je trajala vse tja do 18. stoletja. Po letu 1365 so namreč deželni knezi Ptujčanom zaprli cesto preko Slovenske Bistrice in Vitanja ter čez Radgono in Radlje na Koroško, tako da so morali trgovci z vinskimi tovorom obvezno preko Maribora, kjer so seveda morali plačati mitnino ter biti v mestu tri dni. Monopol Maribora v vinski trgovini je kljub kompromisom postajal vedno večji in se je utrdil konec srednjega veka.⁴¹

Mariborske listine nam soglasno izpričujejo, da je razmerje med številom obrtnikov in trgovcev prevladovalo v korist prvih. Med obrtniki srečujemo zastopnike vseh panog, pri čemer naj omenimo, da so zlasti močno zastopani usnarji, obenem pa naj omenimo, da se je prvi omenjeni mariborski obrtnik ukvarjal s kožarsko obrtjo (okoli 1220).⁴² Deželni knezi so na vse načine skušali zavarovati ne le mariborsko trgovino, temveč tudi obrt pred konkurenco, zlasti podeželja. Tako so bili prepovedani vsi sejmi na oddaljenosti štirih milj (okoli 30 km) od mesta, kakor tudi vsa obrtna dejavnost, razen krojaške in čevljarške, ter vzdrževanje vinotočev na oddaljenosti 1 milje (7,5 km) od mesta. 1418 je deželni knez dovolil kmečko preprodajo živine le na mariborskem trgu. Deželnoknežji Maribor je po prizadevanju Habsburžanov postal enakovreden Ptujju ter je gospodarsko obvladoval območje od mesta pa do današnje avstrijske meje, na vzhodu približno do Lenarta, na zahodu do Selnice, na desnem bregu Drave pa nekako do Rač.⁴³

Prvi znani mariborski trgovec je bil Wolfhard (Wolfardus institor), ki ga omenja listina iz leta 1313,⁴⁴ 1379 pa srečamo kramarja Ulmana (Ulman der cramer).⁴⁵ Prvi znani obrtnik je že omenjeni kožar Gotschalk, ki pa se v dokumentu iz okoli leta 1200 še ne omenja kot mariborski meščan.⁴⁶ 1295 se omenjajo kamnosek Sehel (Sechel der stevmaister), 1302 mesar Friderik (Fridreich der flaischacher), 1315 kovač Henrik (Haintzel der smid) in čevljar Gebhard (Gebhart der schuester), 1321 jermenar Nikolaj (Nykla der riemer), 1323 pader Konrad (Chunzel der pader) in pek Nikolaj (Nyklas der pech), 1330 krojač Peter (Peter der sneyder), 1346

EGO HAINRICVS De Rabatsch, notum fieri cupio vni-
 uersis. quod praesto sacramento ad sancta sanctorum, pro animis illius ecclesie vic-
 torien Compromissi, ut infra festum proximo penthecosten venturum ecclesie meae,
 ratis perfolium viginti marcas aenariu probata ac publica moneta. super quo
 pacto bona mea in Melingsdorf mi iure proprietatis attinentia ad marcarum
 duarum annuatim redditis, ecclesia assignauit proutata hoc apponens Carta
 sub conditione, si infra praescriptum festum penthecostes ecclesie victorien
 memorata predictam summam non perfoliam marcas scilicet viginti, prae-
 bati ex tunc bona in Melingsdorf sua marcas duas annuatim perfoluetia.
 sapio iam fata ecclesie victorien libere ac absolute, mi nec meo hereditas
 in eadem bonis ullam referens iurisdictionem aduocationem, seu defensionem
 pleno iure proprietatis debent cedere in futurum. Et autem pra-
 missa per me ac posteros meos firmiter conferuntur, sub testium scriptura, et
 sigilli mei, et dñi Godefridi de Marpurg appensione, licet roborauit. Acta
 sunt hac anno Dñi Millesimo Ducentesimo. quinquagesimo quarto. sub ve-
 nerabili viro dño friderico prefate ecclesie Abbate. In ecclesia sancti Jo-
 hannis et beati Thome apud civitatem Marpurg. Octavo idus dec.
 cembrii. Testes sunt hii Orthobius de Blankenbim. Guernadus de
 Trone. Bernbardus de Rabatsch.

Dokument z dne 6. decem-
 ber 1254, v katerem se Ma-
 ribor prvič omenja kot me-
 sto (prepis v Vetrinjski ko-
 pialni knjigi I/1542, št. 373,
 fol. 253r v Koroškem dežel-
 nem arhivu v Celovcu)

tesar Nikolaj (Nycla der czimerman), 1356 tkalec Andrej (Andre der weber), 1367 kolar Mihael (Michel der wagner), sodar Nikolaj (Nicl der pynntter) in izdelovalec platna Henrik (Haintzl der lodner).⁴⁷ V 15. stoletju se tem pridružijo trije predstavniki redkejših poklicev: 1452 izdelovalec orgel Nikolaj (her Niclas argelmeister), 1463 kositrar (Plauelder, czingiesser), 1467 pa zlatar Filip (Phillip goldsmid).⁴⁸

Najmočnejši pritok prebivalstva v novo naselje je bil vsekakor dotok domačega prebivalstva, in to v veliki meri iz mestne okolice. Reči smemo, da so se zlasti med obrtniki rekrutirali domači ljudje, medtem ko so trgovci bili po vsej verjetnosti bolj tujega izvora. Domače prebivalstvo je v novo naselje vabil zlasti nov, svoboden položaj, ki so ga s svojo preselitvijo dosegli. Iz mariborske okolice so prišli npr. meščani: Friderik iz sosesčine Račjega dvora (Fridericus de Raicz) (1288), Ulrik iz Košakov (Ulrich von Cossach) (1294), Lube Cvetnik iz Cvetnika pri Gaju nad Mariborom (Lube der Zwiethnich) (1302) in Jurij iz Slivnice (Georg von Slevntz) (1305).⁴⁹ Izrazito domači imeni sta Stojan (Stoyan) (1290) in Nedeljka (Nedielka) (1307).⁵⁰ Italijanske krvi sta vsekakor bila Dominik Maeschk (der Walich) (1348) in Jakob, sin Vilanda iz Venzona (1355), prvi je bil meščan, medtem ko se drugi navaja le kot prebivalec mesta (habitator), in torej ni imel meščanstva.⁵¹ Mestni sodnik Rainhard (Rainhart von Strasspurg) (1423, 1427) je bil

doma po vsej verjetnosti iz koroškega Strassburga.⁵²

Poleg trgovcev in obrtnikov srečujemo še zastopnike različnih drugih poklicev: okoli 1200 se omenja pobiralec desetine Markvard (Marquart decimator), 1302 pisar Janez (Johans der schreiber), 1307 deželni pisar Rudolf (Rudolf der lantschreyber), 1335 mestni pisar Matej (Mathe der statschreyber) in 1452 židovski pisar Tomaž (Thaman juden schreiber).⁵³ Poleg omenjenih poklicev najdemo še tele: v letu 1297 učitelja Henrika (Heinreich der schülmeister), v letu 1305 mitničarja Schehela (Schechel der mautner), v letu 1443 pa oskrbnika mostu Pavla (Pawll, prukgmeister).⁵⁴

V gospodarstvu srednjeveškega Maribora so igrali važno vlogo, zlasti v denarnih poslih, Židje, ki so imeli svoj geto v sedanji Židovski ulici in njeni okolici ter v spodnjem delu sedanje Vetrinjske ulice. Prvič se omenjajo v listini iz leta 1317, v kateri je kralj Friderik zastavil Konradu Aufensteinu vinograda, last »vnserr Juden ze Marichburch«.⁵⁵ O pomembnosti Židov in njihovi dejavnosti govori veliko število mariborskih listin od 1317 pa vse tja do njihove nasilne izselitve iz mesta v letu 1497. Židovska ulica (die Judengez) se navaja 1353, pokopališče (Juden freydhoff) navaja dokument iz leta 1367, sinagogo (sinagog) dokument iz 1429, Židovska vrata (Juden tor) pa listina iz 1358.⁵⁶ Trgovske in denarne zveze mariborskih Židov se segale v Severno Italijo, do Dubrovnika in do Prage,

takó da pomeni njihov izgon iz mesta vsekakor slabitev njegove gospodarske moči. Židje pa niso bili le denarni mogotci, temveč so svoj kapital vlagali tudi v nepremičnine: hiše, vrtove, njive in vinograde. Še v letu njihovega izгона (1497) so Mariborčanom prodajali svojo posest v mestu.⁵⁷

Spore med Židi in kristjani so reševala židovska sodišča, organizirana po prisedniškem sistemu. Predsedoval je sodišču vedno kateri izmed kristjanov, izbran od deželnega kneza ali izmed mestnih funkcionarjev. Prisedniški zbor je bil praviloma sestavljen iz Židov in krščanskega prebivalstva. Sodišča so obravnavala predvsem imovinske spore, nastale med obema skupinama prebivalstva.⁵⁸ Prvi znani židovski sodnik v Mariboru je bil Henrik Schrall (1333).⁵⁹ Predvsem v 15. stoletju so funkcijo židovskega sodnika opravljali mnogi mestni sodniki, vendar ne hkrati s službo mestnega sodnika.⁶⁰

Gospodarska prosperiteta mesta je nujno odsevala tudi v urbanem razvoju naselbine. Od 1300 naprej nam listine zaznamujejo posamezne ulice in mestne dele ter dajejo podatke o mestnem obzidju in utrdbah. Že prvi ohranjeni pečat Maribora iz leta 1271 priča o utrjenosti naselbine, saj nam kaže mestna vrata, ki jih varujeta dva močna stolpa.⁶¹ Največjo gradbeno dejavnost 13. stoletja predstavlja gradnja mestnega obzidja, ki se je izpopolnjevalo v naslednjem stoletju. 1305 se omenja mestni jarek in obzidje (graben, mawern), 1352 mestno obzidje (stat rinchmawer), ki je naselbini dajalo zunanji okvir ter je bilo dolgo okoli dva kilometra. Obzidje je zaobjemalo okoli 25 hektarjev površine.⁶² Z večanjem mesta so se razvijali notranji deli naselbine: trgi, ulice in predmestja. V največji meri se je trgovina odvijala na današnjem Glavnem trgu in prav takó tudi obrt, ki se v letu 1315 prvič omenja kot »marcht«.⁶³ Časovno se najvažnejše ulice v mestu v dokumentih pojavljajo takole: »Nova ulica« (Nevgazzen, 1315), Slovenska ulica (Windische gassen, 1317), »die Lausgazzen« (1321), »Mala cerkvena ulica« (die Wenige Chirchgazzen, 1330), »Minoritska ulica« (die Prudergassen, 1446), Židovska ulica (die Jundengoz, 1353), »Cerkvena ulica« (die Chirchgazzen, 1358), »Grajska ulica« (die Purkhgassen, 1379), »Mala ulica« (das Chlain gesslein, 1389), Koroška cesta (die Khärnergassen, 1438),⁶⁴ Usnjarska ulica (die Lederergassen, 1452), Mesarska ulica (die Fleischergasse, 1454)⁶⁵ itd. Na vzhodni strani Maribora se je razvilo t. i. Graško predmestje s cerkvijo sv. Ulrika. Vanj so vodila tim. Ulrikova

vrata, ki se prvič omenjajo 1305. leta (daz purgtor, daz auz der stat gêt ze Marchpurch kegen sand Vlreich).⁶⁶ Na nasprotnem koncu mesta pa imamo t. i. Koroško predmestje, pred Koroškimi mestnimi vrati (Kärner tör, 1338), imenovanimi po bližnji minoritski Marijini cerkvi tudi »Vrata naše ljube gospe« (»Vnser frawen purgkhtor«, 1438).⁶⁷ Mestu so vtisnile svoj pečat tudi t. i. svobodne hiše številnih samostanov in drugega privilegirane stanu.⁶⁸ Za obdobje okoli leta 1450 nam vir zaznamuje v mestu okoli 185 hiš z nad tisoč prebivalci in okoli 55 hiš z nad dvesto prebivalci v mariborskih predmestjih.⁶⁹

V nadaljnjem naj omenimo tri mariborske ustanove, ki so v mestu odigrale pomembno vlogo: mariborsko župnijo, minoritski samostan in meščanski špital. Prva dva sta posegla v duhovno sfero mesta, tretja pa je poskrbela za obubožane in bolne someščane.

Središče mariborske župnije je nastalo pri cerkvi sv. Janeza Krstnika, sezidani po vsej verjetnosti sredi 12. stoletja.⁷⁰ Prvi podatek o obstoju župnije je omemba župnika Konrada v letu 1189, medtem ko se cerkev sama prvič omenja šele 1248. Okoli cerkve je bilo že od vsega začetka pokopališče, katerega kostnica (karner) je znana že v letu 1249. 1783 je bilo pokopališče preneseno na mesto današnjega stadiona.⁷¹ V cerkveno-upravnem pogledu je mariborska župnija sodila sprva k salzburški nadškofiji, po jožefinski preureditvi škofijskih meja v letu 1786 pa k sekovski ali graški škofiji, po prestavitvi sedeža iz Št. Andraža v Labotski dolini na Koroškem v letu 1859 pa je prišla pod jurisdikcijo lavantinskih škofov. Leta 1506 je bila župnija inkorporirana krški škofiji, patroni in zavetniki pa so bili deželni knezi, od 1276 torej Habsburžani. Mariborska župnija po svojem značaju ni bila le mestna, saj pod njeno jurisdikcijo ni sodilo le ozemlje znotraj mestnega obzidja, temveč tudi obsežen teritorij zunaj njega, saj je segala sprva na vzhod do Vurberškega potoka, na zahodu do potoka Čermenice, na severu pa do reke Pesnice.⁷² Do inkorporacije župnije krški škofiji so mariborski župniki imeli pravico prezentacije kandidatov za mesta vikarjev vseh postojank, ki so se izločile iz mariborske pražupnije: za cerkev sv. Petra pri Mariboru (Malečnik), sv. Martina v Kamnici in sv. Marjete v Selnici.⁷³ Ker je mariborska župnija bila že sama na sebi imenitna in bogato dotirana, o čemer pričajo dokumenti o njenem posestnem stanju od 15. stoletja naprej, so se za mesto župnika potegovali ljudje plemiškega stanu, visoke izobrazbe in sploh vplivni lju-

dje (npr. člani družine deželno knežjih ministerialov Mariborskih-Viltuških).⁷⁴ Za nekatere osebe moramo glede na njihov položaj in službo upravičeno domnevati, da Maribora sploh nikoli videle niso.⁷⁶ Namesto župnikov so župnijo upravljali ponavadi slabo plačani vikarji, ki so jim bili v pomoč pomočniki — kaplani.

Župnija je imela kar lepo dominikalno posest, ki jo je obdelovala v lastni režiji in h kateri je sodilo predvsem precejšnje število vinogradov, njiv, travnikov in vrtov, predvsem v najožji bližini mesta. Njena urbarialna posest je ležala na obeh bregovih Drave ter je obsegala nad 20 kmetij. Gorskopravna zemljišča so bila predvsem vzhodno in zahodno od mesta. K pravicam je sodilo tudi pobiranje vinske in žitne desetine od domačih in tujih podložnikov v okolici mesta, zlasti na območju Kamnice, Selnice, Pernice in Malečnika.⁷⁶ Nekaj dohodkov so župniki prejeli tudi od mestnih beneficijev.⁷⁷ Župnijo so gmotno podpirali predvsem meščani sami, v manjši meri tudi taki iz vrst plemstva.⁷⁸

Na območju župnije je stalo še nekaj cerkva in kapel, ki so bile deloma njene podružnice, deloma last zasebnikov in korporacij, nekaj je bilo tudi samostanskih. Mariborski podružnici sta bili cerkev sv. Ulrika pred Graškimi vrati in Marijina cerkev na Lebarjih na nasprotnem koncu mesta pred Koroškimi mestnimi vrati (omenjena 1449). V novem veku je bila po izgonu Židov iz nekdanje sinagoge prirejena cerkev Vseh svetih. Meščanski špital je imel kapelo sv. Duha, v Žičkem dvoru ob Dravi je bila samostanska kapela, k Vetrinjskemu dvoru pa je tudi sodila kapela, ki se omenja v letu 1344.⁷⁹ Od sredine 14. stoletja do prve polovice 16. je bilo v Mariboru ustanovljenih 12 beneficijev, ki so dali možnost za preživljanje vrsti duhovščine.⁸⁰

Edini samostan v mestu je bil v srednjem veku samostan manjših bratov, ki so po svojem značaju in ciljih bili primerni za delovanje med meščanstvom. Samostan je do 17. stoletja sodil k t. i. avstrijski redovni provinci s sedežem na Dunaju, kasneje pa je sodil k štajerski redovni provinci s sedežem v Gradcu.⁸¹ Prvi zgodovinski vir, ki priča o obstoju tega samostana v mestu, je listina iz leta 1273/74, ki kaže, da so se tedaj bratje v mestu že močno zasidrali.⁸² Redovniki so po vsej verjetnosti prišli v mesto na pobudo mariborskih meščanov, ki se v dokumentu iz 1470 izrecno navajajo kot ustanovitelji njihove postojanke.⁸³ Bratom je očitno mesto odkazalo zemljo za zidavo cerkve in samo-

stana tik ob mestnem obzidju pri Koroških vratih.

Samostanci so z meščani in okoliškim prebivalstvom prihajali v stik takó v gospodarskem kakor v duhovnem pogledu. S pridobitvijo zemlje in letnih dohodkov s posesti v mestu samem in v njegovi najbližji okolici so manjši bratje postali v določeni meri zemljiški gospodje. Z rednim bogoslužjem v samostanski cerkvi in z obligacijami, izvirajočimi predvsem iz darovnic, pa so se manjši bratje vključevali tudi v dušnopastirsko delo v mestu in njegovi najbližji okolici. Svojo posest so redovniki dobili predvsem od dobrotnikov, zlasti tistih iz vrst meščanov. Opažujemo lahko, da z zatonom srednjega veka darovnice počasi usihajo, dokler v dobi reformacije popolnoma ne presahnejo. Gospodarsko oslabljeni samostan seveda v takem stanju ni mogel vzdrževati večjega števila redovnikov.

Konvent je bil narodnostno vsekakor mešan, le za brate laike smemo predvidevati, da so bili predvsem slovenskega porekla, saj so le-ti, kakor je to za kasnejša stoletja razvidno, prihajali tudi s podeželja. Medtem ko so namreč t. i. starejši redovi v srednjem veku sprejemali v svoje okrilje predvsem sinove in hčere plemiških družin, pa so v nove redove (npr. k manjšim bratom) vstopali predvsem sinovi meščanov.⁸⁴

Skrb za obubožane in bolne someščane je prevzelo mesto. Meščanski špital je v letu 1348 skupaj s svojo ženo ustanovil mestni pisar Matevž.⁸⁵ Ustanova je živel predvsem od dohodkov svoje posesti, ki si jo je pridobila predvsem z darovnicami mariborskih meščanov in ki je segala od Kamnice na zahodu do Melja na vzhodu. Zlasti v obdobju reformacije je velik del posesti, kmetij in gorskopravnih zemljišč, prešel v tuje roke, s čimer se je zmanjšala materialna baza ustanove. Meščanski špital je bil pod vodstvom meščanske skupnosti in njenih organov (mestnega sodnika in sveta), ki so njegovo upravljanje poverili nadzorni oblasti — špitalskim oskrbnikom. Neposredno pa je ustanovo upravljal špitalski mojster, ki je bil iz vrst meščanov; ta je s svojo družino prebival v špitalu.

Oskrbovanci so v špitalu uživali vso oskrbo včasih pa le stanovanje, in tedaj so prejeli denar. Dolžni so bili ravnati se po hišnem redu, opravljati lažja dela in udeleževati se božje službe v hišni kapeli sv. Duha.

Špital je s kapelo in z gospodarskimi poslopji ter vrtom stal do konca 19. stoletja na mestu današnjega poštnega poslopja na Slom-

škovem trgu ter je v 16. stoletju bil nadstropna stavba.⁸⁶

Griči severno, zahodno in vzhodno od Maribora, od Vinarskega brega pa do Meljskega hriba, so bili zaradi svoje odlične lege zasajeni z vinsko trto že v 11. stoletju, saj se v tem času navajajo vinogradniški kompleksi pri sosednji Kamnici.⁸⁷ Vinogradi so ležali na današnji Piramidi (Mons castri, 1243, der Purperg, 1332), na hribčku med današnjo Kalvarijo in Piramido (Kolperg), na današnji Kalvariji (ze Marchburch an dem Vorderberch, 1337), na Račjem bregu (Raitzerperg, 1305) in na Vinarskem bregu (der Wienerperg, 1325).⁸⁸ Na omenjenih hribih so si svoje vinogradniške komplekse pridobili poleg meščanov tudi drugi interesi ter so jih obdelovali v lastni režiji ali jih oddajali v zakup po gorskem pravu. H gorskim gospodom so sodili poleg mariborskih meščanov deželno knežja gosposčina, mariborska duhovna gosposka, nemški viteški red, sekovski zborni kapitelj in lavantinska škofija ter Vetrinjski in Št. Pavel.⁸⁹ Na zahodnem robu mesta pa je strnjene komplekse vinogradov imela opatija iz Admonta na Zgornjem Štajerskem.

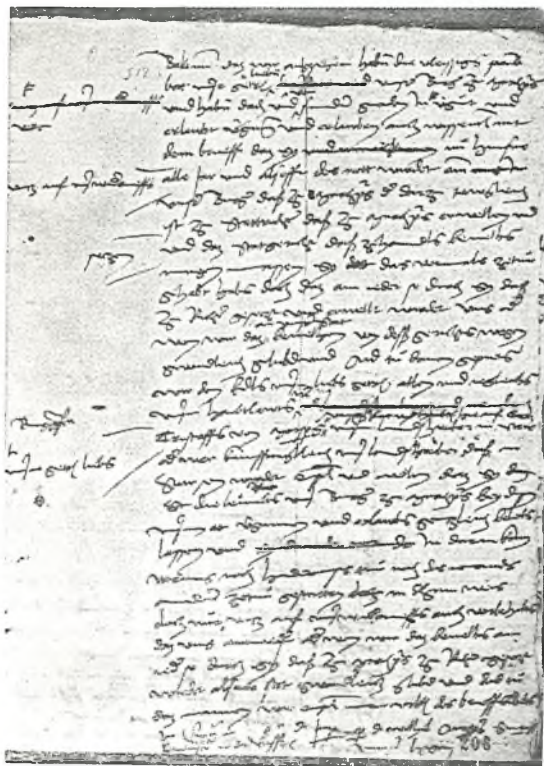
Večina teh ustanov si je prizadevala, da bi si v mestu pridobila vrsto nepremičnin, ali pa vsaj hišo, ki bi ji služila kot gospodarsko poslopje, kot trgovska postojanka in središče uprave bližnje posesti. Dokumenti nam dokazujejo, da je večina alpskih samostanov imela v mestu svoje svobodne hiše, za katere si je pridobila deželno knežje privilegije. Za vetrinjski samostan je znano, da si je v mestu pridobil svojo hišo v Graškem predmestju že okoli leta 1220.⁹⁰ Njegov t. i. Vetrinjski dvor je postal upravni sedež samostana za posest na Štajerskem, ki se je razprostirala predvsem v mariborski okolici in pri Hočah.⁹¹ Za Vetrinjski dvor je izdal listino že kralj Rudolf v letu 1277, z mestom pa se je samostan pogodil zaradi nje v letu 1305.⁹²

Za nemški viteški red je znano, da je v mestu imel svojo hišo 1236. leta, Admont pa naj bi si jo pridobil v letu 1304.⁹³ Admont je postal ob koncu 13. stoletja lastnik Račjega dvora na zahodnem robu mesta in vinogradov pri Trčovi, vzhodno od njega.⁹⁴ Na začetku 14. stoletja (1316) se omenja tudi hiša šentpavelskega samostana pri Gornjih ali Koroških mestnih vratih in ki jo je samostan imel ves srednji vek kot sedež uprave za svoja gorskopravna zemljišča v ožji mariborski okolici, in hiša samostana Reina.⁹⁵

Močne stike z mestom je imela tudi komenda malteškega viteškega reda v Melju pri

Mariboru, ki se omenja prvič 1217. Komenda je bila glavni lastnik zemlje na meljskem območju, stisnjenem z juga od Drave ter s severa in vzhoda omejenem z Meljskim hribom in drugimi vzpetinami, ugodnimi za rast vinske trte. Komenda je v mestu imela hišo s kletjo ter je kot svobodna hiša mejila na hišo vetrinjskega samostana in na mestno obzidje.⁹⁶

Zemljiške gosposke, ki so v mestu imele svoje nepremičnine (hiše in zemljiške parcele), so si prizadevale, da bi bile zanje oproščene, če že ne vseh davščin in dajatev, pa vsaj večine le-teh, in da bi bile oproščene bremen, ki so jih morali nositi meščani. Na drugi strani pa so si seveda tudi Mariborčani, hasnovalci nepremičnin, last zemljiških gosposk, prizadevali, da se rešijo davščin in raznih bremen. Meščanom je zato bil v prid privilegij Rudolfa IV. iz leta 1363, izdan tudi za Dunaj in druga avstrijska mesta. S tem privilegijem je Mariborčanom bilo omogočeno, da se za vsak funt imenja odkupijo za vselej z osmimi funti. Listina je tudi določala, da lastniki nepremičnin, ki bi v tak odkup ne privolili, izgube pravico do pobiranja davščin.⁹⁷ Spori s privilegiranimi stanovi zaradi davščin so bili značilni za vse meščan-

Cesar Friderik III potrjuje mariborskemu mestu svobodno volitev mestnega sodnika (zapis v rokopisu Blau 51/1, št. 512, fol. 206r v Avstrijskem državnem arhivu na Dunaju)

ske naselbine, v Mariboru pa so se zlasti med samostani in mestom razplamtevali od sredine 15. stoletja naprej.

Spore med meščani in zemljiškimi gospodskimi z nepremičninami v mestu in v njegovi okolici so povzročale predvsem zahteve meščanov, da tudi gosposke sodelujejo pri utrjevanju obzidja, kopanju mestnih jarkov in zavarovanju mostu čez Dravo. Ti spori so nastajali zlasti od sredine 15. stoletja naprej v času madžarske in turške nevarnosti, ki sta terjali obrambno sposobnost mesta. Ponašljajoči se opomini deželni knezov in pritožbe meščanov nanje kažejo, da so se zemljiške gosposke skušale izogniti vsem bremenom in se jim na vso moč upirale, kar je zanje deloma razumljivo, ker je deželni knez v zvezi z obrambo terjati od njih nova bremena, ki jih do tedaj niso bili vajeni, in jim stara povečeval.⁹⁸ V letu 1446 je npr. deželni knez Friderik naslovil na vse zemljiške gosposke, ki so imele na območju dveh milj okoli mesta svoje podložnike, da le-te pošljejo na tridnevno tlako za utrjevanje mesta.⁹⁹ Utrjevalna dela so zahtevala velike množine lesa, ki pa ga meščani iz svoje razmeroma skromne gmajne niso mogli v zadostni meri dobiti, pa je zato Friderik v letu 1462 vsem lastnikom gozdov v mestni okolici ukazal, da dovolé meščanom za potrebe utrjevalnih del jemati iz njih les.¹⁰⁰

Splošna gospodarska, družbena in duhovna kriza 15. stoletja je našla svoj odmev tudi na slovenskih tleh. Razmere pri nas pa so se bistveno poslabšale od sredine 15. stoletja naprej tudi zaradi neprestanih vdorov Turkov, ki so terjali vedno večja bremena za obrambo dežele in mesta. Duhovna kriza, zlasti v cerkvenem življenju, pa je imela za posledico razširitev protestantizma in raznih verskih sekt tudi pri nas. Pozabiti tudi ne smemo na številne požare, ki so pogosto mesto, katerega hiše so bile v glavnem lesene, upepelile do tal. Znani so požari iz let 1362, 1438, 1450, 1468, 1513 in 1601.¹⁰¹

Stalni turški vpadi na Štajersko od 1471 dalje so terjali močnejšo obrambno moč tudi mesta Maribora in v zvezi s tem so se povečala bremena meščanov in zemljiške gosposke. Cesar Friderik III. je 1474 naslovil na prebivalce Koroške pismo, v katerem jim nanašanja, da se Turki v velikih množicah zbirajo v Bosni z namenom, da napadejo avstrijske dežele, pa je zato ukazal vsem svojim podložnim, da pomagajo pri obrambi dežele.¹⁰² 4. junija istega leta je npr. ukazal šentpavelskemu opatu, naj pride na posvetovanje v Maribor, kjer se bo z meščani in s

plemstvom ter s prelati dogovoril glede obrambe Kranjske, Koroške in Štajerske pred Turki.¹⁰³ Že leta 1471 so Turki strahovito prizadeli Savinjsko dolino in v naslednjem letu opustošili ravnico med Ptujem in Mariborom. Stalna nevarnost je zahtevala obrambno sposobnost mesta. V letu 1478 je dal Friderik III. v Mariboru v severovzhodnem vogalu obrambnega zidu sezidati svoj grad.¹⁰⁴ Akutno nevarnost je za Štajersko pomenil tudi spor med cesarjem in kraljem Matijem Korvinom, ki je začel jeseni 1479 na štajerskih tleh vojno proti Frideriku ter je zasedel salzburske posesti. Spomladi 1481 je nečak kralja Korvina Szekely nekaj dni oblegal tudi Maribor, vendar uspeha ni dosegel. V mestu nastanjeni vojaki in meščani so se do prihoda pomoči hrabro branili, pač pa so bile mestne utrdbe tedaj močno poškodovane.¹⁰⁵ 1482 je cesar od zemljiških gosposk, ki so imele podložnike zmag mesta, ponovno zahteval, da ti pridejo na tlako za utrjevanje mesta ter je v svojem pismu navedel, da so mestne utrdbe že dotrajane.¹⁰⁶ V letu 1494 je Friderikov naslednik kralj Maksimilijan sklical za 6. april zbor deželanov v Maribor, da bi razpravljali o obrambi pred Turki.^{106a}

Leta 1513 je mesto skoraj do tal pogorelo in z njim so tedaj pogorele tudi privilegijske listine in drugi dokumenti. Ta katastrofa je zlasti zaradi preteče turške nevarnosti terjala utrditev obzidja, pa je zato deželni knez meščanom za šest let spregledal polovico davščin.¹⁰⁷ Leta 1522 naj bi dal deželni knez Ferdinand mesto močnejše utrditi.¹⁰⁸ Nevarnost pred Turki se je povečala po bitki pri Mohaču leta 1526 in 1532 je Sulejman ponovil svoj vojni pohod na Ogrsko in proti Avstriji. Od 14. do 16. septembra so Turki brezuspešno oblegali Maribor, ki so ga meščani pred tem dodatno utrdili ter se oskrbeli z izdatno municijo, vendar so Turki močno opustošili mestno okolico ter Dravsko polje.¹⁰⁹ V naslednjem letu je Ferdinand I. zaradi nastale škode Mariborčanom priznal davčni popust.¹¹⁰ Mesto je bilo ponovno utrjeno, saj je kmalu zatem in sredi stoletja prišlo do novih utrjevalnih del.¹¹¹ Postopno napredovanje Turkov zadnji dve desetletji pred letom 1600 iz zahodne Ogrske tudi v smeri Prekmurja je imelo 1589 za posledico, da je deželni knez odredil pregled o stanju oborožitve srednještajerskih mest in seveda tudi Maribora. V letu 1593 so se vsa štajerska mesta morala oskrbeti z živili za leto dni, kar je bilo v zvezi z novo vojno napovedjo Turkov. Ta vojna se je nato vlekla vse do leta 1606.¹¹²

Konec 15. stoletja je začela pešati domača trgovina, kajti tranzitno trgovino so prevzeli tuji trgovci in družbe, zlasti pomembno trgovino z madžarskim žitom in živino, ki se je zaradi približevanja Turkov morala preusmeriti iz Obkolpja v Italijo preko Štajerske in Kranjske. Tudi vinska trgovina, od katere je imel Maribor velike koristi, je s koncem 15. stoletja nazadovala zaradi konkurence sosednjega Ptuja, ki je ponovno pričel konkurirati Mariboru. Ptuj je namreč pričel prihajati vse bolj v oblast deželnega kneza, ki je zato to meščansko naselbino pričel tudi forsirati. Po cesarjevem privilegiju pred 1516 so Ptujčani smeli prosto prevažati vina v vse smeri. Zaradi pritožb Mariborčanov je cesar 1516 Ptujčanom ta privilegij omejil, ko jim je prepovedal uporabo vinske poti na Koroško med Mariborom in Rogaško goro. Boljša vina, predmet trgovine Ptujčanov, so močno škodovala mariborski trgovini in neprestani spori med obema mestoma so privedli do posega deželnega kneza vanje, takó da je 1517 le-ta odpravil ptujsko svobodno vinsko trgovino. V letih 1521, 1523, 1565, 1595 so deželni knezi potrjevali mariborski monopol v trgovanju z vinom med Slovenskimi goricami in Rogaško goro.¹¹³

Kljub prepovedim deželnega kneza, ki je s svojimi ukrepi želel zaščititi svoje mesto, se je večala podeželska obrt in v zvezi z njo tudi trgovina, ki sta dajali kmečkemu prebivalstvu dodatni zaslužek, mnogim z malo zemlje pa sta bili skoraj edini viri dohodkov in podlaga za vsakdanjo eksistenco.¹¹⁴ Deželnoknežji patent iz leta 1604 je kmetom dovoljeval prodajati le lastne pridelke in kupovati le tiste, ki so jih potrebovali zase. S tem je poskušal kmečki življenj odstraniti iz trgovinske preprodaje. Medtem ko je domači trgovec zaradi dvojne konkurence propadal, pa se je mestni obrtnik obdržal s pomočjo cehov, zaščiten z deželnoknežjimi privilegiji, ki so mu prisodili gospodarsko dejavnost v mestu in v njegovi okolici. Mariborski meščan se je za svojo gospodarsko prosperiteto imel zahvaliti predvsem obrtniški dejavnosti in dohodkom od svoje agrarne posesti, zlasti še vinogradniške. Za 16. in 17. stoletje moremo reči, da sta vodilni panogi gospodarske dejavnosti meščanov, obrt in trgovina, nazadovali in da je agrarna dejavnost dobila močno svojo veljavo.¹¹⁵

Zlasti turška nevarnost je v 16. stoletju zahtevala močno utrdbeno dejavnost v mestu. Svoj odločilni delež so prispevali italijanski gradbeniki, ki so močno vplivali na našo utrdbeno in meščansko arhitekturo. Naj-

pomembnejša stvaritev italijanskega gradbeništva v Mariboru pa je bil v letih od 1563 do 1565 sezidani Rotovž. Sredi stoletja so gradbeno dejavnost v mestu dobili v roke Italijani. Leta 1545 srečamo gradbenika Domenica dell' Allia, ki je vodstvo del v letu 1550 izročil bratu Andreju. Dela v Mariboru so bila v glavnem končana 1562. leta. Najprej so bastijsko uredili Koroška vrata (1552), kasneje sta nastali obe obdravski bastiji (Vodni stolp 1555), v letih med 1555 in 1562 pa je nastala severozahodna mestna bastija na mestu odstranjenega okroglega stolpa.¹¹⁶

Ko so se leta 1528 npr. v Gradcu pojavili že prvi predikanti in se je tudi že po vsej deželi pričelo gibanje raznih verskih sekt, se je deželni knez Ferdinand dogovoril s salzburškim nadškofom kardinalom Matejem Langom in z ljubljanskim škofom Krištofom Ravberjem, ki je bil obenem upravitelj sekovske škofije, za sestavo mešane državno-cerkvene komisije za ugotovitev verskega stanja prebivalstva zlasti v mestih in trgih. 2. julija je komisija prišla tudi v Maribor in ugotovila sicer mlačnost med prebivalstvom, vendar se luteranstvo tod še ni razširilo. V mestu je bilo moč kupiti protestantske knjige, vendar je Maribor tedaj glede luteranstva zaostajal npr. za Radgono in Slovenj Gradcem. Razmah novega verskega gibanja moremo za Maribor zaznamovati šele za čas od srede stoletja naprej.¹¹⁷

K poslabšanju verskih razmer v mestu je deloma prispevalo tudi to, da je župnija bila 1506 inkorporirana krški škofiji, takó da je bil odtlej njen pravi župnik krški škof, ki ga je nadomestoval vikar. Tudi mesto je vedno bolj posegalo v zadeve župnije in ji odtujevalo posest. Prišlo je celó tako daleč, da je krški škof župnijo z vsemi dohodki leta 1545 prodal mestnemu magistratu. Šele na zahtevo kralja Ferdinanda in salzburškega nadškofa Ernesta je župnija bila 1553 vrnjena krški škofiji.¹¹⁸

Za župnika Antona Manikorja (1587—1601) se je pričela v mestu organizirati podravska protestantska verska skupnost. Deželni stanovalci so v mesto poslali predikanta Sigmunda Lierzerja, ki pa se ga nihče ni upal sprejeti pod streho, pa ga je zato Wolf Viljem Herberstein sprejel na svoj grad Betnavo, kjer sta bili urejeni molilnica in pokopališče. Ker so se meščani začeli množično udeleževati pridig in obredov v betnavski grajski kapeli, je deželni knez in nadvojvoda Karel II. poslal magistratu 1587 ostro pismo in je sklenil, da pošlje v Maribor svojo komisijo. Komisija, ki je Maribor vitizitirala 1589, je sestavila

dolg zapisnik, namenjen mestnemu sodniku in svetu, z ukazi, kako naj ukrepata s protestanti. Kljub temu pa protestantska dejavnost na Betnavi ni prenehala in nadvojvoda Ernest je v letu 1592 od meščanov zahteval, naj se držé svojega vikarja in odslovijo luteranskega predikanta in učitelja.¹¹⁹

Zoper protestante je po vsej deželi ostro nastopil nadvojvoda Ferdinand in sestavljena je bila protireformacijska komisija, ki jo je na Štajerskem vodil sekovski škof Martin Brenner. Komisija je z delom pričela 1599, pot pa jo je vodila preko Cmureka, Radgone in Lenarta, kjer je dala uničiti bližnjo kapelo v Redehovi, v Maribor, nato na Ptuj, Slovensko Bistrico, Konjice in Celje. 11. februarja je komisija po poprejšnji vizitaciji mariborskemu sodniku in svetu izročila pismo instrukcijo s šestnajstimi točkami z naročilom, kako naj se ravna v verskem in nravnem pogledu. Ostri predpisi glede luteranstva kažejo na postopen konec reformacijskega gibanja v Mariboru.

Vizitacija škofa Martina Brennerja leta 1607 naj bi dokončala rekatolizacijo dežele. Po vizitatorjevih ugotovitvah tedaj na podeželju izvzemši plemičev luteranov ni bilo več. Pač pa je bilo po mestih še nekaj »prikritih« in »neprikritih« luteranov, saj je škof Brenner od mariborskega in ptujskega župnika zahteval, naj pošljeta seznam »heretikov«. ¹²¹ 1608 je moral škof Brenner oditi na vizitacijo po naročilu nadvojvode Ferdinanda. Vizitator je zapisal, da je v mestu tedaj živelo 550 odraslih ljudi, od katerih se jih ni spovedalo 40, ki pa da so vsi obljubili, da to storé. Med meščani je bilo le 8 luteranov, od katerih se je zahtevalo, naj se v desetih dneh povrnejo v katoliško cerkev. Reformacijske komisije so sicer zajezele delovanje protestantov in strle njihovo zunanjo organizacijo, niso pa mogle preko noči spremeniti mišljenja ljudi. Le ostri predpisi glede luteranstva in njegovih pristašev so povzročili konec reformacijskega gibanja tudi v Mariboru.¹²²

OPOMBE

1. S. Pahič, Maribor v prazgodovini, ČZN XXXIX, 1968, str. 9—63. Isti, Maribor v rimski zgodovini. ČZN XLI, 1970, str. 159—243. — 2. M. Kos, Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja, Ljubljana 1955. H. Pirchegger, Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülden, Städte und Märkte. München 1962, str. 1—4. — 3. F. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku (Gradivo) II, Ljubljana 1906, št. 487, str. 380—381. — 4. Prim. H. Pirchegger, o. c., str. 37. — 5. Gradivo

vo III, Ljubljana 1911, št. 408, str. 239—241. — 6. Gradivo IV, Ljubljana 1915, št. 222, str. 125. — 7. J. Mlinarič, Gradivo za zgodovino Maribora I—VII, Maribor 1975—1981 (= GZM I—VII). GZM I/3. — 8. Gradivo IV, št. 855, str. 429 in V, št. 694, str. 332. — 9. Gradivo IV, št. 245, str. 137. — 10. GZM I/47. — 11. GZM I/3. — 12. GZM I/43. — 13. GZM I/49. — 14. Prim. J. Mlinarič, Odnosi med šentpavelsko opatijo in gospodi iz Melja, gospodi Mariborskimi in mariborskimi meščani v srednjem veku. Kronika 29, 1981, str. 294. — 22 a. Prim. str. 294. — 23. Prim. H. Pirchegger, o. c., str. 20. K. Pišec, Utrdbena rabota mariborska. Kronika 27, 1979, str. 81—82. — 24. str. 21. — 18. Ibidem. — 19. J. Mlinarič, Odnosi..., str. 243. — 20. H. Pirchegger, o. c., str. 20—21. — GZM I/11, 46, 51. — 21. H. Pirchegger, o. c., str. 20. — 22. B. Grafenauer, Zgodovina Slovenskega naroda II, Ljubljana 1965, str. 294. — 22 a. Prim. str. 294. — 23. Prim. H. Pirchegger, o. c., str. 20. K. Pišec, Utrdbena rabota mariborska, Kronika 27, 1979, str. 81—82. — 24. GZM I/28, 47. — 25. GZM I/55. — 26. GZM I/43. — 27. GZM I/60, 76. — 28. GZM I/85, 86. — 29. S. Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev, Ljubljana 1961, str. 157—160. — 30. GZM II/55. — 31. GZM II/26. — 32. GZM IV/123 in VII/41. — 33. Ibidem, str. — 34. Ibidem, str. — 35. Zapis v rokopisu 53/1 (olim 163) (XV. stol.), št. 512, fol. 206r v Avstrijskem državnem arhivu na Dunaju. Prepis v rokopisu 2714 (XVI. stol.), fol. 14v v Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu (= SLA). Prim. rok. 2714, fol. 2r in K. Pišec, o. c., str. 82. — 36. J. Mlinarič, Mariborski mestni sodniki..., str. — 37. Ibidem, str. — 38. Prim. K. Pišec, o. c., str. 81. — 39. Prim. J. Curk, Maribor (Urbanistično-gradbeni zgodovinski oris), ČZN XXXVII, 1966, str. 68 in 72. — 40. J. Koropec, Slovenske gorice v luči mariborske mestne knjige (V. Vrbnjak, Svet med Muro in Dravo. Maribor 1968), str. 310—311. Prim. IV/12 in V/42. — 41. Ibidem. — 42. »Gotscalcus pelliparius burgensis« (GZM I/55). — 43. Prim. J. Curk, o. c., str. 72. — 44. GZM III/25. — 45. GZM V/29. — 46. GZM II/55, 43. — 47. GZM II, 78, 96, III/34, 58, 66, IV/39, 77, 112. Fond mesta Maribora, škatla 7, fol. 6r, GZM VII/112, 1467: Urbar mariborske župnije 1467 v arhivu krške škofije v Celovcu. — 48. Fond Maribor, šk. 7, fol. 6r, orig. listina v PaM in urbar mariborske župnije iz 1467 v arhivu krške škofije v Celovcu. — 49. GZM II/62, 76, 96, 109. — 50. GZM II/67, 119. — 51. GZM IV/47, 72. — 52. GZM VI/15, 25. — 53. GZM I/43, 96, 117, III/122, 123 in Fond mesta Maribora, škatla 7, fol. 5v. — 54. GZM II/83, 108 in VI/90. — 55. GZM III/48. — 56. J. Zahn, Ortsnamenbuch der Steiermark im Mittelalter, Wien 1893, str. 326. — GZM IV/112, VI/34, IV/79. »Judenanthor« (IV/112). — 57. J. Curk, o. c., str. 73. Listini 1497, januar 1. in 2. v Pokrajinskem arhivu, Maribor. — 58. S. Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev, Ljubljana 1961, str. 170. — 59. »Hainrych der Schrall Juden rihter daz Marhpurch« (III/115). — 60. Prim. J. Mlinarič, Mariborski mestni sodniki v srednjem veku. ČZN. — 61. GZM

- II/22. Glej tudi II/54. — 62. GZM II/109, III/75. — Glej tudi J. Curk, o. c., str. 70. — 63. GZM III/34. — 64. GZM III/34, 44, 88, 98, IV/38, J. Zahn, Ortsnamenbuch..., str. 326, GZM IV/79, V/31, 56, VI/67. — 65. Identifikacija nekaterih ulic v Mariboru glej J. Curk, o. c., str. 70. — 66. GZM II/109. — 67. GZM VI/67. — 68. Glej str. — 69. H. Pirchegger, o. c., str. 19. — 70. Prim. J. Curk, Mariborska stolnica (Zbornik ob 750-letnici mariborske škofije 1228–1978, Maribor 1978), str. 194–212. — 71. GZM I/21. Župnik Konrad je omenjen tudi v dokumentu iz let med 1185–1192 (GZM I/15). 1248: patronicij sv. Tomaža, apostola (GZM I/76), 1254: sv. Tomaža in Janeza Krstnika (I/85, 86), kasneje le še sv. Janeza. Karner: I/78. — 72. Prim. J. Mlinarič, Mariborska župnija do leta 1600. ČZN XLIV, 1973, str. 234–262. — 73. Prim. J. Richter, Inkorporacija in prodaja mariborske župnije. ČZN XLIII, 1972, str. 203–219. — 74. Konrad II. (1189–1215), Konrad III. (1243–1249) in Alberon (1273–1289) (J. Mlinarič, Župnija sv. Janeza Krstnika v Mariboru pod jurisdikcijo salzburske nadškofije XII. stoletje–1786 (Zbornik ob 750-letnici mariborske škofije..., str. 130). — 75. Prim. J. Mlinarič, ibidem, str. 133–134. — 76. Ibidem, str. 148–155. — 77. Prim. J. Mlinarič, Beneficiji v mestu Mariboru do konca 16. stoletja. ČZN XLIV, 1973, str. 60–91. — 78. J. Mlinarič, Mariborska župnija..., str. 135. — 79. Ibidem, str. 125–129. GZM IV/28, 30. Prim. IV/34. — 80. Prim. J. Mlinarič, Beneficiji..., str. 60–91. — 81. G. E. Friess, Geschichte der oesterreichischen Minoritenprovinz. Archiv für österreichische Geschichte, Wien LXIV, 1882, str. 168–169. 82. GZM II/28. 83. Prepis v rok. 2714, (XVI. stol.), fol. 178 v Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu. — 84. Prim. J. Mlinarič, Kartuzija Pleterje..., str. 37. — 85. GZM IV/48. 86. Prim. J. Mlinarič–J. Richter, Mariborski meščanski špital od ustanovitve v letu 1348 do srede 18. stoletja. ČZN LII, 1981, str. 252–272. — 87. Gradivo III, št. 408, str. 240. — 88. GZM I/69, III/111, IV/3, II/112 in III/72. — 89. Prim. J. Mlinarič, Admontski Račji dvor pri Mariboru. ČZN XLXIX, 1978, str. 35. — 90. GZM I/55. — 91. Prim. J. Mlinarič, Posest vetrinjske opatije na Štajerskem (ok. 1145–1786), ČZN LII, 1981, str. 50–52. — 92. GZM II/40, 108, 109, III/36. — 93. GZM I/65. — J. Wichner, Geschichte des Benediktiner-Stiftes Admont III, Graz 1878, str. 8. — 94. GZM II/68. — Prim. J. Mlinarič, Admontski Račji dvor..., str. 33–47. J. Curk, Račji dvor pri Mariboru. ČZN XLXIX, 1978, str. 48–54. — 95. GZM II/41. Prim. J. Mlinarič, Odnosi med šentpavelsko opatijo..., str. 246. GZM III/43. — 96. Prim. J. Mlinarič, Melje in njegova malteška komenda od XII. stoletja do leta 1803. ČZN LI, 1980, str. 217–238. — 97. GZM IV/99. — 98. Prim. J. Mlinarič, Odnosi med šentpavelsko opatijo..., str. 247–248. — 99. Prepis v rokopisu 2714 (XVI. stol.), fol. 17^v v SLa. — 100. Ibidem, fol. 17^v. — 101. J. Curk, o. c., str. 70. — 102. B. Schroll, Urkundenbuch des Benedictiner-Stiftes St. Paul in Kärnten. FRA II/XXXIX, št. 582, str. 459–460, Wien 1876. — 103. Ibidem, št. 584, str. 461. — 104. Cod. Blau 53/2, št. 1131, fol. 100^r v Avstrijskem državnem arhivu na Dunaju. — 105. K. Pišec, Utrdbena rabota mariborska. Kronika 27, 1979, str. 86. — 106. Rokopis 2714, fol. 16^v v SLa. — 106 a. FRA II/XXXIX, št. 667, str. 518. — 107. Rokopis 2714, fol. 1^r in 56^v v SLa. — 108. H. Pirchegger, Geschichte der Steiermark II, 1282–1740 str. 346 Graz-Wien-Leipzig 1942. — 109. K. Pišec, o. c., str. 89–91. — 110. A. Muchar, Geschichte des Herzogthums Steiermark VIII, Grätz 1867, str. 398. — 111. Glej str. — 112. Prim. K. Pišec, o. c., str. 91. — 113. J. Curk, o. c., str. 72–74. — J. Koropec, o. c., str. 311. — 114. Prim. J. Curk, o. c., str. 73. — 115. Ibidem, str. 74. — 116. Ibidem, str. 76, 74. — 117. Prim. J. Mlinarič, Župnija sv. Janeza Krstnika v Mariboru..., str. 142. — 118. J. Richter, Inkorporacija in prodaja mariborske župnije. ČZN XLIII, 1972, str. 317. — 119. J. Richter, Maribor v reformacijski dobi. ČZN XIV, 1974, 93, 97–104. — 120. Idem, str. 99–100. — 121. J. Mlinarič, Prizadevanje sekovskih škofov Martina Brennerja (1585–1615) in Jakoba Eberleina (1615–1633) kot generalnih vikarjev salzburskih nadškofov za katoliško versko prenovu na Štajerskem v luči protokolov 1585–1614 in vizitacijskih zapisnikov iz 1607, 1608 in 1617–1619 (Acta ecclesiastica Sloveniae 5, Ljubljana 1983), str. 22. — 122. Ibidem, str. 25.

PILEATORJEVE PRITOŽBE ZOPER MARIBORSKI MESTNI SVET LETA 1623

JOŽE KOROPEC

Jurij Klobučar-Pileator se je rodil okoli leta 1565 v Kočevju.¹ Njegov oče Gregor se je kot župnik v Črmošnjicah (jugozahodno od Novega mesta) leta 1571 cerkveno poročil v Kočevski Reki z njegovo materjo Ano. Gregor Pileator je leta 1594 župnikoval v Zibiki.² Njegov sin Jurij je študiral v Gradcu, med duhovnike ga je uvrstil zagrebški škof v Lepoglavi.³

Jurij Pileator je obhajal primicijo leta 1590 v Kamnici, kjer je ostal za kaplana 3 leta. Leta 1593 je prevzel mesto slovenskega kaplana v Mariboru, leta 1597 je tu postal tudi korar oziroma nemški pridigar.⁴ Leta 1600 je bil v Mariboru tudi že beneficiat Magdaleneinega beneficija, ko ga je s svojimi 1000 goldinarji otel dolgov.⁵

Zadnja leta 16. stoletja je bil že tudi spodnjepolskavski župnik, je pa tu duhovniške posle opravljal namesto njega njegov oče Gregor. Jurij Pileator je naslov spodnjepolskavskega župnika uveljavljal do leta 1620. Kot spodnjepolskavskemu župniku mu je leta 1600 denarno priskočil na pomoč konjiški župnik Gregor Medved-Ursus (1594–1608) in tako sprostil zadolženo zastavljeno imetje spodnjepolskavske župnije.⁷ Pileator je od vnetega luterana betnavskega Herbersteina znal pridobiti patronat nad spodnjepolskavsko cerkvijo, sicer stoletja vezan na Viltuš, ki je bil pod Herbersteinom od leta 1587 združen v Betnavo. Ta patronat je leta 1618 prodal krškemu (Krka-Gurk na severnem Koroškem) škofu za 1000 goldinarjev.⁸ Zaradi spornega ribolova se je med 1617 in 1620 pravdal kot spodnjepolskavski župnik s konjiškim zemljiškim gospodom.⁹

Od leta 1599 pa do svoje smrti februarja 1637 je bil tudi hočki župnik, od leta 1622 nadžupnik.¹⁰ Že ob nastopu hočke službe je župnijo rešil velikih dolgov.¹¹ Leta 1599 je spisal hočki župnijski urbar, novega v letu 1622.¹² Iz Hoč se je leta 1611 potegoval za hočke pravice do razvanjske podružnične Mihaelove cerkvice,¹³ leta 1617 se je prepiral s konjiškim župnikom.¹⁴ V njegovi hočki župniji je zrasla leta 1620 cerkva Ane in Jakoba v Zlatoliču.¹⁵ Med 1621 in 1628 se je prepiral z zrkovškim zemljiškim gospodom Janezom Jakobom Herbersteinom najbolj zaradi točenja vina ob proščenju pri hočki podružnični Marijini cerkvi v Brezju.¹⁶ Leta 1623 je podaril mariborski grof Janez Jakob Kisl njegovi hočki cerkvi 2 vinograda.¹⁷ Od leta 1624 se je prav zavzeto trudil, da bi dobil si-

cer konjiški Janezov beneficij in s tem vas Polano v sosledstvu svojih Hoč.¹⁸ Leta 1627 je moledoval pri graški notranjeavstrijski vladi za komisijo, ki bi naj rešila njegove razprtije s šentpavelskim samostanom zaradi tratenja hočkih pravic v Rušah.¹⁹ Leta 1631 se je kljub velikim težavam obdržal kot hočki župnik.²⁰ Leta 1634 je naročil za hočko cerkev večji zvon pri celjskem zvonarju Klavžu Bossetu.²¹ Zatem je kupil za podružnično Lenartovo kapelo vetrinjski gorninski vinograd s stiskalnico in kletjo nad Reko pri Hočah za 50 goldinarjev.²² V drugem slovenskem kmečkem uporu so prekucuhi obiskali njegovo hočko župnišče.²³ Tik pred smrtjo se je še sprl kot hočki nadžupnik s soslednim limbuškim župnikom Jurijem Ebenpergerjem.²⁴

Leta 1606 je bil župnik tudi v Limbušu. Takrat je prodal z vladarjevim dovoljenjem betnavskemu Herbersteinu nekaj limbuških župniščnih njiv, ležečih blizu Betnave. Limbuška župnija je veljala za hočki vikariat, limbuškega vikarja je imenoval hočki župnik.²⁵ Leta 1607 je menjal nekaj posesti s šentpavelskim samostanom.²⁶ Med 1617 in 1624 se je pravdal z limbuškim zemljiškim gospodom Janezom Gotfridom Herzenkraftom,²⁷ leta 1623 z radvanjskim zemljiškim gospodom Matejem Wintershoferjem.²⁸

Podobno kot limbuška župnija je veljala tudi župnija Videm pri Ptujju za hočki vikariat. Leta 1610 je cesar kot patron hočke župnije izročil videmski vikariat v neposredno 12-letno uporabo Pileatorju. Takrat je moral Pileator obljubiti, da bo videmske cerkvene stavbe obnovil, davčne zaostanke poravnal in opravljal vse cerkvene posle. Kot hočki župnik pa si je smel pridržati iz vsakoletnih dohodkov videmskega vikariata 25 goldinarjev, 4 štartine (po okoli 450 litrov) vina in 12 koštrunov. Takšna je bila namreč vsakoletna obveznost videmskega vikarja nadrejenemu hočkemu župniku. Po 7 letih je ugotovil, da so dohodki videmske župnije nižji od njenih finančnih obveznosti. Zato se je leta 1617 pogodil z graškimi minoriti, da prevzamejo z vladarjevo odobritvijo videmsko župnijo in da poravnajo zaostale davke in da izpolnjujejo vsakoletno obveznost do hočkega župnika. Vladar je leta 1621 to pogodbo potrdil vendar brez omembe videmske obveznosti do hočkega župnika. Kljub izrednemu prizadevanju Pileatorja in poznejših hočkih župnikov je ostalo pri tem. Z

videmskimi dohodki sta Pileator in s tem hočka župnija zgubila tudi vsakoletne dohodke 18 goldinarjev, 2 sodov vina, nekaj koštrunov in kopunov od videmske Barbarine podružnice v Cirkulanah.²⁹

Mariborski župnik je Pileator postal leta 1601. Hitro po smrti župnika Antona Manikorja († 18. julija 1601) je prosilo mariborsko mesto krškega škofa 27. julija 1601, da bi novi župnik postal njihov korni mojster Jurij Pileator, odlikuje ga znanje nemškega in slovenskega jezika. Škof mu je že 19. oktobra zaupal kar do smrti mariborsko župnijo in s tem je Pileator prevzel tudi funkcijo vladarjevega mestnega zastopnika.³⁰ Funkcijo mariborskega vladarjevega mestnega zastopnika (Anwalt) sta uzakonila že 11. februarja 1600. leta 10. in 16. člen instrukcije vladarjeve protireformacijske komisije ob koncu njenega več kot mesec dni trajajočega bivanja v Mariboru. Z obema členoma je bilo določeno, da mora tak zastopnik skrbno paziti, »da se ne bo v mestu dogodilo nič takega, kar bi nasprotovalo katoliški veri in spoštovanju, ki ga je mesto dolžno deželnemu knezu. Prisostvovati mora vsakemu posvetovanju mestnega sveta in posvečati vso pozornost izvajanju predpisanih ukazov. Mestni sodnik in mestni svet se ne smeta posvetovati in ničesar sklepati ne v rotovžu ne na kakem zasebnem kraju brez njegove vednosti... Župnik kot vladarjev mestni zastopnik mora pregledati cerkvene, špitalske in cehovske račune in vsako denarno zlorabo takoj odpraviti. Župnik mora nadzirati špital, onemogočiti tu vsako potrato in paziti, da bodo reveži v špitalu pravočasno dobivali pripadajočo hrano in pijačo. Vsak špitalski mojster mora ob nastopu službe posebej pri-seči.«³¹

Zanimivo v tej instrukciji je bilo to, da ni poznala več špitalskega superintendenta. Že leta 1589 je takratna vladarjeva protireformacijska komisija v Mariboru zahtevala, da »nad špitalom bedi od mestnega sodnika postavljen katoliški superintendent. Pri potrditvi obračunov za špital, cerkve in bratovščine naj bo vedno navzoč mestni župnik.«³² Leta 1596 je Pileatorjevega predhodnika Antona Manikorja imenoval za superintendenta kar vladar sam in določil, da bodo to v bodoče vsakokratni mariborski mestni župniki.³³

Način življenja v špitalu je predpisovala še vladarjeva instrukcija z dne 1. julija 1598. Eden izmed špitalskih mojstrov naj bi živel v špitalu. Nad špitalom bi naj še vedno bedel superintendent-župnik. Oskrbovanci naj bi živeli v špitalu ločeno po spolu.³⁴

Takoj po nastopu nove službe se je moral Pileator posvetiti obnovi pravkar v največjem mariborskem mestnem požaru pogorelih cerkvenih stavb: cerkve, župnišča in šole. Leta 1611 je notranjeavstrijska vlada pozvala mariborsko mestno vodstvo, da je že čas, da Pileatorju povrne stroške, nastale pri obnovi pogorelega župnišča.³⁵ Mariborski mestni svet je leta 1629 ugotovil, da je Pileator na račun obnove po požaru dobil vsega kar 12.171 goldinarjev.³⁶ Še leta 1633 je Pileator stokal, da je obubožal tudi zaradi tega, ker ga je obnova pogorišč stala kar 8000 goldinarjev.³⁷

Leta 1607 mu je ob cerkveni vizitaciji sekavski škof ukazal, da mu mora v kratkem dostaviti seznam krivovercev (= luteranov), da jih bo prijavil deželnemu vladarju.³⁸

Leta 1609 ga je pozval vladar, naj se od-pove hočki ali mariborski župniji, ker je v skladu s cerkvenimi določbami lahko župnik le ene župnije. Ko je Pileator prikazal, kako je za hočko župnijo poravnal visoke dolgove in kako je po požaru obnovil mariborske cerkvene stavbe, je obdržal obe župniji.³⁹

V sporih o pravicah do mariborske župnije med salzburškim nadškofom in krškim škofom je Pileator ostajal ob strani. Pogoste vizitacije s katerekoli strani je dobro prestajal, tako leta 1612, 1613, 1616, 1617 in 1621.⁴⁰ Pri vizitaciji leta 1613 je mestno vodstvo pripomnilo, da Pileator pošilja mariborskega slovenskega mestnega pridigarja k hočkim podružnicam, zato ni več slovenske pridige v mestu prav vsako nedeljo in praznik.

Vsekakor na osnovi Pileatorjevega obvestila je notranjeavstrijska vlada 16. decembra 1613 opozorila mariborsko mestno vodstvo na vrsto nepravilnosti v duhovnih in političnih zadevah. V mestu ne spoštujejo vladarjevih instrukcij in ukazov, nedelj in praznikov, ni reda v mestnem špitalu, ni pravega nadzorstva nad obrtniki. Svečarji kupijo tovor loja po 6 goldinarjev, tovor sveč prodajo tudi po 18 goldinarjev, usnjarji so prav tako oderuški. Na zasedanjih mestnega sveta morajo vsake kvatre prebrati vladarjeve instrukcije.⁴¹

Pred letom 1620 je papež podelil Pileatorju častni naslov apostolskega protonotarja.⁴² Takrat so ga zlasti zaposlovali gospodarske zadeve v zvezi s prihodom kapucinov v mesto leta 1620⁴³ in v zvezi z graditvijo 76 metrov visokega stolpa (19 metrov višjega od sedanjega) pri mariborski mestni župnijski cerkvi.⁴⁴

Leta 1621 je posebna komisija popisala celotno župniščno premoženje in dohodke.

Ugotovila je, da znaša čisti letni dohodek 2520 goldinarjev. Največ so prinašali vinogradi in vinska desetina.⁴⁵

Že na začetku 1621. leta je Pileator pri notranjeavstrijski vladi obtožil mariborsko mestno vodstvo mnogih nepravilnosti. Vlada je 13. marca pozvala mariborsko mestno vodstvo, naj o tem poroča. Mariborčani se pozivu niso odzvali, tako kot že leta 1613 tudi ne.

Na začetku marca 1623 je Pileator razširil obtožbe. Mestni svet namešča cerkovnika, stolpničarja, učitelja in špitalskega mojstra na svojo roko, ne preganja kršilcev posta in praznikov. Vladi predlaga, da pozove mestno vodstvo k poslušnosti. Mestno vodstvo ga bo moralo vabiti na svoje seje, ki smejo biti le v rotovžu in župnišću, ne bo smelo odločati o računih brez njega, špitalski mojster bo moral priseči ob nastopu službe, moral bo biti pokoren župniku kot špitalskemu superintendentu. V cerkvi in špitalu bo treba ločiti moške in ženske. Vlada je seznanila mariborsko mestno vodstvo z vsebino te razširjene Pileatorjeve obtožnice 3. aprila in zahtevala njegovo poročilo.⁴⁶

Šestega septembra je vlada sprejela že drugo Pileatorjevo obtožnico v tem letu. Že 7. septembra je zahtevala od mariborskega mestnega vodstva njegova zadevna stališča. Še 16. oktobra jih je bilo treba zahtevati znova.⁴⁷

Tretja Pileatorjeva obtožnica 2. novembra 1623 je bila najostrejša. Na Uršino (21. oktobra - petek) so povsod v mestu javno uživali meso, oderušstvo se je nadvse razpaslo. »Ubogi ljudje vzdihujejo proti temu jokajočih oči in lačnih želodcev in kličejo neposredni božji poseg.« Sol je bila že dvakrat dražja, »ljubi kruh« devetkratno.⁴⁸

Notranjeavstrijska vlada je s Pileatorjevo pritožbo seznanila mariborskega mestnega sodnika in mestni svet. Mestni sodnik in mestni očetje so 17. novembra 1623 seznanili vlado s svojimi pogledi na župnikove pritožbe.

Mestno vodstvo v redu opravlja politične, upravne in verske zadeve. Tedensko se sestaja v rotovžu vsaj enkrat, včasih celo trikrat in daje tako priložnost in enakopravno možnost vsem meščanom doseči pravico. Ureja razmerja med meščani in kmeti, skrbi za dobro vzgojo, pospešuje obrt in cehe, trebi zmote prednikov. Prizadeva si za utrjevanje katoliške vere in njenega bogoslužja, je župniku vedno na razpolago. Katoliška vera se v mestu utrjuje, med meščani krivovercev ni. Nihče ne more postati nov meščan, če kot katolik ne priseže.

Župnik, ki je hkrati vladarjev zastopnik v mestu, mestno vodstvo po krivici sumniči nespoštljivosti. Mestni sodniki so bili do Pileatorja vedno korektni. Tudi meščani se do župnika v cerkvi in na ulici spoštljivo vedejo. Kdor je ravnal drugače, so ga kaznovali. Mestno vodstvo se ne zbira zunaj rotovža in župnišča. Župnika so na seje mestnega sveta vedno vabili, večkrat se ni odzval. Sodnik in mestni svetniki so ga pred važnejšimi odločitvami obiskovali v župnišču, se z njim posvetovali in se v skladu z dogovorjenim odločali. Mestno vodstvo skrbi, da se nedelje in prazniki spoštujejo. Zato ne sme takšne dneve nihče z vozovi v mesto, kar pa se je včasih na župnikovo pobudo vendarle zgodilo.

Zdajšnjega učitelja mestnih otrok je mestno vodstvo na osnovi inšpekcijskih poročil zaradi malomarnosti že nekajkrat odslovilo, župnik ga je kljub temu pustil na delovnem mestu. Plačuje učitelja pa mestna blagajna. Marljivega cerkovnika, ki že 23 let v redu opravlja svoje delo, hoče Pileator odsloviti. Cerkevno premoženje se zapravlja. Mestnega stolpničarja in njegovega pomočnika nastavlja župnik, potrjuje ju mesto, ko se prepriča o njunih sposobnostih.

Mestno vodstvo potrjuje račune za cerkev in špital ob župnikovi navzočnosti. Če se župnik pozivu ne odzove, morajo mestni očetje to opraviti sami, da stvari v redu tečejo. Špital vodita vedno po dva špitalska mojstra, eden izmed njiju je član mestnega vodstva. Služba špitalskih mojstrov je časovno omejena. Ob nastopu službe posebej ne prisežeta, ker ju vežejo že druge prisege, tudi posebna prisega ni predpisana.

Špitalska mojstra ne živita v špitalu. Posebnega superintendenta za špital ni. Oskrbovanci zaradi prostorske stiske ne živijo ločeno po spolu. Župnik zahteva, da mu špital izkazuje usluge s svojo živino, orodjem in delovno silo. Mestno vodstvo ne čuti posebne župnikove zavzetosti do špitala, zaznava pa njegovo izkoriščanje ustanove. V tem zelo dragem času je v špitalu veliko oskrbovancev, mestno vodstvo se je zato odločilo za njegovo modernizacijo.

Vlada je poslala prepis spomenice mariborskega mestnega vodstva Pileatorju 24. novembra. Ta je seznanil vlado že 12. decembra 1623 s svojimi stališči. Z njimi je spomenico označil kot spev mariborskega mestnega vodstva in sodnika.

Ne pomni, da bi kdajkoli bila tri zasedanja mestnega sveta v enem tednu, ve pa, da večkrat tudi v treh tednih ni bilo nobenega.

Gospodarske in politične zadeve v mestu nikakor niso v redu. Adam Haubic je kupil pred trgatvijo 4 tovore (tovor = 167 kilogramov) soli za 4 goldinarje in jih prodal nato za 24 goldinarjev. (Vedeti moramo, da je prav v tem času prišlo do razvrednotenja denarja celo na osmino, da se je pojavil »dolgi« denar, zaradi nizke vrednosti ga je bilo treba dolgo naštevati v trgovanju.) Lenart Kolenberger je kupil slanino, jo plačal s štartinom (šartin = okoli 450 litrov) vina, prodal pa za 18 tovorov soli. Mesarji zelo drago prodajajo iz loja doma izdelane sveče, usnjarji oderuško drago strojene kože. Peki ne pečejo kruha, vendar na veliko kupujejo žito in ga z največjimi dobički prodajajo, zlasti nakupovalcu v Slovenski Bistrici. (To je bil takrat bistriški zemljiški gospod Friderik Vetter, ki je bil od leta 1621 vrhovni štajerski deželni živežni oskrbovalni mojster.) Obrtni mojstri prekupčujejo in oderuško menjavajo denar. Vse to je mariborskemu mestnemu vodstvu znano in vse to dopušča. Za napredek obrti niso zaslužni ljudje na rotovžu, temveč le župnik.

Kvatrnih verskih obredov se udeležujejo le kovači, krojači in mlinarji, mesarjev in usnjarjev ni blizu. Župnika zavračajo z izjavo, da jih mestna prisega veže le v odnosu do magistrata, ne pa do župnika. Na Uršino so meščani na trgu in v vseh gostilnah jedli meso. Meščani Martin Stubenvol, Volf Mosperger, Gardian in Filibert Merc so še vedno krivoverci. Eva Knehtl, Filibertovka, Nagličeva, Stramerjeva in druge ženske zahajajo k luteranskemu bogoslužju na Ogrsko.

Sej se župnik pogosto ne udeležuje, ker čuti, da je na njih nezaželen. Prejšnji katoliški mestni sodniki so ga na seje pismeno vabili in ga na predvečer osebno obiskovali, če so na dnevnem redu bile zadeve, ki so se tikale vladarja, cerkve, oblastnih instrukcij in špitala.

Nedeljske vožnje v mesto je sodnik prepoval na župnikovo pobudo. Če je bila cerkev v sili, je župnik takšno vožnjo izjemoma dovolil.

Učitelje mestne mladine sta nastavljala Pileatorjev predhodnik in Pileator. Magistratu sta jih vedno predstavila, naj so to bili Anton Molitor, magister Bernard Bronberger ali sedanji učitelj Florjan Dominik. Isto je bilo s sedanjim cerkovnikom Martinom Kobrinom. Prvi stolpničar je bil po vladarjevi volji Abraham Ditmajer, njegov pomočnik pa Jurij Cesar. Vestni Martin Kobrin je pred letom dni odstopil, župnik je poiskal novega, ki je bil hkrati dober glasbenik. Po smrti

stolpničarja Abrahama je sodnik na to mesto najprej predlagal njegovega pomočnika Jurija, si pa hitro premislil in se ogreval za nesposobnega Vincenca Huberja. Župnik je menil, da bi bil najboljši za to delovno mesto Volf, kovinar in goslač iz Gradca. Po smrti slednjega je sodnik znova predlagal Jurija, čeravno se mu je svoje dni zdel nesposoben.

Sekavski škof (Sekava severovzhodno od Judenburga; sekavski škof je predhodnik sedanjega škofa v Gradcu) je po nalogu salzburškega nadškofa nedavno (leta 1621) inspical tudi mariborski mestni špital in dal navodila za izboljšanje razmer v njem. Mestno vodstvo kljub temu župnika še vedno malo upošteva pri obravnavanju špitalskih zadev. Špital ima letno do 3000 goldinarjev dohodkov, nekaj tega daje tudi mesto. V špitalu je okoli 20 vzdrževancev. Po krivici se hranijo v špitalu mestni hlapci in jezdec, jetniki mestne ječe in krvni sodnik s svojim spremstvom. Mestno vodstvo meni, da imata mesto in špital skupno mošnjo, skupno kaščo, skupno klet. Špital je zaradi tega obubožal. Župnik je pripravljen, da se odpove od starine običajnim špitalskim uslugam do župnišča. Magistrat zahteva velike usluge od špitala. Oskrbovanci so raztrgani, močno zaudarjajo. Nujno bo treba oskrbeti posebno sobo za bolnike in nujno bo treba v njem moške ločiti od žensk.

Na račun meščanov se Pileator sprašuje: »Če sem vaš oče, kje je strah, če sem gospod, kje sta izkazovanje časti in potrpežljivost.«

Ker mestno vodstvo poje svojo pesem, župnik pa ugotavlja povsem drugačne razmere, predlaga Pileator na koncu svojih stališč, naj se notranjeavstrijska vlada v Gradcu odloči za posebno komisijo, ki bi vso zadevo preiskala.

Že 15. januarja 1624 je vlada sporočila ptujskemu mestnemu župniku Janezu Ripšerju (1599—1644) in vladnemu tajniku Janezu Volfu Pošu, da ju je imenovala za komisarja za preiskavo Pileatorjevih obtožb. Komisarja sta sklenila, da bosta prišla v Maribor in 27. februarja popoldne zasliševala v Foreggerjevi hiši.

Osemdesetletna vdova Marjeta Merc se je že 1. februarja pismeno opravičila obema komisarjema, da zaradi slabega zdravja ne bo prišla na zaslišanje. Želi si miru v svojem verskem prepričanju. Oba sina sta katolika in ju ni silila v svojo vero. Cerkvi bo zapustila 100 goldinarjev.

Mestni svet je prikazal v pismu svoja stališča do decembrskih Pileatorjevih obtožb. Me-

nil je, da se je napetost med njim in Pileatorjem že precej potišala. Magistrat se je v pismu opravičeval za nepravilnosti meščanov. Protj njim ni nastopal, ker mu niso bile znane. V bodoče bo storil vse potrebno, župniku pa bo v pomoč. Z nekatoliki naj opravi komisija sama. Učitelji, stolpničarji in cerkovniki so podrejeni župniku le v cerkvenih poslih, sicer pa magistratu. Za špital bi ne bilo koristno vzdrževati posebnega špitalskega mojstra. V špitalu bodo preuredili prostore, da bodo oskrbovanci ločeni po spolu. Špital bo imel lastno računovodstvo, mora pa trpeti z mestom.

Oba komisarja sta zatem 26. in 27. februarja 1624 odločila v Mariboru, da se morajo luterani Martin Stubenvol, Volf Mosberger, Franc Lang in vdova Marjeta Merc v 45 dnevih izjaviti za katoliško vero ali pa se izseliti v tujino in plačati desetek od prodanega premoženja. Do velike noči morajo k spovedi Gardian, Filibert Merc, Viljem Moler Eva Knehtl, Marija Stramer, Marjeta Kovačič, Naglička in Marjeta Merc.⁴⁹

Vemo, da so v Mariboru tudi po letu 1600 izganjali luterane, tako leta 1603,⁵⁰ da je sekavski škof leta 1607 zahteval od Pileatorja seznam luteranov, da bi jih izgnali,⁵¹ da je leta 1616 eden izmed luteranov klonil,⁵² da je še leta 1637 ena Mariborčanka vztrajala v protestantizmu.⁵³

Cerkvena vizitacija v letu 1630 je zapečatila usodo Pileatorja kot mariborskega župnika. Ni živel duhovniku primernega življenja, zelo se je zadolžil kar za 1800 goldinarjev in že marsikaj zapravil. Zato so ga v Salzburgu odstavili. Kot hočki župnik se je še naprej vztrajno in nepopustljivo na vse načine boril, da bi ga vnovič priznali za mariborskega župnika, vse do smrti februarja leta 1637.⁵⁴

Doslej neizkoriščeno arhivsko gradivo v zvezi z njegovim nastopom protj mnogim Mariborčanom leta 1623 nam zelo dobro prikaže mučne razmere v takratnem Mariboru. Pileatorju kar verjamemo, da mu je kot duhovniku na cesti pretela nevarnost.⁵⁵ Tudi po letu 1623 je živel v trajno napetih odnosih z mariborskim mestnim vodstvom, z mnogimi sodobniki pa se je spuščal v pravde zaradi gospodarskih zadev.⁵⁶ Njegov spor z mariborskim magistratom v letih 1623 in 1624 posebej razkriva razmere v takratnem mariborskem špitalu.

O mariborskem meščanskem špitalu od ustanovitve v letu 1348 do srede 18. stoletja sta napisala odlično razpravo pokojni profesor Jakob Richter in doktor Jože Mlinarič. Iz-

šla je v Časopisu za zgodovino in narodopisje 1981 na straneh 252—272.⁵⁷ Zlasti na osnovi gradiva Štajerskega deželnega arhiva v Gradcu bi ji dodal še naslednje.

Na svečnico 1339 je mariborski mestni pisar Matej kupil klet, ki jo je pozneje podaril špitalu. Matejevo darovnico v prid mariborskega špitala 24. novembra 1384 omenjajo še predstavniki mariborskega mesta 6. septembra 1569 v svojem odgovoru vladarjevemu svetu, ko povedo, da so originalne špitalske darovnice pred kratkim izročili vladarjevi komisiji, obdržali pa njihove prepise. Soda-rovalka leta 1348 je bila že druga Matejeva žena Elizabeta.⁵⁸ Petnajstega junija 1349 je špital kupil njivo, ležečo med njegovimi njivami ob poti iz mesta proti Račjemu dvoru.⁵⁹ Za špital sta dokupila Matej in Liza ob špitalski stavbi še eno hišo na Iljevo 1350, drugo pa na pepelnico leta 1351.⁶⁰ Dne 25. maja 1353 je špital kupil njivo ob poti proti Račjemu dvoru.⁶¹

Leta 1427 je bil špitalski mojster Ulrik.⁶² Od leta 1432 se je začel javljati v virih mariborski meščan Pavel, poznejši veliki do-brotnik špitala.⁶³ Mariborski mestni pisar Janez Spanrieb je v zvezi z odgovorom mestnega predstavništva vladarjevemu svetu prepisal leta 1569 tudi Pavlovo darilno listino za špital. Dne 28. marca 1468 je Pavel zapisal špitalu vse svoje premoženje: 2 hiši z dvoroma, dvor, 4 kmetije, domec, 4 mlina, stope, 20 vinogradov, pri katerih so tu in tam bile stiskalnice in kleti, in 4 njive. Hiši sta stali v Mariboru v »Renngasse«, dvor na Taboru, 3 kmetije so bile na Spodnjem Pobrežju, 1 kmetija v Počehovi, domec in 2 mlina pod židovskim pokopališčem, 2 mlina in stope v Zrkovcih, 13 vinogradov v Počehovi, ostali vinogradi okoli Malečnika, 4 njive med Teznom in Studenci. Med drugim je to darovnico pečatil takratni mariborski mestni sodnik Filip Goldšmid.⁶⁴ Pavel je to premoženje nabiral dobrih 30 let. Petindvajsetega novembra 1468 je bil Pavel že med pokojniki. Za časa špitalskih mojstrov Luke Jurčiča in Matevža Holcapfla je špital kupil leta 1473 nove nepremičnine. Šest let pozneje sta takratna špitalska mojstra že smela prodati meščanu peku špitalski domec pred Koroškimi mestnimi vrati. Sicer so vesti o špitalu proti koncu 15. stoletja prav redke.⁶⁵

Mariborski mestni pisar Janez Spanrieb je leta 1569 prepisal tudi špitalsko listino z datumom 3. avgusta 1511. Z njo je 9 sorodnikov pokojne Agate Caspar, vdove po Janezu Hoffu in hčerke Gašparja iz Špilja, priznalo njeno oporoko iz leta 1507, ko je špitalu za

to, da ji je omogočil na cesarjev ukaz do-smrtno nego, darovala 100 funtov in mu ob-ljubila, da bo njena slovenjegoriška posest pri Krsnici in Obokih-Obegg (Nobach) pri Šentilju po njeni smrti njegova. To imetje je zajemalo 7 kmetij, vinograd in nekaj cerkve-ne desetine. Dohodek enega vinograda je za-pisala za oskrbo večne luči v mariborski žup-nijski cerkvi.

Mariborsko mestno vodstvo je leta 1569 vladarjevemu svetu sporočilo tudi to, da špi-tal daje hrano 50 ljudem.⁶⁶

OPOMBE

1. Ignaz Orožen: Das Bisthum und die Diözese Lavant I, 1875 (Orožen), 560. — 2. Slekovčeva kar-toteka duhovnikov 16. stoletja, Pokrajinski arhiv, Maribor (PaM). — 3. Dekanije D 15/4, Škofijski arhiv Maribor (ŠaM); Slekovčeva kartoteka, 846, PaM. — 4. Orožen, 560. — 5. Dekanije D 15/10, ŠaM; Jože Mlinarič: Gradivo za zgodovino Ma-ribora. — 6. Janez Höfler: Trije popisi cerkva in kapel na Kranjskem in Slovenskem Štajerskem s konca 16. stoletja, 1982, 73. — 7. Aktivni dolnje-avstrijske dvorne komore, 1600/31, Štajerski de-želni arhiv v Gradcu (Šda). — 8. Posebni arhiv Gromberg, Šda. — 9. Deželno pravo (Land-recht), 566 in 688/4, Šda. — 10. Orožen, 281, 308. — 11. Jože Mlinarič: Župnija sv. Janeza Krstni-ka v Mariboru..., Zbornik ob 750-letnici ma-riborske škofije, 1978 (Mlinarič: Župnija), 164. — 12. Hočki župnijski urbar 12. IV. 1599, PaM; Orožen, 281. — 13. Fond župnije Hoče, 40, PaM. — 14. Deželno pravo, 688/4, Šda. — 15. Orožen, 518. — 16. Deželno pravo, 216 in 566, Šda. — 17. Orožen, 286. — 18. Notranjeavstrijska vlada (Nv), 1624 Cop III-92; 1625 Cop V-70, 1635 Cop I-58, 1635 Cop XI-99, Šda. — 19. Nv, 1627 Cop III-84, Šda. — 20. Nv, 1631 Cop IV-72, Šda. — 21. Hočka župnijska kronika, Dekanijski ar-hiv v Hočah. — 22. Orožen, 290. — 23. Jože Ko-

ropec: Slovenski puntarji med 1573 in 1635, ČZN 46, 1975, 21, 31. — 24. Nv, 1636 Cop VII-18, Šda. — 25. Orožen, 135. — 26. Jože Mlinarič: Gradivo za zgodovino Maribora. — 27. Deželno pravo, 688/4, Šda. — 28. Deželno pravo 688/4, Šda. — 29. Nv, 1621 Cop I-78, Šda; Orožen, 279—280. — 30. Mlinarič: Župnija, 160. — 31. Jakob Richter: Maribor v reformacijski dobi, ČZN 45, 1974 (Ri-chter), 102—104. — 32. Richter, 95—96. — 33. Richter, 100—101. — 34. Jože Mlinarič-Jakob Richter: Mariborski meščanski špital od ustano-vitve v letu 1348 do srede 18. stoletja, ČZN 52, 1981 (Mlinarič-Richter), 264. — 35. Mlinarič: Župnija, 160. — 36. Dekanije D 15/10, ŠaM. — 37. Mlinarič: Župnija, 165. — 38. Mlinarič: Žup-nija, 160—161. — 39. Mlinarič: Župnija, 164. — 40. Mlinarič: Župnija, 162—164. — 41. Mlinarič: Župnija, 162. — 42. Nv, 1623 Cop IX-59, Šda; Deželno pravo, 688/4, Šda. — 43. Orožen, 12. — 44. Orožen, 6. — 45. Orožen, 566—568. — 46. Nv, 1623 Cop IV-41, Šda. — 47. Nv, 1623 Cop IX-45, XI-45, Šda. — 48. Nv, 1623 Cop XI-45-46, Šda. — 49. Nv, 1623 Cop XI-45-46, Šda. — Akti Meiller, XXI j/2, 390—421, Šda. — Slekovčeva kartoteka, 981—984, PaM. — 50. Orožen, 571. — 51. Mlina-rič: Župnija, 160—161. — 52. Orožen, 572. — 53. Mlinarič: Župnija, 166. — 54. Dekanije D 15/4 in D 15/10, ŠaM; Nv, 1631 Cop IV-72, IV-93, Šda.; Mlinarič: Župnija, 164—166. — 55. Mlina-rič: Župnija, 165. — 56. Nv, 1631 Cop I-77, VI-55 -56, VII-56; 1623 Cop XII-54, Exa V-7, IX-13, XII-4; Gut III-37, IX-4, IX-14, XI-29, Šda. Deželno pravo, 688, Šda. — 57. Mlinarič-Richter, 252—272. — 58. Dvorna komora, karton 147/5, Šda. — 59. Jo-že Mlinarič: Gradivo za zgodovino Maribora IV, 1978 (Mlinarič IV), 51. — 60. Dvorna komora, karton 174/5, Šda. — 61. Mlinarič IV, 61. — 62. Jože Mlinarič: Gradivo za zgodovino Maribora VI, 1980 (Mlinarič VI), 24. — 63. Mlinarič VI, 45. — 64. Dvorna komora, karton 174/5, Šda. — 65. Mlinarič VI, 45, 47, 90; Jože Mlinarič: Gradi-vo za zgodovino Maribora VII, 1981; Jože Mlina-rič: Gradivo za zgodovino Maribora VIII. — 66. Dvorna komora, karton 174/5, Šda.

DONESKI K OPUSU BAROČNIH KIPARJEV STRAUBOV IN JOŽEFA HOLZINGERJA

SERGEJ VRIŠER

V številki Kronike, posvečeni zgodovinski problematiki Maribora in njegovega zaledja, bi želel kratko opozoriti na nekaj doslej nepreučeni baročnih kiparskih del, ki se po slogovnih ugotovitvah uvrščajo v opus mariborske delavnice Jožefa Strauba in Jožefa Holzingerja, osrednjih osebnosti baročnega kiparskega ustvarjanja na slovenskem Štajerskem. Kiparja sem prvič obširneje predstavil pred dvajsetimi leti.¹ Tej predstavitvi gre zasluga, da smo v poznejših letih odkrivali nadaljnja dela obeh mojstrov v severozahodni Hrvaški, Straubova tudi na Madžarskem. A tudi na štajerskih tleh so se nam nekatere plastike ob vnovičnem vzporejanju z že dognanimi deli slednjič razkrile za delo enega ali drugega avtorja ali pa jih je bilo moč vsaj okvirno uvrstiti v mariborsko delavnico.

J. Holzinger, Dobri pastir, Lovrenc na Pohorju

Ko omenjam mariborsko delavnico, imam v mislih slogovne značilnosti, ki so se najprej pokazale pri Jožefu Straubu (1712 — 1756), zvesto pa jih je posnemal mladi Jožef Holzinger (1735—1797). Straub je oblikoval krepke figure z ostro rezanimi obrazi, ekstatičnimi pogledi, izrazito modelacijo rok in še bolj izrazito, zalomljeno in dramatično naglašeno draperijo. V spominu nam ostanejo nadalje kompaktni, s svedrom narejeni kodri las in brad ter globoke, cevaste gube oblačil, ki se pri tleh lijakasto odpirajo. Prav te značilnosti lahko zasledimo tudi v zgodnejših Holzingerjevih delih, npr. na oltarjih in prižnicah v Spodnji Voličini in Kamnici pri Mariboru. Ko bi arhivski viri — ohranjeni računi z letnicami in navedbo kiparjevega imena teh del ne razglušali za Holzingerjeva, bi jih prav gotovo imeli za Straubova. Tako pa se je pokazalo, da je bil Holzinger v svoji zgodnji fazi dosleden posnemalec Strauba in več kot zanesljivo njegov pomočnik. Prav ta ugotovitev me je tudi pripeljala do sklepa, da je veliki oltar pri Sv. Jožefu nad Slovensko Bistrico iz let 1757/58 delo obeh kiparjev: Straub je najverjetneje oltar zasnoval, po njegovi smrti 1756 pa ga je uresničil Holzinger.²

V nadaljevanju bi rad predstavil dve deli, kjer prihaja zamenljivost med Straubom in Holzingerjem močno do veljave. Še prej pa beseda o Straubovem kipu, ki smo ga do nedavnega poznali samo po fotografiji iz zapuščine dr. Avgušтина Stegenška³ in se nam je po analogijah zdelo mogoče, da bi utegnil izvirati iz Slovenskih Konjic ali Žičke kartuzije, da pa se je v teku časa pač izgubil. Spomeniškovarstvenemu evidentiranju se imamo zahvaliti, da so kip pred nekaj leti odkrili v župnišču v Cirkovcah. Pred tem je stal v bližnji obcestni kapelici, kjer je utrpel precej poškodb, najbrž pa je bil prvotno narejen za opremo stare cirkovške cerkve.

Kip predstavlja svetnika, morda Janeza Krstnika, ali Kristusa z iztegnjeno levico, ki je nekoč držala atribut — najverjetneje križ ali drog z banderom. Telo figure je rahlo ukrivljeno v levo in počiva na desni nogi, desnica je položena na prsi, prek telesa pa potekajo poševne, trdo zalomljene gube. Tudi stilizirani kodri in brada ter lijakasta guba oblačila so znaki, ki nas vodijo k plastikam Jožefa Strauba. Posebej dobro lahko

figuro primerjamo s kipom sv. Janeza Krstnika, ki je bil domnevno v Žički Kartuziji, danes pa je v Pokrajinskem muzeju v Mariboru. Način, kako sta figuri usločeni, nadalje igra rok in vegetabilna stilizacija koldrov, vse to govori zanesljivo za mariborskega mojstra.

Neustrezna recentna poslikava in poškodbe so figuri odvzele precejšen del izvirnosti. Stegenškova fotografija, narejena nekje pred sedemdesetimi leti, pa bo pripomogla, da kip primerno obnovimo in uvrstimo med pomembnejše stvaritve Jožefa Strauba.

Če ostanemo še naprej v Cirkovcah, nas na mariborsko rezbarsko delavnico opozori tudi prižnica, ki je prav tako še ostanek opreme iz stare cerkve. Kancela je umirjene polkrožne oblike, njeno ograjo poživljajo masivne rokokojske kartuše, tri od teh z reliefi, in novejša, neustrezna plastika evangelistov. Na strehi prižnice, katere rob se zdi zopet nebaročno predrugačen, sta figuri dveh angelov, vrh kupole pa Dobri pastir z jagnjetom.

Če si odmislimo novejša spremembe, je prvi vtis, da gre za Straubovo prižnico. Zanj bi govorila prej težka kot lahkotna rokokojska ornamentika, enak rokopolis pa razodevajo tudi reliefi z Noetovo barko, Davidovim stolpom in Jerihonsko rožo. Spodnji rob balkonske ograje spremlja niz školjkastih ornamentalnih oblik, kot jih srečujemo na Straubovih prižnicah v Selnici ob Dravi in na Sladki gori.

Manj straubovska, bližja Holzingerju se zdita klečeča angela na ostrejšju, enako tudi angelska glavica, ki je, bržkone poleg drugih, nekoč krasila prižnico. Večjo pozornost zasluži kip Dobrega pastirja. Kristus z ovčico na ramenih sklanja glavo v svojo desno, okoli telesa pa mu vihra ogrinjalo. Ob tem delu bi prav gotovo najprej pomislili na Jožefa Strauba, nadrobnejše primerjave pa nas bolj kot k Straubu vodijo k Holzingerju. Njemu namreč lahko pripišemo še drugo figuro Dobrega pastirja — iz župnijske cerkve v Lovrencu na Pohorju. Figuri si sicer nista povsem enaki v merilu, zelo blizu pa po zasnovi in detajlih. Pri obeh kipih ugotavljamo enako mero kompaktne, z igro svetlobe in senc podčrtane plastičnosti, razgibanosti in stilizacije. Vse to je v našem prostoru značilno začrtala Straubova šola in se je nato s postopnim odmikanjem v mehkejša in bolj lirično niansirane interpretacije nadaljevalo z dosežki Holzingerjevega dleta.

Ali sta bila v Cirkovcah morda na delu kar oba kiparja? Najbrž bi bilo za okvirno opre-

J. Holzinger, Veliki oltar v Cmureku (detajl)

delitev dovolj, če rečemo, da je prižnico izdelala delavnica Straub-Holzinger. Pri določenem ugotavljanju se zdi vabljivejša misel, da gre za Straubov koncept prižnične arhitekture in njegov način ornamentalnega dekoriranja, pri kipih pa bi se prej izrekli za Holzingerja.

Tudi iz Holzingerjevega zrelejšega obdobja se doslej znanim delom pridružuje neka poznejša ugotovljenih plastik. Najprej bi posegel na avstrijsko stran, v župnijsko cerkev v Cmureku (Mureck), kjer sodi po mojem mnenju v okvir našega zanimanja veliki oltar. Če prelistamo novejšo štajersko strokovno literaturo, ugotovimo, da je to delo z letnico 1767 Rochus Kohlbach pripisal graškemu kiparju Filipu Jakobu Straubu.⁴ Isto domnevo sta ponovili tudi obe umetnostni topografiji Štajerske iz let 1981 in 1982,⁵ medtem ko Georg Kodolitsch v vodniku po Cmureku avtorja tega oltarja ne omenja.⁶ Lahko povem, da me je Kohlbachova atribucija pred leti odvrnila od temeljitejšega preučevanja tega oltarja, čeravno je že nekoliko neizrazita fotografija v njegovi knjigi zbujała glede F. J. Strauba določene pomsleke.

Veliki oltar v Cmureku je monumentalna stebriščna arhitektura, značilna za drugo po-

lovico 18. stoletja. Leta 1905 so oltar nekoliko predelali, vendar je ohranil svoj pozno-baročni značaj. Med visokim stebriščem ob oltarni podobi stojijo kipi svetnikov Blaža, Petra, Pavla in Martina, figuralika krasi tudi ogredje in oltarno atiko. Kohlbach je menil, da so te figure izredno sorodne plastikam na velikem oltarju v St. Erhardu i. d. Breitenau iz leta 1744. Posebej je vzporejal škofovske like in angele, prav pri teh figurah pa se mi dozdeva, da je v Cmureku moč pritegniti k primerjavi prepričljivejša dela, ki kažejo v drugo smer.

Čeravno so sv. Peter in Pavel ter sveti škofje v baročnih oltarjih pogost ikonografski motiv, ki utegne kaj lahko pripeljati k zmotnim pripisovanjem, se kažejo pri obravnavanju teh motivov med posameznimi kiparji vendarle razpoznavne razlike, podčrtane razumljivo še z značilnostmi osebnega sloga. Zdi se mi, da je umirjeni patos cmurških figur manj značilen za Filipa Jakoba Strauba in bližnji interpretacijam Jožefa Holzingerja. Nanj ne spominja samo zamaknjenost figur, marveč tudi nekatere nadrobnoti svetniškega habita, risanje bradatih obrazov, pri obeh škofovskih figurah pa tudi značilno »pluskanje« gub ob spodnjem robu oblačil, kar se pojavlja kot posebnost pri starejših Holzingerjevih delih. K primerjavam s cmurškim oltarjem bi mogli s pridom pritegniti figuri sv. Petra in Pavla z Destrnika pri Ptuj, za svetnika škofa kipe s stranskih oltarjev v Lovrencu na Pohorju, za angele sorodne kerube z atike lovrenškega velikega oltarja, da omenim samo poglobitve od sorodnih Holzingerjevih stvaritev.

J. Holzinger, Angela, Kamnica

F. J. Straub, Sv. Jurij, Pokrajinski muzej Maribor

O Holzingerju sem že večkrat zapisal, da se je v zrelih letih sicer srečal s klasicizmom, da je v osnutke svojih oltarjev in prižnic tam od sedemdesetih let 18. stoletja dalje vključeval arhitekturne in ornamentalne elemente tega obdobja, a da je do konca življenja ostal zvest poznobaročni figuri. O tem nas prepriča vrsta klasicistično streznjenih kompozicij, ki pa jim figuralika še vedno vliva nekaj baročne dinamičnosti.

Nekaj let je tega, kar se nam je kot Holzingerjevo delo predstavil oltarček v odmaknjeni kapelici nad Kamnico pri Mariboru. Nastavek oltarja je v bistvu okvir k manjši Marijini podobi, okrašen s klasicističnimi rozetami, girlando in vazo ter obdan s puščicastimi žarki. Kar je na njem baročnega, sta figuri dveh razgibanih angelov s svečnikoma rokokojskih oblik, kot jih srečujemo sicer ob Holzingerjevih tabernakljih in še pogosteje na volutah oltarnih atikah. Tu bi za primerjavo lahko našli celo vrsto podobnih del, postavimo, angele z oltarja v kapeli župnijske cerkve v Zgornji Ložnici, Marijinega oltarja v Slovenski Bistrici, velikega oltarja v Makolah itd.

Naj še pripomnim, da je omenjeno Holzingerjevo delo eno izmed redkih, ki je prišlo v muzejsko posest, saj so njegovi kipi zvečine še po cerkvah.

Ob koncu bi se želel pomuditi še pri dveh plastikah, ki sem ju v svojih razpravah že omenjal, a so se mi ob njiju, tako mislim, zbistрили novi pogledi, ki postavljajo deli v novo luč. Gre za kipa sv. Jurija in Martina na konjih, po tradiciji z gradu Kozjak pri Spodnji Kungoti, sicer pa danes v mariborskem muzeju.

Sv. Jurij je upodobljen kot antični vojščak na vzpenjajočem se konju. Svetnik zabada sulico v zmaja, ki leži pod konjem in v bolečini razpira zašiljeni gobec. Konj s sv. Martinom je prikazan v mirnem koraku, svetnik, prav tako v rimski noši, si z mečem reže konec ogrinjala in ga daje pod njim sedečemu siromaku z umetno nogo in berglo. Kipa sta izredno slikovita, k čemer pripomore predvsem akcija jezdecev in konj. Omeniti je tudi posebnost, ki je značilno baročna: čeravno sta svetnika upodobljena v antičnih krojih, imata ob sedlu pritrjena tulca s konjeniškim pištoloma, kot so jih nosili vojaki v 18. stoletju.

Konjeniška sakralna plastika je v našem patrimoniju sorazmerno redka. Zato se ni čuditi, če smo se pri iskanju avtorja teh del ozirali najprej za ikonografsko sorodnimi stvaritvami. Posebej vabljiva se je zdela primerjava z znanim »konjeniškim« oltarjem Jožefa Tadeja Stammle v St. Martinu pri Strassgangu blizu Gradca, četudi je bilo pri tem kaj hitro moč ugotoviti, da so primerjave samo približne. Stammle sem v naš kiparski krog pritegnil bolj okvirno in domnevna kipa s Kozjaka s pridržkom pripisal Stammlovi delavnici.⁷

Ker se je zdelo verjetno, da kipa nista nastala na slovenskih tleh, sem se okoli njih posvetoval z avstrijskimi kolegi. Ti so bili mnenja, da ne gre za Stammle, kaj več pa ugibanja niso prinesla.

Naj sporočim, do kod so me pripeljala lastna raziskovanja. Po večkratnih primerjavah sem ugotovil, da kažeta mariborska konjenika precejšnjo sorodnost s kipi velikega oltarja Italijanske cerkve (Welsche Kirche) v Gradcu iz leta 1746, ki ga pripisujejo graškemu kiparju Filipu Jakobu Straubu (1706 do 1774). Predvsem gre za sv. Florijana in Donata, figuri v antični vojaški noši.

Znano je, da je barok historične noše prikazoval precej po svoje. Tudi antični je dodajal različne okrasne elemente, ki so bili napol nasledek renesanse napol baročna domišljija. Tako se v tej noši pojavljajo reliefno okrašeni oklepi, golenice s figuralnimi okraski, slikovite, fantazijsko oblikovane če-

F. J. Straub, Sv. Martin, Pokrajinski muzej Maribor

lade z baročnimi perjanicami in, kot že omenjeno, celo baročno strelno orožje.

V prav takih oblačilih se nam kažeta kipa v omenjeni graški cerkvi, nadrobnosti te noše pa so me pripeljale tudi k sv. Juriju in Martinu v Mariboru. Seveda ne gre samo za sličnosti pri noši, marveč se k primerjavi z Gradcem ponujajo tudi druge nadrobnosti npr. obraza naših figur. Prav sorodni sta si po poudarjenih očeh, brkih in ustih mariborski sv. Martin in graški sv. Florijan. R. Kohlbach omenja, da so graški kipi prežeti z življenjskostjo, energijo in dramatičnostjo, H. Schweigert pa pripominja, da razodevajo tudi ekspresivno črto zrelega Straubovega sloga.⁸

Najbrž bi smeli ugotovitve ponoviti tudi ob naših dveh konjenikih. V slovenskem gradivu zavzemata po ikonografski plati in umetniškem izrazu nedvomno posebno mesto, če ju motrimo kot delo Filipa Jakoba Strauba, pa se tudi v njegovem opusu uvrščata med pomembne dosežke.⁹

OPOMBE

1. S. Vrišer, Baročno kiparstvo na slovenskem Stajerskem, Maribor 1963. — 2. S. Vrišer, Doneški k baroku v Slovenski Bistrici, Zbornik občine Slovenska Bistrica, Slovenska Bistrica 1983, str. 229—231. — 3. Fotografije so v fotoarhivu

Pokrajinskega muzeja v Mariboru. — 4. R. Kohlbach, *Steirische Bildhauer*, Graz 1956, str. 207—209. — 5. P. Krenn, *Die Oststeiermark*, Österreichische Kunsttopographie, Bd. XI, Salzburg 1981, str. 200. — 6. G. Kodolitsch, *Mureck*, Graz 1976, str. 31—32. — 7. S. Vrišer, *Baročno kiparstvo*, o. c., str. 175. — 8. R. Kohlbach, *Die baroc-*

ken Kirchen von Graz, Graz 1951, str. 207, H. Schweigert, *Zum Frühwerk Philipp Jakob Strabuss*, Jahrbuch d. kunsth. Institutes d. Universität Graz, 11, Graz 1976, str. 95. — 9. S. Vrišer, *Mariborski muzej II*, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, zbirka vodnikov 96, Ljubljana 1979, str. 13.

URBANO-GRADBENA IN KOMUNALNA ZGODOVINA MARIBORA

JOŽE CURK

Mariborsko mestno območje leži na dravskih naplavinah, ki jih omejujejo na severu Slovenske gorice, na jugozahodu severovzhodni obronki Pohorja, na jugovzhodu pa se prelivajo v ravnine Dravskega polja. Njegova lega na stičišču treh geološko in gospodarsko različnih predelov, goratega Pohorja in Kozjaka, gričevnatih Slovenskih goric in ravninskega Dravskega polja je pogojila njegov nastanek, nadaljnji razvoj pa predvsem promet, ki je preraščal lokalne okvire in povezoval vzhod z zahodom in sever z jugom.

V predzgodovinski dobi je bilo to območje naseljeno v venci, katerih najbolj izrazit se je raztezal med Betnavo in Limbušem, manj izrazit pa med Meljem in Kamnico. Tudi v času antike mariborsko ozemlje ni bilo gosteje naseljeno. Zato tu ni sledov kake vojaške utrdbe ali večje naselbine. Gostota najdb ponovno govori za naselitvene pasove sredi skrčenih gozdov, katerih eden je segal od Bohove do Limbuša, drugi od Miklavža do Pobrežja, tretji pa od Melja do Kamnice. Pomembnejše ruševine so vzhodno od Bohove, pri Razvanju, Betnavi, Radvanju in na Studencih, gomile pa pri Miklavžu, Dogošah in na Lebarjih. Arheološke ostaline govore za podeželsko poselitev s pristavami in zaselki ter nekaj sto prebivalci. Težišče naselitve je bilo ob cestah, katerih trase še niso povsem določene, vendar močno verjetne. Na Betnavi je bila vsekakor mutatio na križišču cest Ptuj—Betnava—Ruše—most preko Drave—Virunum in Šikole—Betnava—Maribor—Kamnica—Rošpoh—Plač—Flavia Solva. Gotovo je obstajala tudi cesta iz Ptuj preko Dupleka v Maribor in preko Korene v Pesniško dolino ter tista iz Kamnice v Selnico in dalje v Dravograd. Poselitev tega ozemlja se je po markomanskih vojnah pogloma redčila, po propadu Flavije Solve v začetku 5. stoletja pa močno upadla, čeprav

se je, kot kažejo denarne najdbe, ohranila še vsaj do konca 6. stoletja, torej do naselitve Slovanov.

Iz opisanega obdobja izvira ena izmed temeljnih urbanih konstant Maribora, njegova prometna situacija. Rimska cesta iz Betnave v Lipnico je namreč vodila skozi današnje mestno jedro, ki ga je ob jugozahodnem robu prečkala. Oba cestna spusta na Taboru — prvi od ceste preko Betnave in drugi od ceste preko Dupleka — ter mostišče so antičnega izvora. Lega broda oziroma mostu je izredno premišljeno izbrana v temenu rečnega loka, ki je ustvaril na notranji strani ugoden sistem teras, na zunanji pa sicer visok, vendar trden breg, ki ga je bilo treba s spusti prometno premagati. Naslednja ugodna rečna prehoda sta se ponujala šele pri Rušah in Dupleku, ki so ju Rimljani tudi že uporabljali.

Na severnem bregu reke se je cesta razvejila: zahodni krak je preko današnjega Vodnikovega trga in Pipuševе ulice vodil v Kamnico s križiščem proti Rošpohu in Selnici, vzhodni pa v Orešje z odcepoma v Melje in Košake. Ob speljavi opisanih cest oziroma poti zadenemo ob drugo od temeljnih urbanih konstant, mestno zemljišče, ki je s svojo konfiguracijo odločujoče vplivalo na izoblikovanje naselbine, ki se je na njem razvila. Mariborsko mestno območje je izrazita terasasta naplavina, ki jo proti severu zaključuje gričevje z mokrotnim nižinskim obrobjem. Mestno območje režejo tri paralelno tekoče terase, ki danes sicer zaradi regulacijskih korektur niso več takoj opazne, ki pa so pred tisočletjem predstavljale tri različne talne nivoje, ki jih je bilo treba šele komunalno povezati. Prva terasa je tekla ob rečnem bregu, ki je bil v Mariboru precej stabilen, druga ob južnem robu poteze Koroska cesta — Glavni trg — Židovska ulica, tretja pa ob južnem robu današnje Slovenske

ulice in Partizanske ceste, ki so jo v mestu s planiranjem polagoma odrinili na severni rob Slovenske ulice. To je pogojilo nastanek temeljnih mestnih vzporedniških ulic, ki so potekale ob južnih robovih posameznih terasnih nivojev: Pristan — Usnjarska ulica, Koroška cesta — Židovska ulica, Slovenska ulica — Partizanska cesta, ki so pred nastankom obzidja vse imele svoje naravne podaljške v smeri Kamnice oziroma Orešja — Melja — Malečnika. Prav terasasti sistem je pogojil tako urbanizacijo mesta, kot jo imamo, ter s svojo navidezno planimetričnostjo vzbujal domnevo, da je umetnega izvora. Mestno jedro se je razvilo na srednji, ploskovno največji terasi, južno je zasedla prvotna naselbina s pristaniščem, pozneje minoritski samostan, Žički dvor ter mesarsko, usnjarsko in mlinarsko predmestje, severno pa vrsta upravnih in meščanskih hiš ter predvsem mestno obzidje s spremno obzidno potjo, pozneje imenovano Florjanska ulica. Mestno osredje sta pozneje prerezali še dve vzporedniški ulici, potekajoči severno in južno od cerkvenega kompleksa, ki sta v vzhodnem delu mesta dobili nekaj nadaljevanj, povezujočih sedanjo Gosposko ulico z vzhodno obzidno črto. Ko je naselbina premagala svojo vzporedniško razvojno smer, se je začela poldnevniška povezava njenega prostora. Tej je dala glavno pobudo njena obzidava v 2. polovici 13. stoletja. Toda o tem pozneje.

Med koncem 6. stoletja, ko so Slovenci zasedli naše kraje, in koncem 8. stoletja, ko so Franki uničili Avare, je bil mestni prostor verjetno le vaško naseljen. Gozd med Rušami in Podvelko ter Selnico in Breznim je prekinil njegovo povezavo s Koroško, več ali manj uničene pa so bile gotovo tudi druge prometne smeri. Čas frankovske državnosti med koncem 8. in koncem 9. stoletja, ko je to ozemlje okoli 30 let spadalo k Pribinovi oziroma Kocljevi panonski kneževini (840 do 873), je prinesel pokristjanjenje ter določeno upravno in cerkveno organizacijo, saj je Drava od leta 811 delila salzburško nadškofijo od oglejske patriarhije. Severno od Drave so obstajale prazupnije Ptuj, Lipnica in Labot, južno od Drave pa se ne ve za nobeno. Šele po madžarskem intermezzu med letom 898 in okoli 970, ko se je oblikovala Ptujška marka Dravska marka ali Marka onkraj gozda (976—1147), lahko zopet določeneje govorimo o mariborskem mestnem prostoru. Cerkevno-upravno se je verjetno razdelil med lipniško in hočko prazupnijo, ki sta se jima kmalu pridružili lastniški cerkvi v Kamnici in Razvanju. Kolonizacija, ki se je leta 985 za-

čela pri Razvanju, je ustvarila nove naselbine z dvori in utrdami v Razvanju, Radvanju, Limbušu, Kamnici, Melju in verjetno Betnavi. Kakšno je bilo mestno območje v 11. in 12. stoletju, si lahko predstavljamo le po analogijah. Medtem ko se v okolici Maribora omenja več zaselkov, se Maribor pojavi zatrdno šele leta 1164 kot grad in leta 1189 kot sedež župnije. Vendar se Bernard Spanheimski (1096—1147) že leta 1124 nedokumentirano imenuje »Mariborski«. Gotovo po gradu. Ta je bil zidan in mejni grad (March purg). Stal je na arheološko čisti Piramidi in je bil glavni grad Podravske marke. Vse kaže, da so mejni grofje dotlej vladali marki s svojih posesti okoli Razvanja oziroma Hompoša, ki se leta 1124 že omenja kot zidan grad — huzi, njegova kapela-cerkve sv. Mihaela pa še danes hrani stavbne elemente iz tega zgodnjega časa. Vse torej kaže, da je Bernard potem, ko je pregnal Ažvine iz Dravske doline leta 1106 in podedoval eppensteinske posesti v Podravinju leta 1122, prenesel svoj sedež iz Hompoša v novo zgrajeni grad na Piramidi ter s tem ustanovil Maribor. Da gre za ustanovo, dokazuje ime, ki se je z gradu preneslo na naselbino in ne obratno. Vendar to ne izničuje domneve, da je blizu rečnega prehoda (brodišča) obstajal že v 11. stoletju manjši zaselek čolnarjev, ribičev, mlinarjev in strojarjev, ki pa je že v 12. stoletju izgubil svoje ime in se spremenil v primestje Maribora.

Ko se je mogočni Bernard, gospodar Maribora, Radgone, Slov. Bistrice, Slov. Konjic in Laškega, naselil na mariborskemu gradu (ker je zvezo z matično Koroško močno omejil leta 1091 ustanovljeni šentpavelski benediktinski samostan kot lastnik večine Dravske doline), si je velikopotezno uredil tudi naselbino rokodelcev pod njim, ne da bi ji zato dal kak poseben pravni status. Vse kaže, da je obnovil nekdanji rimski most (mostnica znana že leta 1222), ustanovil naselbino ob Koroški cesti z okoli 34 hišnimi parcelami ter skupaj z nadškofom Konradom I. Abensbergom (1106—1147) ustanovil mariborsko (pra)župnijo okoli leta 1130. S temi dejanji je grof Bernard Spanheimski postavil naselbinske temelje nadaljnega urbanega razvoja Maribora. Z zgraditvijo mostu je ponovil antično danost prometnega vozlišča, čeprav s tem še ni posegel v poznejši mestni prostor, saj so ga dovoznice obtekale z južne strani. Drugače pa je z naselbino, ki je s pravilno parcelacijo (vendar na severni strani mnogo daljšo kot na južni) obkrožala lijakasto razširjeno cesto, ki se je preko poznejše Židov-

ske ulice nadaljevala proti vzhodu. S Koroško cesto, ki je kot vozna pot verjetno že prej tekla ob južnem robu terase proti Orešju in prečkala oba potoka (Barbarinega in Triribniškega), se je začela ulična organizacija poznejšega mesta. Onkraj severnega roba parcel (ob današnji Orožnovi ulici) se je namestil cerkveni kompleks: cerkev s pokopališčem in karnerjem, župnijski dvorec z gospodarskimi poslopji in velik vrt, ki v zgodnji fazi ni motil razvoja naselbine, pozneje pa se je znašel v njeni geometrični sredini in precej zavrl izgradnjo njenega severozahodnega predela.

V čas Bernarda Spanheimskega ali že Traugavov (1147—1192) sega več fevdalnih objektov v mestu ali ob njem: curia sub castro Marhpurch (upravni dvor, pristava pod gradom, prvotno šentpavelska, od leta 1211 deželnokmežja), Melje (prvotno šentpavelsko, od leta 1217 ivanovsko-malteško), Račje (prvotno deželnokmežje, med leti 1236—1279 križniško, nato admontsko) in dva dvora v mestu, katerih problematika pa še ni dokončno rešena. Zahodni je stal med Slovensko ulico in Koroškimi vrati, torej zahodno od cerkvenega kompleksa ter se leta 1495 in 1570 omenja kot zapuščen, nato so ga v 1. pol. 17. stoletja prezidali v nadstropno t. i. Lubejevo hišo, ki je stala pod števil. 158 v Gospejnih ulici 9. Po tem dvoru in bližnji minoritski cerkvi so se Gornja ali tudi Koroška mestna vrata pogosto imenovala Frauenburgtor. Drugi dvor naj bi stal na ogalu Slovenske in Gosposke ulice v severovzhodnem delu mestnega jedra. Bližnja Ulrikova pozneje Graška mestna vrata se leta 1305 imenujejo das purgtor in leta 1315 das purgtor das aus stat get, vzhodni del Slovenske ulice pa leta 1379 Purkhgassen, kar govori za obstoj deželnokmežjega dvora v tem delu mesta. Vendar pa omenja regist od 1. 4. 1478, da se je cesar Friderik III. odločil postaviti v Mariboru grad, za kar je ukazal odstraniti več hiš. Na to sta se pritožila zidar Gregor in njegova sestra Marjeta, vdova po peku Urbanu, ki sta v zameno dobila hišo in dvor Juda Aframa, ki je stala nasproti Vetrinjskega dvora med hišo krojača Vida in Malo ulico. Kot dokazuje regist, se je moralo več meščanskih hiš umakniti novi stavbi, ki jo je postavil cesar Friderik III. po letu 1478 in ki predstavlja jedro sedanjega mestnega gradu.

Ali sta dvora identična s tistima iz admontske davčne knjige iz leta 1181? Na to vprašanje za zdaj ni mogoče odgovoriti ne pritrilno ne nikalno. Vsekakor pa sta oba dvo-

ra igrala važno vlogo v okviru mestnega obzidja, ki ju je vključilo v mestni obrambni sistem in se zato ravnalo po njiju. V 12. stoletju so se torej poleg aktiviranega antičnega mostišča pojavili kot važne urbane konstante tudi naselbinska parcelacija ob Koroški cesti, pražupnijski cerkveni kompleks in obadva dvora, prvi v zahodnem in drugi v severovzhodnem delu poznejšega mestnega organizma.

Trinajsto stoletje, čas vlade Babenberžanov, Bele IV., Otokarja II. in Habsburžanov, je za razvoj Maribora odločilnega pomena. Predvsem je Maribor pred letom 1209 postal trg in pred letom 1254 mesto, ki pa do tega leta še ni seglo onkraj cerkvenega kompleksa, pač pa že osvojilo okolico Glavnega trga in Židovske ulice do Triribniškega potoka. Posebno čas Otokarja II. Přemisa (1251 do 1254 in 1260—1276) je pripomogel k izrednemu razvoju Maribora kot važnega mostišča na prodorni smeri Přemislav proti Jadranskemu moru. Prav v 2. polovici 13. stoletja je Maribor razvil gradbeno dejavnost kot potem nikoli več. Z njo je ustvaril gradben scenarij za ves svoj nadaljnji srednjeveški in celo novoveški razvoj do upravnih reform Marije Terezije in Jožefa II., ko mu je bil leta 1782 odvzet status utrdbe. Mesto je moralo za vlade Čehov doseči določeno gospodarsko moč, da je zmoglo take gradbene napore. Predvsem je Maribor med leti 1255 in okoli 1270 dobil obzidje (mestni pečati iz let 1271, 1273 in 1283), ki je s svojim okoli 500 m dolgimi stranicami zamejilo 25 ha mestnega zemljišča. Sočasno je nastal minoritski samostan (1260—1270), bila prezidana župna cerkev (okoli 1255), ki je dobila stranski ladj in okoli leta 1280 zahodno emporo, nastala judovska naselbina in vrsta meščanskih domov v mestu ter cerkvi sv. Ulrika v Ulrikovi vasi severovzhodno in NLG na Lebarjih severozahodno od mesta. Ker je obzidje spremenilo dotedanji komunikacijski režim v mestu, je nastala strma Dravska ulica, ki se je morala prilagoditi že obstoječi parcelaciji ob južnem robu Glavnega trga, obenem pa je začela naselbina oblikovati ulični sistem vzhodne mestne polovice. Ob tem je mesto prvič močnejše uveljavilo poldnevniško usmeritev, katere primarni prometni nosilec je bila Gosposka ulica in šele sekundarni Vetrinjska, ki sta povezali južno in severno vzporednico vzdolž vzhodnega roba cerkvenega kompleksa ter s tem dali mestnemu jedru ključasto naselitveno obliko. Neizraziti Minoritska in Gospejna ulica sta pri tem odigrali le vlogo obzidne poti, enako kot sta jo imeli tudi se-

verna in vzhodna obzidna stranica. V nasprotju z mnenjem starejših zgodovinarjev je treba poudariti, da je v 13. stoletju nastala že tudi južna obzidna stranica, saj so minoriški samostan, Žički dvor in sinagoge očitno postavljeni nanjo.

Razvoj poldnevniških ulic je bil predvsem posledica dejstva, da je obzidje močno spremenilo komunikacijski režim v mestu, na katerega starejša trška naselbina, pa čeprav verjetno obdana z nasipom, zaradi velikosti, omejene na okolico Koroške ceste in Glavnega trga, ni vplivala. Mestno obzidje, prvotno opremljeno samo z odprtimi ogalnimi rondeli, lesenimi obrambnimi hodniki, suhim mestnim jarkom in preprostimi zidnimi vrati, je namreč zreduciralo vzporedniški promet s tem, da je prekinilo prvo in tretjo vzporednico proti zahodu in drugo proti vzhodu. Tako nastale prekinitev je nadomestilo s trojnimi mestnimi vrati: Dravskimi, Koroškimi (gospejinimi) in Ulrikovimi (Graškimi), s katerih ulično povezavo je ustvarilo nov komunikacijski režim v mestu. Takrat je nastala strma, vijugava in ozka Dravska ulica, ki se je že morala prilagoditi zazidavi Glavnega trga in katere spremna parcelacija jasno govori za njen sekundarni nastanek. Glavni trg je s tem postal prometno vozlišče naselbine, Židovska ulica pa je kot prometnica (ne pa kot poslovna ulica) zamrla. Glavna mestna vrata so bila skozi ves srednji vek Koroška vrata, skozi katera se je odvijal tranzitni promet proti severu in zahodu. Promet, ki je potekal po Koroški cesti in Glavnem trgu, je na njegovem jugovzhodnem koncu nenadoma in ostro zavijal po strmi in ozki Dravski ulici skozi Dravska vrata ter mimo mitnice na lesenj dravski most. Prav dejstvo, da je ves tranzitni promet potekal med tema dvema vratoma, govori za sekundarni nastanek Dravske ulice in s tem za slabo, ker poznejšo rešitev tranzitnega prometa skozi mesto. Mestna vstopa nekdanjih, z obzidjem prekinjenih prometnic, so označevala le še manjša zidna vrata: Judovska (Judentor) na koncu Židovske ulice in Napajalna ali Pristaniška (Trenk ali Lendtor) na koncu Splavarske ulice.

Uveljavljati pa se je začela Gosposka ulica, ki je povezala Dravsko ulico ob vzhodnem robu Glavnega trga s Slovensko ulico. Z njo je Maribor dobil svojo glavno poldnevniško ulico, ki je prevzela promet, usmerjen proti vzhodu. Da je nastala pozneje kot Glavni trg, dokazuje njena zahodna parcelacija, ki zadeva ob tisto Glavnega trga ter se šele v višini cerkvenega kompleksa v celoti razvije.

Za povezavo Gosposke ulice z Ulrikovimi mestnimi vrati je skrbela Slovenska ulica, katere južna parcelacija dokazuje, da je starejša od Gosposke ulice. Slovenska ulica — del dekdanje poti med Meljem, Ulrikovo vasjo, Lebarji in Kamnico — se je z nastankom obzidja spremenila v mestno ulico, ki pa je ostala prometno živahna le v vzhodnem delu, povezujočem Gosposko ulico z Ulrikovimi vrati, ne pa v zahodnem, ki ga je prekinjalo obzidje. Ostali vzporednici, Miklošičevo in Orožnovo ulico, je Gosposka ulica le delno upoštevala. Gre za Ulico 10. X. in Jurčičevo ulico, ki je polagoma prevzela večino tranzitnega prometa in ga preko gornjega dela Vetrinjske ulice in trikotnega (lijakastega) Grajskega trga prevajala k Ulrikovim vratom. Ob tem pa je treba takoj pibiti, da sta bili severna stranica Ulice 10. X. in južna stranica Jurčičeve ulice le delno obzidani, kar velja tudi za vse ostale prečne gospodarske in obzidne (obrambne) uličke. Ulrikova vrata so služila, dokler ni bil promet proti severu presmerjen z Rošpoha preko Košakov na Plač in v Gradec, kar se je zgodilo šele v 2. polovici 16. stoletja, predvsem prometu z vzhoda, ki se je v Maribor stekal preko Malečnika in Melja, deloma pa tudi po Pesniški dolini in preko Lajtersperka (leta 1331 Leutoldsdorf). Verjetno je prav bližina deželno knežjega dvora s kaščo in kletmi povzročila nastanek Grajskega trga, ki je služil kot manipulativen prostor za vozove in tovore podložnikov in trgovcev. Z uveljavitvijo novega prometnega režima v mestu so v njem potekali tudi naselitveni premiki. Poleg Koroške ceste je Gosposka ulica s spremnimi Jurčičevo, delom Slovenske in delom Vetrinjske ulice postala prometna os mesta, Glavni trg pa njegovo prometno in poslovno vozlišče. Mestna samouprava se je temu prilagajala tako, da je mestno hišo selila s Koroške 6 na Glavni trg 5 (domnevno po požaru leta 1362) in od tam na Glavni trg 14 (leta 1515), kjer je še danes. Njeno veliko dvorišče, ki je bilo z vrtovi ločeno od cerkvenega kompleksa, je služilo upravnim in tudi tržnim namenom. Tretje poslovno središče se je razvilo v Pristanu (na Lentu), ki gradbeno sicer ni predstavljalo dela mesta, je pa služilo kot pristanišče živahnemu čolnarskemu (že 1290) in pozneje tudi splavarskemu prometu. Tu so bila lesna skladišča, mesarije, strojarne, usnjarne ter ladijski mlini (že 1289), pa že v 1. polovici 13. stoletja tudi mitnica za tranzitno blago. Končno je treba opozoriti še na eno poslovno središče. Gre za jugovzhodni del mesta, kjer se je ob Judovski uli-

ci razvil geto najkasneje v 2. polovici 13. stoletja. Leta 1317 se že omenjajo Judje, leta 1333 judovski sodnik, leta 1358 Judovska vrata, leta 1429 sinagoga in leta 1496 judovsko obredno kopališče pod njo. Po njihovem izgonu januarja 1497 sta mariborski trgovec Bernard Drukher in njegova žena Barbara dala predelati sinagogo v cerkev Vseh svetnikov, pri kateri sta leta 1501 ustanovila benefikatno kaplanijo. V 13. stoletje segajo tudi omembe meščanskih hiš, med katerimi prednjači hiša krznarja Gotskalka, ki jo je okoli leta 1222 prodal za 10 mark vetrinjskemu samostanu (Vetrinjska 30). Leta 1236 se omenja križniška redovna hiša, leta 1303 hiša marenberških dominikank, leta 1314 in 1316 hiši šentpavelskih benediktincev, leta 1316 hiša salzburske nadškofije, leta 1341 hiša krške škofije, leta 1342 deželno knežja klet, leta 1355 salzburska kašča, leta 1361 minoritska hiša, leta 1403 dvor meljske komende, leta 1409 še ena minoritska hiša itd. Zlasti pa je treba omeniti, da sta mestni pisar Matej in njegova žena Elizabeta leta 1348 ustanovila mestni špital s cerkvijo sv. Duha s tem, da sta zanj darovala dom na mestu sedanje glavne pšte, katerega prešo so predelali v špital za 12 mestnih oskrbovancev, klet pa v kapelo.

V teku 14. stoletja, v katerega smo deloma že posegli, je mesto izpopolnilo svoje obzidje. Na treh ogalih (razen jugovzhodnem) je dobilo tri okrogle odprte stolpe, ki so jih kasneje dvignili in ostrešili, na cestnih izpadnicah pa stolpasta (Ulrikova 1305—1315) in hišasta (Gospeljina ali Koroška) in Dravska mestna vrata, ki so se jim pridružila še tri zidna (Pristaniška, Judovska in Grajska), ki so povezovala mesto s pristaniščem in živinjskim napajališčem, geto s kopališčem ter severovzhodni dvor s kurijo pod gradom in gradom na Piramidi. Minoritskemu samostanu se je pridružil Žički dvor, ki se prvič omenja leta 1367. Minoritski samostan je dobil kapelo sv. Katarine (1313), Vetrinjski dvor kapelo sv. Florjana (1345), župna cerkev oltar sv. Katarine (1357), karner poleg nje oltar sv. Mihaela itd. Ob koncu stoletja je župna cerkev dobila sedanji presbiterij s stopnišnim stolpičem in zakristijo, za kar je vetrinjski oskrbnik Pavel iz Trčove volil leta 1400 8 funtov d. d. Sočasno je nastala sinagoga, verjetno že druga na svojem mestu. Leta 1362 je mesto prizadel prvi znani požar, nato so meščani preselili mestno hišo s Koroške ceste na Glavni trg, obenem pa so se hasnovalci hiš lahko v letu dni odkupili od lastnikov, s čimer so postali njihovi dejanski

lastniki. Mesto se je razdelilo na 4 četrti, mestno vodstvo pa je leta 1378 prešlo v roke 12 svetovalcev, ki so izmed sebe volili notranji svet in mestnega sodnika.

Petnajsto stoletje začenja z zbirco za obnovo mestnega špitala in cerkve. Leta 1434 je walsejski zidar dninar Nikolaj prezidaval grad na Piramidi, med leti 1442—1468 so obokali stranski ladji in vzdali pevsko emporo v župni cerkvi, prezidave in povečave sta doživljala minoritski samostan in Žički dvor, po požarih v letih 1438, 1450, 1468 in madžarski oblegi leta 1481 so se obnavljale, prezidavale ali na novo gradile prizadete meščanske hiše, svoj konec pa sta doživela oba mestna dvora. Tisti ob Gospejni ulici se leta 1495 že omenja kot zapuščen, oni v severovzhodnem delu mesta pa je po letu 1473 služil še nekaj časa upravnim potrebam, nato pa prešel v privatne roke.

Glavno skrb pa je mesto od leta 1437 dalje posvečalo svojim utrdbam. Po letu 1450 so se obnavljala mestna vrata in mostovi, po letu 1455 so napeljali Barbarin in Triribniški potok v razširjeni in poglobljeni mestni jarek (zahodno in vzhodno krilo), po letu 1460 so obnovili plot ob zunanji strani jarka, med leti 1460—1467 so postavili novo taborško utrdbo na južnem bregu reke, mestna vrata opremili z barbakani, novimi dviznimi mostovi in padnimi mrežami, opremili jarek z vodnimi zaporami, postavili štiri oglate stolpe ob severni obzidni stranici in tim. Judovski stolp na jugovzhodnem mestnem ogalu, učvrstili so vse 3 stare ogalne rondele, taborško utrdili ovalno župno pokopališče itd. Leta 1478 je mestni sodnik prevzel upravo deželskega sodišča severno od Drave, leta 1458 oziroma 1497 pa je razdeljena gosposčina prešla najprej v zastavo oziroma zakup, nato pa leta 1620 oziroma 1641 v last fevdalcev s čimer se je tudi formalno ločila od deželno-knežjega, od leta 1750 okrožnega mesta. Leta 1497 so iz mesta izgnali Žide, kar ga je gospodarsko oslabilo.

Za razvoj mariborske mestne podobe je posebno važno 16. stoletje, ki se je začelo s požaroma leta 1504 in 1513, ko je pogorel tudi stari rotovž z listinami. Obnova, ki je sledila, je dokončno fiksirala lokacijo rotovža na sedanjem mestu. Zaradi naraščajoče turške nevarnosti se je glavna skrb meščanstva usmerjala v obrambno pripravljenost mesta, ki je doživelo svojo zgodovinsko preizkušnjo med 14. in 16. 9. 1532, ko se je uspešno ubranilo Turkov. Sledila je obnova poškodovanih utrdb, ki pa so šele z denarno pomočjo štajerske dežele doživele svojo res-

nično modernizacijo v smislu renesančne fortifikacijske doktrine. Utrditev Maribora so prevzeli italijanski gradbeniki pod vodstvom bratov Domenica in Andreja de Lalia, ki sta jima pomagala Valentin Treveno in Pietro Antonio de Pigrato. Dela so trajala s pripravami 14 let (1548 do 1562). Rezultat tega dela so bile 4 bastije: Koroška, obe vodni (Benetke in Vodni stolp) in Grajska. Te utrdbe so zaščitile zlasti Koroška vrata, dostop do južne mestne stranice, Ulrikova vrata in severovzhodni mestni ogal, kateremu se je posvetila glavna pozornost. Slabše utrjen je ostal severozahodni ogal mesta, ki je obdržal star rondel ter vzhodna in zahodna mestna stranica, ki bi potrebovali vsaj po en bastion, pa ga je vzhodna dobila šele po letu 1660 v obliki tim. Lehmanove bastije, zahodna pa se je morala zadovoljiti s staro, obrambno usposobljeno t. i. Lubejevo hišo.

Vzporedno z utrdbenimi deli so Italijani zgradili oziroma prezidali mestno hišo — rotovž, katere sodni balkon krasí mestni grb z letnico 1565, nato mestno kvartirno hišo v Orožnovi 6, ki se je po letu 1804 umaknila M. Marekovi klasicistično oblikovani »Črni kasarni«, podrti leta 1981, in vzhodno grajsko teraso med Grajsko bastijo in Ulrikovimi vrati. Na novo zgrajen je bil tudi leta 1528 pogoreli grad na Piramidi, Peter Antonio Pigrato pa je leta 1591 popravljaval mestni grad za 400 fl. Z obojestranskim podaljšanjem mestnega obzidja do Drave je mesto leta 1555 vključilo v obzidani areal tudi to predmestje, ki se je statusno že v 15. stoletju izenačilo z mestom. Okoli leta 1580 je mesto ponovno pogorelo. Prizadet je bil tudi grad, zato je notranjeavstrijska vlada naslednje leto odobrila njegovo popravilo. Stroške zanj je leta 1586 plačal njegov takratni zakupnik Hans Khisl v višini 3987 funtov.

Sedemnajsto stoletje mestu ni bilo posebno prijazno, saj so ga požari leta 1601, 1645, 1648, 1650 in 1700 ter kuga 1680—1681 močno prizadeli. Mestne utrdbe so po letu 1660 doživele zadnjo obnovo. Nastala je Lehmanova bastija in obnovljen je bil Judovski stolp. Večje prezidave sta doživela minoritski samostan in Žički dvor, barokizirana in na novo opremljena je bila župnijska cerkev zlasti zvonik (1624), obnovljen mestni špital z Duhovo cerkvijo in cerkev Vseh svetnikov, obnovljene, prezidane in deloma na novo zgrajene so bile mnoge meščanske in svobodne hiše, postavljeni Marijino znamenje na Glavnem trgu in Florjanovo na Grajskem trgu ter močno prezidan mestni grad, ki je leta 1620 pre-

šel v last grofov Khislov. Ti so že med leti 1601—1612 postavili štiri ogalne šesterokotne stolpiče, med leti 1655—1675 pa loretansko kapelo, petosno južno fasado, zahodno fasado s predzidanim stopnišnim stolpom in vežino stavbo, slopasto galerijo na vzhodni, h gradu pritegnjeni ploščadi ter uredili viteško dvorano z bogatim štukom italijanskega porekla (Quadrio, Rossi, Sereni) in s slikarijami Lorenca Lauriga iz okoli leta 1670. Končno so okoli leta 1668 pozidali porušeni del severnega mestnega obzidja z Grajskimi vrati, zidanim mostovžem in stanovanjskim stolpom, prezidali leta 1651 kupljeno poslopje zahodno od gradu za njegove upravne potrebe ter med njima uredili veliko turnirsko dvorišče. S temi in podobnimi prezidavami je Maribor začel dobivati poznorenesančne in zgodnjebaročne stilne poteze, ne da bi bistveno spremenil svojo velikost, prometni koncept ali pa urbano organizacijo. V bližnji okolici mesta sta izginili obe leseni taborski utrdbi, ki se omenjata še leta 1562, in cerkev NLG na Lebarjih, ki se že leta 1571 omenja kot porušena.

Osemnajsto stoletje je prineslo mestu večje spremembe. Do konca stoletja so izginili grad na Piramidi leta 1784, severozahodni ogalni stolp po letu 1782, cerkveni tabor s pokopališčem do leta 1797, taborska utrdba na južnem bregu reke pred letom 1775 ter Dravska in Pristaniška vrata okoli leta 1797. Močan vpliv na izgradnjo mesta so imeli požari v letih 1700, 1720, 1770, 1795, 1797 in 1809, od katerih sta prva dva pospešila barokizacijo, zadnji štirje pa kitasti slog in klasicizem, ki si je v tem času utiral pot v naše kraje. Barokizacija župne cerkve, ki je leta 1715 dobila obe kapeli in leta 1792 sedanjo obliko zvonika, se je izvajala skozi vse stoletje: popolno prezidavo je doživel minoritski samostan, obnovljene so bile cerkve Vseh svetnikov, sv. Duha in sv. Ulrika, ustanovljena pa sta bila jezuitski kolegij s cerkvijo sv. Alojzija na Glavnem trgu med leti 1757—1769 in samostan celestink v Gospejni ulici med leti 1760—1766. Na Glavnem trgu se pojavi Marijino znamenje Jožefa Strauba iz leta 1743, ki zamenja starejše iz leta 1681, ko je nastala tudi kapela sv. Barbare na Kalvariji v zahvalo za prenehanje kuge. Vendar se je kmalu napovedal razsvetlenski racionalizem, spremljan z janzenizmom. Ukinili so samostane minoritov, ki so prešli v kapucinskega v Graškem predmestju, celestink in jezuitov, pa vse cerkve razen župne, katerih prostore je večinoma zasedlo vojaštvo za potrebe garnizije, oblačilnice in skladišč. Voj-

ska je bila razkropljena po vsem takratnem mestu: pri minoritih, jezuitih, celestinkah, v nekdanji Tattenbachovi svobodni hiši, žičkem dvoru, sedanjem mestnem župnišču, nekdanji sinagogi, v svobodnih hišah ukinjenih samostanov itd.

Še več kot interni premiki, ki jih je povzročil množičen prodor vojske v mesto v zadnji četrtini stoletja, pa je pomenila za mestni promet obnova ceste Dunaj—Trst med leti 1720—1730, ki je z uvedbo težkega tranzitnega prometa začela vse močneje vplivati na vozni režim v mestu. Leta 1775 je Maribor dobil nov most, leta 1797 so regulirali Dravsko ulico, že v sredini 16. stoletja pa se je uveljavila izpeljava ceste Tabor—Bohova—Hoče, katere odcep proti Ptujju so obnovili okoli leta 1711. Križišče s Ptujsko cesto so takrat prestavili k poznejši gostilni pri Kreuzenwirtu, za katero se je začel obsežen Tezenski gozd. Tudi izpeljava ceste na severnem rečnem bregu se je že v 2. polovici 16. stoletja dokončno učvrstila na trasi Maribor—Košaki—Sp. Kungota—Plač—Ernovž—Lipnica—Gradec in na njej vztrajala do okoli leta 1830. Koroška cesta je nekoliko zgubila na veljavi. Kljub živahnemu lokalnemu prevozništvu skozi Dravsko dolino ji je vse do leta 1863 konkuriral rečni, nato pa železniški promet. Večja prometna živahnost se je kazala tudi v mestu, kjer se je pojavljalo vse več gostišč in pivnic, namenjenih meščanom, vojaški posadki, uradništvu (1750—1860 okrožni urad ali kresija), učnemu kadru (gimnazija od 1758 jezuitska, od 1775 državna, osnovna šola od 1776 trivialka, od 1782 glavna šola), tovarnikom, voznikom in popotnikom. Pojača se razvoj predmestij, zlasti Graškega, manj Koroškega in Magdalenskega. Barokizacija meščanskih hiš je bila živahna, vendar so požari iz let 1795, 1797 in 1809 sprožili tako močno klasicistično obnovo, da je v mestni podobi prevladal njen slog. Ne glede na to pa hrani Maribor nekaj kvalitetne baročne arhitekture (Oreški in Vetrinjski dvor, Gosposka 29, Glavni trg 15, pivnici na Vetrinjski 5 in 9) predvsem pa baročne prezidave mestnega gradu (stopniščni rizalit 1747 do 1749: arhitekt neznan, štukerji in kiparji iz graških krogov Formentini in Straub-Schokotnigg-Königer, nadzidek bastije in triosni severni trakt iz 1750—1751, poslikava stropnega osredja viteške dvorane: Jožef Gebler 1763).

Maribor je 18. stoletje preživel še vedno ujet v obzidni okvir iz 2. polovice 13. stoletja, prometni režim se ni bistveno spremenil, le povečal se je, pomnožile pa so se urbane

komponente, ki so obvladovale njegovo mestno vsebino in podobo: župna cerkev, mestni grad, jezuitski kolegij, celestinski in minoritski samostan, rotovž in cerkev Vseh svetnikov, ki so ji s svojimi strehami in stolpi dajali razgibanost; ta se je umirjala na mestnih robovih z ravnimi linijami obzidnih stranic. V tej tradicionalni podobi in ob njej pa so se že nabirale nove sile, dejavniki, ki bodo njene okvire zdrobili in vanjo vnesli nova gibanja in nove smeri: vojaštvo, uradništvo, šolstvo, promet, industrija. Ti se kot nosilci novega družbenega in socialnega življenjskega koncepta niso mogli več zadovoljiti s podedovano urbano scenerijo. Vse to so napovedovale že napoleonske vojne (1795—1815), ki so s svojimi premiki zajele ves kontinent in nekaj njegove širine vnesle tudi v ozke okvire obdravskega mesteca. Vojaška oblačilnica (1784—1809) se jim je umaknila na vzhod, z njo pa tudi prvo resnično veliko manufakturno podjetje pri nas. Po končanih vojnah jo nadomeste majhna podjetja za predelavo alkoholnih pijač in živil, okrepi pa se tudi trgovina in obrt. Šele prihod 26-tonske lokomotive Ocean iz dunajske Norrisove tovarne, ki je 2. junija 1846 pripeljala v Maribor prvi vlak, mu je dokončno odprl širino vzhodnoalpskega prostora. Odslej je tekel razvoj mesta hitreje in bolj vsestransko kot dolej.

Že leta 1827 in 1829 so padla Graška in Koroška mestna vrata, začelo se je zasipavanje jarkov: severnega med leti 1827—1846, zahodnega med leti 1823—1897 in vzhodnega med leti 1827—1906, podiranje obzidja in vzpostavljanje uličnih povezav s predmestji. Preostanki mestnih utrd so prešli v privatne roke in doživljali žalostno usodo nerazumevanja za njihovo historično vrednost. Predmestja so se povezala z mestnim jedrom in leta 1850 so se mu priključile nekatere predmestne občine. Železnica je s Koroško progo leta 1863, z železniškimi delavnicami iz istega leta in z zgraditvijo novega železniškega mostu naslednje leto velikopotezno posegla v mestno okolico, ustanovila prvo resnično veliko industrijo in odkrila Mariboru konstruktivno veličastnost sodobne industrijske gradnje. Cestni in rečni promet na daljavo sta upadla, okrepil pa se je lokalni promet, ki je stregel železnici. Medtem ko so se poslovni poudarki mesta začeli polagoma prenašati v njegovo primestno okolico, se je Maribor še vedno ubadal s srednjeveško ulično mrežo in predvsem z njeno povezavo z mostiščem ob Dravi. Dravska ulica se je kljub svoji regulaciji ob koncu 18. stoletja spremenila v še

ožje grlo, kot je to bila ob manjšem prometu v prejšnjih stoletjih. Šele leta 1911—1913 je nastal nov most, ki je bil enako zmotno lociran v svojem času, kot je danes njegov naslednik iz leta 1963. Povzročil je velika rušenja okoli svojega severnega mostišča ter pogojil nov prometni režim, ki je najbolj frekventirano severno smer razporedil med Svetozarevsko in Vetrinjsko ulico, Gosposko pa rezerviral za pešce. Zato pa je pognal promet skozi Slovensko ulico, ki se je leta 1891 povezala s Strossmayerjevo, in s tem razbremenila Koroško cesto.

V dobi klasicizma do okoli leta 1860 se je Maribor gradbeno šele prebujal iz svoje podeželske zadržanosti. Nastalo je le nekaj stavb, ki so pomembne zaradi kvalitete svoje izvedbe (Slomškov trg 3 iz leta 1813, Miklošičeva 2 iz leta 1835, Orožnova 11 iz leta 1846, Gospejna 11 in 13 iz leta 1834, Strossmayerjeva 26 iz leta 1835 itd.), nobena med njimi pa ni vizualno dominantna, če odštejemo ranoklasicistično predelan stolničin zvonik iz leta 1792. Čas med leti 1860 in prvo svetovno vojno je bil dinamičnejši pa tudi bolj agresiven. Poslovno življenje se je stopnjevalo, začele so se prve vidnejše akumulacije kapitala in uveljavila se je historizirajoča arhitektura, ki je prebujajočim se nacionalističnim tendencam najbolj ustrezala. Prišlo je do vedno številnejših posegov v mestni organizem kot tudi v posamezne arhitekture. Mestno jedro se temu ni moglo upreti. Postopoma je zrastel kompleks škofijskih stavb na Slomškovem trgu med leti 1857—1891, ob gledališču se je pojavil kazino s svojo neorenesančno fasado iz leta 1864, po odstranitvi prastarega župniščnega kompleksa je ob parkovno povečanem trgu zrastla palača Mestne posojilnice iz leta 1886, na mestu porušenega mestnega špitala, cerkve sv. Duha in mestne bolnišnice sta nastali palača PTT iz leta 1894 in stanovanjska hiša iz leta 1899, na Slovenski 40 stoji mestna sirotišnica iz leta 1891, na Gregorčičevi 29 neogotska Gambrinova dvorana iz leta 1866 itd. Največ tovrstnih stavb je zrastlo v poslovno najbolj frekventirani Gosposki in Jurčičevi ulici ter nekaj manj ob Slovenski ulici, Glavnem trgu in Koroški cesti. Stolna cerkev je doživela svoj historizirajoči purgatorio (1857 do 1904), grajski kompleks pa se je z nastankom Grajske ulice leta 1871 prepolovil.

Novi most s svojo lokacijo, velikostjo in tehnicistično estetiko je vnesel v doživljajsko vrednotenje mestnega jedra nova vedutna merila, ker je dvignil očišče na nivo srednje terase, zaradi česar je ves mestni predel

pod njo izgubil svoje vizualno razmerje do nje. Ker se je po letu 1863 rečni promet zreduciral na splavarstvo, je to pomenilo tudi poslovno smrt za mestni predel »pod mostom«. Reševal ga je samo rahlo nostalgichen pridih romantike, ki so mu jo dajali: crescendo slikovitih streh, patina arhitekture ter posebni vedutni poudarki, kot pred 15 leti porušene »Benetke«, minoritski samostan, žički dvor, Alojzijeve cerkev, sinagoga z Judovskim stolpom in Vodni stolp, ki pa so z odstranitvijo tega mestnega predela izgubili svojo širšo arhitektonsko bazo in se neka-ko osamili. Zgraditev mostu je že pred prvo svetovno vojno navrgla nekaj večjih stavb ob povečanem Glavnem trgu, med katerimi je treba omeniti Veliko kavarno kot dober primer neprilagojene sodobne arhitekture.

Med obema vojnama je zazidava mestnega jedra le počasi napredovala. Nastalo je nekaj hiš ob Glavnem trgu, prezidana sta bila hotel Orel in kavarna Astoria (1929), zrastle so hiše na Orožnovi 8 in 10, Slovenski 34, 37 in 39, revitaliziral se je mestni grad za potrebe muzeja in nastala je palača Ljubljanske banke (1931, arhitekta Jaroslav Černigoj in Saša Dev) kot ena prvih resnično sodobnih poslovnih stavb Maribora. Glavni urbani problem, ki se je reševal med vojnoma, je bila ureditev prometnega režima na Glavnem trgu kot glavnem komunikacijskem vozlišču mesta. Nastala je rešitev s tremi zavoji in avtobusno postajo, ki pa seveda nasprotij med srednjeveškim uličnim sistemom in naraščajočim avtomobilskim prometom ni mogla odpraviti, čeprav jo je napačno lociran most iz leta 1913 v to neusmiljeno silil.

Vojna rušenja so mestno jedro precej prizadela. Podrt je bil hišni kompleks med Glavnim trgom in Jenkovo ulico ter ob Usnjarski ulici, več ali manj poškodovana pa je bila večina hiš s stolno cerkvijo vred. Leta 1941 razstreljeni most je ob obnovi istega leta izgubil svoj originalni secesionistični videz.

Povojni čas se je najprej ubadal z odstranitvijo porušenega in z obnovo poškodovanega stavbnega fonda. Ob severnem robu Glavnega trga med Gosposko in Vetrinjsko ulico je zazijala praznina, izginila je stara usnjarska četrt in obnovljenih je bilo precej historizirajočih hiš, ki so svoje bogate maltaste fasade zamenjale z gladkimi in pustimi ter s tem izgubile svoje originalne kompozicijske proporce. Mesto je le počasi celilo svoje rane in jih še danes ni nehalo razkazovati. Medtem pa so se začeli iskati novi poudarki, ki naj bi mesto v bodoče opredelje-

vali. Na srečo za urbano podobo mesta pa ni bila zgrajena planirana stolpnica ob Glavnem trgu. Ker se v mestnem jedru sicer ni pretiravalo z novimi stavbnimi masami in previsokimi gabariti ter se vanj ni sililo z neprilagojeno funkcionalistično arhitekturo, je ostalo precej intaktno, če seveda izvzamemo izložbena pritličja, ki so doživljala neusmiljene, predvsem pa nedomiselne »modernizacije«. Novi most iz leta 1963 je nekoliko razbremenil starega, saj je prevzel tranzitni tovorni promet, vendar prometne gneče ni odpravil. Nova talna organizacija Glavnega trga je ustvarila T-križišče, ki je predvojne zavoje zamenjalo s semafori, sicer pa razen preselitve avtobusne postaje pred glavno železniško postajo ni z ničimer izboljšalo prometnega režima.

Poleg dobrih ali vsaj posrečenih rešitev npr. Slomškovega in Rotovškega trga, Koroške ceste s podhodom in ožjega mestnega jedra, ki se počasi osvobaja tranzitnega prometa, zatrpava pa z lokalnim, dostavnim in stacionarnim, se je v povojno obravnavo mestnega jedra prikradlo tudi nekaj zgrešenih ali pa vsaj ne najbolj posrečenih zamisli:

1. Porušitev Lenta je bila prehitra in nepremišljena. Zlasti je treba obžalovati izgubo »Benetk«, renesančne bastije mojstrov Andreja de Lalia in Valentina Trevena iz leta 1554, ter padec stare obzidne črte, ki bi jo lahko z večjo tehnično domiselnostjo rešili in s tem ohranili historično intaktnost mestnega jedra.

2. Pozidava Glavnega trga s poslovnima stavbama KVIK in TIMA niti historično niti estetsko ne zadovoljuje. Ker sta tujka, jima manjka ambientalne afinitete. Zato je njuna prisotnost v kontekstu celotnega Glavnega trga problematična.

3. Pri Vetrinjski ulici je njen ljakasti zaključek enako zgrešen kot pri Gosposki ulici, poleg tega pa je stavba Elektre Maribor kar se da pusta. Povezava te ulice s Svetozarevsko oziroma s Trgom Borisa Kraigherja je sicer oblikovno primerna, vendar preveč »odpira« Vetrinjsko ulico in jo s tem »trga« iz staromestnega ambienta. Velika napaka pa je bila storjena, ko je Vetrinjski dvor izgubil svoje dvoriščno ozadje na račun Merkurjevega manipulativnega skladišča, ki prav gotovo ne sodi v strukturo tega mestnega predela, saj vnaša vanj nemogoč prometni režim. Z njim je Maribor izgubil najbolj kvaliteten in celovit vzorec starega mestnega dvorca in ga zreduciral na stopnjo navadne meščanske hiše.

4. Slovenska ulica, ki so jo ob koncu 19. stoletja odprli za vojni promet, ostaja še na-

prej enosmerno prometna. To je sicer prometno smotrno, ni pa zaradi njene ozkosti primerno, če ni celo nevarno.

5. Slovensko narodno gledališče ruši sosednje hiše ob Slovenski in Miklošičevi ulici, da pridobi prostor za svoje povečanje. To povečanje pa vnaša nova stavbna razmerja v z. del Slomškovega trga, ki verjetno ne bodo najboljše vplivala na fasadni učinek sosednje kazine iz leta 1864 in klasicistične dvonadstropnice iz leta 1835.

6. Leta 1981 je bila porušena t.i. »Črna kasarna«, del Mihaela Mareka iz leta 1804 na Orožnovi ulici 6. Upajmo, da ta žrtev ni bila zaman in da bo tu zrastle taka stavba univerzitetne knjižnice, ki bo povzela maso in mere sosednje Mestne posojilnice iz leta 1886, ter ne bo preveč prizadela svojega neposrednega okolja.

7. Ob Gledališki in Gregorčičevi ulici nastaja velik poslovno-stanovanjski blok, ki s svojimi merami (dolžino, višino, maso, obliko) in sosednjim oblikovno in barvno neprimernim otroškim vrtcem devalvira vrsto starih hiš ob nižje ležeči Slovenski ulici, Gregorčičevi pa jemlje zračnost glazije in jo spreminja v čisto »navadno« mestno prometnico. Z njegovo zgraditvijo je mestno jedro dokončno izgubilo svojo severno obzidno črto.

8. S porušitvijo petkotne klasicistične stavbe nekdane tovarne vinskega kamna, ki je bila postopoma zgrajena od Franca Gasteigerja med leti 1823 in 1838 na mestu starega okroglega ogalnega mestnega stolpa, se je izgubil še en mejnik srednjeveškega Maribora, ki bi se ga splačalo vsaj talno označiti na novem cestišču podaljšane Strossmayerjeve ulice in s tem rešiti pred pozabo.

9. Hiša na Slomškovem trgu 1 je šolski primer nedomiselne, puste, konstruktivistične povojne arhitekture, ki ne živi s svojo okolico, saj jo gradbeno in funkcionalno razkrajajo, namesto da bi jo ambientalno povezovala in kot plomba dopolnjevala.

10. Problem izložbenega kvarjenja hišnih fasad sega že v 2. polovico 19. stoletja, vendar je prav po zadnji vojni dosegel svoj višek. Porabljena so bila velika sredstva za pogosto estetsko in spomenikovarstveno dvomljive rešitve, ki so trgovskemu prometu gotovo manj koristile, kot bi mu kvaliteten izbor in konkurenčne cene ponujenega blaga. Za to daje mestno središče vrsto dokazov. Številne kvalitetne hiše in njihove fasade v Gosposki, Slovenski, Vetrinjski in Jurčičevi ulici pa na Koroški cesti, Glavnem trgu itd. so pokvarjene. Vse te hiše bo treba, ko bo stihijo izložb zamenjala kvaliteta ponudbe,

postopoma vrniti v prvotno ali pa vsaj v estetsko primerno stanje, ki ne bo več demonstiral kulturnega primitivizma naše poslovnice srenje.

Temeljne urbanistične konstante mesta so bile torej v povojnem obdobju načete, vendar pa na srečo še nespremenjene. Najbolj prizadet je gotovo Pristan (Lent), katerega gradbena struktura se je z obsežnimi poružitvami degradirala in je ne bo več mogoče reproducirati. Kar bo nastalo, bo le nadomestilo nečesa, kar je historično gledano, za vedno uničeno. Gotovo je res, da mesta niso muzeji na prostem niti kulturni spomeniki s statičnimi varovalnimi režimi, saj se morajo prilagajati zahtevam življenja, ki jih oplaja, vendar pa je tudi res, da je Maribor glede ohranjanja svojega jedra precej indiferenten. Če to jedro nekoliko kritično pregledamo, lahko ugotovimo, da je izgubilo že več kot tretjino svoje dokumentarne veljave. Ta se ne ohranja samo z varovanjem stavbnega fonda in mestnih površin, ampak in predvsem z ohranjanjem atmosfere, v kateri ta fond živi, in s podčrtavanjem pomembnosti, ki jo ta fond za nas ima. Indiferenten odnos do historične vsebine mesta je isto kot dehistorizacija njegovega obstoja. To mu vzame vrednost sporočila in ga s tem obsodi na pomenko smrt. Spremenj se v materialno lupino, ki je izgubila vsebinsko žlahtnost tradicije in spominov ter se spremenila v antispomenik naše historične zavesti in s tem nas samih.

VIRI IN LITERATURA

Stanko Pahič: Arheološka raziskovanja v Mariboru. ČZN NV 2/1966 str. 3—45.

Stanko Pahič: Maribor v prazgodovini. ČZN NV 4/1968 str. 9—60.

Stanko Pahič: Maribor v rimski dobi. ČZN NV 6/1970 str. 159—243.

Antoša Leskovec: Mitnina in mitnice v Mariboru. ČZN NV 5/1969 str. 410—418.

Hans Pirchegger: Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülden, Städte und Märkte. München 1962 str. 17—22.

Hans Pirchegger: Die Herrschaft Marburg. ZdHVfSt 43/1952 str. 14—55.

Franc Truhlar: Struktura in razvoj cestnega omrežja današnje Slovenije od halštatskega do slovanskega obdobja. Kronika 22/3/1974 str. 156—160.

Hermann Wengert: Die Stadtanlagen in Steiermark. Graz 1932.

Hermann Wengert: Städtebauliches aus Steiermark. II. Marburg. BfHmtkde der Stmk 1932/ zv. 5 in 6.

Vasilij Melik: Mesto (civitas) na Slovenskem. ZČ 26/1972 str. 299—316.

Karel Pišec: Utrdbena rabota mariborska. Kronika 27/2/1979 str. 81—94.

Jelka Pirkovič-Kocbek: Izgradnja sodobnega Maribora (Mariborska arhitektura in urbanizem med leti 1918 in 1976). Ljubljana 1982.

Iztok Premrov: Arhitektura 19. stoletja v Mariboru. ČZN NV 10/1974 str. 341—380.

Sergej Vrišer: Stari Maribor. Vodniki 49/1975.

Bogo Teply: Vodnik po Mariboru in okolici. Maribor 1955.

Franjo Baš: Gradbena skica Maribora v začetku 19. stoletja. KNZDU 1933 str. 41—63.

Franjo Baš: Teritorialni razvoj Maribora. Kronika slov. mest 2/1935 str. 122—126.

Franjo Baš: Mariborske slike. Maribor 1934, 142 strani in 1935, 96 strani.

Franjo Baš: Razvoj Maribora v letih 1918—1938. Kronika slov. mest 6/1939 str. 57—68.

Jože Curk: Maribor, urbanistično-gradbeni zgodovinski oris. ČZN NV 2/1966 str. 63—95 in 4/1968 str. 83—105, z navedbo starejše literature.

Jože Curk: Razvoj mariborske mestne vedute. Kronika 9/1961 str. 145—156.

Jože Curk: O srednjeveških zasnovah Ptuja in Maribora. ČZN NV 11/1975 str. 183—212.

Jože Curk: Mariborsko mestno obzidje posebno v 16. stoletju. ČZN NV 16/1980 str. 90—108.

Jože Curk: O utrjevanju slovenještajerskih mest v 16. stoletju. Kronika 30/1/1982 str. 5—11.

Jože Curk: Kratek oris komunalne in gradbene zgodovine Maribora med obema vojnoma. Kronika 28/3/1980 str. 194—199.

Jože Curk: Mariborski povojni urbanizem in njegova problematika. Dialogi 9/1981 str. 660—667.

Jože Curk: Slovenještajerski trgi in mesta v 19. stoletju. ČZN NV 15/1979 str. 208—263.

SEDEŽ SLOVENSKE ŠKOFIJE NA ŠTAJERSKEM V MARIBORU L. 1859

ANTON OŽINGER

Jožefinske cerkveno-politične reforme so težile za tem, da v nasprotju s prejšnjo razdrobljenostjo ustvarijo zaokrožene teritorije škofij, ki se naj pokrivajo s političnimi mejami kronovin in okrožij.

Tako od 90-tih let 18. stoletja ljubljanska škofija pokriva ozemlje Kranjske. Težje je bilo to načelo izpeljati na Koroškem, ki je imela dva škofijska sedeža, krškega Gurk in lavantinskega v Št. Andražu. Vlada je to rešila tako, da je krški sedež iz Krke prenesla v deželno prestolnico Celovec in tej škofiji dodelila skoraj vse ozemlje na Koroškem. Sedež lavantinske škofije je še naprej ostal v Št. Andražu, zato ji je na Koroškem pripadlo velikovško okrožje. Ozemlje na zahodnem Štajerskem, distrikt St. Florian, h kateremu je spadal tudi del slovenskega etničnega ozemlja med Breznom in Dravogradom, severno od reke Drave, pa je lavantinska škofija odstopila sekovski škofiji, ki je prenesla svoj sedež v Gradec. Na Štajerskem je pridobila lavantinska škofija celjsko okrožje. Škofijska meja na zahodu, jugu in jugozahodu je hkrati deželna meja med Štajersko in Kranjsko oziroma Hrvaško. Edina izjema je Štajerski Motnik, ki ostane pod ljubljansko škofijo in Kranjsko. Nova meja med lavantinsko in sekovsko škofijo je od severa pri Preiteneggu proti jugu šla po koroško-štajerski deželni meji do reke Drave vzhodno od Dravograda, potem je šla po Dravi do izliva Velke vzhodno od Vuhreda in po tem potoku na vrh Pohorja vzhodno od Ribnice. S Pohorja se je ta meja spuščala v dolino pri G. Polskavi, potem je po ravnem svetu zaobšla Pragersko, nakar je v Haložah pri Žetalah dosegla hrvaško mejo. Vsi naštetí kraji so spadali v lavantinsko škofijo.

Že bežen pogled na zemljevid pove, da je bil novoustvarjeni organizem že z geografskega vidika nenaraven. Nova škofija, ki je bila doslej pretežno nemška, je postala pretežno slovenska, po vzpostavitvi dekanij od skupaj dvajsetih so bile samo tri ali štiri pretežno nemške, vse ostale pa slovenske. Zaradi znatnega povečanja škofije in ustanavljanja novih dušnopastirskih postojank, lokalnih kaplanij ali kuracij, je prišlo do pomanjkanja duhovnikov, večjih slovenskega jezika. Škofija ni imela svojega bogoslovnega učilišča, pa tudi nobene gimnazije, tako, da so obeti glede naraščaja bili še nadalje slabi. Lega škofijskega sedeža na skrajnem se-

veru nove škofije je zelo otežkočala komuniciranje s celjskim delom: prometne povezave so bile slabe.

Tudi število prebivalcev po posameznih škofijah ni ustrezalo. Tako je bila sekovska škofija skupaj z leobensko, katero je po smrti prvega in tudi edinega škofa, prevzela v upravo, s svojimi 832.382 verniki, po splošnem prepričanju prevelika. Po drugi strani sta pa bili lavantinska škofija s 324.122 in krška s 225.561, premajhni.

Po novi razmejitvi škofij je prišlo pod sekovsko škofijo nad 200.000 Slovencev na slovenskem Štajerskem. Te je sekovska škofija vedno težje oskrbovala, saj so mladi duhovniki iz graškega bogoslovja slovenščino »strahovito mrcvarili in niso bili sposobni skupaj spraviti niti Očenaša«,¹ čeprav so bili po rodu Slovenci. Zato so kmalu po razmejitvi škofij v osemdesetih letih 18. stoletja razmišljali in se pogajali o novi razmejitvi. V prvih letih prejšnjega stoletja se je izoblikoval predlog, da lavantinska škofija svoje ozemlje na Koroškem prepusti krški škofiji, od sekovske pa prevzame mariborsko okrožje, sedež pa prenese v eno od štajerskih mest, in sicer so v poštev prišli takrat Celje, Maribor, Ptuj in Slovenska Bistrica. V Gradcu, verjetno v krogih, ki so bili blizu sekovskemu škofu, se je izoblikoval še alternativni predlog, po katerem bi lavantinsko škofijo dejansko ukinili, njenega škofa predstavili v Leoben, vse spodnje Štajersko pa priključili sekovskemu škofu. Če bi do tega prišlo, bi ta ukrep imel nedvomno daljnosežne negativne posledice za slovenki etnični razvoj na Štajerskem. Srečna okoliščina je bila, da je lavantinski škof Leopold grof Firmian, ki je bil na dvoru in pri vladi zelo vplivna osebnost, ta predlog energično zavrnil. Sestavil je zelo zgovorno spomenico, kjer dokazuje nesmiselnost takega početja.²

Tudi je Firmian pametno ravnal, da svojo vlogo na cesarja ni odposlal, ker bi se utegnili izgubiti v birokratskih ovinkih dvorne pisarne, marveč se je sam osebno podal na Dunaj in pri evdienci vladarja odvrnil od tega načrta.³

Vedno bolj se je delalo na tem, da se uredniški prvi predlog. Po daljših pogajanjih se je vsa pozornost obrnila na Maribor in Ptuj. Leta 1807 si je cesar Franc I. osebno ogledoval poslopja v Ptuj in Mariboru, ki bi prišla v poštev za stolnico, rezidenco, bogoslovje in drugo. Vladar se je odločil za Ma-

rihbor. Ko je sedaj bilo vse skoraj že do podrobnosti pripravljeno, so selitev preprečile avstrijsko-francoske vojne, zaradi česar je vse spet ostalo pri starem.

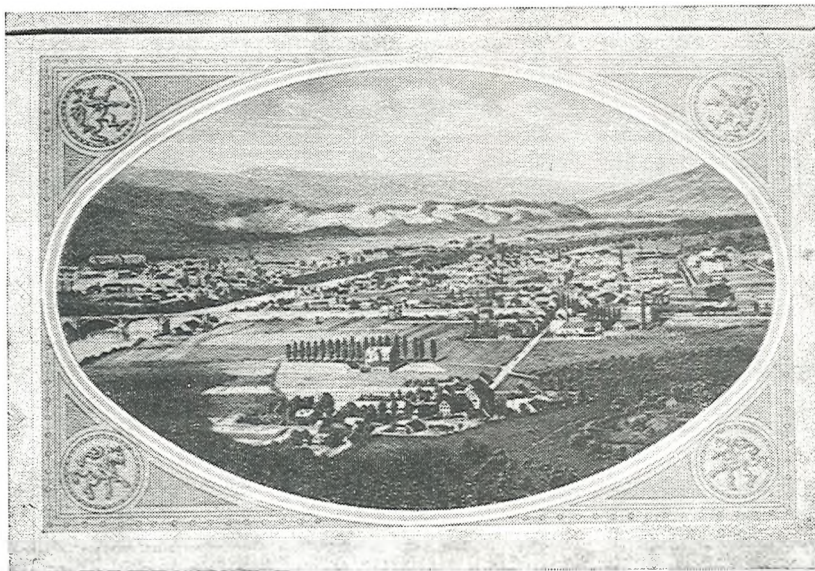
Znova se je ta zadeva začela premikati dvajsetih letih prejšnjega stoletja, tokrat na vladarjevo pobudo. Leta 1822 je zapustil Št. Andraž škof Firmian. Odšel je na Dunaj, kjer je postal nadškof in kardinal. Dve leti pozneje je zasedel lavantinski sedež Franc Ignac Zimmermann. Zdelo se je, da se vprašanje selitve škofije tokrat nagiba v korist Slovenske Bistrice. Za škofijsko rezidenco bi uporabili grad, za katedralo župnijsko cerkev sv. Jerneja, poslopje ukinjenega minoritskega samostana pa za bogoslovje. Vendar škof, Bistričan po rodu, ni kazal prevelike vneme, da svoj sedež preseli na Štajersko, pa niti ne v Slovensko Bistrico. Tako je rajši ostal v Št. Andražu, kjer je leta 1842 tudi umrl. Njegov naslednik Franc Ksaver Kuttner, ki je nastopil svojo službo naslednje leto, je bil prekratko časa na vladi, da bi mogel kaj storiti v tej smeri. Sicer je pa že leta 1831, ko so se pogajanja glede razmejitve razbila, cesar Franc I. določil »za vse čase«, da sedež lavantinske škofije ostane v Št. Andražu. Tako je zopet ostalo vse pri starem.

Po burnih letih revolucije, ko se je narodnostno vprašanje zaostrilo, je vprašanje selitve lavantinskega sedeža zopet postalo aktualno. Na lavantinski škofijski sedež je leta 1846 prišel neumorno delovni škof Slomšek, ki se je energično lotil zadeve, da na spodnjem Štajerskem ustanovi slovensko škofijo in tudi sam sedež prenese na Štajersko. Leta 1848, 6. junija je Slomšek pisal svojemu prijatelju Matiji Vodušku v Celje: »Marposka duhovščina nas je poslala vprašati, ali bi nam ne bilo po volji jih v našo skerb prevzeti? Ne branim se ne, pa tudi ne silim. Blizu Gradca ni dobro biti.« Slomškov odgovor je nekoliko zadržan in obziren.⁴ Po revoluciji Slomšek ni več nehal misliti na to. Njegov sodelavec in prijatelj Franc Kosar pravi, da je to bila njegova velika skrb in »žrtva« celih šest let.⁵ Težave so bile tako velike in tako mnogoštevilne, da je bilo potrebno res moža tako močne volje in energije, kakor je bil Slomšek.

Leta 1850 se je v Celju pojavil tiskarski letak v nemškem jeziku, ki je bil podpisan »von einem Mitburger«⁶ Letak je bil namenjen celjskim meščanom. Pisec letaka pravi, da bo prišlo do preureditve škofijskih mej in bo slovenski del mariborskega okrožja, kar praktično pomeni Štajerske, prišel pod lavantinsko škofijo, pa bi bilo naravno, da se

tudi sedež prenese v ta slovenski del, katerega naravno središče je starodavno mesto Celje v tako imenovani Slovenski marki.⁷ Pisec letaka nadaljuje, da so stroški za gradnjo rezidence in drugih stavb za državo (verski sklad) težak problem. To so spoznali Mariborčani in ob cesarjevem potovanju obiskali Slomška. Pri tem obisku naj bi mariborska delegacija škofu že ponudila hišo, katero je mesto kupilo in jo sedaj ponujajo kot dar državi zato, da bi se škofija prenesla v Maribor. Po piščevem mnenju naj bi Slomšek odgovoril, da ga spominja na mlada leta, kraj, kjer se je šolal in od koder je bil od opatske službe povzdignjen k visoki časti cerkvenega kneza nagibajo k temu, da gre v Celje. Pisec letaka takoj ugotavlja, kakor se je pozneje izkazalo za pravilno, da samo škofova naklonjenost do Celja ne bo zadoščala, da so državne finance pereča zadeva, da bo treba torej mnogo prispevati in žrtvovati. To pa so Mariborčani že storili in se pokazali pripravljeni na žrtve. Tako bodo zbrisali ime našega okrožja. »Ne«, nadaljuje pisec letaka, »tri celjske zvezde ne smejo zbledeti pred mariborskim stolpom.«⁸ Na koncu proglasa se avtor letaka sklicuje na slavo rimskega Celja, sorodstvo z vladajočo dinastijo ter naposled somiščane poziva naj se ne branijo prav nobenih, še tako velikih žrtev do krajnih materialnih možnosti in izkoristijo ta trenutek za sebe in potomce, da v svoje mesto dobijo škofijski sedež, njihovo mesto pa postane drugo mesto štajerske kronovine.

Slomšek, do katerega je ta proglas prispel, je čutil potrebo, da odgovori celjskim mestnim svetovalcem, z čigar krogov je proglas vsakakor tudi izhajal (Natisnila ga je okrožna tiskarna). V pismu z dne 16. okt. 1850 je iz Št. Andraža mirno pojasnil, da je v omenjenem proglasu več netočnosti, kar zadeva preselitev škofijskega sedeža. Da bi se izognil nesporazumom, daje tole pojasnilo: Trenutno ni med njim in sekovskim škofom nobenih pogajanj glede razmejitve škofij. Mariborska deputacija je res bila pri njem in izrazila željo, naj pride v njihovo mesto. Ni pa mu v dar »prinesla« nobene že kupljene hiše blizu mestne cerkve, sploh glede preselitve ni bil z Mariborčani sklenjen noben dogovor. Celjani se torej naj ne prenačajo s stroški za nepotrebne nakupe. Zelo daljnovidno je Slomšek dodal, da ga sicer mladostni spomini res nagibajo k Celju, toda odločitev ne bo odvisna samo od njega osebno, ampak predvsem od skrbi za dobrobit vse škofije, zaradi česar bo ugodnejša lega in večja pripravljenost na žrtve s strani meščanov več odtehta-

Maribor

la, kakor pa škofove simpatije, katere je on pripravljen žrtvovati.⁹

Ta zgovorni odmev v Celju vsekakor pomeni, da se je zadeva selitve škofijskega sedeža na vseh ravneh živahno obravnavala. Slomšek na to ni več pozabil. Glede tega se je dogovarjal z meščani Maribora, Celja, s prijateljem Voduškom in salzburškim nadškofom. Ko je leta 1850 nadškof Schwarzenberg odšel na nadškofijski sedež v Prago, ga je še isto leto nasledil Jožef baron Tarnoczy. Že v pismu z dne 13. 1. 1851 v katerem ga izvoljeni nadškof vabi na škofovsko posvečenje, poleg drugih zadev omenja, da bi se mogla ob srečanju pogovarjati tudi o razmejitvi škofij.¹⁰

Metropolit Tarnoczy je bil s problematiko svojih sufraganskih škofij seznanjen in je vseskozi odločno, pa tudi odločilno podpiral pravične Slomškove predloge. Pravi preobrat in temeljno izhodišče za večletna pogajanja in dogovarjanja glede razmejitve škofij pomeni t. i. Tarnoczyeva spomenica¹¹ z dne 21. 7. 1854. Nadškof je v tem dokumentu, kakor sam pravi, v soglasju s Slomškom,¹² podal vso problematiko ponovne arondacije škofij na Koroškem in Štajerskem, glede novega sedeža govori o Celju in Mariboru, o Ptujju pa s precejšnjim pridržkom.¹³ Tarnoczy je razgrnil tudi vse težave, ki bodo nastale. Pri konkretnem stanju nadškof predlaga: Škofija v Leobnu se ukine. Njenih 186.977 prebivalcev se priključi sekovski škofiji. Le-ta bo odstopila lavantinski ozemlje, na katerem živi 169.410 prebivalcev in bo posledaj štela 662.972 prebivalcev. Krška škofija prevzame od lavantinske koroški del,

kjer živi 88.381 prebivalcev in bo imela 313.942 prebivalcev.

Lavantinska škofija odstopi že omenjeni koroški del krški škofiji, dobi od sekovske škofije štajerski del in bo štela 405.151 prebivalcev. Salzburg nad vsemi škofijami ohrani metropolitanske pravice. Sedež lavantinske škofije se iz Št. Andraža prenese na Štajersko, in sicer v Celje ali Maribor, o Ptujju se govori s pridržkom.

Ko se je zvedelo za vsebino spomenice, o kateri so pri vladi začeli resno razmišljati, je to zbudilo živo zanimanje tako v Mariboru, kakor v Celju. Obe mesti sta se preko svojih občinskih svetovalcev obrnili na dunajsko ministrstvo za uk in bogočastje (prosvetno ministrstvo). Mariborčani so pohiteli in se oglašili že 10. februarja.¹⁴

Na Visoko c. kr. ministrstvo
prosvete na Dunaju.

Mestna občina Maribor
na Spodnještajerskem
prošnja v zadevi preložitve
lav. šk. sedeža v Mariboru.

Visoko c. kr. ministrstvo prosvete!

Vesela vest o blagohotnem predlogu razmejitve lav. škofije, ki bi združila celjski in mariborski okraj v eno škofijo, je prebivalce tukajšnjega okrajnega mesta Maribor napolnilo z živahnim zanimanjem, to pa ne le zato, ker bi se na ta način odpomoglo globoko občuteni nujnosti, da ovce razumejo glas svojega pastirja, pač pa, ker je tukajšnjemu prebivalstvu dano upanje, da bo pri tem deležno sreče in bo moglo svojega novega cerkvenega kneza v osebi tako vsestransko

spoštovanega visokočastitega knezoškofa Slomška sprejeti v svojo sredo.

Zato celotno meščanstvo čuti dolžnost po svojem predstavištvu visokem c. kr. ministrstvu izraziti v splošnem svojo prošnjo, da bi prebivalci vse okolice smatrali preselitev škofije v Maribor za veliko srečo, in da so zavoljo tega pripravljeni na največje žrtve.

Žal pa so zadnjih 50 let mnogi taki načrti propadli, vendar pa so dandanašnje razmere za rešitev tega predloga prikladnejše, kajti:

1. veliko lažje je sedaj po zemljiškem odkupu prenesti na Maribor odkupni kapital lav. šk. gospodarstva za dotacijo novega škofa, kakor pa je bilo preje z rentami nepremičnin.

2. Ravno sedaj bi bilo možno v bližini mestne župnijske cerkve, bodoče stolnice, dobiti stavbo, če tudi ne veliko, vendar izpraznjeno, za rezidenco, z vrtom in stavbiščem, ko je na prodaj hiša grofa Jugny, za katero bi se mesto obvezalo, da jo kupi kot dar ljubezni in pripravljenosti sodelovanja, saj pri takih priložnostih s svojo radodarnostjo nikdar ni zaostajalo.

3. Dosedanja težava glede namestitve bogoslovnice bi se odstranila z možnostjo, da se nekdanja jezuitska rezidenca tik poleg cerkve sv. Alojzija, ki je sedaj last šolskega sklada in bo zaradi odselitve vojne šole v novo vojašnico na razpolago, in bi se jo le z malimi stroški moglo adaptirati za bogoslovnico.

4. Sedanji lav. škof poseduje že sedaj v mariborski okolici vinogradno posestvo, ki bi ga bilo prav lahko še zaokrožiti.

5. Maribor je ob južni železnici, v sredi med najbolj obljudenimi kraji Spodnje Štajerske, tu se križajo ceste, ki upodabljajo bleščečo zvezdo za spodnještajersko škofijo.

6. Maribor stavbeno stalno napreduje in stolni kapitelj bo lahko našel primerno stanovanje, ker je več hiš s praznimi stanovanji, posebno vis-avis slovenski predmestni cerkvi, popolnoma nova dvonadstropna hiša, 25 klafter dolga, ki ima dve stranski krili, pa 42 stanovanjskih prostorov.

Po teh na kratko omenjenih razlogih se preselitev šk. sedeža iz Št. Andraža v Maribor c. kr. ministrstvu prosvete predlaga v vsej udanosti.

Mestna občina Maribor dne 10. februarja 1854.

Othmar Reiser, župan, l. r.

Jožef Albensberg, obč. svetnik, l. r.

Martin Wodovatz, obč. svetnik, l. r.

Joh. König, l. r.

Mathias Loschnigg, l. r.

Ferd. Jüttner l. r.

Rcman Pachner l. r.

J. Janschütz l. r.

Karl Koch l. r.

Karl Rodrini l. r.

Celjani so se oglasili šele 14. junija istega leta.^{14a}

»Visoko c. kr. ministrstvo prosvete na Dunaju.«

Prošnja mestne občine Celje

na Spodnještajerskem

za preložitve šk. sedeža v Celje.

Visoko c. kr. ministrstvo!

V neutrudljivem prizadevanju, da z močno roko in poznim očesom utrdi duhovno kakor materialno dobro državljanov je visoko c. kr. ministrstvo prosvete izdalo blagor prinašajočo odločitev, ki je veselo promenila vso deželo, oni del Štajerske, ki leži med Muro in Dravo, združiti z lavantinsko škofijo in ga dodeliti po odcepitvi koškega dela ml. knezoškofu iz Št. Andraža, pod čigar pastirsko palico se itak že nahaja večji del sedanjega mariborskega okrožja. Kakor je ta, v vsakem oziru vesela novica vznemirila srca vseh, ki v pobožnem spoštovanju gledajo in visoko cenijo v svojem višjem dušnem pastirju resnično častitost apostolske čednosti in vzgled krščanske ljubezni, tako pa je tudi prevzelo verna srca napeto vprašanje bodočega škofovskega sedeža. V globokem prepričanju, da izvolitev tega sedeža mora imeti odločen vpliv na izvrševanje svete službe in da se pogoji za pravo odločitev nikjer v taki meri ne združujejo kakor v tem, če bi bil sedež preosnovane škofije prestavljen v staroslavno mesto Celje, si dovoljuje s ponižnim spoštovanjem podpisani občinski svet predložiti svojo prošnjo:

Visoko c. kr. Ministrstvo naj določi mesto Celje za sedež škofije, kateri se dodeli slovenski del Spodnještajerske.

1. Celje je po svoji srečni legi ob železnici in v bližini cest, ki vodijo proti Hrvatski, tudi skoro v središču nove škofije, prednostno sposobno služiti na najugodnejši način za izhodišče onega poslovanja, ki naj v blagodejnih žarkih seva od blagoslovljene luči škofovskega sedeža v daljne kraje tako zvane Slovenske Marke.

2. Celje bi tako postalo za te kraje duhovno središče tiste prizadevnosti, katere cilj je višji interes srčne in razumske izobrazbe in smer splošnega razvoja plemenitih, toda še spečih moči, ki pa so poklicane, da požrtovalno služijo tako državi kakor Cerkvi.

3. Ljudstvo si svojega duhovnega poglavarja semkaj želi in v bolesti zavida oddaljeno labudsko dolino za veliko prednost, da ima v svoji sredi višjega nadpastirja, ki tam daleč od glavnega dela svoje črede, brez zveze z njo, sicer njen hrepeneči glas razume, toda mu ne more slediti.

4. Celo jezik, ta najmočnejša vez tolažilnega občevanja, kaže na Celje, ki ga je pred vsemi pokrajinami večinoma slovenske škofije ohranilo v njegovi čistoči, kjer je že pognalo mnogo razveselivih cvetov predvsem duhovne vsebine in ki bo ob toplih žarkih škofijstva rodilo obilen sad.

5. Celje pa tudi v materialnem oziru nudi vse, kar je možno zahtevati. Sposobno je, da z novimi zidavami in prezidavami poleg za Discasterije določenih prostorov pripravi tudi za škofijo časten sedež in podpisani obč. svet, ki je pripravljen vzeti nase vsako žrtev za splošno dobro in za blagor svojih občanov, si dovoljuje objaviti sklep občinske seje z dne 14. maja 1854, da daje občina v sredini mesta ležeči rotovž na raz-

polago, kjer je dovolj prostora, katere sedaj še celotno uporablja c. kr. deželna sodnija in o katerem se je tudi mil. knezoškof zadovoljivo izrazil.

6. Nastanitev bodočega c. kr. okrajnega sodišča v zadostne in odgovarjajoče prostore nekdanjega c. kr. okrožja ne more povzročati težav, ker se je moralo okrožno načelstvo umakniti okraju, ki potrebuje mnogo manj prostorov in jih je tako dovolj na razpolago, da se more proti primerni najemnini ustreči vsem zahtevam. Ravno tako ne primanjkuje prostorov za naselitev bogoslovnic in za duhovniška stanovanja. In če bi bile v ta namen potrebne še nove žrtve, je občina pripravljena storiti vse, kar je v njeni moči, da se le izpolni njena največja želja.

7. Da bi že v naprej dokazala svojo pripravljenost, je že v letu 1851 začela s prostovoljno zbirko sredstev v korist nove škofije in za njeno primerno spravo, uspeh te zbirke je bil blizu 15.000 goldinarjev. Ta vsota bi se pri ponovni subskripciji gotovo dosegla, morda pa tudi preseгла.

8. Tudi enodušno soglasje č. lavantinske duhovščine jamči bolj kot vsak drug razlog za prikladnost Celja, ki se je izkazalo že v davnih časih, saj je naše mesto bilo zibeljka krščanstva na Štajerskem in je že tedaj bila v njegovem obzidju rezidenca škofov, med katerimi se nahajajo tudi svetniki.

9. Konečno naj nam bo dovoljeno navesti kot odločino: posebno laskavo izrečeno željo sedanjega g. knezoškofa, katerega visoko mnenje prepričuje, da se je ne le iz naklonjenosti do domačega kraja in za mesto svoje mladostne dejavnosti, pač pa iz prepričanja o splošni koristi za Cerkev in njene vernike odločil prvenstveno, da postavi sedež svoje bodoče vladikovine v našem prijaznem državi in Cerkvi neomajno zvestemu mestu.

10. Potrebno je v globoki vdanosti navesti še to, da je Celje na svojem ozemlju brez kakega večjega trgovskega ali industrijskega podjetja,

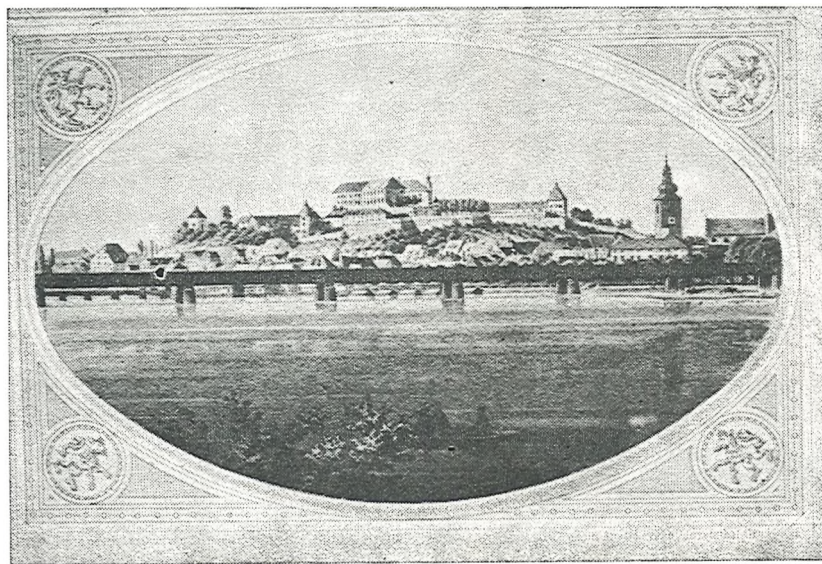
da nima plovne reke in kar obstaja železnica, nobenega cestnega prometa in je tako navezano le na krajevno potrošnjo in zato zasluži prizadevanje podpisanega občinskega sveta še tem večje upoštevanje, ko si prizadeva za svoje potomstvo pri dosedanjih skromnih gospodarskih virih pridobiti novo in stalno možnost, da napreduje v duhovnem in materialnem oziru. Visoko c. kr. Ministrstvo naj blagovoli v pravičnem upoštevanju vseh navedenih razlogov in v priznanju naše neomajne zvestobe izpolniti našo najponižnejšo prošnjo.

Celje 14. junija 1854.

Kaindelsdorfer l. r.
župan

Jožef Lasnik, obč. svetnik, l. r.
Franc Hercman obč. svetnik, l. r.
Kašpar Gorišek, l. r.
Ig. Klančnik, l. r.
Janez Tappeiner l. r.
Karl Span l. r.
Karl Endres l. r.
Jožef Winkler l. r.
Karl Kurz l. r.
Andrej Woggu l. r.
in nekaj nečitljivih podpisov.
Na zadnji strani še sledijo:
Alojzij Zabukovšek, l. r.
J. Wokaun, l. r.
Leopold Warmbrechtsamer, l. r.
Franc Schmid l. r.«

Sedaj, ko sta obe mesti podali nekako svojo načelno kandidaturo, so se pa stvari zares začele hitro odvijati, interes dveh mest pa je povzročil pravo tekmovanje: katero od mest bo ponudilo več in boljše pogoje. Predpis mariborske prošnje na prosvetno ministrstvo je župan Reiser takoj poslal Slomšku v Št.

Ptuj

Andraž. O tem on obvešča svojega prijatelja Voduška v Celju: »Pričakuje se tudi prošnja iz Celja z željo, da se natančno določi, v kaj bi se Celjani mogli in hoteli vezati. Takoj, ko pridem domov,¹⁵ ti bom mariborsko prošnjo v prepisu postal, med-tem pa te prosim, razgibaj interesente. Prizadevamo se za hitro in dokončno odločitev in celjska ponudba jo bo pospešila.«¹⁶ Meseca maa se je Slomšek dopisoval z metropolitom glede prodaje raznih škofijskih zemljišč na Koroškem, Tarnoczy se je s prodajo strinjal. O nameravani selitvi škofijskega sedeža pa pravi, da se bo izvršila »in eine Stadt des Marburger Kreises«.¹⁷

27. maja je prosvetno ministrstvo na Dunaju pozvalo graško namestništvo naj v soglasju z lavantinskim škofom na podlagi Tarnoczyjeve spomenice čimprej sporoči, kaj bi stala premestitev škofijskega sedeža v Maribor ali v Celje in kaj ti dve mesti nudita kot svoj prispevek.¹⁸ Odgovor je moral poslati Slomšek graškemu guberniju. V mesecu oktobru je poslalo namestništvo škofu še enkrat tak poziv.

4. avgusta se je obrnilo s posebnim pozivom na prebivalstvo Maribor.

Poziv pravi, da bo prišlo do selitve škofije s Koroške, nadalje, da so Celjani v svoji vlogi ki so ji dali predstojništvo mariborske mestne občine na prosvetno ministrstvo, že dali zelo konkretne ponudbe, namreč svoj rotovž za rezidenco in 15.000 goldinarjev subskripcije. Ker Maribor doslej še ni nič konkretnega ponudil, je potrebno pohiteti, ker bi se sicer enkratna, neponovljiva priložnost zamudila, zaradi česar bi bila gmotna in duhovna škoda neprecenljiva, saj bi mesto izgubilo tudi gimnazijo... Odbor posebej poziva meščane in zlasti duhovnike mesta in okolice naj čimveč prispevajo, da bi mestni odbor mogel kupiti in adaptirati Jugnyjevo hišo za škofovo rezidenco.¹⁹

Skoraj hkrati se je Slomšek obrnil na Voduška, ki je v Celju vodil akcijo za prenos škofije, kako je s stavbami v Celju, in sicer s stolnico, škofijsko rezidenco, bogoslovjem in kapiteljsko hišo. Iz Voduškovega odgovora se vidi, da so v Celju bili prav zaradi stavb v zadregi:

Za stolnico predlaga Vodušek mestno cerkev sv. Danijela, ki ima že vse potrebščine za pontifikalno službo božjo. Marijina (bivša cerkev minoritov) se zdi Vodušku manj primerna, ker je obdana od tuje posesti, pa ni mogoče nič prizidati, tudi ne primerne zakristije, ki jo stolnica mora imeti. Če bi bilo mogoče dokupiti nekdanjo minoritsko hišo, ki je v rokah nedostopne gospe vdove Wu-

schinek, tedaj bi bila Marijina cerkev za katedralo primerne. Za škofovo rezidenco predlaga Vodušek rotovž, katerega je mesto ponudilo. Ima 16 lepih sob, adaptacija bi pa stala samo dva do tri tisoč goldinarjev.

Za bogoslovje predlaga Vodušek Tapeinerjevo hišo, ki je na prodaj za 24.000 goldinarjev. Ča bi jo bio mogoče kupiti za 20.000 goldinarjev, bi bilo z že obljubljenjo pomočjo Celjanov to morda izvedljivo.

Za stolni kapitelj, ki s pomožnim osebjem šteje 8—10 oseb pa Vodušek predlaga hišo v bližini bodoče stolnice, in sicer že prej omenjeno Wuschinekovo hišo, katero pa lastnica hoče dati samo v najem in to za čim daljšo dobo za letno najemnino 1200 goldinarjev.²⁰

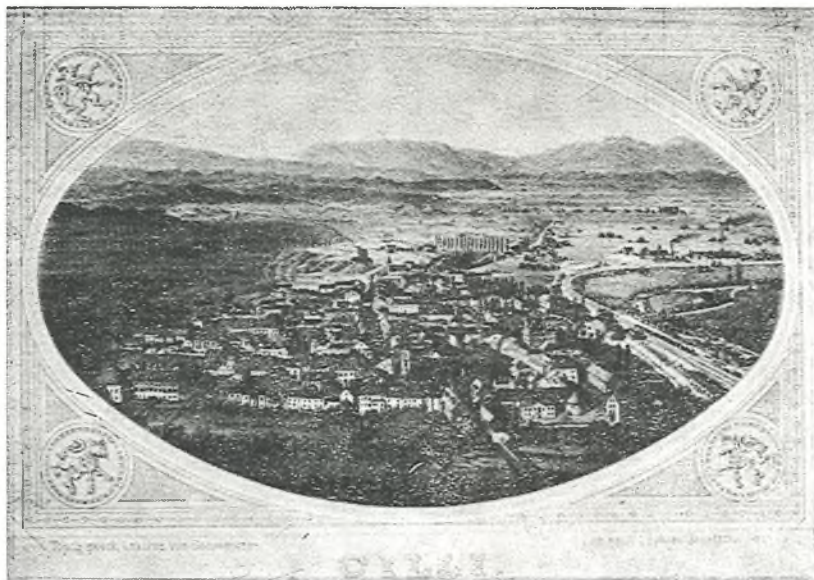
5. oktobra so Mariborčani po svojem odoboru sporočili prosvetnemu ministrstvu na Dunaju, da so kupili Jugnyjevo hišo za 20.000 gold. razen tega pa zbrali v mestu 10.000 gold., duhovščina mesta in okolice tudi 10.000 goldinarjev. Obljublajo, da bodo ob eventualni preselitvi darovi v denarju in gradbenem materialu še narastli.²¹ Zato naprošajo ministrstvo, naj se lavantinski sedež prenese v Maribor.

Prepis te vloge so Mariborčani takoj poslali tudi Slomšku.

Namestništvo je pa že 16. oktobra zopet urgiralo, naj se Slomšek odloči in da svoj predlog.

Sedaj je škof res imel ponudbe obeh mest — kandidatov. V obsežni spomenici, ki vsekakor pomeni prelomnico v tem vprašanju (Maribor ali Celje), se je Slomšek odločil za Maribor.

Slomšek najprej pove, da šele sedaj, po predrazpravi more odgovoriti na ministrsko odločbo glede preselitve škofijskega sedeža. Potem je Slomšek ponovil nujnost selitve škofijskega sedeža, kar je bilo tako s strani dvora, graškega gubernija in lavantinskega škofa že leta 1804 in 1827 utemeljeno. Sedaj je pa to še tem bolj upravičeno, ker je stanje lavantinskega škofa, če hoče v redu opravljati svojo službo, postalo nevzdržno. Slomšek se sklicuje na spomenico nadškofa Tarnoczyja z dne 27. 6. 1853, kjer je vsa problematika izčrpno prikazana. Sedaj so tudi odpadli vzroki, zaradi katerih so prejšnji poskusi preselitve škofije propadli, in sicer nasprotovanje sekovskega škofa, da odstopi mariborsko okrožje in problem potrebnih stavb, katerih nobeno od treh mest, Celje, Maribor in Ptuj ni imelo. Sedaj je vse to zadovoljivo rešeno in javnih skladov (Verski fond) ne bo treba obremenjevati. Potem pravi škof glede mesta novega sedeža:

Celje

»Med obema mestoma, Mariborom in Celjem, ki sočasno tekmujeta za dosego škofijskega sedeža lavantinske škofije, ima mesto Maribor pred Celjem take bistvene prednosti, da se moram pridružiti izjavi z dne 2. jan. 1808 in 31. jan. 1827 štev. 121 in soglašati s tem, da se škofijski sedež prestavi iz Št. Andraža v Maribor. K že navedenim razlogom pa še pripominjam, da mesto Celje ta čas nima nobene cerkve, ki bi bila primerna za stolnico, nobenega poslopja za bogoslovnico in bi takega bilo treba šele adaptirati z ogromnimi stroški in je poleg tega Celje stalno izpostavljeno poplavam, medtem, ko ima Maribor v tem vse prednosti.

Predvsem ima Maribor lepo prostorno župnijsko cerkev, ki je z vsem oskrbljena in jo je možno z lastnim premoženjem adaptirati za stolnico. Pontifikalije prinese škof s seboj iz Št. Andraža. Za škofovo stanovanje je bilo že leta 1807 in 1808 predlagano mestno župnišče s svojimi obširnimi stavbišči in tudi sedaj se dozdeva kot najprimernejše. Prezidava za okoli 18. sob, dvorne pisarne in arhiv bi stala okoli 20.000 gold., kar pa je že s prostovoljno zbirko sredstev v mestu in okolici pokrito. Nato govori Slomšek o ureditvi bogoslovja, plačah profesorjev in adaptaciji Jugnyjeve hiše, sklene pa z rekapitulacijo nujno potrebnih dohodkov in izdatkov te selitve:

Ureditev škofijske rezidence	20.000 gold.
Ureditev bogoslovja v dosedanji vojaški šoli	10.000 gold.
Plača za bogoslovne profesorje	2.800 gold.
Skupaj	32.800 gold.

Kritje za te stroške:

Subskripcija v mestu Maribor	10.000 gold.
Subskripcija okolice Maribor	20.000 gold.

Iz prihranka verskega sklada	1.200 gold.
Renta od kapitala 20.000 gold.	2.000 gold.

Skupaj	33.200 gold.
—	32.800 gold.
presežek	400 gold.

Ta presežek bi kril preselitvene stroške. Kritje morebitnih večjih izdatkov prevzame nase podpisani škof za tako dolgo, dokler je uživalec škofijskih posestev, ker je pripravljen vzeti nase še tako veliko žrtev za dobro škofije.

Kakor bi podpisani rad dal prednost za vzpostavitev škofijskega sedeža v Celju iz svojih osebnih ozirih, bi vendar bilo najmanj eno tretjino več stroškov (to je nekaj nad 20.000 gold.) in bi bila zaradi tamkajšnjih krajevnih razmer, ki ne ustrezajo namenu, težko izvedljiva.²²

Nekako v tem času, ko se je odločilo vprašanje kraja novega sedeža, piše dne 13. oktobra škof Slomšek celjskemu opatu Vodušku glede neke stavbe, ki bi se naj kupila za 5.000 gold. Ta stavba, tako imenovana grofija, je po Slomškovem mnenju na nekem sicer mirnem toda neprijaznem delu mesta. Tudi preureditev bi stala 5.000 gold. trajala pa morda 5 let, zato ne more sprejeti te ponudbe.²³

23. oktobra je Slomšek pisal župniku Gregorju Miklavzinu v Škale, da so načrti za preselitev škofije v tem času bolj kot kdaj v razpravi... Poslopja in posestva v Labodski dolini so sicer lepa, toda škofija je še lepša. Pastir spada v sredo svoje črede.²⁴

Da se je Slomšek že odločil za Maribor priča tudi zelo zgovorno pismo, ki ga je poslal samo slab mesec pozneje svojemu prijatelju Vodušku, ki je v Celju še vedno brez

posebnega uspeha skušal pridobiti Wuschinekovo hišo. »Pred nekaj tedni (!) mi je dr. Burger iz Ljubljane v imenu svoje nečakinje pismeno ponudil Wuschinekovo hišo za škofijski sedež v Celju v prodajo ali v najem, ne da bi navedel cene. Jaz sem mu z obžalovanjem odgovoril, da ravno trdovratno in neprijazno ponašanje posestnice te hiše v glavnem povzroča, da se vsa pozornost obrača sedaj na Maribor, ker brez te hiše je preselitev škofijskega sedeža v Celje neizvedljiva.«²⁵

Če bi Slomšek imel to ponudbo v rokah pred tedni, preden je dal odločilni pristanek za Maribor, si z njim vsekakor ni mogel kdo ve kaj pomagati. Zdi se, da je lastnica omenjene hiše prav zaradi ključne pomembnosti dolgo taktizirala, hoteč iztržiti čim več. Medtem se je čas iztekal, saj je vlada pozivala škofa naj se čimprej izjavi in on je moral dati svojo odločitev, kakor sam pravi »obdelati in predložiti to grenko zadevo«.²⁶

Ko je bila v pozni jeseni 1854 odločitev o mestu bodočega škofovega sedeža že izrečena, se šele 10. avgusta 1855 oglasi s svojo prošnjo, katero je naslovilo na Slomška neposredno, še mesto Ptuj.²⁷ Ptujčani izražajo veselje, da se škofijski sedež seli v slovenski del kronovine.²⁸ Pravi, da so 8. julija obiskali škofa in mu ustno predložili svojo prošnjo.

»Ptuj s svojo lepo starodavno mestno cerkvijo, starodavni Ptuj, ki je že v sivi preteklosti bil škofijski sedež,²⁹ mesto, ki je obdano z območjem slovanskega jezika,³⁰ ima sedaj priložnost, da postane škofijski sedež...« Razumljivo je, da v času, ko so iz Maribora že prihajali gradbeni načrti za adaptacijo škofijskih stavb, te ptujске prošnje nihče ni mogel jemati v pretres. Tako moremo reči, da je Ptuj svojo priložnost zamudil že leta 1808.³¹

Pot do izvršitve te odločitve je bila še dolga in težka. Šele čez dve leti, 26. 10. 1856, je tudi cesar dal svoj načelni pristanek glede razmejitve škofij in prenosa sedeža v Maribor.³² Temu je sledil 20. maja rimski odlok pristojne konzistorialne kongregacije.³³ Izvršitev tega odloka je bila najprej zaupana dunajskemu nunciju, ki je to zadevo prepustil salzburskemu nadškofu. Naposled bi vse skupaj, tokrat že tretjič, padlo v vodo zaradi razmejitve med sekovsko in lavantinsko škofijo, ker je Slomšek hotel imeti vse slovenske župnije, tudi tiste v graškem okrožju, čemur je sekovski škof Attems ostro nasprotoval, pa je Slomšek končno moral popustiti. Salzburski sufragani so se 22. 10. 1859 dogovorili o načinu in času razmejitve med ško-

fijami in vseh zadevah v zvezi s tem (patronati, premoženje škofij, bogoslovno seme-nišče in dr.) Tudi je bilo dogovorjeno, da dva škofa po medsebojnem sporazumu moreta sama spreminjati škofijsko mejo, ker je ta meja neustrezna in le začasna. Vendar se je ta začasna meja obdržala pri življenju, saj je v pretežni meri postala leta 1920 državna meja. Od 12 župnij, katere je leta 1857 Slomšek zahteval zase, so samo 4 prišle v lavantinsko škofijo, Marija Snežna (Velka) leta 1870, Kapla, Sv. Duh na Ostrem vrhu in Apače pa šele po 1. svetovni vojni leta 1920.

Že leta 1857 je Maribor tudi uradno postal sedež nove škofije. V pomladnih in poletnih mesecih leta 1859 je bila selitev končana. 1. avgusta tega leta je lavantinska škofija prepustila krški svoj koroški del, 1. septembra pa je sekovska prepustila lavantinski štajerski del z Mariborom, 4. septembra pa je Slomšek slovesno zasedel svoj novi sedež slovenske škofije v Mariboru.

Ta dolgotrajna pot od jožefinskih arondacij, ki je imela dva neuspela poskusa, leta 1808 in 1827 je pri tretjem poskusu v letu 1854 imela pomembno in daljnosežno ločnico. V dilemi, kam naj se prenese škofijski sedež, se je akter te odločitve, Slomšek odločil za Maribor, navzlic osebnemu nagnjenju za Celje. Maribor je imel v agilnih in sposobnih možeh Reiserju in Glaserju izredna organizatorja in pospeševalca. Prvi je navdušil meščane, drugi pa duhovnike. Odziv je bil ugoden, potrebna denarna sredstva so zbrali takoj, vprašanje škofijskih poslopij je bilo, sicer ne brez zapletov (bivša jezuitsko rezidenco na Glavnem trgu ob cerkvi sv. Alojzija, katero naj bi dobili v dar od države, so morali odkupiti), zadovoljivo rešeno.³⁴ Po drugi strani pa Celje navzlic Voduškovim prizadevanjem ni uspelo rešiti problem Wuschinekove hiše, brez katere po Slomškovem mnenju selitev v Celje ni prišla v poštev, pa tudi odziv darovalcev v denarju je bil premajhen. V takratni situaciji, ko je odlašanje bilo v škodo in vlada ni hotela prevzeti nobenih stroškov, Slomšek pa je predvideval, da bo moral sprazniti svojo denarnico (kar se je tudi zgodilo), je bila soudeležba mest, ki sta konkurirali, odločilnega pomena: bolj ugodna ponudba iz Maribora glede poslopij in 20.000 goldinarjev sta bili dve silnici, ki sta Slomška tako rekoč prisilili, da se je 18. oktobra 1854 odločil za Maribor.

Ne bi pa mogli povsem izključiti misli, da je Slomšek, ki je sam nosil »bridko« breme odločitve, kot duhovni strateg namerno postavil svojo trdnjavo, to je sedež slovenske

škofije na Štajerskem, ki bi po njegovi zamisli morala biti jez proti germanizaciji, prav v bližino že tedaj ogrožene slovenske etnične meje.

OPOMBE

1. Fran Kovačič, Služabnik božji Anton Martin Slomšek, II, 1935, str. 85. — 2. Škofijski arhiv Maribor, F 92 (Diözesanregulierung). Prim. F. Kovačič, Nameravani škofijski sedež v Ptuj, ČZN 28 (1933), str. 200–206. — 3. Firmianova vloga na cesarja je obležala v fondu F 92. Škof je sam pripisal: »Diese Vorstellung ist nicht eingereicht worden«. — 4. AZN, I, str. 109. — 5. Franc Kosar, Anton Martin Slomšek, knez in škof Lavantinski, prisednik apostolskega pristola sv. Očeta, meščan Rimski, Drobotnice 17 (1863), str. 177., sl. — 6. ŠAM, Sl. XXI-A »... so ist die natürliche Folge davon, dass der Sitz des Bisthums von der Grenze entfernt und mehr in die Mitte der neu zu begründeten Diöcese verlegt werde, wo dann unsere freundlich gelegene Stadt Cilli der geeignetste Punkt für die neue Metropole seyn würde, da sie so recht im Herzen der sogenannten windischen Mark liegt.« — 7. ŠAM, Sl. XXI-A: V letaku je rečeno: »... so ist die natürliche Folge... liegt«. — 8. ŠAM, Sl. XX-A... »Nein! die drei Sterne Cillis dürfen vor Marburgs Thurm nicht erbleichen... Tri celjske zvezde — mariborski stolp, pisec letaka aludina na grba dveh mest, ki kot pars pro toto pomenita mesti sami. — 9. ŠAM, Sl. XXI-A. Slomšek pravi, da bi šel rad v Celje, da pa je pripravljen iti tudi drugam, če bi to zahtevalo višje koristi: »Wenn mich übrigens für den Fall einer Übersetzung des bischöflichen Sitzes jugendliche Erinnerungen für die Stadt Zilli stimmen, so hängt die Wahl doch nicht von meiner Privatzuneigung, sondern einzig und allein von der Vorsorge für das moralische Wohl der Diözese ab, wobei die günstigere Ortslage und die grössere Opfer von Seite der Bürger auf die Wage der Entscheidung gelagt werden, welcher höheren Entscheidung alsdann auch der Bischof seine Vorliebe zum Opfer zu bringen wissen wird.« — 10. ŠAM, Sl. XX-A: »... Die Frage der neuen Diözesancircumscriptionen zu besprechen, für welche Fall ich Euen Liebden um die Vorbereitung der Ihreseits hiezu nöthige Behelfe bitte«. — 11. B. Grafenauer, Etnična vprašanja ob preureditvi lavantinske škofije v slovensko škofijo na Štajerskem, AES I, Ljubljana 1979, str. 107 do 136. Poleg celotnega besedila spomenice tudi obširen komentar zlasti z ozirom na etnična vprašanja naše severne meje. — 12. Nadškof Tarnoczy pravi: »Fürstbischof Anton Martin Slomšek hat mir nicht nur seine volle Zustimmung, sondern auch den dringenden Wunsch erklärt, dass endlich in dieser Weise dem schreienden Bedürfnisse abgeholfen werde.« — 13. Keine Stadt des Marburger Kreises hat die für einen Bischofsitz erforderlichen Lokalitäten, am wenigstens ein bischöfliches Palais gleich in St. Andreä... Es

bedarf nur der kompetenten Erklärung des entschiedenen Willens, diese Diözesanarrondierung vorzunehmen, so werden die Städte: Marburg Cilli (:vielleicht auch Pettau:) nicht säumen hinsichtlich der Herstellung der erforderlichen Lokalitäten...« — 14. ŠAM, Sl. XXI-A, 9. Prošnja na ministrstvo za uk in bogočastje je napisana v nemškem jeziku. Za kanonični proces je tekst prevedel Franc Hrastelj škofijski arhivar, (u. 20. 12. 1981). 14 a. ŠAM, Sl. XXI-A, 11. Prev. F. Hrastelj. — 15. AZN, I., str. 168. Slomšek je pisal z Dunaja. — 16. »N. m.: »Wir dringen auf eine baldige und definitive Entscheidung; solche wird das Cillier Offert beschleunigen.« — 17. ŠAM, Sl. XXI-A, 10. — 18. ŠAM, Sl. XX-A, 12, 14. Graško namestništvo je 6. julija pozvalo Slomška naj se izjasni in ponovno 16. oktobra 1854. — 19. ŠAM, Sl. XXI-A, 13. — 20. ŠAM, Sl. XXI-A, 14. Že 18. februarja je Vincenc Gurnigg iz Gradca ponudil Slomšku svojo hišo v Celju za škofijsko rezidenco. Gurnigg je že 30 let živel v Gradcu, bil je višji železniški uradnik v pokoju. Njegova hiša je bila zraven Kaulichove blizu Marijine cerkve. Zahteval je 20.000 gold. in 100 cekinov dodatka. Na hiši je bilo precej dolga. Zadovoljil bi se tudi z obročnim odplačevanjem. Slomšek mu je odgovoril že 24. februarja. Vsebina odgovora nam ni znana. Glede na omenjeno pismo Vodušku, ta ponudba ni bila aktualna. — 21. ŠAM, Sl. XXI-A, 15. 16. — 22. ŠAM, Sl. XXI-A, 17. »... Die Errichtung des bischöflichen Sitzes zu Zilli so sehr der Gefertigte den Vorzug dieser Stadt aus persönlichen Rücksichten wünschet, würde wenigstens um ein Drittel mehr Kosten und wäre bei dem Darnachliegen ungünstig in Lokalverhältnisse nur schwer und unzweckmässig ausführbar«. — 23. AZN, I., str. 169. — 24. AZN, I., str. 199. — 25. AZN, I., str. 170. »Ich antwortete ihm mit dem Bedauern, dass gerade die streifige Haltung und das unfreundliche Benehmen der Besitzerin jenes Hauses die Hauptursache sei, dass das Augenmerk derzeit mehr nach Marburg gerichtet wäre, indem ohne diesem Hause eine Unterbringung des Bischofsitzes in Cilli geradezu unthunlich erscheine.« — 26. AZN, I., str. 169. — 27. ŠAM, Sl. XX-A, 34. — 28. N. m.: »Die Errichtung eines windischen Bisthums in unserem Vaterlande ... hat die Gläubigen dieses Sprengels mit grössten Freude erfüllt... »Beseda »windisch« takrat še seveda nima tistega političnega prizvoka, kakor stoletje pozneje. — 29. O ptujskem škofijskem sedežu v antiki gl. Fran Kovačič, Šestnajstletnica smrti sv. Viktorina, Voditelj 7 (1904), str. 55–63 in 179–195. — 30. ŠAM, Sl. XXI-A, 34 »... mitten im Bereiche slawischen Zunge«. — 31. Fran Kovačič, Nameravani škofijski sedež v Ptuj, ČZN 28 (1933), str. 200–206. — 32. ŠAM, Sl. XXI-41. — 33. ŠAM, Sl. XX-49, 50 51. Dekret o razmejitvi med sekovsko in lavantinsko škofijo je konzistorijalna kongregacija izdala 16. maja, o prenosu škofijskega sedeža iz Št. Andraža v Maribor, 20. maja, o razmejitvi med lavantinsko in krško škofijo pa 25. maja 1857. — 34. Bivša jezuitska rezidenca na Glavnem trgu (št. 7) je po razpustu jezuitov bila last študijske-

ga fonda, vojaški erar jo je imel v najemu. Ko jo je vojska izpraznila jo je študijski fond prodal verskem fondu. Prim.: F. Kovačič, Lavantinsko bogoslovno učilišče v Mariboru, Spomenica ob sedemdesetletnici lavantinskega bogoslovnega učilišča v Mariboru, Maribor 1929, str. 1—48.

OKRAJŠAVE

AES — Acta ecclesiastica Sloveniae
 ČZN — Časopis za zgodovino in narodopisje
 F — predal ali »arhivska stroka«
 Sl. — Slomšek — fond

ŠAM — Škofijski arhiv Maribor

AZN — Arhiv za zgodovino in narodopisje je ob 25-letnici Zgodovinskega društva v Mariboru začel izhajati kot priloga ČZN za objavljanje virov. Od leta 1930 so postopoma objavljali Slomškova pisma (odposlana pisma). Objavljena so po rimskih številkah po dopisovalcih. Pri posameznem dopisovalcu so pisma oštevilčena z arabskimi številkami. Zaradi večje jasnosti so Slomškova pisma citirana po tekočih straneh prve knjige. V zbirki so izšle tri knjige.

UPRAVNI IN GOSPODARSKI RAZVOJ MARIBORA¹ V 19. STOLETJU

ANTOŠA LESKOVEC

Za obe področji je obravnava v okviru časovne enote 18. stoletja utemeljena: v upravi se podržavljenje, ki ga izpeljejo v drugi polovici 19. stoletja, začenja že pred letom 1850 (kresija, finančna oblastva, garnizija), v gospodarstvu Maribora se po letu 1848 krepi razvoj, začel že pred tem. Pogled nazaj v 18. stoletje je potreben za celotno sliko obdobja od 1750 do francoskih vojn pa primanjkujejo avtorju tudi za sestavo takega pregleda podatki, ki jih je mogoče dobiti le s podrobnejšim študijem virov v tujini. V prispevku poseže tudi v zadnji staroavstrijski čas Maribora po letu 1900.

Na področju upravnega razvoja sta dve jasno ločeni obdobji: prvo do marčne revolucije, ko je uprava takšna, kot se je v osnovi izoblikovala od nastanka mesta dalje in jo je po svojih potrebah in namenih reorganiziral absolutizem terezijsko-jožefinske dobe, in drugo obdobje po 1848, ko je bila po propadu upravnih ustanov, nastalih v dobi fevdalizma, organizirana uprava, ki jo je terjal odpad javnih pooblastil fevdalcev. Razen te bistvene razlike med upravo pred letom 1848 in po njem je v obeh obdobjih treba razlikovati med upravo mesta in upravo, ki je imela pristojnosti nad širšim območjem, imela pa je v mestu svoj sedež.

MESTNA UPRAVA PRED LETOM 1848

Območje, podrejeno mestni upravni oblasti ali magistratu, je staro območje mesta znotraj obzidne črte, ki sega na jugu tudi preko obzidja do Drave in tako vključuje staro Dravsko predmestje. To ozko mestno

območje predstavlja obenem upravni okraj, nad katerim opravlja magistrat tudi določena, od države mu delegirana pooblastila kot okrajna gosposka. Leta 1812 je imelo mesto 2099 prebivalcev v 332 družinah, meščanskih družin je 239.² Ozemlje zunaj obzidne črte, že sama predmestja razen starega Dravskega, je podrejeno drugim okrajnim gosposkam, razdeljeno je od jožefinske dobe dalje na davčne občine, ki jih ob naložbi franciscjskega katastra v letih 1825 in 1826 tudi izmerijo in narišejo. Dve od občin, ki mejita na mesto, proti vzhodu Grajska vrata (obsegajoča tim. Graško predmestje) in na severu Grajski marof sta dobili ime v zvezi z mariborskim gospostvom, ki je od začetka povezano s po njem imenovano meščansko naselbino, zahodno meji na mesto davčna občina Koroška vrata (vključujoča Koroško predmestje), onstran Drave davčna občina Magdalena (vključujoča istoimensko predmestje). Te občine ne spadajo v en okraj, one na levem bregu Drave so v okraju gospostva Mariborski grad — z njimi skupaj pa od mesta, kot ga v tem prispevku pojmujejo, še davčni občini Krčevina in Košaki (Lajtršperk), davčna občina Magdalena je v okraju gospostva Vetrinjski dvor, z njo vred še davčne občine Dogoše, Studenci, Sv. Miklavž in Zrkovci. Druge občine na levem bregu Drave: Brestrnica, Dolnji Rošpoh, Gornji Rošpoh in Kamnica spadajo takrat pod okraj gospostva Viltuš, ostale občine na desnem bregu Drave pa so v okrajih gospostva Pohorski dvor (Bohova, Gornje Hoče, Spodnje Hoče, Pivola, Pohorsko, Razvanje, Rogoza) in gospostva Radvanje (Limbuš, Pekre, Radvanje). V 40.

letih 19. stoletja se je ločenost predmestij od mesta v upravnem oziru že občutila kot neprimerna in so jih nameravali vključiti v okraj magistrata.³ Mesto samo je bilo že v srednjem veku razdeljeno na četrti (Viertel), vzrok za to razdelitev je v obrambnih potrebah, v poznejših časih pa so četrti mojstri opravljali pomožne posle za mestno upravo, zlasti tudi v zvezi z nalogami ubožnega skrbstva. Obseg štirih četrti Maribora nam je za zdaj znan šele iz leta 1846, ni pa to prvoten obseg četrti, saj je bila že v terezijanski dobi ta razdelitev drugačna. Četrti v obsegu pred marčno revolucijo so se ohranile nato vse do 1876,⁴ ko je bilo mesto razdeljeno na okraje. Magistrat je bil od časov Jožefa II. organiziran,⁵ tj. ker je imel tudi sodišče, je bilo med njegovimi člani določeno število takih, ki so dobili od apelacijskega sodišča v Celovcu in od deželne instance v Gradcu potrdilo o potrebni kvalifikaciji (1847 so bili med občinskimi funkcionarji ustrezno temu predpisu usposobljeni župan, dva od štirih svetovalcev in tajnik). Kot deželsko sodišče je imel mariborski magistrat tudi kazensko sodstvo, njegov deželskosodni okraj je segal čez mestno mejo. Za upravno službo mestu so 1809 dobivali plačo župan in štirje svetovalci, dva pisarja, sluga za mestno sodišče in sluga za deželsko sodišče, plačo ali deputat so dobivali mestni gradbeni mojster, mestni stražmojster, kvartirmojster obenem mestni trobentač, mestna babica, stolpni čuvaj (z zvonika župnijske cerkve, sedaj stolnice kot opazovalnice, je naznanjal požare), štirje nočni čuvaji, dva mestna vratarja (za Grajska in za Koroška mestna vrata, tretja, Dravska, so ok. 1800 podrli), zidarski polir, čuvaj na Pristanu, mestni konjedec in mestni grobar.⁶

UPRAVNA OBLASTVA S SEDEŽEM V MESTU IN NA POZNEJŠEM MESTNEM OBMOČJU

V mestu so bili sedeži gospostev kot okrajnih gosposk Mariborski grad in gornji Maribor, Vetrinjski dvor in Melje. Na mestnem območju sta bili še okrajni gosposki Radvanje in Pohorski dvor (Hompoš). Najvišje upravno oblastvo s sedežem v Mariboru je bil okrožni urad za mariborsko okrožje, ki je bil vmesna instanca med okrajnimi gosposkami in gubernijem v Gradcu. Mariborsko okrožje je eno od obeh, na kateri je bila takrat razdeljena slovenska Štajerska (drugo je celjsko), z graškim okrožjem je mejilo že na ozemlju dananšnje Avstrije. Od 1833 je bil Maribor tudi sedež kameralnega okraja (finančnega oblastva) za celjsko in mariborsko okrožje in poštne inšpektorata. Po jožefin-

skih reformah ima Maribor tudi stalno vojaško posadko, od 1817 dalje je tu sedež 47. pehotnega polka, ki dobiva kontingent iz mariborskega in celjskega okrožja in ostane mariborski domači polk vsa dobo stare Avstrije.

MESTNA UPRAVA PO 1848

Po določbi občinskega zakona iz 1849, da predmestja z mestom sestavljajo eno samo občino, so bila v novi mestni občini mestu priključena Graško predmestje (z vasjo Meljem), Koroško predmestje in Magdalensko predmestje, na ostalem mestnem območju, kot ga razumemo tem prispevku, pa so ustanovili 20 krajevnih občin (Bohova, Brestrnica, Dogoš, Dolnje Hoče, Gornje Hoče, Kamnica, Krčevina, Lajtršperk, Limbuš, Miklavž, Pekre, Pivola, Pobrežje, Pohorsko, Radvanje, Razvanje, Rogoza, Rošpoh, Studenci). Obseg mestne občine se nato vse do leta 1941 ni razširil, leta 1866 se je na severni strani njeno območje celo skrčilo, ko sta občini Krčevina in Lajtršperk premaknili svoji meji proti jugu. Na ostalem, tukaj pojmovanem mestnem območju je prišlo leta 1909 do ustanovitve nove krajevnice občine Tezno po ločitvi tega kraja od občine Radvanje. Mesto je najprej še razdeljeno na četrti izpred leta 1848, ko pa se leta 1876 izvede številčenje hiš po ulicah, se mestno območje razdeli na 8 mestnih okrajev, katerih predstojniki, imenovani od občinskega sveta, opravljajo, kot prej četrti mojstri, pomožne posle za mestno upravo. Leta 1899 se razdelitev mesta spremeni,⁷ odtlej je le še pet mestnih okrajev (I. Mesto, II. Graško predmestje, III. Melje, IV. Koroško predmestje, V. Magdalensko predmestje), ki bodo v enakem obsegu obstajali še vsa dobo stare Jugoslavije in bodo njihovi obrisi vidni še pri poznejših delitvah mestnega območja. Občinske uprave so od leta 1849 na novo urejene, mestna občina ima od leta 1866 svoj statut (1871 je dobila drugega, ki velja nato do konca stare Avstrije),⁸ kar pomeni, da je v upravnem pogledu izvzeta izpod okrajnega glavarstva Maribor in da izvaja na mestnem območju v prenesenem področju pooblastila okraja. Je pa mestna občina zastopana v mariborskem okrajnem zastopu, ki deluje od leta 1867. Medtem ko se je sprva (1868) skušala od okrajnega zastopa ločiti, ker da je kot statutarna občina poseben političen okraj, je leta 1900 na vprašanje celjske mestne občine odgovorila, da je »spričo tukajšnjih razmer« proti izstopu statutarne občine iz okrajnih zastopov. S »tukajšnjimi razmerami« je bil mišljen narod-

nostni boj in občina je sodila, da so z njenim sodelovanjem v okrajnem zastopu zavarovane nemške koristi v mariborskem okraju. Osnovne avtonomne pravice mestne občine je izvajal tridesetčlanski občinski svet. Izvoljen je bil od občanov, ki so bili za volitev po premoženjskem cenzu razvrščeni v tri volilne razrede (»telesi«), od katerih je vsak volil deset občinskih svetovalcev tako, da je bila volilna pravica neenaka. Ker so bili premožni občani skoraj izključno Nemci, so ti vladali občini. Branili so volilni red kot varuha razrednih koristi (1914: občinski svet je proti predlogu socialdemokratskih poslancev v deželnem zboru za demokratizacijo občinskega volilnega reda ugotovil, »da bi bilo krivično uvesti popolnoma enako volilno pravico brez ozira na davčni denar«⁹) in kot jamstvo za nemško vlado v mestu (1914: ko postavi slovenski klub v graškem deželnem zboru kot pogoj za svojo podporo predlogu novega občinskega volilnega reda za deželno prestolico Gradec uvedbo proporcionalne volilne pravice v avtonomnih (statutarnih) mestih Štajerske, ugotavlja občinski svet v protestni resoluciji, da je to »atentat na spodnještajersko nemštvo, tako bi bile nemške trdnjave Spodnještajerske brez obrambe izpostavljene slavizaciji, pred katero se jih je doslej v hudem boju ubranilo«¹⁰). Med občani imajo največ ugleda meščani, pred letom 1848 edini nosilci mestne avtonomije, kot prve med občani jih omenja tudi še statut, ki tudi navaja pogoje za pridobitev naslova meščana. Poleg občanskih pravic imajo meščani sedaj ugodnost za oskrbo iz fondov, ki so določeni zanje in za njihove vdove. Mestno predstojništvo (magistrat) se naziva mestni svet, načeluje mu župan, razen njega in njegovega namestnika so v svetu še štirje mestni svetovalci izmed občinskih svetovalcev in predstojnik mestnega urada. Za opravljanje političnoupornave službe je imel mestni svet »potrebno število uradnikov in pomožnega osebja«. Mestna uprava je po letu 1850 zaposlovala vedno več ljudi, zlasti odkar je po statutu opravljala tudi naloge političnega okraja. Leta 1869, ko je imelo mesto 12.828 prebivalcev (5114 v »starem« mestu, 2977 v Graškem predmestju, 476 v Melju, 1753 v Koroškem predmestju in 2508 v Magdalenskem predmestju) je magistrat imel poleg predstojnika urada že 8 uradnikov in slugo, razen tega je k mestni upravi treba šteti še stare mestne službe: gradbenega nadzornika obenem cestarja, stolpnega čuvaja, tri nočne čuvaje (za mesto, za Magdalensko predmestje, za vas Melje), babico, oglednika mesa in

zdravnika za zapornike. V mestni straži pod vodstvom stražmojstra je bilo 11 policajev, od teh so trije imeli dodatne obveznosti: prvi nadzorstvo zopora, drugi je bil poljski čuvaj za Koroško, tretji za Magdalensko predmestje. V vsej mestni upravi je bilo 29 ljudi.¹¹ Trideset let kasneje, ko je imelo mesto 24.601 prebivalca (6886 v »starem« mestu, 4446 v Graškem predmestju, 2102 v Melju, 2929 v Koroškem predmestju, 6896 v Magdalenskem predmestju, razen tega 1343 vojaških oseb) je bilo v mestni upravi zaposlenih 106 ljudi, največ, 55, jih je bilo v mestni policiji, panoge uprave se vse bolj diferencirajo, starih mestnih služb ni več, deloma so potrebe po njih odpadle (nočni čuvaji, poljski čuvaji), deloma so se modernizirale (gradbena služba).¹²

UPRAVNA OBLASTVA S SEDEŽEM V MESTU

Nova upravna instanca v Mariboru je politični okraj, urad se imenuje okrajno glavarstvo, le od leta 1854 do 1868 okrajni urad. Mariborski politični okraj obsega območja sodnih okrajev Maribor, Slovenska Bistrica in Sv. Lenart v Slovenskih goricah. O določenih skupnih zadevah občin v okraju sklepa od leta 1867 okrajni zastop, mariborski je pristojen za območje sodnega okraja Maribor. Mariborsko okrožje kot višja upravna instanca, sedaj z območjem, ki po ukinitvi celjskega okrožja obsega vso slovensko Štajersko z majhnimi izjemami (slovenski kraji v cmureškem in radgonskem sodnem okraju so v graškem okrožju) obstaja še do leta 1868. Ker je bilo po marčni revoluciji sodstvo ločeno od uprave, postane Maribor tudi sedež novega sodišča, do leta 1898 le okrajnega (od leta 1874 do 1898 obstajata dve sodišči, Maribor-levi in Maribor-desni breg), sodni okraj seže precej preko od nas pojmovanega mestnega območja, je pa le del političnega okraja. Medtem ko je bil mariborski sodni okraj sprva v območju okrožnega sodišča v Celju, dobi Maribor leta 1898 okrožno sodišče za sodne okraje Ormož, Sv. Lenart, Ljutomer, Maribor desni in levi breg (do takrat sta ta dva sodna okraja še obstajala), Marenberg (danes Radlje ob Dravi), Gornja Radgona, Ptuj in Slovenska Bistrica.¹³ Z okrožnim sodiščem dobi Maribor tudi državno pravdnštvo, Maribor ima najprej dva, končno štiri notarje, odvetnikov je konec stare Avstrije deset. Od leta 1889 je v Mariboru moška kaznilnica za 800 kaznjencev, prva v stari Avstriji, ki ima tudi mladinski oddelek. Finančni oblastvi v Mariboru sta okrajna finančna direkcija in davčni urad, od katerega se leta 1907 loči carinarnica. V Mariboru so konec

stoletja trije poštni in telegrafski uradi, od teh sta dva erarična, katerih uslužbenci so nameščeni kot državni uradniki. Širi se — tudi po prizadevanju občine, ki stremi za prestižem in hoče priskrbeti nove potrošnike trgovini in obrti v mestu — mariborska garnizija, razen poveljstva nabornega okraja pehotnega polka št. 47, dobi po letu 1868 v mestu sedež poveljstvo nabornega okraja 26. domobranskega polka. Najprej, od leta 1853 do 1869 in potem zopet od leta 1894 do konca staroavstrijske dobe je v Mariboru kadetnica (imenovana nazadnje višja vojaška realka). Enotam 47. pehotnega polka (1 bataljon) se pridružijo v garniziji enote drugih polkov tj. 26. domobranskega (2 bataljona), 5. dragonskega (nadomestni kader), končno še 3. polka poljskih havbic, ki se nastanijo v novih vojašnicah, zgrajenih po letu 1850: kadetnici, domobranski vojašnici, konjeniški vojašnici in topniški vojašnici. Garnizija obsega še živilski magacin in vojno bolnišnico. Vse upravne instance se nastanijo v zgradbah zunaj starega (do leta 1848) mestnega območja ali se vanje preselijo iz zgradb v starem mestu. Politična in sodna oblastva se selijo na prostor med starim mestom in glavnim kolidvorom v bivše Graško predmestje, vojašnice pa se zgradijo pretežno na desnem bregu Drave (kadetnica, konjeniška vojašnica, pehotna vojašnica, topniška vojašnica), a domobranska zopet vzhodno od starega mesta, v Melju. Zahodno od starega mesta, v bivšem Koroškem predmestju, ni nobene upravne stavbe in se zato čutijo tamkajšnji hišni lastniki oškodovane.

Kot upravno središče je Maribor na enakem nivoju kot Celje in nima bistveno več uradništva, ima pa konec staroavstrijske dobe največjo garnizijo na slovenskem Štajerskem. Ker razen za občino niso na voljo potrebni viri, ni mogoče navesti deleža uradniškega sloja med mestnim prebivalstvom. Uradništvo in oficirski zbor krepita v Mariboru nemški element. Nemška občina pozorno spremlja politiko države pri zasedanju uradniških mest in protestira ob nastavitvah slovenskih uradnikov, ker sodi, da se s tem ogroža nemštvo mesta. V svojem področju občina utrjuje nemški videz mesta, ko dovoljuje edino nemške napise na javnih mestih in na lokalih, na magistratu vsaj od leta 1909 s strankami samo nemško uradujejo. V državnih uradih je poleg nemškega v rabi tudi slovensko uradovanje in je npr. iz sodnih registratur mogoče ugotoviti, da se pri poslovanju s strankami iz podeželskega dela sodnega okraja Maribor raba slovenščine vse

bolj uveljavlja. V uradovanju državnih oblastev za mariborsko mestno območje prevladuje nemščina.

Za gospodarski razvoj Maribora v 19. stoletju je gotovo osnovna prelomnica revolucija leta 1848, ko se z odpravo fevdalizma izvede zemljiška odveza in razglasi obrtna svoboda, so pa opazna znamenja novega že pred marčno revolucijo, taka so pomnožitev obrtnih obratov, povečanje trgovine in prometa skozi mesto, nastanek prvih fabrik, gradnja železnice, ki steče skozi Maribor (točneje njegovo Graško predmestje) leta 1846.

GOSPODARSTVO PRED LETOM 1848

Največji del Maribora z izjemo mesta in predmestij je konec 18. in v začetku 19. stoletja agrarna pokrajina. Prevladuje podložna kmečka posest; graščine Maribor, Viltuš, Rački dvor, Melje, Vetrinjski dvor, Radvanje in Pohorski dvor obdelujejo le malo zemlje v lastni režiji. Mariborski meščani hasnujejo kot srenja kmetijske površine v predmestjih, to so pašniki in njive, tudi nekaj gozda. Pomembnejša kmetijska panoga, ki daje tudi tržne viške, je vinogradništvo. Mariborski meščan in prebivalec predmestja pa sta zlasti kot vinogradnika povezana s kmetijstvom, praviloma so meščani (lastniki meščanskih hiš) tudi lastniki vinogradov, mnogi imajo svoje vinotoče, nekateri so vinski trgovci, velike kleti imajo tudi omenjene graščine. Iz Maribora se trguje z vini predvsem na Kranjsko, Koroško in Zgornještajersko, vinska trgovina ima v izvozni trgovini Maribora glavni delež. Razen vina so mariborski trgovci prodajali na daleč, predvsem proti Kranjski in Trstu, še žito, strojila, železo, usnje in steklo. V glavnem so pa Mariborčani obrtniki; konec 18. stoletja ima 131 od 206 lastnikov mariborskih meščanskih hiš obrtne pravice,¹⁴ razen tega so v mestu še obrtniki, ki niso hišni lastniki. Tradicionalna mariborska obrt je usnjarstvo, konec 18. stoletja je 8 usnjarskih obrtnih pravic, prav toliko kot pekovskih ali mesarskih, v Maribor se dovažajo za obdelavo surove kože tudi iz Kranjske in Istre, kamor se nato izvažajo usnje. Je pa takrat zabeležena le 1 mlinarska obrt,¹⁵ še ta ne v samem mestu, temveč v Koroškem predmestju. Kot velik manufakturni obrat se nastani leta 1784 v Mariboru vojaška oblačilnica (monturna komisija), ki ostane v mestu do leta 1809, ko se v zvezi s francoskimi vojnami preseli v Gradec. V letih 1809—1813, ko obstajajo Ilirske province in je cesto proti Trstu presekala državna meja, nastanejo težave za mariborske trgovce in

obrtnike, ki so bili navezani na trgovino proti Kranjski in Trstu, ta je v tem času skoraj prenehala. Dobi pa Maribor prav zaradi teh razmer leta 1810 svoji prvi fabriki, obe za rozoljo, ustanovila sta jih prišla iz tedaj francoskega Trsta Franc Gasteiger in Martin Greger. Po koncu francoskih vojn Maribor v gospodarskem oziru zopet napreduje. Narašča zlasti tudi promet po obeh glavnih prometnih žilah, od katerih ima Maribor, kjer se križata, korist. To sta Tržaška »glavna komercialna in poštna cesta«, od katere se odcepi cesta proti Ptuj, Hrvatski in Ogrski, in Drava.¹⁶ Porajajo se načrti in predlogi za izboljšanje obeh komunikacij, med drugim za napravo sodobnega visečega mostu čez Dravo pri Mariboru (1837) in za regulacijo Drave kot glavne koroške izvozne poti. Tradicionalne mariborske gospodarske panoge zaznamujejo absoluten porast, kar se pozna tudi na videzu mesta. Prvi zgodovinar Maribora Puff ugotavlja leta 1847, da se v mestu, ki je bilo pred 50 leti na pogled še podeželsko, toliko gradi, da se zdi marsikomu pretirano, da je gradbena konjunktura v dvajsetih letih pomnožila število opekarn v mariborski okolici od 6 na 24.¹⁷

V istem času so se po Puffu kapacitete kleti okoli Maribora pomnožile za najmanj 280.000 hl, v dobrih letih se je v Mariboru žgalo do 8480 hl slivovke. V mestu, ki ima 250 hišnih števil, je takrat med hišnimi posestniki 20 trgovcev; trgovine dajejo svoj pečat Gosposki ulici. So pa v mestu še trije trgovci, sedem branjevcev in en starinar, ki niso hišni posestniki. Nekaj trgovin je tudi v predmestjih, v Graškem, ki takrat najbolj napreduje, so en trgovec, en starinar in trije branjevci, v Magdalenskem predmestju je en trgovec, v Koroškem predmestju trgovin ni. Obrtnikov, hišnih posestnikov, je v mestu 136, obrtnikov, ki nimajo hiš, 84. Gostilničarjev je največ (26), nato usnjarjev (9). V treh predmestjih je 93 obrtnikov, največ je zopet gostilničarjev, kar 30, v predmestjih so trije usnjarji, dva v Graškem predmestju, na Dravi je devet mlinarjev, pet v Koroškem, štirje v Graškem predmestju, v Melju ima svoj mlin tamkajšnja graščina. Obrtniki so vse do uveljavitve obrtnega reda iz leta 1859 združeni v cehih, v Mariboru jih Puff navaja 16. To so čevljarški, jermenarski, ključavničarski, kolarski, kovaški, krojaški, krznarski, lončarski, mesarski, mizarski, mlinarski, pekovski, sodarski, tesarski in usnjarški ceh. Ne razvije pa se v tem času še nobena mariborskih obrti na stopnjo tovarne. Od obeh prvih tovarniških obratov v mestu,

fabrik rozolja, ena ok. 1820 preneha, se pa zato uredi nova v Koroškem predmestju (1825, Jakob Felber). V povezavi s koroškim svinčarstvom se uredi leta 1821 ob Dravi v Graškem predmestju tovarna svinčenega glaja, ki pa obratuje le dobro desetletje. Leta 1833 dobi Maribor tovarno vinskega kamna, ki prav tako nima dolgega življenja (do ok. 1850), večjo bodočnost pa imata tovarni kav-nih nadomestkov, starejša Gerdesova (1841) ima sedež v starem mestu, mlajša Gereckejeva (1848) pa v Melju na prspektivni lokaciji blizu prometne novosti — železniškega kolodvora. Prvi parni stroj v Mariboru postavi leta 1845 v svojem novem mlinu v Melju Friderik Kirchner, obratuje pa prvi mariborski parni mlin le kratek čas, največ do leta 1853. Z eno izjemo (tovarnar rozolja Felber) so vsi ti prvi mariborski tovarnarji priseljenci. Velik pomen za nadaljnji razvoj mesta in gospodarskega življenja v njem pa ima nova prometna povezava v tradicionalni smeri od Dunaja proti Trstu — železnica. Prvi vlak steče skozi mesto leta 1846, v smeri proti prvemu mariborskemu železniškemu kolodvoru v Graškem predmestju (sedanji glavni kolodvor) se sedaj mesto hitro širi, bližina kolodvora postane bolj privlačna za gospodarske obrate kot bližina dravskega pristana, ob sedanji Partizanski cesti zrastejo nove trgovine, obrtne delavnice in gostišča.

GOSPODARSTVO MARIBORA PO LETU 1848

V podeželskem okolišu sedanjega mesta pomeni prelomnico zemljiška odveza — kmetje niso več podložniki. Vnovčevati morajo svoje pridelke na bližnjem mariborskem trgu,¹⁸ v mestu morejo okoličani najti zaslužek v obrti trgovini in kot delavci v gradbeništvu in v tovarnah; zaradi širjenja mesta se zlasti na desnem dravskem bregu v smeri Studencev, Radvanja in Pobrežja pa tudi na levem v Melju opuščajo kmetije. Bivša gospostva so sedaj le še veliki kmetijski obrati, od teh se meljska graščina v 80. letih po gospodarskem polomu sicer podjetnega lastnika Alojza pl. Kriehuberja mlajšega razdeli in kot veleposestvo izgine. Vinogradništvo ostane glavni vir dohodka za večino teh veleposestev, glavni vinogradniški območji sta Pekrske gorice, gorice na desnem bregu Drave pod Pohorjem, kjer so razen starih cerkvenih in plemiških po letu 1850 tudi meščanski veleposestniki in na levem dravskem bregu gorice v Brestrnici, Rošpohu, Kamnici ter Krčevini, ki spadajo v kozjaško in slovenjgoriško vinogradniško območje, glavna posestnika sta tu šentpavelski in admontski sa-

mostan ter nekaj plemičev in meščanov iz Maribora. Tu dobi svoj sedež in površine leta 1872 odprta deželna sadjarska in vinarska šola. Gospodarjenje v nižinski graščini Rogoza, ki je konec stoletja že last mariborskih industrialcev Scherbaumov, pa je usmerjeno v t. i. švicarijo (mlekárstvo) in v povrtnine. Trgovina z vinom je prva izvozna trgovina. Največje vinske trgovine se vrstijo od današnjega Trga svobode (št. 3, Kriehuber, kasneje Pugel et Rossmann) po današnji Partizanski cesti do Glavnega kolodvora št. 34 Kočevar, št. 36 Hausmaninger, št. 45 Pfrimer), ena je v Bezovju v občini Krčevina (Badl, ppznejše Voller & Eder) ena v Košakih (Pessl). Število trgovskih obrti v tej dobi zelo naraste: če jih je leta 1855 (ko še ne velja novi liberalni obrtni red iz l. 1859) 33, jih je leta 1884 254 in leta 1912 337, del te pomnožitve gre v prvi dobi na račun obrtne svobode, bistvenejša momenta pa sta specializacija trgovin in zlasti širjenje kroga kupcev zaradi absolutnega porasta prebivalstva Maribora, pri čemer narašča delež tistih, ki morajo vse potrebno kupovati, vedno več kupcev prihaja v mesto tudi iz okolice. Trgovski lokali so še osredotočeni na starih mestih, zlasti v Gosposki ulici in v današnji Slovenski ulici ter na današnji Partizanski cesti do kolodvora, nato še v drugih ulicah starega mestnega jedra (npr. v današnji Jurčičevi ulici in na Glavnem trgu). Precej teh trgovin je tako velikih, da jih vpišejo v trgovski register pri okrožnem kot gospodarskem sodišču. Teh vpisov je bilo od leta 1863 do konca leta 1918 vsaj 225,¹⁹ od tega 38 za trgovine v lasti družb in eden za združno trgovino. Na splošno imajo trgovine krajšo življenjsko dobo kot tovarne, je pa razen že navedenih vinskih veletrgovin treba omeniti nekaj starih firm trgovin z mešanim blagom (Pachner, Kokoschinegg, manufakturnih trgovin (Reichenberg, Starkel, Pirchan) in mlajših specializiranih trgovin, ki prispevajo k trgovski podobi Maribora konec staroavstrijske dobe (Abt — z deželnimi pridelki in perutnino, Wesiak — s pohištvo, Rosner — z manufakturo, Straschill et Felber — z lesom, Rosenberg — z usnjem, Matheis, Suppanz, Korrtschan et Co — eksportna družba trgovcev iz slovenske Štajerske in Hrvatske, ki izvažajo predvsem jajca in ima podružnici v Mannheimu in Saarbrückenu v Nemčiji). Nov dejavnik so tudi sicer maloštevilne slovenske trgovine (Kočevar — z vinom, Berdajs — z mešanim blagom, Šoštarčič — z manufakturo, mariborska podružnica ormoškega trgovca Šepca, za stare Avstrije še neprotokolirana pa-

pirnica organizatorja slovenskega trgovstva v Mariboru Vilka Weixla).

Velik del uvozne in izvozne trgovine Maribora se je odvijal s Koroško in to predvsem po Dravi, na splavih in šajkah. Potem ko je skozi Maribor stekla železnica proti Trstu, je pomen Maribora kot izhodišča za izvozno trgovino še porasel, zato se že pred letom 1848 in zlasti v 50. letih iz Celovca zahteva temeljita regulacija Drave, da bi bila reka čim dalj časa v letu plovna ali pa gradnja železnice v dravski smeri, ki bi se v Mariboru priključila na progo Dunaj—Trst. Leta 1863 je koroška železnica odprta, s tem je postal Maribor železniško križišče, obenem pa je dobil z delavnicami Južne železnice na Studencih svoj prvi veliki industrijski obrat.

Število obrtnih pravic narašča v tem obdobju, značilno pa je, da ne v enaki meri kot trgovska obrt. Leta 1855 je 513 obrtnih pravic, leta 1884 599 in leta 1912 687. Ta počasnejša rast v primeri s trgovino ne gre na rovaš izumrlih obrti: tkalci v Mariboru tudi od druge polovice 18. stol. do leta 1848 niso bili številni (leta 1778 na območju starega mesta 3, leta 1838 na istem območju 2, leta 1847 v mestu in predmestjih 4). Obrti v ožjem pomenu besede je bilo v primeri s trgovinskimi mnogo že pred letom 1848 in porast po tem letu ni tako izrazit. Nekatere stare panoge se ne množijo več (barvarji, brusarji, drobarji, glavnikaarji, kotlarji, krznarji, kovači, lončarji in pečarji, mlinarji, milarji, rokavičarji, sedlarji in jermenarji, usnarji, vrvarji), število uslužnostnih obrti in obrti živilske stroke sprva hitro narašča, nato se večinoma ustali, oz. rahlo upada (gostilniarskih obrti je bilo leta 1846 50, leta 1884 111, leta 1899 74 in leta 1912 70; čevljarških obrti leta 1846 14, leta 1884 95, leta 1899 79, leta 1912 88; krojaških obrti leta 1846 11, leta 1884 49, leta 1899 40, leta 1912 55; mesarskih obrti leta 1847 8, leta 1884 35, leta 1899 40, leta 1912 38; mizararskih obrti leta 1846 7, leta 1848 28, leta 1899 28, leta 1912 39; pekovskih obrti leta 1847 8, leta 1884 17, leta 1899 19, leta 1912 21). V zvezi s tehničnim napredkom se pojavijo nove obrti (fotografi so leta 1884 3, leta 1899 4, leta 1912 jih je 9; tapetniki leta 1884 3, leta 1899 4, leta 1912 9; mehaniki leta 1899 6, leta 1912 7; optiki leta 1899 2, leta 1912 3; instalaterji leta 1912 5). V nekaterih obrtih prerasejo delavnice v tovarne. Obrtno združenstvo predstavlja na začetku 20. stoletja Produktivna zadruga mizararskih mojstrov. Združenja obrtnikov — zadruge, je predvidel tudi obrtni red iz leta 1859,

smejo se sicer še naprej imenovati s starim imenom cehi, ne morejo pa več omejevati izvajanja obrti. Maribor dobi po uvedbi obrtnega reda 12 takih zadrug po strokah (zadruga pleskarjev, slikarjev, lakircev in pozlatarjev, z. aprovizacijskih obrti, z. pekov, z. gradbenih obrti, z. fijakerjev in prevoznikov, z. mesarjev in prekaževalcev, z. frizerjev in brivcev, z. gostilničarjev, z. branjevcev, z. moških in ženskih krojačev, z. modistk, roka- vičarjev, dežnikarjev in izdelovalcev odej, z. kovinskih delavcev, z. čevljarjev, z. mizarjev, strugarjev in izdelovalcev orgel). Tovarno je po letu 1848 vedno več, vendar Maribor do leta 1918 ne dobi značaj industrijskega mesta. Tovarne, nastale pred letom 1848, sčasoma propadejo, najprej parni mlin (do leta 1853), nato leta 1873 edina po letu 1848 še obratujoča tovarna rozolja, od obeh tovarn kavnih nadomestkov propada mlajša Gereckejeva prej (po letu 1875), starejša Gerdeseva se drži do leta 1918. Nove tovarne pa nastajajo tako: staro usnjarsko delavnico ob Dravi preseli v bivšo tovarno svinčenega glaja in nato razširi v tovarno usnja Ignac Staudinger, ki jo zapusti sinovoma Ferdinandu in Frideriku, naslednji lastnik je Anton Badl, končno pa Badlu njegov zet Ignac Halbärth. Prav tako sta ob Dravi nastali iz skromnih delavnic tovarni usnja Stark in Berg, slednji združi leta 1910 v eno podjetje ves kompleks starih obratov v Usnjarski ulici, usnjarnar Alojz Nasko preseli svojo usnjarno iz Usnjarske ulice ob Dravi v tovarno v Melju, ki jo kupi nato Viljem Freund. Iz dveh od treh najstarejših mariborskih pivovarniških obrti sta nastala industrijska obrata — Tappeinerjevo pivovarno v Graškem predmestju (na mestu sedanje Modne hiše) kupi leta 1861 in razvije v industrijski obrat Tomaž Götz, manjša ostaja pivovarna na začetku Koroške ceste, ki jo imajo v lasti Tscheligiji. Dvajset let po propadu prvega mariborskega parnega mlina postavi lastnik pekarnar na Grajskem trgu Karl Scherbaum leta 1872 svoj parni mlin v današnji Svetozarevski ulici (v stavbi so danes stari prostori Mariborske tiskarne), ki obratuje vse do leta 1926. Scherbaum je verjetno najizrazitejša podjetniška osebnost Maribora v 19. stoletju, postavi parni mlin tudi v Bistrici pri Limbušu, kupi več veleposestev v okolici mesta, med drugim t.i. Brandhof pri kadetnici. Drugi parni mlin zgradi leta 1876 v Melju onstran železniškega kolodvora (na mestu sedanjega TOZD Pekatin Intesa) lastnik meljske graščine Alojz pl. Kriehuber mlajši, ki pa zaide v težave in leta 1883 pridobi ta mlin Ludvik

Franz, lastnik parnega mlina v Lipnici. Končno postavita Jožef Rosenberg in Ivan Špes manjša parna mlina v Magdalenskem predmestju. V pomembno tovarno razvije v 60. letih 19. stol. svojo čevljarstvo obrt Anton Kleinschuster, sklene nato družbeno pogodbo z lastnikoma največje mariborske usnjarne Staudingerjema, leta 1873 se družba še razširi pod imenom Mariborska tovarna usnja in čevljarstvih izdelkov d. d. (Marburger Leder- und Schuhwaaren- Fabriks- Actien-Gesellschaft), istega leta pa ob znanem dunajskem borznem polomu družba bankrotira, Kleinschuster odide na Dunaj, kjer ustanovi novo tovarno, Staudingerjevo tovarno usnja pa kupi v družbi z Jožefom Kodello Anton Badl. Staro milarsko obrt, ki je imela svoj sedež na Slomškovem trgu, prestavi Karl Bros v tovarno, zgrajeno v Melju, to je začetek tovarne Zlatorog. Mesar Herman Wögerer, ki ima svojo obrt v današnji Slovenski ulici, odpre leta 1913 ob današnji Šentiljski cesti tovarno klobas, predhodnico sedanje Tovarne mesnih izdelkov Košaki. Od opekarn je največja najmlajša, ki jo leta 1903 odpre v Košakih mestni gradbenik Franc Derwuschek (danes opekarna Košaki), velike so še opekarna v Kamnici, ki jo ima v posesti na začetku 20. stol. gradbenik Tschernitschek in opekarna v Melju (za današnjim carinskim kolodvorom), ki jo leta 1910 imajo v lasti kot družabniki pečar Heričko in gradbenika Kiffmann in Nassimbeni. Iz skromnih začetkov v današnji Slomškovi ulici razvije z Dunaja priseljeni Franc Swaty neveliko, a kmalu renomirano tovarno umetnih brusov, ki jo prestavi na Tržaško cesto. V lesni industriji je treba omeniti v 60. do začetka 80. let Lacherjevo tovarno pohištva v Slovenski ulici (hiša št. 38), konec staroavstrijske dobe jo predstavljajo v Mariboru trije obrati, od teh ima že daljšo tradicijo Beranekova tovarna v današnji Prežihovi ulici (ustanovljena od Jožefa Riessa, prej mizarja v delavnicah Južne železnice), mlajši sta mizarska tovarna Potočnik v Vinarski ulici in parna žaga konec Meljske ceste, last nabrežinskih lesnih trgovcev Zaharije in Pertota. V Mariboru se od 70. let razvijejo nekatera gradbena podjetja, ki zaposlujejo v sezoni tudi po več sto delavcev. Taka so npr. Kiffmann na Meljski cesti, Nassimbeni v današnji Prežihovi ulici. Derwuschek v današnji Cankarjevi ulici, Misera v današnji Krekovi ulici, Glaser v današnji Trdinovi ulici, Špes na Betnavski cesti. Daleč največji industrijski obrat pa zraste na jugozahodu Maribora v študentski občini, ko zgradi tam v letih 1860—1863

Južna železnica svoje osrednje delavnice na odseku med Trstom in Dunajem. V delavnicah je vedno zaposleno nad tisoč delavcev, to je več kot v vseh tovarnah v mestu skupaj. Studenci in del Magdalenskega predmestja, kjer zgradi družba za delavce veliko stanovanjsko kolonijo, dobe od vsega območja bodočega večjega Maribora najprej industrijsko obeležje. Zunaj takratne mestne meje nastane razen že navedenih opekarn in Wögererjeve tovarne začetek 20. stoletja še nekaj tovarn: na desnem bregu je v občini Tezno kot prvi večji obrat danes tako izrazito industrijskega dela Maribora nastala delavnica za železne konstrukcije, potrebne pri gradnji falske elektrarne, predhodnica današnje Metalne. V Hočah je leta 1906 ustanovil Guido Rütgers podjetje za impregnacijo lesa, že prej pa Jožef Pfeifer delavnico, ki se je do leta 1908 razvila v manjšo tovarno kmetijskih strojev. V Pekrah je imel parni mlin veleposestnik Reiser. Na levem bregu postavi leta 1911 Hans Marx ob današnji Šentiljski cesti parni mlin. Potrebam razvijajočega se mesta služijo obrati tovarniškega značaja kot plinarna, postavljena pri železniškem nasipu v Melju (začela je obratovati leta 1870, kot last Julija Graffa iz Bavarske, mestna občina jo je prevzela leta 1915), ki zagotavlja od začetka predvsem primerno razsvetljavo, mestni vodovod (odprt leta 1901), klavnica v Melju (odprta leta 1902) in mlekarica na desni strani današnje Partizanske ceste v višini današnje kolodvorske pošte (odprta leta 1907). Kot prvo umetno javno prevozno sredstvo je konec 19. stoletja (1899) pred mestnim svetom na dnevnem redu električni tramvaj. Proga bi povezovala oba kolodvora, takoj pa se odpre vprašanje, odkod dobiti potrebno električno energijo. Uporaba elektrike v mestu ima takrat že tradicijo, saj so prav v Mariboru, v Scherbaumovem mlinu, uredili leta 1883 kot prvi na ozemlju današnje SR Slovenije električno razsvetljavo. Mestna občina pa tej in drugim zasebnim pobudam dolgo ni sledila, med drugim tudi zato, ker je plinarni s pogodbo dala monopol v zadevah javne razsvetljave. Zato se je mesto v primerjavi z drugimi precej manjšimi kraji pozno (leta 1911 odločilo za uvedbo elektrike na podlagi projekta za hidrocentralo na Dravi pri Mariborskem otoku, ki bi jo po pogodbi iz leta 1913 zgradila skupaj z graško občino. Svetovna vojna pa izvedbo tega načrta prepreči in tako se zadnja vojna leta ureja mestno električno inštalacijsko omrežje, ki bo dobilo tok iz falske elektrarne, grajene med vojno od Štajerske družbe za

elektriko (Steiermärkische Elektrizitätsgesellschaft). V narodnostno mešanem Mariboru »se slovenska trgovina in obrtništvo ne moreta povzpeti«. ²⁰ Res so do konca stare Avstrije med obrtniki in trgovci v večini Nemci, tovarnarji skoraj vsi Nemci. Zato so gospodarski krogi med odločilnimi faktorji nemške prevlade v Mariboru in nemškega monopola v občinski upravi. Slovenski Mariborčan in okoličan, ki najde zaslužek v mestu, sta bodisi kot delavca, bodisi kot samostojna obrtnika ali trgovca izpostavljena vplivu nemškega okolja ne le zunaj poklica (urad, šola) ampak tudi odvisna od nemškega kapitala, delavec na delu, pripadnik samostojnega poklica pa v poslovnih stikih.

Od srede 19. stoletja dalje dobi Maribor tudi denarne zavode — od hranilnic do bank. Najprej se ustanovi leta 1861 Mestna hranilnica leta 1872 pa pretežno za opravljanje pravih bančnih poslov Mariborska eskomptna banka. Istega leta je odprla podružnico v Mariboru Štajerska eskomptna banka, ki nato tudi zgradi velika skladišča za glavnim kolodvorom. Vse to so nemške ustanove, ki se po potrebi angažirajo v narodnostnem boju. Mestna hranilnica sklene leta 1888 ob odloku pravosodnega ministrstva, da se naj slovenske zemljiškoknjižne vloge odpravljajo in vpisujejo v slovenskem jeziku, da ne bo dajala posojil na zemljišča v zemljiški knjigi in v deželni deski, pri katerih so slovenski vpisi. Dva kreditna zavoda ustanovijo v Mariboru Slovenci — leta 1882 Posojilnico, ki zgradi leta 1898 Narodni dom, leta 1908 pa Spodnještajersko ljudsko posojilnico. Maribor se zdi dovolj pomemben tudi velikim bankam, da ustanovijo na začetku 20. stoletja tu svoje podružnice: Avstroogrška banka leta 1900, Angloavstrijska banka leta 1910, poudarjeno zastopa interese nemštva podružnica Südmärkine ljudske banke. Kreditni zavodi se ustanovijo tudi v nekaterih manjših krajih na območju poznejšega mesta, Hoče, Studenci in Limbuš imajo vak svojo Hranilnico in posojilnico, v Hočah, Radvanju in Razvanju so nemška Posojilna blagajniška društva (Vorschusskassenverein).

OPOMBE

1. Območje Maribora se upošteva v obsegu, kakor je bilo določeno z republiškim Zakonom o spremembi zakona o območjih okrajev in občin v SR Sloveniji z dne 29. 9. 1964 (U. l. SRS, št. 30-174/64) in ne v obsegu nove posebne družbenopolitične skupnosti mesta Maribor, določenem s Statutom mesta Maribor (Medobčinski Uradni vestnik mesta Maribor itd. št. 11/82) ozi-

roma že preje z Zakonom o določitvi zaokroženega urbanega območja občin Maribor—Pobrežje, Maribor—Rotovž, Maribor—Tabor, in Maribor—Tezno (U. l. SRS, št. 11-585/81). — 2. Pokrajinski arhiv Maribor (v nadaljnjem PAM), fond Mestna občina Maribor (v nadaljnjem MOM), Bürgerbuch der Kreisstadt Marburg, pag. 47: (prevedeno iz nemščine)... »Med meščane morejo biti sprejeti po starem običaju posestniki meščanskih hiš oziroma možje lastnic takih hiš kolikor so jim žene zajamčile solastništvo nad hišo«... — 3. R. G. Puff, Marburg in Steiermark, seine Umgebung, Bewohner und Geschichte. 1. Band Gratz 1847, str. 101. — 4. PAM, fond MOM, sejni zapisnik občinskega sveta 23. 11. 1876. — 5. Dvorni dekret 19. 12. 1785, Wegen Organisation der Magistrate, was die Appellationsgerichte vorzukehren haben. Kropatschek, Sammlung... Joseph's des II., 11. Bd., Wien 1788, str. 654 sl. — 6. PAM, fond MOM, Stadt Kassa Rechnung von der k. k. Landesfürstlichen Kreisstadt Marburg pro Anno militari 1809. — 7. PAM, fond MOM, sejni zapisnik občinskega sveta 29. 11. 1899. — 8. Gemeinde-Statut f. d. Stadt Marburg, Landesgesetz- und Verordnungsblatt f. d. Herzogthum Steiermark VII-8/66; Gemeinde-Ordnung f. d. Stadt Marburg, Landesgesetz- u. Verordnungsblatt... II-2/72. — 9. PAM, fond MOM, sejni zapisnik občinskega sveta 14. 1. 1914. — 10. PAM, fond MOM, zapisnik izredne seje občinskega sveta 28. 1. 1914. — 11. PAM, fond MOM, Mestna računska knjiga za 1869. — 12. PAM, fond MOM, Mestna računska knjiga izdatkov za 1900, pozicije I—V. — 13. Verordnung des Justizministeriums... betreffend die Errichtung des Kreisgerichtes Marburg in Steiermark, Reichsgesetzblatt LXII-152/97. — 14. Podatki iz zemljiške knjige meščanskih hiš, naložene 1778 (PAM, popis št. 1961), v kateri so vpisane tudi obrtne pravice, a le za lastnike hiš. — 15. Podatek iz zemljiške knjige kot v op. 7. Verjetno je bilo takrat še kaj mlinarskih obrti, a ne na meščanskem zemljišču. — 16. Tu gre le za omembo glavnih prometnic in se zato druge ne navajajo, naslednja po pomenu bi bila Erarna Dravska ali Koroška vezna cesta skozi Dravsko dolino ob levem bregu Drave. — 17. Gre za znamenja prosperitete meščanskega gospodarstva po koncu francoskih vojn, kot jih npr. navaja za bližnje pohorske meščanske kraje Slovensko Bistrico, Lovrenc na Pohorju in Vitanje Georg Mally v Das Bachergebirg, Steiermärkische Zeitschrift, Neue Folge, 9. Jhrg., 1848. I., str. 78—136. — 18. Na katerem so kmetje ob tedenskih sejmih vsako soboto prodajali že pred letom 1848

— po Puffu, n. o. m. je bilo tam vedno videti Gorčance iz Slovenskih goric, Dolince iz ormoške okolice in Pohorce. — 19. PAM, fond Okrožno sodišče Maribor, trgovski register. Ker so v register, odprt ob začetku poslovanja sodišča leta 1898, prenesli iz enake evidence pri prej za mariborsko območje pristojnem okrožnem sodišču Celje pač le tvrdke, ki so leta 1898 obstajale, v njem ni najti starejših, da tega leta že opuščeni podjetij. — 20. Slovenski trgovski vestnik, 1. IV, 1907, I. vseslovenski trgovski shod, str. 132 sl.

VIRI IN LITERATURA

Za nekatere podatke v tekstu sem v opombah vire citiral. Za večino podatkov pa bi bilo to v tem sumarnem prikazu neprimerno, ker bi bili citati preštevilni in zato dajem o uporabljenih virih in literaturi le naslednjo splošno informacijo.

Za upravo v dobi pred letom 1848 je prvi del Puffove knjige o Mariboru (R. G. Puff, Marburg in Steiermark, seine Umgebung, Bewohner und Geschichte. 1. Band. Gratz 1847) glavni tiskani vir, prav tako za gospodarstvo do leta 1848, za katero pa so bile pritegnjene tudi mariborske mestne arhivalije. Tudi za prikaz uprave in gospodarstva po letu 1848 v takem povzetku so primerni tiskani viri, kot so deželni in državni uradni listi, šematizmi, adresarji in vodniki (Hof- und Staats- Handbuch der österr. — ungarischen Monarchie, razni letniki; adresarji in vodniki po Mariboru, bibliogr. št. 271—276 Bibliografije o Mariboru, I. snopič, Monografije, Maribor, 1975), razen tega sem, zlasti za gospodarstvo, uporabil gradivo, ki sem ga zbral iz različnih virov za novejšo zgodovino Maribora in ga tu zaradi obsežnosti ne navajam. Od literature prihajajo razen obeh delov že omenjene Puffove knjige v pošteve še A. Mallyja Gassen- und Plätze-Buch der Stadt Marburg a. d. Drau, M. 1906, F. Baša prispevki v Vodniku po Mariboru, Lj. 1932, istega avtorja Mariborske slike, M. 1934, in razprava Maribor v avstrijski ustavni dobi, ČZN NV 3, 1967, str. 184 sl., B. Teplya prispevek v Maribor, Ilustrirani vodnik po mestu in okolici, M. 1955. Prispevka A. Leskovca Gospodarski razvoj Dravske doline in prenos težišča industrije na Maribor, ČZN 50 (NV 15), 1979, str. 341 sl. in Gospodarski razvoj Maribora od 18. stol. dalje v: Krajevni leksikon Slovenije, IV. knj. Podravje in Pomurje, Lj. 1980, str. 178—179.

STARI MARIBOR: MESTO, LJUDJE IN DOGODKI

SERGEJ VRŠER

Stopetintrideset let je preteklo od tistih dob, ko se je fotografska kamera prvič zagledala v Maribor. To je kar častitljiva zgodovina, seveda pa so njena zgodnejša poglavja bolj tipajoči poskusi, bolj senzacija kot veščina in umetnost, kaj šele, da bi bila fotografija dosleden kronist svojega časa.

Pred leti sem s komentiranjem nekaterih starih slovenskih fotografij spodbudil uredništvo Kronike k rubriki Iz starih fotografskih albumov. Rubrika se je v programu Kronike dobro zasidrala in ima zlasti s prispevki kolega mag. Mirka Kambiča zagotovljenega mnogo dokumentarnega gradiva. Pomembno pa se mi zdi, da Kronika starih posnetkov ne priobčuje samo z vidika razvoja fotografije, marveč se z njimi odpirajo tudi zanimivi kulturnozgodovinski in etnološki razgledi.

Prav za takšen kulturnozgodovinski sprehod skozi čas smo se leta 1976 odločili v mariborskem muzeju, ko smo pripravili razstavo Maribor in njegovi ljudje v starih fotografijah, ki je z okoli 500 posnetki popeljala gledalca od marčne do naše revolucije. Prek 200 od teh fotografij smo zbrali v katalog — album o starem Mariboru, po katerem ljudje še danes radi segajo. Seveda na tej razstavi še daleč nismo predstavili vsega, kar so v preteklosti ujeli na plošče mariborski fotografi. Številni mariborski posnetki niso bili še nikoli objavljeni, za mnoge druge niti še ne vemo, a jih prav prizadevno iščemo.

V naslednjem nekaj mariborskih fotografij, ki so nemara manj znane, vendar pa so za krajevno zgodovino po svoje dovolj zgovorne.

Stari dravski most je bil za Maribor od nekdaj življenjsko pomembna komunikacija, vedno znova pa je tudi pritegoval zanimanje fotografov. Ne morda zato, ker bi bila njegova okoli 116 m dolga lesena konstrukcija nekaj posebnega, pač pa, ker se je nanj stekalo življenje z obeh dravskih bregov in se je na njem zmeraj nekaj dogajalo. Konji, vpreženi v naložene vozove, so težko sopli po uličicah, ki sta vodili k mostu, predvsem pa so se tam srečavali ljudje, tisti z desnega brega, ki jih je pot vodila v mesto, in »pravi« meščani, namenjeni v magdalensko predmestje, Studence in še kam. Na svoj način je oba bregova povezovalo vojaštvo, ki je imelo kasarne v predmestjih. Skorajda ni posnetka mostu, na katerem ne bi zasledili vojaka-kurirja s torbo, častnika na konju ali kolesu in

seveda vojaške vprege, ki so bile, tako se zdi, kar stalno na poti. Most pa je vse bolj postal »ozko grlo« naraščajočega prometa in kratko pred prvo vojno se je slednjič moral umakniti novemu železnemu mostu.

Na posnetku iz leta 1899 je videti most v vsej dolžini. Fotografija pa je pravzaprav zamikala zaledenela Drava, ker je bil to za Maribor precej nenavaden dogodek. Vrvež na mostu nam kaže druga fotografija, narejena na desnem bregu Drave. Sprehajalke s sončniki so se morale umakniti čredi krav, ki jih ženejo v mesto. Nasploh se zdi, da promet na mostu ni bil kaj prida urejen. In še tretji posnetek mostu, znan tudi kot razglednica. V ozadju se nam odpira pogled na Pristan, kjer je k bregu privezanih nekaj splavov, ljudje na mostu hitijo po opravkih. Najbrž pa tudi ni nezanimivo, da s plotu javnega lokusa »sub divo« lepaki spodbudno vabijo k volitvam...

Tudi fotografa Henrika Krapka je nekajkrat pritegnil pogled na veduto ob Dravi. Tako je posnel tudi usnjarne, ki so se raztezale od starega mostu domala do obzidnega Vodnega stolpa. To so bile stare indu-

1. Stari Maribor — Drava pozimi, leta 1899; 2. Stari Maribor — dravski most, začetek 20. stoletja; 3. Stari Maribor — dravski most, začetek 20. stoletja; 4. Stari Maribor — Usnjarska ulica ob Dravi, konec 19. stoletja; 5. Stari Maribor — pogled na mesto iz balona, leta 1912; 6. Stari Maribor — pogled na mesto s piramide, začetek 20. stoletja; 7. Stari Maribor — ulični vogal s plakati, začetek 20. stoletja; 8. Stari Maribor — meščanska družba, v prvi vrsti na levi domnevno Josip Jurčič, šestdeseta ali zgodnja sedemdeseta leta 19. stoletja; 9. Stari Maribor — meščansko stanovanje, konec 19. stoletja; 10. Stari Maribor — služinčad graščine Fala pri Mariboru, konec 19. stoletja; 11. Stari Maribor — Mariborčana, konec 19. stoletja; 12. Stari Maribor — lovška družba, začetek 20. stoletja; 13. Stari Maribor — kolesarji, leta 1883; 14. Stari Maribor — izlet z avtomobilom, leta 1912; 15. Stari Maribor — mariborski sokoli, leta 1907; 16. Stari Maribor — na praznik zedinjenja, leta 1918; 17. Stari Maribor — jutro na dravskem mostu, trideseta leta 20. stoletja; 18. Stari Maribor — jutro ob Dravi, trideseta leta 20. stoletja; 19. Stari Maribor — Maribor z meljskega hriba, trideseta leta 20. stoletja; 20. Stari Maribor — Mariborski otok, trideseta leta 20. stoletja; 21. Stari Maribor — Mariborski otok, trideseta leta 20. stoletja; 22. Stari Maribor — drsališče Pri treh ribnikih, trideseta leta 20. stoletja; 23. Stari Maribor — motorne dirke na Tez-nem, leta 1932; 24. Stari Maribor — po prometni nesreči na dravskem mostu, leta 1928; 25. Stari Maribor — družina mehanika Gustinčiča, trideseta leta 20. stoletja; 26. Stari Maribor — k birmi, trideseta leta 20. stoletja; 27. Stari Maribor — splavarji na Lentu, okoli leta 1939; 28. Stari Maribor — gasilska slovesnost, trideseta leta 20. stoletja; 29. slovesnost ob prevzemu nove polkove zastave, leta 1930; 30. Stari Maribor — rezervisti pod orožjem, leta 1940; 31. Stari Maribor — maršal Tito v Mariboru, leta 1945.

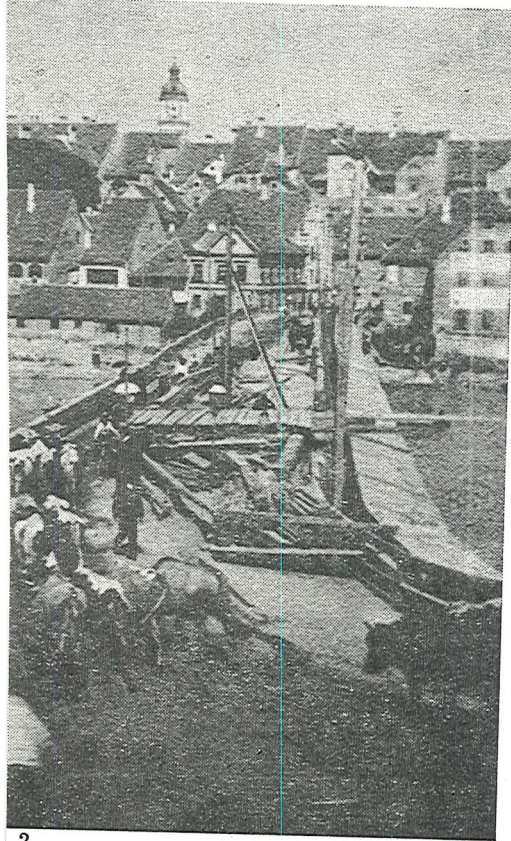
Fotografije so iz fotoarhiva Pokrajinskega muzeja v Mariboru

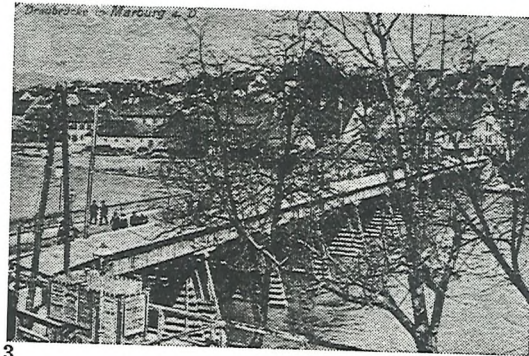
1

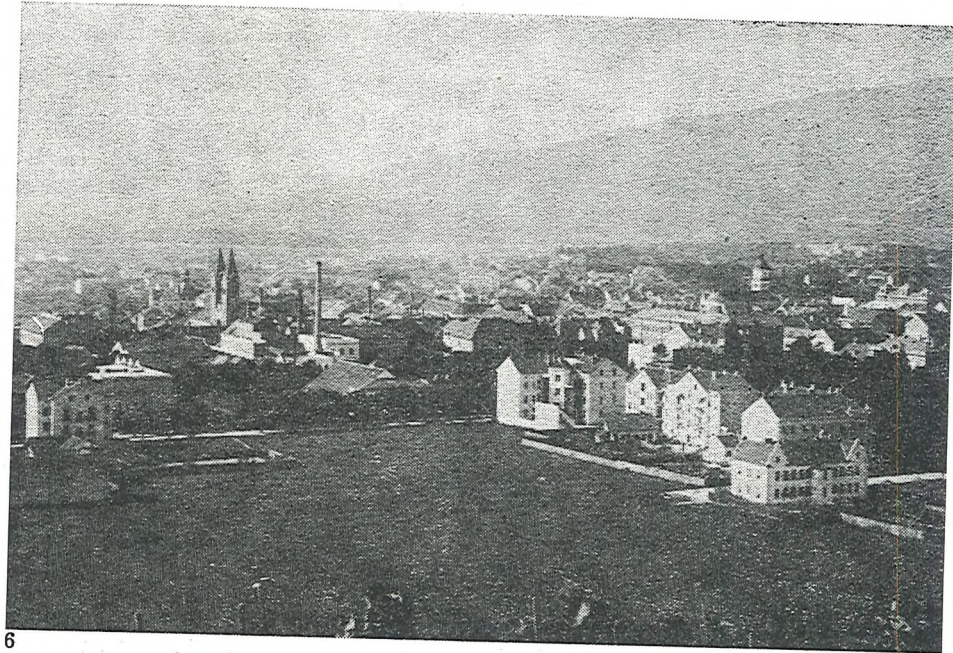
5

2

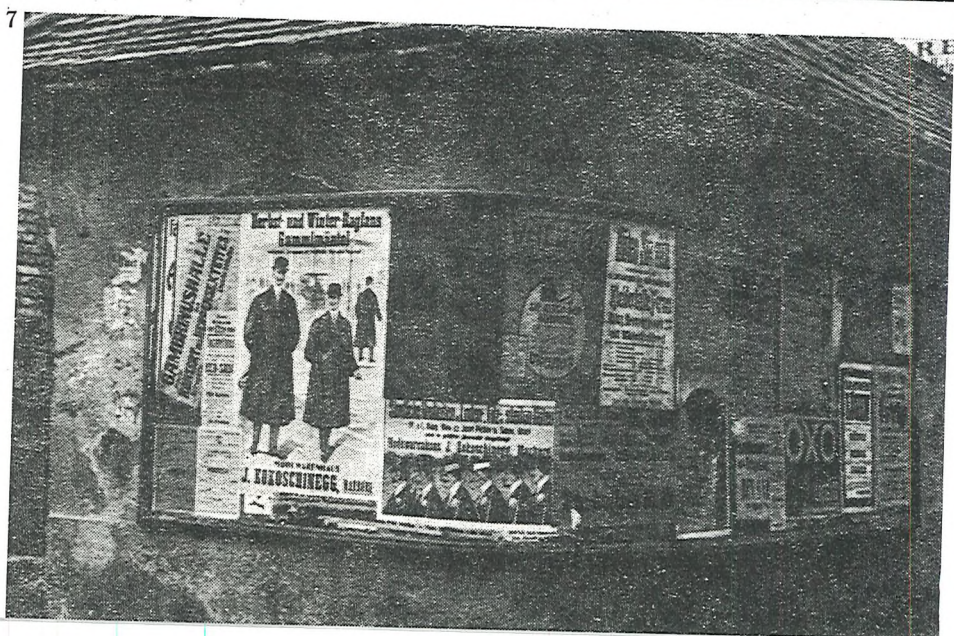
3

6

4

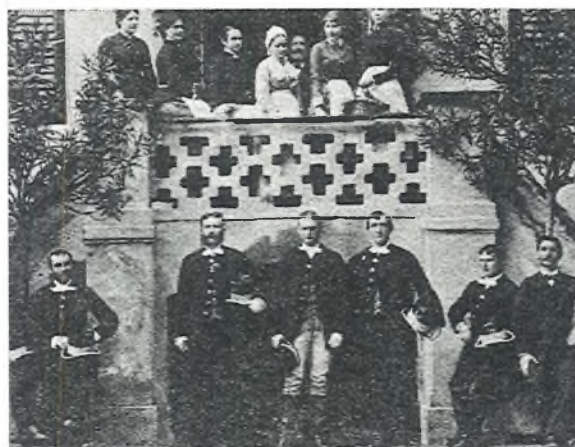
7

8

9

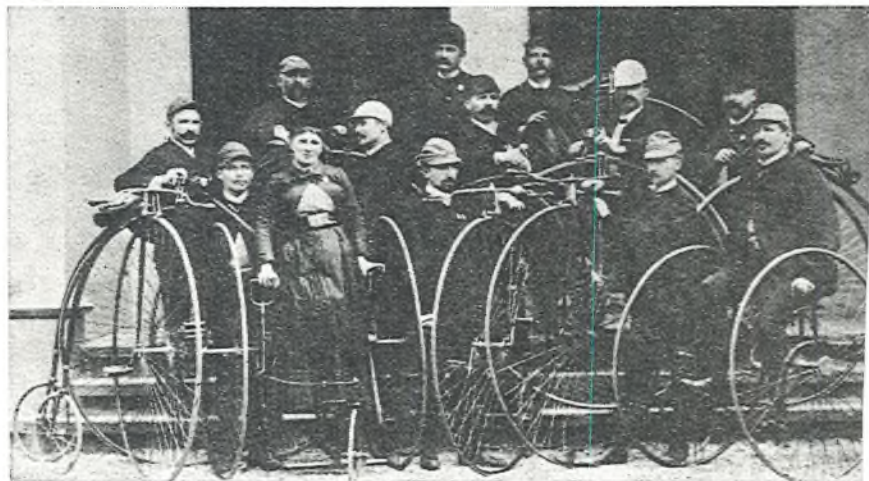

10

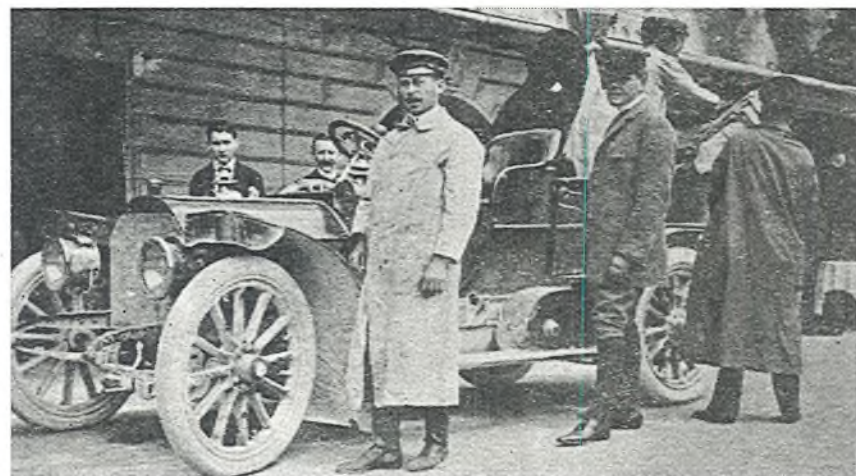
11

12

13

14

15 Telovadci „Mariborskega SOKOLA“
pri prvem javnem nastopu dne
9. rožnika 1907.

*Pozdrav vsem znancem
Kaj pa graški Sokol? -
oči slabit o njem!!*

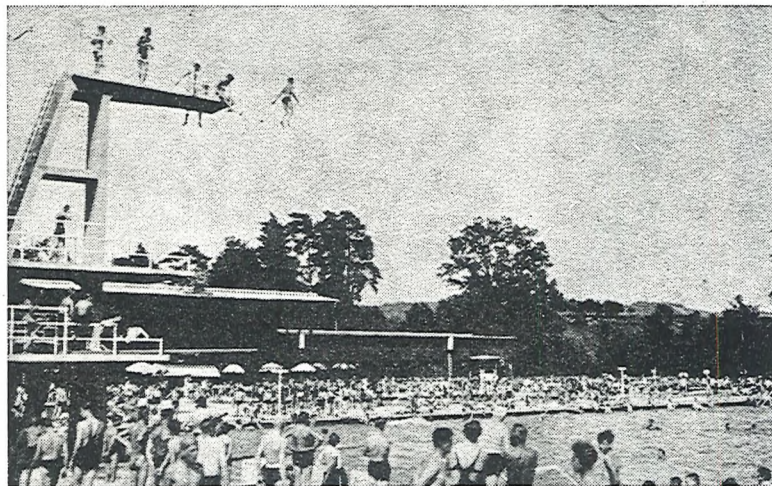
16

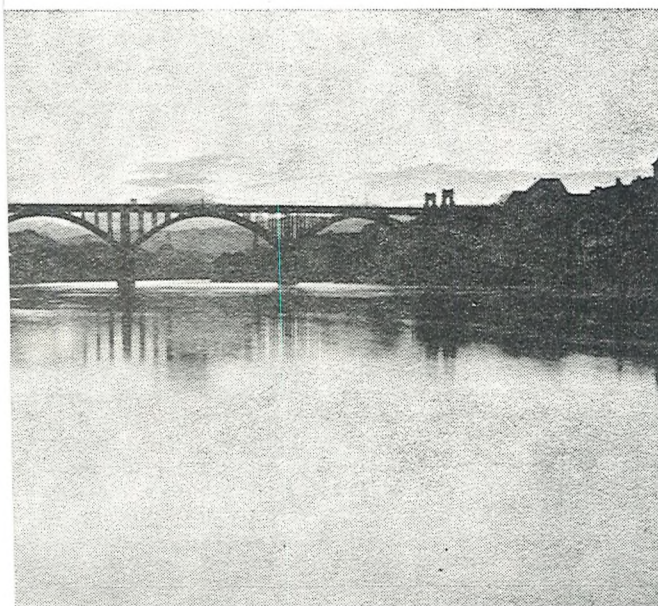
20

17

21

18

22

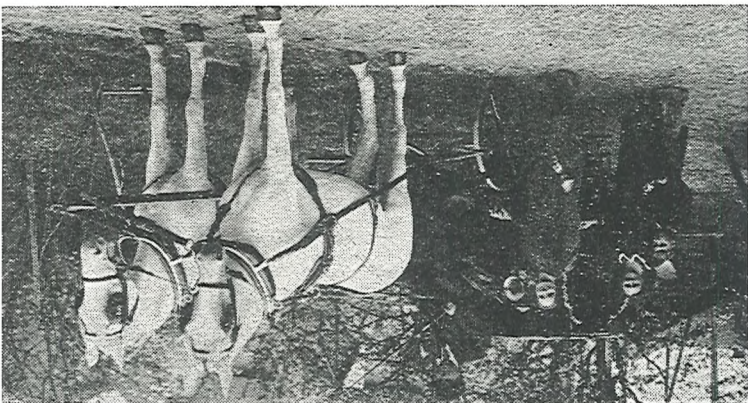
19

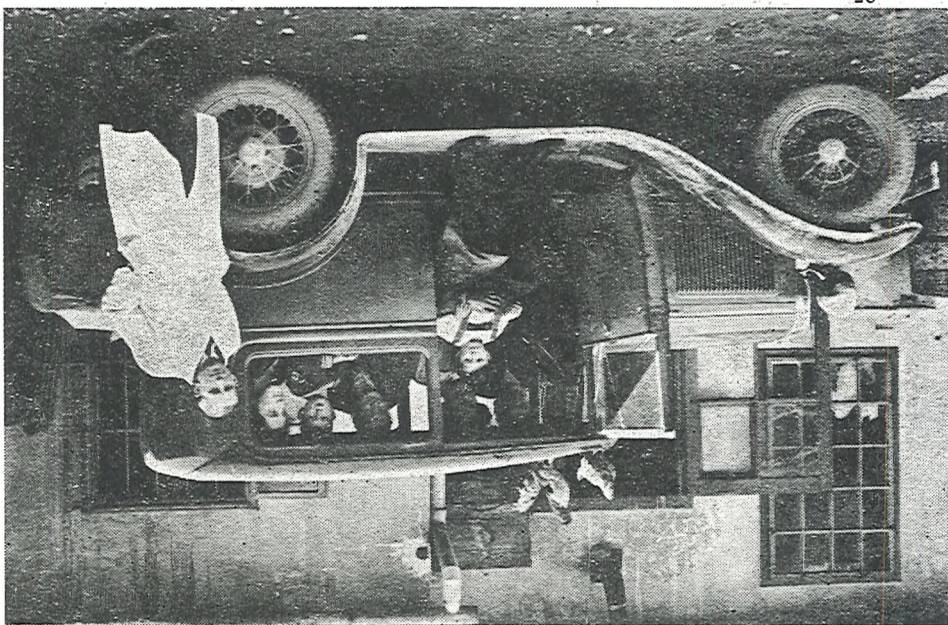
23

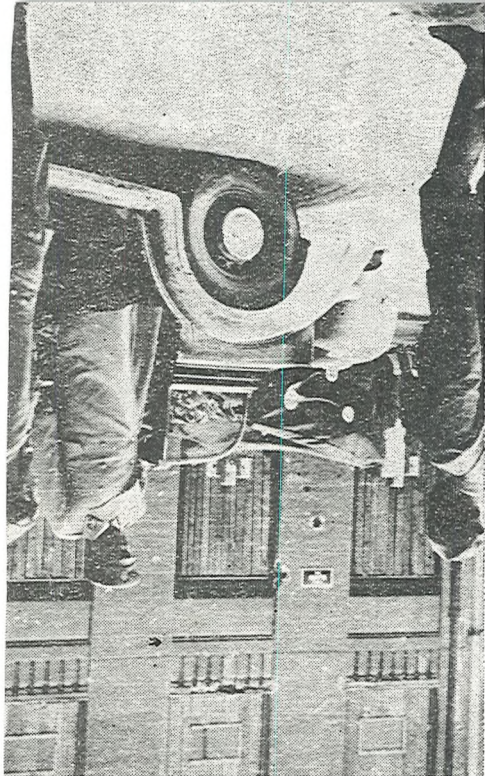
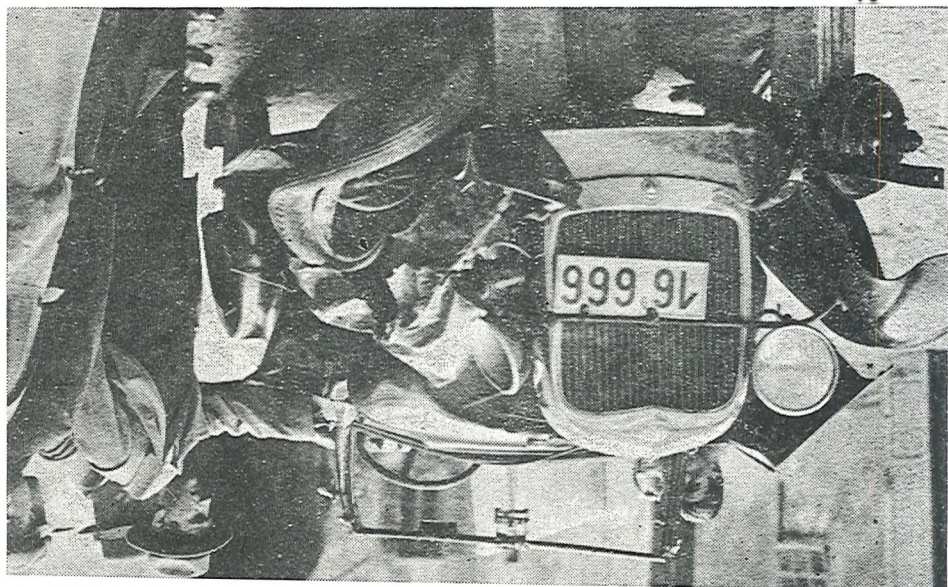
27

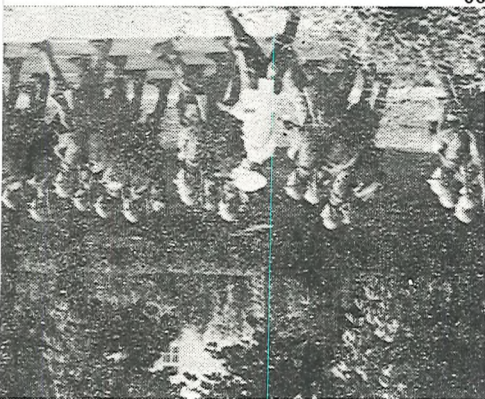
26

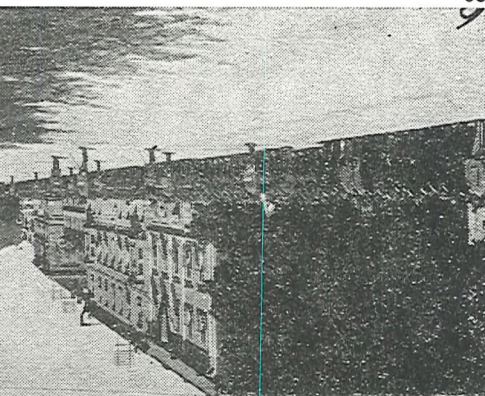
24

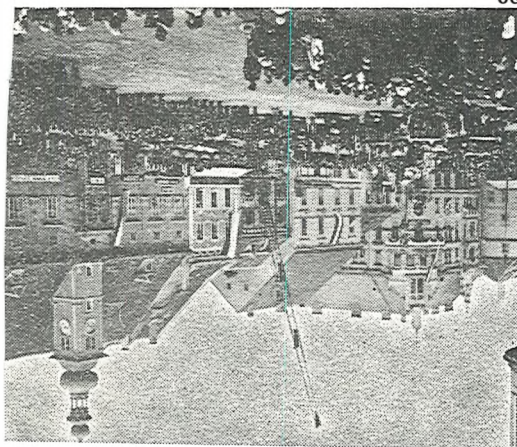
31

30

29

28

strijske stavbe z lesnimi hodniki, strešnimi preduhi in štrlečimi dimniki. V času, ko so nastajale Krapkove fotografije, konec 19. stoletja, so bile usnjarne še v polnem obratu, čedalje bolj pa so šle Mariborčanom v nos — zaradi neuglednega videza in smradu. Še mariborska kronista dr. R. G. Puff in dr. A. Mally sta zapisala, da je Usnjarska ulica ena najstarejših v Mariboru, da pa je obenem tudi najbolj umazana. Bombe v drugi vojni, namenjene mostu, so zadele tudi usnjarsko četrt ob Dravi. Namesto nje zeva sedaj tam praznina, ki naj bi jo po novem zazidalnem načrtu zapolnili tako, da bi se strehe novih stavb skladno zlile s starimi in »zakrpane« slikoviti pogled na staro mesto.

Maribor se je v letih pred prvo svetovno vojno že krepko razraščal prek nekdanjega obzidja in če prezremo nekaj ponesrečenih poskusov, da bi srednjeveškemu mestnemu jedru nadeli velikomestnejši izraz, so imeli njegovi urbanisti še kar srečno roko. Vzporedno z Dravo so začrtali nove ulice tja do vznožja Kalvarije in Piramide ter obronkov Slovenskih goric. Zvečine so jih poživali s kostanjevimi drevoredi, da se je Maribora upravičeno prijel vzdevek »mesto v zelenem«. Že večkrat so bili objavljeni posnetki, ki jih je fotograf napravil leta 1912 iz balona. Z njih nazorno razberemo značilni štirikotni tloris starega mesta intra muros, prav tako pa tudi nove stanovanjske četrti blizu železniške proge

Takole z višine je bilo fotografiranje posebej vabljivo. Posnetek s Piramide nam kaže severno zaledje mesta. Fotograf je nedvomno hotel prikazati, kaj vse je že zraslo zunaj mestnega središča, mi pa na sliki z zanimanjem ugotavljamo, česa vsega takrat še ni bilo. Poznejši Maistrova in Aškerčeva ulica sta z nekaj hišami komaj zarisani in travniki segajo do vznožja Piramide, kjer ne manjka vinogradov. V precejšnjem neskladju sta si sosedni Götzova pivovarna in frančiškanska cerkev, vsaka po svoje pa vendar pripovedujeta o rasti mesta.

Ni znano, komu in zakaj se je zdelo vredno posneti zanikrn vogal v mestu. Morda zato, ker je staro stavbo kmalu nasledila druga. Vogal s plakati pa je kar zgovoren in nam pove, da je bila fotografija narejena nekje v jeseni v letih pred prvo vojno. Reklame namreč vabijo k nakupu zimskih plaščev in najnovejših dunajskih in graških moških klobukov v modni hiši Kokoschinegg, nadalje k jesenskemu pevskemu srečanju, koncertu moškega seksteta v Gambrinovi dvorani in na veliko elitno predstavo nekega Ben Salija.

Mariborski muzej hrani fotografijo večje družbe, ki jo je po noši moč uvrstiti v 60. ali zgodnejša 70. leta minulega stoletja. Žene imajo široke krinoline, možje košate zalizce in cesarske brade, tudi drže upodobljencev razodevajo trden meščanski stan. Ti ljudje bi nas v svoji anonimnosti ne zanimali tako zelo, ko bi zapis na sliki ne trdil, da je temnolasi mladi mož z bradico v levem kotu spodaj — pisatelj Josip Jurčič. Slika je dragocen spomin na kratko, a pomembno Jurčičevo bivanje v Mariboru. Bogo Teply je menil, da se je Jurčič prav v Mariboru lotil realističnega slikanja malomeščanskega okolja in ljudi. Morda prav teh, ki so na sliki?

Bolj poredko nas fotografije 19. stoletja seznanjajo s stanovanji tedanjega časa. Med mariborskimi slikami je vsekakor ena, ki prikazuje sobo meščanske družine tam okoli konca stoletja. Po okusu dobe so stene temno poslikane, bidermajerski portret je bržda še iz materinih mladih dni, nekaj grafik z romantičnimi pokrajinami je takšnih, kot so jih kot priloge prinašale družinske tedenske revije. Vaze, kipci in drugo keramično okrasje, zavese, blazine, fotelji, vse v istem blagu, govorijo za zmerno, vendar značilno findeševsko udobje. Lastnica stanovanja, starejša dama se »nevsiljivo« ukvarja z branjem.

Če gre pri tej fotografiji za sorazmerno skromno razkazovanje blaginje, je posnetek s služinčadjo grofa Zabea z graščine Fela pri Mariboru daleč bolj bahav. Šest deklet v zapetih oblekah in s predpasniki predstavlja ženski del grajskega osebja — kuharice in sobarice, šest livriranih možakarjev s fижakerskimi cilindri pa je očitno imelo opraviti s konji in kočijami. Ni težko presoditi, da so se razvrstili po vlogah, ki so jih imeli v grajski službi, hierarhija, ki ji služijo, pa kot da jim je nadela še hierarhične obraze.

Kakor drugod so se tudi v Mariboru ljudje radi fotografirali kot športniki. Reportažnih športnih posnetkov takrat sicer še nismo poznali, pač pa so imele veljavo skupinske slike in ataljejski posnetki ljudi v športnih oblekah. Takšen športno napravljen par sta mlada Mariborčana v jahalnih oblekah. K ženskemu jahalnemu kostimu je sodil moški klobuk, na sliki pa se je morala obvezno videti jahalna palica. Jahanje je bil seveda predvsem šport aristokracije, bogatašev in oficirjev, pa še to ne vseh, bolj ali manj privilegirana in družabna zadeva pa je bil takrat tudi lov. Družba lovcev, posneta nekje v mariborski okolici, sedi sicer za obloženo mizo, razpoloženje pa ni videti posebno spro-

ščeno in namesto uplenjene divjadi pozirajo fotografom lovski psi.

Prav radi so se pred fotografе postavljali mariborski kolesarji. »Marburger Bicycle Club« je nosil posebne športne kroje s čepi-sami in velikimi inicialkami kluba na majicah, drugo društvo se je podjetno imenovalo »Radfahrer Club Schwalben«, torej lastovke. Hitrost, ki so jo kolesarji zmogli s svojimi orjaškimi bicikli in tricikli, sicer ni bila ravno lastovičja, najbrž pa je bilo prav imenitno sedeti na visokem kolesu in loviti ravnotežje. Tudi kolesarji in kolesarka na naši fotografiji se držijo samozavestno in športno brezbrizno.

V začetku 20. stoletja so se v Mariboru pojavljali prvi avtomobili. Da je bil avtomobilizem »v zraku«, nam pripoveduje tudi razglednica, ki nosi naslov Maribor v znamenju prometa in prikazuje šoferja v predpotopnem avtu in na posebni sliki še slovenski Narodni dom. Občudovanja pa niso bili deležni samo avtomobili, marveč ljudje, ki so se v njih vozili. Na fotografiji iz leta 1912 se odpravlja na pot družina industrialca Scherbauma, možje s čepicami, žene s širokimi šali prek klobukov in v površnikih proti prahu, ki ga je bilo povsod na pretek. Lastnik fotografije, ki je bil takrat še majhen deček, se spominja, da je z velikim spoštovanjem sedel poleg voznika.

O športu v Mariboru pričajo še drugi posnetki — skupine rokoborcev, nogometašev, nemških turnarjev in slovenskih Sokolov in Orlov. Slovenski telovadci pa si niso krepili samo mišic, ampak tudi narodnoobrambne duha. Fotografijo s prvega javnega nastopa mariborskega Sokola iz leta 1907 so razmnožili kot razglednico in jo razposlali po monarhiji. Dr. Ljudevit Pivko, Eman Ilich in drugi, ki strumno sedijo na sliki so tudi v poznejših in odločilnih letih izpričali svojo slovensko in jugoslovansko zavest. Iz dni, ko je Maribor pokazal slovenski obraz, je ohranjenih več fotografij. Manj znana je nemara ta iz l. 1918, ki nam kaže skupino Maistrovih vojakov s slovenskimi tribarvnicami na kapah in družno Sokole in Orle s prapori, ko čakajo, da krenejo v slovesnem sprevodu po mestu.

V času med obema vojnama so podobo Maribora ovekovečili številni poklicni fotografi in morda še pogostejše fotografi-amaterji. Poklicni fotograf je bil v tridesetih letih tudi Andrej Benet v Dravski ulici. Najbrž ga je prav to, da je stanoval ob Dravi, napotilo, da se je pogostejše kot drugi potrudil okoli reke, njenih bregov in mostov. Od mnogih posnetkov z

Drave sem odbral dva, za katera je Benet še posebej poskrbel.

Tako imenovani »državni« most je posnel v zgodnjih jutranjih urah, ko ni bilo nikjer žive duše. Most s prižganimi svetilkami in v ozadju silhueta magdalenskega nabrežja diha v vzdušju malomestne osmljenosti in dolgočasje. In še enkrat isti most ob približno isti uri. Obrisi mostu se zrcalijo na vodni gladini, zdi se ti, da slišiš tihi šum Drave, v ozadju pa se iz jutranjega mraka luščijo mariborske Benetke in cerkev v Studencih.

Benet je posnel Maribor z najrazličnejših strani in je pri tem izbiral tudi manj znane poglede na mesto. Zanimiva je veduta z Meljskega hriba, kjer vidimo v prvem planu baročni kip vinogradniške Marije, za njim meljske tovarne in Pohorje. Fotograf je skoraj načrtno slikal mariborske ulice in trge; spričo številnih urbanističnih sprememb, ki so predrugale mesto, imajo Benetove fotografije danes veliko dokumentarno vrednost. Tudi dva posnetka Mariborskega otoka, dva od mnogih, sta vredna pozornosti. Prvi nam kaže otok sredi neokrnjenega zelenja, drugi pa poletno popoldne, ko se je na otok zgrijnalo staro in mlado.

Maribor je bil pred drugo vojno živahno mesto in številne fotografije govorijo o njegovih gospodarskih, in kulturnih in športnih dogodkih. Zimski šport na Pohorju se takrat še ni kdove kako razrastel in toliko bolj je bilo pozimi živahno za Tremi ribniki. Tam so prirejali povsem resne smučarske tekme, športni in družabni živčav pa se je odvijal na drsališču na prvem ribniku. Zahtevnejšim športnim podvigom, konjskim in motornim dirkam je bilo namenjeno Tezno, ki je bilo, kot pravimo danes, večnamenski prostor. Po potrebi je rabilo tudi za letališče, sicer pa so po prostranem travniku odmevala povelja kaplarjev, ki so v poletni soparici urili rekrute. Fotografija z motornih dirk dobro osvetljuje »velepomembni« športni dogodek. V središču pozornosti so tekmovalci, ki malomarno posedajo na ropotajočih motorjih, nič manj tehtni pa niso športni funkcionarji v pumparicah in z modrimi klubskimi kapami, ki jih opazuje množica gledalcev.

Motorizacija je imela tedaj tudi že svoje žrtve. O nesrečah so se časniki razpisali tudi čez več strani. Fotografija zmaličenega forda, ki je leta 1928 treščil v ograjo dravskega mostu, je spomin na dogodek, o katerem vedo starejši Mariborčani še danes povedati vse nادرbnosti.

In ko smo pri vozilih, naj predstavimo še dve fotografiji. A. Benet je pol zares in pol

za šalo ujel v aparat družino in limuzino trgovca in mehanika Justina Gustinčiča. Bolj zares pa se je dala upodobiti skupina z birmancem, ki so ga po mestnih ulicah popeljali v zaprti kočiji z dvema belcema.

Najbrž v Mariboru ni bilo fotografa-amaterja, ki ga vsaj enkrat ne bi zamikal pogled z mostu na splavarje v Pristanu. Dragu Simončiču se je posrečilo nekaj prav značilnih posnetkov s splavarsko motiviko. Pri tem mu je prav gotovo šlo bolj za slikovitost in preizkušnjo lastne spretnosti kot za dokumentarno pričevanje. Danes, ko splavarjev že davno ni več, pa so njegove slike dragocene tudi s te plati.

Dragoceni so pravzaprav vsi stari posnetki, tisti, ki so zabeležili velika dogajanja, in oni z obrobja. Dogodek za Maribor je bil, ko je domače gasilsko društvo praznovalo svoj jubilej in so gasilci na Glavnem trgu, kjer drugod neki, če ne tam, pokazali svoje znanje na sloviti Magirusovi lestvi. Dogodek je bil leta 1930 na priliko tudi dan, ko je mariborski pehotni polk, kakor drugi polki v stari drža-

vi, pričakal novo polkovno zastavo. Kdo si je takrat mislil, da jo bo že čez enajst let poštepal nemški okupator!

Tudi ob posnetku, ki ga je leta 1940 napravil moj sošolec Dušan Lušin, nas navdajajo podobni spomini. Vojaki korakajo v polni bojni opremi, toda podoba bojevitosti je varljiva; čez dobrega pol leta se je razblinila v nič. Odtod naprej nas spremljajo fotografije Maribora s potujčenim obrazom in podobe njegovih ljudi, ki jih je vojna raztepla na vse konce sveta.

Naj mozaiku manj znanih mariborskih fotografij primaknem še eno iz prvih dni naše svobode, ki pa je dobro znana: Tito v Mariboru v maju 1945. Nekdanji politični jetnik mariborske kaznilnice — maršal Jugoslavije sprejema raport poveljnika enot jugoslovanske armade na Glavnem trgu. Zgodovinski posnetek, narejen na severnem koncu osvobodjene domovine, je kot mejnik na dolgi poti revolucije in borbe, mejnik pa tudi na mariborski poti v novi čas.

GLASBENO ŽIVLJENJE V MARIBORU

MANICA SPENDAL

Nagnjenje k prijetni zabavi in tudi h glasbi opažamo pri mariborskem prebivalstvu že zgodaj, saj zasledimo glasbeno udejstvovanje posameznikov že v prejšnjih stoletjih. Viri poročajo, da so v Mariboru delovali poklicni glasbeni mojstri (Musikmeister) že v 17. in 18. stoletju, ki so s svojimi pomočniki igrali na raznih prireditvah in veselicah. Zadnji tak glasbeni mojster je umrl leta 1841. Tudi mariborski plemiči so bili naklonjeni glasbi: grofje Kiessli, lastniki mariborskega gradu v 17. stoletju, so imeli v službi domače kapelnike, med katerimi je bil tudi neki Božič (Woschitsch).¹ Meščani so imeli svojo gardno godbo, katere začetki segajo v dobo okoli leta 1848, ki pa je prenehala leto pozneje ob razpustitvi meščanske garde. Nadalje so leta 1863 železničarji ustanovili svojo godbo (predhodnica poznejšega društva »Drava«); tudi vojaške godbe so obstajale že v prvi polovici 19. stoletja.

Leta 1825 je Anton Tremmel, učitelj na dekliški normalki, ustanovil Glasbeno društvo (Musikverein), ki je gojilo posvetno in cerkveno glasbo. Društvo je organiziralo tudi

glasbeno šolo. Z rednim delom je začelo Glasbeno društvo kakor tudi šola šele leta 1841. Razlog za ustanovitev šole je bila vzgoja reproduktivnih kadrov za zbor in orkester društva in je tako učni načrt vseboval poleg petja predvsem pouk instrumentov, ki so prišli v poštev za sestavo orkestra, v začetku verjetno samo godala. Poučevali so učitelji »Musikmeister« (glasbeni mojstri): Carl Martini, Johann Joch, Wenzel Gruss in Johann Wlasak. Direktor je bil grof Brandis, kapelnik Andreas Nagy in tajnik Johann Wisiak. Pouk je bil vsak dan v prostorih gimnazije in normalke. Šolsko leto je trajalo deset mesecev. Društvo je štelo okoli 149 članov, šolo pa je obiskovalo okoli 160 učencev. Aktivni člani so morali nastopati na sklepnih šolskih prireditvah.²

Pred Glasbenim društvom je v Mariboru delovalo Kazinsko društvo (Casinoverein), ustanovljeno 1823, ki je bilo družbena domena privilegiranih mariborskih Nemcev in je v svoji začetni dobi tudi organiziralo glasbene prireditve. Leta 1846 (29. novembra) je Tremmel osnoval — v okviru Glasbenega

društva — Mariborsko moško pevsko društvo (Marburger Männergesangverein) in bil prvo leto njegov predstojnik, do svoje smrti (1849) pa tudi »protektor« omenjenega društva. Moško pevsko društvo je na začetku štel 20 izvajajočih in 150 podpornih članov in je prirejalo sprva zabavne prireditve in veselice, pozneje pa tudi koncerte in razna gostovanja. Na sporedih koncertov so bile posvetne in cerkvene skladbe. V začetku je društvo šolalo svoje kadre na glasbeni šoli Glasbenega društva, leta 1863 pa je ustanovilo lastno pevsko šolo za člane in leta 1872, ko so organizirali še ženski zbor (na začetku je štel 42 pevk), pa še pevsko šolo za članice. Na obeh šolah je poučeval daljši čas prvi zborovodja Franz Neckheim.³ Moško pevsko društvo prvotno še ni kazalo odkritih znamenj narodnostnega nasprotja in je imelo, kot omenjeno, predvsem družabni značaj. Zato so bili med njegovimi aktivnimi in podpornimi člani tudi kateri slovenski rodoljubi, kot na primer Janez Miklošič, Matija Prelog in Janko Serbec.

Ko so se po Metternichovem padcu leta 1848 politične razmere tudi za mariborske Slovence nekoliko izboljšale, se je pri njih naglo prebujala narodnostna zavest. Začeli so prirejati družabne večere z govori, gledališkimi nastopi in zborovskim petjem. Na začetno slovensko glasbeno udejstvovanje v Mariboru so spodbudno vplivale glasbene prireditve v Gradcu, ki jih je v letih 1850/51 z vseučiliškimi študenti vodil Benjamin Ipavec. Prve poizkuse slovenskega kulturnega udejstvovanja je zatrl Bachov absolutizem (1851). Skušal je uničiti vse slovenske kulturne dosežke. Ker so prepovedali društva političnega značaja, se je omejilo slovensko kulturno udejstvovanje na manjše družabne kroge, v katerih so prepevali zdravice in domoljubne pesmi. Z uvedbo slovenskega jezika na gimnaziji se je narodnostna zavest med slovenskimi dijaki naglo širila in gimnazija je postala glavno središče takratnega slovenskega kulturnega življenja. Nekateri dijaki višjih razredov, zlasti tisti, ki so končali nižjo gimnazijo v Varaždinu, so bili najbolj zavvedni; narodnostno zavest so širili med svojimi sošolci in njihov vpliv se je kmalu čutil tudi pri šolskih prireditvah. Konec šolskega leta 1854/55 je bila na sporedu proslava slovenske deklamacije konec leta 1856/57 pa so dijaki peli že tudi slovensko pesem. Prvi javni nastop slovenske pesmi je bil konec leta 1857/58, ko je gimnazija proslavila stoletnico svojega obstoja v Viteški dvorani grofa Brandiša, v mariborskem gradu:⁴ na sporedu sta bi-

li poleg nemških pesmi še Zvonikarjeva Blaža Potočnika in hrvaška budnica. S tem prvim nastopom slovenske pesmi je bila ustvarjena osnova za nadaljnji razvoj slovenskega zborovskega petja v Mariboru, pri čemer sta imela največ zaslug ravnatelj gimnazije Adolf Lang in zborovodja, učitelj Janez Miklošič, brat slavista Frana Miklošiča.

Velik pomen za razvoj slovenske glasbe v Mariboru je imela premestitev lavantinske škofije, katere predstavnik je bil Anton Martin Slomšek, v Maribor (1859). Slomšek je bil velik ljubitelj petja in ga je pospeševal v cerkvi in šoli.

Resno sistematsko delo na kulturnem in glasbenem področju je začelo z ustavnim letom 1861, ko so 17. julija v Mariboru ustanovili slovansko čitalnico. Bila je do prve svetovne središče slovenske kulturne dejavnosti. Članov čitalnice je bilo v začetku premalo, da bi lahko sestavili pevski zbor. J. Miklošič je zato organiziral le majhen pevski zbor s slovenskimi gimnazijci. Kmalu so se temu zboru pridružili še bogoslovci in češki inženirji ter uslužbenci, ki so bili takrat zaposleni v Mariboru pri gradnji koroške železnice, ter znani vokalni kvartet učitelja Mihaela Vučnika iz Frama. Začetne težave sta pomagala premagovati tudi Benjamin in Gustav Ipavec, ki sta prihajala k pevskim vajam in večjim prireditvam iz Gradca. Tako okrepljen zbor je štel okoli 40 glasov, in sicer samo moških, ker za sestavo mešanega zbora še ni bilo pogojev.

Prve čitalniške prireditve so bile podobne češkim besedam: »Začetek besede je bil pevski zbor, potem je sledila beseda v ožjem pomenu, namreč govor o kakemkoli večji del znanstvenem predmetu, temu se je družil kaki samospev, tudi četverospjev. Nato je sledila deklamacija in konec oficialne besede je napravil spet pevski zbor. Dovršeni besedi je sledila živahna občna zabava, napitnice in veselo razgovarjanje in prepevanje.«⁵ Prirejali so velike in male besede. Zadnje so bile namenjene predvsem domačim članom in so jih prirejali vsakih 14 dni ali pozimi tudi vsak teden v društvenih prostorih.⁶ Pogosto so bile posvečene spominu kake pomembne slovenske osebnosti, kot na primer Prešernu, Vodniku, Slomšku idr. Velike besede, ki so večkrat prekoračile okvir običajne čitalniške prireditve in se razvile v veličasne slovenske narodne manifestacije, pa so bile v poletnem času. Za prireditveni prostor so si pri teh izbrali večjo gostilniško dvorano.⁷ Medtem ko so pri malih besedah nastopali le domači pevci, so pritegnili k velikim tudi pevce iz

okolice, na primer iz Ptuja, Frama, Slovenske Bistrice in Jarenine. Tako je štel pevske zbor včasih do 60 pevcev, medtem ko jih je pri malih nastopalo največ okrog 40. Sporedi so vsebovali poleg slovenskih tudi češke pesmi ter srbske in hrvaške budnice (V. Lisinski, F. Kuhač, D. Jenko). Izmed slovenskih skladb so bile na začetku na sporedu G. in B. Ipavčeve, M. Vilharjeve, K. Maškove, J. Fleišmanove, pozneje tudi A. Nedvedove, A. Foersterjeve in F. Gerbičeve pesmi ter pesmi skladateljev lokalnega pomena: Janeza Miklošiča, Gregorja Tribnika in Dragotina Ferdinanda Ripšla.

Dober mesec po ustanovitvi Slovanske čitalnice (23. avgusta 1861) je obiskal mariborske Slovence Lovro Toman. Ob tej priložnosti je »izpregovoril znamenite besede, s katerimi je simbolično raztolmačil ime mesta Maribora in dal mariborskim Slovencem naravnost program. Rekel je: »Gospodje! Mar nam mora biti za pravice naroda, toda potreben je še bor za nje. Glejte geslo Vaših trudov v imenu Vašega prijaznega mesteca«. Njegov prihod je počastil tudi čitalniški pevske zbor pod vodstvom J. Miklošiča. Toman je mariborskim pevcem obljubil primerno pesnitev z geslom »v imenu Vašega prijaznega mesteca«. Kmalu nato je res »prelil« misel, ki jo je bil izrekel ob svojem obisku mariborske čitalnice, v verze. Zadnjo od treh kitic pesnitve, ki se glasi: »zato priseže vsak al' mlad al' star, da mu za srečo roda zmir je mar, zato si voli rodoljubov zbor, za mesto svoje Mar i bor!«, si je čitalnica izbrala za svoje geslo. Takoj po prejemu pesnitve je čitalniški odbor pozval slovenske skladatelje, da jo uglasbijo. Pozivu so se odzvali J. Miklošič, organist Peregrin Manich, B. Ipavec ter učitelj Jožef Zemljič (Josef Semlitsch). V tej »tekmi« je zmagala Miklošičeva skladba, ki sicer nima večje umetniške vrednosti, a je bila izrana zaradi tega, »ker je« — kot se je izrazil v svojem govoru Ivan Majciger — »po svoji priprosti lepoti najbolj ugajala našim takratnim pevske razmeram.«¹⁰ Izvedena je bila prvič na prvi veliki besedi leta 1862 (3. avgusta). Največja čitalniška prireditve v prvem obdobju je bila 3. avgusta 1863, ko so mariborski Slovenci praznovali tisočletnico prihoda Cirila in Metoda na Moravsko. Udeležilo se je okoli 6000 ljudi.¹¹

Z letom 1863 je nagel razvoj slovenskega zborovskega udejstvovanja v Mariboru začel pojemati. Leta 1871 je čitalniški pevske zbor prenehal delovati. Drugo desetletje glasbenega delovanja v okviru čitalnice kaže povsem drugačno podobo nasproti velikemu razmahu

v prvih letih. Vzroki, da je dejavnost v okviru čitalnice propadala, so bili v sprememjenih političnih in nacionalnih odnosih med mariborskimi Nemci in Slovenci po letu 1870. Glavni vzrok je bil naraščajoči nemški pritisk, ki je postal občuten zlasti po nemško-francoski vojni. Maribor z okolico ga je najbolj občutil, saj je nekaj časa preprečeval vsak večji slovenske kulturne podvig. Tudi glasbeno življenje se je razvijalo v nemški narodnostni smeri. Primanjkovalo je slovenskih učiteljev. Le J. Miklošič je z dijaškim pevske zborom nastopal v Mariboru in okolici. Pa tudi v okviru šolskih prireditev in pri mašah je vselej vstavil v spored kako slovenske pesem in s tem pripomogel, da le-ta tudi v času najhujšega slovenskega kulturnega zatiranja ni povsem zamrla.

Konec leta 1881 so mariborski nemški glasbeniki in ljubitelji glasbe ustanovili Filharmonično društvo (Philharmonischer Verein), ki je s svojim orkestrom, moškim in mešanim zborom prirejalo koncerte. Člani društva so takoj organizirali tudi glasbeno šolo prvenstveno namenjeno vzgoji reproduktivnega kadra. Najprej je imela le pevske in violinske oddelke, na obeh pa je bil pouk po tri ure tedensko. Petje in violino je poučeval učitelj petja na učiteljski in stolni koralist August Satter. Društvo je marca 1882 ustanovilo še pevsko šolo za deklice in pozneje tudi za dečke: poleg petja so na njih poučevali tudi pihala in šele pozneje klavir. Dokler je bil glavni smoter društva vsaj na videz samo vzgoja reproduktivnega kadra, so pri njem sodelovali tudi nekateri Slovenci in Čehi, med njimi čitalniški zborovodja Gabrijel Majcen — kot violinist v orkestru in učitelj na glasbeni šoli ter kapelnik in organist, Čeh Henrik Korel iz Chrudima, ki je bil celo prvi direktor društva (od ustanovitve do leta 1885). Tudi slovenski gimnazijske dijaki in učiteljske šole so večkrat prostovoljno sodelovali v zboru. Ko so Nemci začeli društvo izrabljati za dosego svojih germanizatorske cilje, so Slovenci prestopali v čitalnico in po letu 1910 tudi v novo ustanovljeno Glasbeno društvo. H. Korel pa je leta 1886 osnoval privatno glasbeno šolo »Učilišče za petje in godbo«, ki je imela svoje prostore na križišču današnje Šlandrove in Partizanske ulice. Med poznejšimi uglednejšimi pedagogi na šoli Filharmoničnega društva je bil profesor violine in klavirja Alfred Kletmann. V času od leta 1900 do 1910 je šola obiskovalo okoli 300 učencev. Po letu 1914 je število naglo padalo in leta 1918 je šola zaradi pomanjkanja učnih moči in premajhnega števila vpi-

sanih kandidatov prenehala delovati. Njeno dediščino: inventar, prostore in arhiv (v tretjem nadstropju poslopja Union), je prevzela Glasbena matica. Mariborski Slovenci v 19. stoletju niso imeli glasbenih šol. Pred ustanovitvijo čitalnice so bili nekateri Slovenci člani nemških društev, posebno Moškega pevskega društva. Prvi poizkusi sistematičnega glasbenega pouka so se začeli šele leta 1909, ko so čitalnico razdelili na več oddelkov, med drugimi je deloval tudi pevski, pri katerem so organizirali pevske šole za otroke in šolo za pevce začetnike. Prvo je vodila Antonija Štupca — poznejša ravnateljica meščanske šole — drugo pa Hinko Druzovič. Leta 1918 je Druzovič osnoval samostojno pevsko šolo ki se je po njem imenovala »Prof. H. Druzovičeva zasebna pevska šola ter zajedno pripravljavnica za godbeni pouk«. Prostore je imela na učiteljski. Po dveletnem obstoju so šolo združili z glasbeno šolo Glasbene matice.

Leta 1882 so Slovenci ustanovili Slovensko društvo za Štajersko z namenom »razširjati med slovenskim ljudstvom politično in gospodarsko izobraževanje, vzbujati narodno zavest, braniti politične in državljanske pravice slovenskega naroda«. ¹² Ustanavljali so gospodarska društva, posojilnice in splošno družabno življenje se je vsestransko obnovilo. S tem je tudi za slovensko glasbo nastopilo novo razvojno obdobje. Najprej je bilo treba obnoviti pevska društva na Spodnjem Štajerskem. Prvo pevsko združenje, imenovano Slovensko pevsko društvo, so ustanovili leta 1884 v Ptuj. Namen društva je bil »Slovence iz narodnega spanja prebujati, za narodno reč vnmati, iz tujih taborov pozivati in jih zbrati okoli narodnega praprora, narodnjake in narodnjakinje navduševati, prvoboritelje tolažiti, nasprotnike krotiti. Društvo je poklicano, slovensko petje na Slovenskem urediti in organizirati«. ¹³ Svoj prvi koncert je imelo Slovensko pevsko društvo v Mariboru, kar je spodbudno vplivalo tudi na mariborske glasbenike in še isto leto je uspelo učitelju Gabrijelu Majcnu ustanoviti pevski zbor v Mariboru. Pri njem so prvič sodelovale tudi pevke. To je bil prvi slovenski mešani zbor v Mariboru, ki je štel na začetku le 16 do 20 glasov, a je z uspehom nastopal na prireditvah. Te so imele najprej še pretežno družabni pomen, s časoma pa so dobile značaj koncertov in s tem umetniški pomen. V prvem obdobju so poleg Gabrijela Majcna (1884 do 1889) vodili zbor še: Jožef Žizek (1889—1896), pravnik Mihael Nerat (1892—1898). Leta 1893 je osnoval Nerat tudi čitalniški tamburaški zbor. Krajšo dobo (1894) je vodil mešani zbor

zdravnik H. Korel. Poleg zborovskih skladb so bili na sporedih čitalniških prireditvah še samospevi ter tu in tam tudi solistične instrumentalne skladbe, ki so jih izvajali večidel češki ljubitelji glasbe. Med domačimi solisti sta nastopali učiteljici Antonija in Marija Štupica, nadalje zdravnik Bela Stuhec in profesor na učiteljski Janko Bezjak iz Ptuja. Koncerti so bili kot nekdanje besede — posvečeni spominu velikih slovenskih mož: Vodniku, Prešernu, Slomšku, Gregorčiču itd. Najpomembnejša glasbena dogodka v prvem obdobju sta bila dva koncerta slovenskega pevskega društva ob njegovih dveh občnih zborih v Mariboru — s sodelovanjem pomembnejših slovenskih pevskih zborov, med njimi tudi ljubljanskega in mariborskega čitalniškega zbora ter ljubljanskega pevskega društva Slavec (1890 in 1893). Obe prireditvi sta bili v takratnem največjem prostoru v Mariboru, na vrtu Gambrinove dvorane. Kot zborovodji sta sodelovala tudi Anton Foerster (na prvem) in Fran Gerbič (na drugem).

Leta 1899 je mariborska posojilnica dogradila Narodni dom, v katerega se je vselila čitalnica in ki je s tem postal središče slovenskega družabnega življenja do prve svetovne vojne. Vodstvo čitalniškega zbora je prevzel Emerik Beran, po poreklu Čeh iz Brna, skladatelj in profesor glasbe na Državnem moškem učiteljski. V sporede čitalniških prireditvah je Beran uvrščal predvsem ljudske pesmi: poleg slovenskih tudi druge slovanske pesmi, zlasti češke in ruske. Ljudske pesmi so se dotlej premalo cenile in so bile le redkokdaj na sporedih. Na njegovo pobudo je čitalniški odbor vabil pevske ansamble in posamezne češke in ruske umetnike. Tako je na primer leta 1903 in 1908 gostoval v Mariboru takratni najslavnejši ruski zbor pod vodstvom Nadine in Dimitrija Slavjanskega z ruskimi in češkimi ljudskimi pesmimi. ¹⁴

Beran, ki je bil odličen čelist, je kot prvi uvedel v Mariboru komorne koncerte. V sezoni 1903/04 je priredil dva komorna večera, vendar mariborska publika takrat še ni imela dovolj smisla za to vrsto glasbene umetnosti in je ostalo le pri prvih dveh koncertih. ¹⁵

Poleg Berana so v zadnjem obdobju vodili čitalniški zbor še: duhovnik in pisatelj Alojz Čizek (1900—1906), sodni svetnik Ivan Zemljič (1905—1908), nekaj časa učitelj Srečko Stegnar in Hinko Druzovič, profesor glasbe na Državnem moškem učiteljski in petja na gimnaziji ter zadnji čitalniški zborovodja (1909—1914).

Ob prizadevanju vodilnih mariborskih slovenskih glasbenikov, da bi dvignili raven čitalniških prireditev, je postala potreba po samostojnem instrumentalnem združenju vedno bolj pereča, saj so morali vselej najemati tuje godbenike, največkrat vojaške. Že leta 1901 so ustanovili — v okviru Trgovskega društva — trgovca V. Berdajs, Čeh F. Bureš in Učitelj S. Stegnar godbeni klub, ki pa je prirejal le koncerte lažje vrste glasbe, zaradi česar ni prišel v poštev pri resnih prireditvah. V okviru omenjenega kluba so češki in slovenski ljubitelji glasbe najprej organizirali godalni orkester, ki so ga pri večjih prireditvah pomnožili s člani železničarske godbe. Leta 1910 so ustanovili Glasbeno društvo; to je poslej kot stalni instrumentalni korpus s čitalniškim pevskim zborom prirejalo samostojne glasbene večere. Mesto dirigenta je prevzel češki vojaški kapelnik Ivan Koudelka. Koncerti so bili v Narodnem domu, po gledaliških predstavah, pa tudi v okviru čitalniških prireditev. Izvajali so dela predvsem iz slovanske in tudi druge svetovne operne ter simfonične literature, zlasti razne predigre in odlomke iz znanih oper ali posamezne stavke iz simfonij. Izmed solistov so nastopali: Mila Druzovičeva (sopran), Mira Devova (sopran), notar Ivan Ašič (tenor) in učitelj Beno Sarajnik (violina) kot gosta pa sopranistka Jeanette Foedransperg in pianist Anton Trost iz Ljubljane.

Največji prireditvi v zadnjem obdobju sta bili: Slavnostni koncert ob petdesetletnici čitalniškega obstoja (12. marca 1911) in koncert čitalniškega pevskega zbora in orkestra Glasbenega društva (13. aprila 1913). Zlasti pomembna je bila druga prireditev zaradi kvalitetnega orkestralnega programa, saj so ga sestavljale skladbe, ki so bile sočasno na sporedih v Ljubljani in drugih kulturnih središčih (drugi stavek iz Beethovne V. simfonije, predigra k Smetanovi operi Libuša, fantazija iz opere Jevgenij Onjegin P. I. Čajkovskega, Dvořakov Slovenski ples št. 8 in Parmov Intermezzo).¹⁶

Zadnja večja slovenska prireditev v predvojnem Mariboru je bila »Velika slavnost« v proslavo petstoletnice ustoličenja zadnjega karantanskega vojvode (18. marca 1914). Priredila so jo skupno vsa slovenska društva v Mariboru.

V razvoju slovenske glasbe v Mariboru so bila pred prvo svetovno vojno pomembna še tri društva: Cecilijansko društvo, Slovensko bralno in pevsko društvo »Maribor« in Katoliško pevsko društvo.

Po vzorcu ljubljanskega Cecilijanskega društva je hotel mariborski škof J. M. Stepišnik še isto leto (1877) ustanoviti enako društvo tudi v Mariboru. Toda cerkveno petje v Mariboru takrat še ni bilo na taki razvojni stopnji kot v Ljubljani in zato ni bilo mogoče uspešno uveljaviti ceciljanskega gibanja. Predvsem je primanjkovalo sposobnih organistov in v nekaterih cerkvah lavantinske škofije sploh niso gojili cerkvenega petja. Ceciljansko društvo je ustanovil šele deset let pozneje (1887) Avgust Kukovič.¹⁷

Ker se je društveno delovanje raztezalo na vse kraje lavantinske škofije, je bil jezik v društvu slovenski in nemški in so v njem sodelovali pevci obeh narodnosti. V cerkveni zbor v stolnici, so bili vključeni nekateri člani čitalnice in nemškega Filharmoničnega društva, vodstvo pa je bilo ves čas v rokah Slovencev. Leta 1888 je Ceciljansko društvo organiziralo pevsko šolo, ki pa je zaradi pomanjkanja sposobnih učnih kadrov že mesec po ustanovitvi prenehala. Nepričakovan razmah je imela cerkvena glasba v stolnici leta 1891, ko je nastopil službo stolnega kapelnika takratni tajnik društva Ludvik Hudovernik. Z veliko vztrajnostjo je dosegel, da je ceciljanski zbor postal najboljši med takratnimi pevskega zbori: štel je okoli 60 dobrih pevcev. Hudovernik je obnovil pevsko šolo in tudi sam na njej poučeval. Prirejal je s svojim zborom koncerte tudi v Kazinski in Viteški dvorani. Na njih so izvajali oratorije, kantate in razne druge cerkvene pa tudi posvetne skladbe. Po Hudovernikovi smrti (1901) je prevzel službo stolnega kapelnika Franc Trop, ki je nadaljeval Hudovernikovo delo posebno v organizacijskem pogledu. Uvedel je v stolnici ponovno koralno petje, nadaljeval je s pevsko šolo in organiziral v letih 1904, 1907 in 1909 poučne tečaje za organiste, glasbene učitelje, zborovodje in prijatelje cerkvene glasbe. Poleg Tropa sta poučevala na teh tečajih tudi H. Druzovič in ravnatelj orglarske šole v Celju K. Bervar. Trop je tudi prirejal cerkvene koncerte, na katerih so izvajali med drugim dela Palestrine, Bacha, Brucha in Regerja. Pri koncertih je sodelovalo okoli 100 pevcev in 30 instrumentalistov. Cerkevna instrumentalna glasba je bila na visoki izvajalski stopnji tudi v času službovanja stolnega kapelnika Jožefa Trafenika (1913). Bil je odličen interpret zahtevnejših skladb pri pontifikalnih mašah in cerkvenih koncertih v stolnici. Pri izvedbi instrumentalnih del so sodelovali člani nemškega Filharmoničnega društva in od leta 1910 člani Glasbenega društva.

Slovensko bralno in pevsko društvo »Maribor«, prvotno imenovano Delavsko bralno in pevsko društvo v Mariboru, je ustanovil leta 1894 železničar Štefan Skrbinšek. Namen društva je bil »gojiti slovenski jezik v medsebojnem občevanju, gojiti slovensko umetno petje, pospeševati vsestransko izomiko delavskega stanu in končno utrditi in ohraniti narodno zavednost v delavcih slovenskega rodu. Naloga, katero si stavi društvo, ni samo velikega pomena za izobrazbo delavskega stanu, ampak je tudi jako važna za razvoj slovenskega življa v Mariboru«. ¹⁸ Šele po triletnem obstoju društva je Skrbinšek ustanovil mešan zbor, ki je v začetku štel okoli 40 članov. Pred ustanovitvijo zbora je pri društvenih prireditvah sodeloval čitalniški pevski zbor, sporedi pa so bili podobni začetnim čitalniškim besedam: obsegali so govore, deklamacije, zborovske skladbe, četverospesve in gledališke igre. Zbor sta poleg Skrbinška vodila tudi čitalniška zborovodja S. Stegnar in M. Nerat. Prireditve društva so bile po letu 1899 v prostorih čitalnice, v Narodnem domu. Člani društva so sodelovali pri vseh večjih skupnih manifestacijah slovenskih društev v Mariboru. Pevski zbor je obstajal le do leta 1906, od takrat dalje pa je društvo prirejalo le gledališke predstave. ¹⁹

Prav tako kot Slovensko bralno in pevsko društvo »Maribor«, je imelo tudi Katoliško delavsko društvo (Katholischer Arbeiterverein), ustanovljeno 1895, delavsko izobraževalni značaj, le da so bili člani pri prvem samo Slovenci, pri drugem pa tudi Nemci. Sprva je društvo prirejalo le gledališke igre, šele leta 1907 je vodja Ivan Markošek ustanovil mešani pevski zbor, ki je štel okoli 30 pevcev. Ob večjih prireditvah so ga pomnožili s člani Cecilijanskega pevskega društva. Markošek je vodil zbor do leta 1912, za njim ga je prevzel Ivan Bogovič. Društvo je imelo predstave sprva v gostilni Šramel (kjer je imela svoje prve prostore čitalnica), pozneje pa v Splavarski ulici št. 3. Osrednje točke prireditev so bili »igrokazi s petjem« ljudske igre, ki so za glasbene vložke uporabljale ljudske pesmi in pesmi raznih nemških in slovenskih skladateljev. Z začetkom prve svetovne vojne je Katoliško delavsko društvo — kakor tudi vsa druga slovenska društva — prenehalo delovati.

Po prvi vojni je general Rudolf Maister najprej organiziral »Vojno godbo za Spodnji Štajer«, ki je prvič nastopila 14. in 15. decembra 1918 pod vodstvom kapelnika Ferda Herzoga. Razen na promenadnih in ljudskih koncertih v Narodnem domu je vojaška godba

koncertirala še na Koroškem ter nastopila na dveh simfoničnih koncertih v Ljubljani in v Zagrebu. Svoj prvi simfonični koncert v Mariboru je organizirala 24. marca 1919 v Unionski dvorani (takrat Götzovi dvorani). Na sporedu so bila dela Dvořaka, Smetane in Čajkovskega. Še isto leto (1919) je ustanovil skladatelj, zborovodja in sodni svetnik Oskar Dev pevski zbor, ki je imel prvi samostojni koncert — s sodelovanjem vojaške godbe — v Unionski dvorani 21. junija 1919. Isto leto je Dev po vzoru ljubljanske Glasbene matice osnoval tako glasbeno društvo tudi v Mariboru. Do druge svetovne vojne je Glasbena matica pomenila osrednje mariborsko glasbeno združenje, Ustanovni občni zbor je imela 5. septembra 1919, njen prvi predsednik pa je bil Rudolf Ravnik. Glasbena matica je prevzela inventar nemškega Filharmoničnega društva ter se naselila v tretjem nadstropju poslopja Union. Prvotni moški zbor je Dev kmalu razširil v mešani zbor, vendar je zaradi nesoglasij vodstvo zbora kmalu opustil ter ustanovil »Devov kvartet«, (pozneje pa še razširil v oktet), ki je deloval do leta 1931. Zaradi potreb po kadru je Glasbena matica 1. oktobra 1919 organizirala glasbeno šolo, katere prvi ravnatelj je bil (do 24. marca 1926) Čeh Fran Topič. Leta 1920 je Topič ustanovil orkester Glasbene matice, leta 1922 pa je prevzel tudi vodstvo pevskega zbora. Topič je organiziral prve večje vokalno instrumentalne koncerte: v sporede je uvrščal predvsem dela iz slovenske in slovanske literature. Z zborom je redno nastopal tudi v Ljubljani, Celju, Ptuj, idr.; leta 1925 je priredil uspešno turnejo še v Beograd, Osijek in Novi Sad. V Mariboru je med drugim izvajal z zborom in orkestrom Glasbene matice leta 1924 kantato V pepelnici noči H. Sattnerja in leta 1925 — ob proslavi pet letnice zbora Dvořakovega Mrtvaškega ženina. Topič je na šoli Glasbene matice poučeval violino, klavir in solopetje ter vodil mladinski orkester. Poleg njega so poučevali na šoli še nekateri češki pedagogi, kot violinist Jan Šlais — poznejši profesor na ljubljanskem konservatoriju oziroma po letu 1939 na akademiji za glasbo; nadalje R. Dylová, K. Hladký in O. Horlak (klavir). Pomožni učitelji pa so bili: J. Hegedušič (violina in klavir), F. Serajnik (violina), E. Beran (violončelo) in H. Družovič (teorija in mladinsko petje). Ob sklepu prvega leta je bilo na šoli vpisanih okoli 194 učencev članov pa je bilo 800. Decembra 1925 je prevzel vodstvo zbora in orkestra Glasbene matice Josip Hladek — Bohinjski ter leta 1926 postal tudi ravnatelj

glasbene šole. Tudi v času njegovega vodstva zbor in orkester nastopala na številnih koncertih doma in v tujini (Avstrija, Švica).

Leta 1926 je na primer na koncertu dirigiral Haydnov oratorij *Letni časi* in leta 1927 — ob sto-letnici smrti L. van Beethovna — njegovo IX. simfonijo. V letih 1927—1929 so nastali spori med Glasbeno matico in vodstvom šole. Ravnatelj šole je do leta 1933 ostal J. Hladek — Bohinjski,²⁰ medtem ko je vodstvo zbora prevzel Vasilij Mirk (do leta 1933). Leta 1933 je postal začasni ravnatelj šole kakor tudi vodja zbora Ubald Vrabec. Stanje se je izboljšalo šele 1936, ko je prevzel — sprva začasno — pozneje pa redno (do leta 1937/38) ravnateljsko mesto šole in vodje orkestra Glasbene matice Marjan Kozina. V orkester je pritegnil vojaške godbenike in obnovil simfonične ter vokalno instrumentalne koncerte. Po Kozinovem odhodu iz Maribora je postal najprej začasni vodja in leta 1940 (do aprila 1941) ravnatelj šole Oton Bajde. Že avgusta 1940 se je morala glasbena šola preseliti iz dotakratnih prostorov (poslopje Uniona) v Kopališko ulico 11, ker ji je Sokolsko društvo odpovedalo prostore.

Leta 1941, po prihodu Nemcev v Maribor, so le-ti maja vodstvo šole zaupali sudetskemu Nemcu Hermannu Frischu, ki je že dalje časa prebival v Mariboru. Frisch je imel svojo privatno klavirsko šolo, vodil pa je tudi zbor Mariborskega moškega pevskega društva. Jeseni 1941 je začela delovati glasbena šola z imenom »Musikschule für Jugend und Volk«. Prostore je imela eno leto v Kopališki ulici 11, nato pa se je preselila v nekdanje prostore Glasbene matice, v stavbo Uniona. Zaradi nacistične idejne usmeritve so na šoli predvsem množično poučevali harmoniko, citre, frulice in mladinsko petje, poleg tega pa še druge instrumente, zlasti klavir. Učni kader so sestavljali nemški pedagogi, ki so jih pozvali iz Nemčije pa tudi nekateri domači učitelji. (Učencev je bilo od 200 do 300). Zaradi vojnih razmer je šola oktobra 1944 prenehala delovati.

Med glasbenimi društvi, ki so delovala med obema vojnama v Mariboru, je bilo tudi Železničarsko glasbeno društvo »Drava«, ki ga je ustanovil leta 1919 Jože Vokač. Člani so najprej organizirali moški zbor in leta 1922 tudi mešani zbor. Zborovodje so bili — poleg J. Vokača — še Vladimir Premrou, Karol Hladky, Viktor Schweiger in Albin Horvat. Ko je društvo leta 1919 prevzelo inventar Južnoželezniške delavniške godbe (Südbahnwerkstättenkapelle),²¹ je organiziralo tudi godbo na pihala in godalni orkester, ki ju je

vodil kapelnik Anton Skačej (1919—1927). Leta 1927 je prevzel vodstvo godbe Franjo Koudelka (do 1930), pozneje so godbo vodili še Alojz Žekar, Geza Fúke, Filip Bernard idr. Godba je štela okoli 50 članov in je prirejala samostojne promenade koncerte in s sodelovanjem pevskega zbora tudi vokalno instrumentalne koncerte: na sporedih so bila tudi večja vokalna instrumentalna dela na primer Sattnerjeva Jefejeva prisega (leta 1926), Oljki (leta 1927) in Ob nevihti (leta 1927). Po vzoru ljubljanskega železničarskega društva »Sloga« je mariborsko društvo »Drava« leta 1933 organiziralo lastno glasbeno šolo. Poleg Železničarskega glasbenega društva »Drava« je delovalo še Glasbeno društvo železničarskih delavcev in uslužbencev, ki so ga ustanovili leta 1925. Imelo je 35-članski orkester, vodil ga je Maks Schönherr (do leta 1941) in je nastopal na zabavno glasbenih koncertih. Vzgojno društvo Katoliška omladina, ustanovljeno leta 1921, je prav tako imelo svojo godbo ter prirejalo glasbene oziroma pevske tečaje. V okviru društva so delovali: godba na pihala, godalni orkester in tamburaški ansambel. Godba je nastopala pod vodstvom kapelnikov A. Poliča in F. Germa na društvenih proslavah in prirejala samostojne koncerte tudi zunaj Maribora. Člani mariborskega telovadnega društva Sokol so leta 1922 iz članov salonskega orkesra Češkega kluba sestavili godbo na pihala in godalni orkester, ki sta pod vodstvom kapelnika Antona Šusteršiča nastopala na društvenih akademijah in drugih prireditvah. Poleg osrednjega pevskega zbora Glasbene matice in zbora Železničarskega glasbenega društva »Drava« je v času med obema vojnama delovala še vrsta zborovskih združenj, kot na primer Slovensko pevsko društvo Maribor (ustanovljeno leta 1925). Mešani zbor omenjenega društva, ki je štel 80 članov in ga je vodil Janez Gašparič, je prirejal koncerte v Mariboru, Celju in Rogaški Slatini. Pred drugo svetovno vojno je — razen omenjenih — delovalo še nekaj manjših pevskih društev, ki so imele več ali manj družabni značaj.²²

Po osvoboditvi so mariborski glasbeniki marca 1946 ustanovili Koncertno poslovalnico (kot podružnico ljubljanske Koncertne poslovalnice Slovenske filharmonije), katere organizacijsko vodstvo je prevzel Ferdo Filipič (do leta 1978). 18. marca 1946 je v Mariboru gostovala Tržaška filharmonija pod vodstvom Jakova Cipcija. Njen nastop je bila prva koncertna prireditev v organizaciji Koncertne poslovalnice. Še isto leto (1946) je sestavil Anton Neffat — prvi dirigent maribor-

ske Opere po vojni — iz članov opernega orkestra filharmonični orkester. V koncertne sporede je uvrščal pretežno dela iz slovenske simfonične literature. Njegovo delo je nadaljeval Demetrij Žebre (1950—1952), nato pa Ciril Cvetko (1952—1955). 1. januarja 1952 je Mestni ljudski odbor ustanovil Mariborsko filharmonijo, s katero je bilo omogočeno prirejanje rednih simfoničnih koncertov. Cvetko je razpisal abonma s šestimi koncerti na leto. Izvajati je začel tudi večja vokalno instrumentalna dela (Verdi — Requiem, Dvořák — Mrtvaški ženin ind.). Poleg domačih so nastopali tudi tuji dirigenti in solisti.

V sezoni 1955/56 je prevzel vodstvo Mariborske filharmonije Jakov Cipci in jo vodil deset let do njene ukinitve leta 1965. V času njegovega delovanja je bilo povprečno 20 koncertov letno, od teh okoli 10 simfoničnih, ki jih je večidel izvajala Mariborska filharmonija. Gostovali pa so tudi drugi orkestralni ansambli, zlasti Slovenska filharmonija z izvedbami vokalno instrumentalnih skladb, kot na primer Bravničarjeve opere Hlapec Jernej in njegova pravica, Arničeve Dume in Škerjančevega Sonetnega venca; nadalje sta koncertirala še Zagrebški komorni orkester in orkester Jugoslovanske radiodifuzije itd. Od tujih pa je v tem obdobju v Mariboru nastopila Češka filharmonija.

Po ukinitvi Mariborske filharmonije je bila Koncertna poslovalnica odvisna le od gostovanj tujih orkestralnih združenj. Od jugoslovanskih so največkrat nastopali v Mariboru: Simfonični orkester RTV Ljubljana, Slovenska filharmonija, Zagrebška filharmonija, radijski simfonični orkester iz Zagreba, Orkester RTV Sarajevo; veliko pa je bilo nastopov tudi tujih orkestralnih ansamblov.

V tridesetih letih (1946—1976) je Koncertna poslovalnica priredila 341 koncertov (simfoničnih, komornih, solističnih, zborovskih) s 175.744 obiskovalci. Na njih so nastopali tudi najvidnejši domači in tuji umetniki (instrumentalisti, pevci, dirigenti).²³

Leta 1968 je Koncertna poslovalnica organizirala posebne stilne koncerte (v septembru in oktobru) — v okviru Mariborskega baročnega festivala — v Viteški dvorani mariborskega gradu. Najprej je ustanovila Mariborski baročni orkester, (obstajal je le dve leti), nato pa (leta 1969) Collegium musicum, ki se je do danes uspešno uveljavil na domačih in tujih koncertnih odrih. Sestavljajo ga domači glasbeniki, večidel Mariborčani oziroma nekdanji učenci glasbene šole. Se-

stava ansambla se je v teku časa že večkrat spremenila.

Posebno zaslugo za glasbeno življenje v Mariboru ima tudi Glasbena mladina (ustanovljena decembra 1965), ki deluje pri Koncertni poslovalnici. Prireja stalne vzgojne koncerte za učence oziroma študente mariborskih šol pa tudi za šolsko mladino severovzhodne Slovenije.

Po drugi svetovni vojni (1945) je Mestni ljudski odbor zadolžil nekdanjega ravnatelja Glasbene matice Otona Bajdeta, da organizira glasbeno šolo. Čeprav je glasbena šola nadaljevala tradicijo glasbene šole Glasbene matice, je bilo razumljivo, da ni mogla biti več društvena ustanova, temveč družbena, in tako je skrb zanjo prevzel Okrožni oziroma Mestni ljudski odbor. Maja 1945 je MOOF nakazal glasbeni šoli prostore v Trubarjevi ulici 1. 15. oktobra 1946, ko je začelo prvo redno šolsko leto, se je preselila v nove prostore, v Ulico Vita Kraigherja 2 (II. nadstropje Frančiškanskega samostana). Ker ji prostori niso zadoščali, ni mogla sprejemati večjega števila učencev. Prav tako ni mogla organizirati takoj pouka skupinskih predmetov. Redno pa je prirejala med letom in ob sklepu šolskega leta javne nastope učencev. Glasbene matice. Do leta 1962/63 je bil ravnatelj šole Oton Bajde. V tem šolskem letu se je Srednja Glasbena šola skupno z Nižjo glasbeno šolo preselila v današnje prostore, v Mladinsko ulico 12, in se preimenovala v Cener za glasbeno vzgojo. Imela je še nadalje oddelke za instrumentalni pouk in solopetje, nanovo pa je ustanovila teoretsko učiteljski oddelek. Center za glasbeno vzgojo je do leta 1977 vodil Vlado Golob. Predvojno Železničarsko glasbeno društvo »Drava«, ki je po svoboditvi takoj začelo delovati, so novembra 1946 preimenovali v SKUD Angel Besednjak. Pri društvu so organizirali (aprila 1948) glasbene tečaje, januarja 1951 pa so ustanovili svojo glasbeno šolo »Tabor«. Na seji zborov MLO (januarja 1954) so sklenili, da prevzamejo glasbeno šolo Svobode »Tabor« kot samostojno ustanovo v mestni proračun. Šolo so imenovali Državna glasbena šola Tabor in je začela z rednim delom februarja 1954, njen ravnatelj je bil Jaroslav Jeřábek. Leta 1977 sta se Center za glasbeno vzgojo in Državna glasbena šola Tabor združila v Zavod za glasbeno in baletno izobraževanje.

Po osvoboditvi je ponovno začel delovati mešani zbor Glasbene matice, ki se je leta 1948 preimenoval v SKUD Jože Hermanko. Jeseni 1948 je navedeni SKUD ustanovil glas-

beno šolo, svoje prostore pa je imel v dvorani Ljudske prosvete v Unionu ter v Cankarjevi šoli. Poleg Srednje glasbene šole oziroma Centra za glasbeno vzgojo, glasbene šole Jože Hermanko in Državne glasbene šole Tabor, sta nekaj časa v Mariboru delovali še glasbeni šoli DPD Svoboda Center in DPD Slava Klavora.

Junija 1961 so v Mariboru ustanovili Pedagoško akademijo, na kateri deluje tudi oddelek za glasbeno vzgojo (od leta 1975 Katedra za glasbeno vzgojo), kjer vzgajajo predmetne učitelje glasbe za osnovne šole. Leta 1964 je Združenje visokošolskih zavodov v Mariboru organiziralo pevski zbor KUD Študent, ki so ga leta 1975 — ob ustanovitvi mariborske univerze — preimenovali v Akademski pevski zbor Boris Kraigher. Zbor vodi Stane Jurgec in uspešno nastopa na raznih proslavah, prireja pa tudi samostojne koncerte doma in v tujini.

Tudi ljubiteljska kulturna dejavnost je po osvoboditvi v polni meri zaživela. Že leta 1947 je v Mariboru in okolici delovalo 47 društev, ki so gojila predvsem zborovsko petje in dramsko igro. Nato so ustanavljali sindikalna kulturno umetniška društva (KUD), ki so se pozneje preimenovala v Delavsko prosvetna društva Svobode. Med najbolj delovna društva prvega obdobja sodijo Angel Besednjak, Slava Klavora, Jože Hermanko, Obrtnik, Studenci, pozneje pa tudi Pošta ter Delavsko prosvetni društvi Svoboda Tezno in Pobrežje. Tudi danes deluje v okviru ZKO (Zveza kulturnih organizacij) vrsta odličnih pevskih zborov. ZKO organizira vsako drugo leto republiško zborovsko tekmovanje Naša pesem. Iz široke ljubiteljske kulturne dejavnosti je izšla že vrsta skupin in ansamblov, ki presegajo občinsko raven in so se proslavili po Sloveniji, Jugoslaviji pa tudi v tujini. Med prvimi učiteljski pevski zbor Slavko Osterc, posebno pa moški pevski zbor Slava Klavora, ki e je pod vodstvom Jožeta Gregorca povzpel na sam vrh slovenskega in jugoslovanskega zborovskega petja; tudi na mnogih gostovanjih po Evropi je žel visoka priznanja in dosegal prva mesta na mednarodnih tekmovanjih (od leta 1979 ga vodi Stane Jurgec). Mladinski pevski zbor pod vodstvom Branka Rajšterja je bil prav tako pogosten zmagovalec na zveznih tekmovanjih mladinskih zborov doma in v tujini. Med drugimi pevskeimi zbori so omembe vredni še mešani pevski zbor Angel Besednjak, moški zbor Partizan, mednarodno pa sta se uveljavila tudi pihalni orkester KUD Pošta in pihalni orkester MKUD Heribert Svetel.

OPOMBE

1. Prim. Hinko Druzovič, *Zgodovina slovenskega petja v Mariboru*, ČZN 1924, XIX, 86.
2. Prim. Puff, Gustav Rudolf, *Marburg in Steiermark, seine Umgebung, Bewohner und Geschichte*, Graz 1847, 261.
3. Prim. *Chronik des Männergesangvereines in Maribor 1846—1936*, 22, 58.
4. V tej dvorani je 16. junija 1846 koncertiral Franz Liszt. Prim. *Stiria 1846* (23. junija), št. 75, 300; gl. o tem več Manica Špendal, *Glasbene predstave na odru mariborskega gledališča 1785—1861*, Maribor 1975, 86.
5. Prim. SGp 1881, št. 41, 325.
6. Mariborska Slovenska čitalnica se je morala od ustanovitve v nekaj manj kot štirih desetletjih seliti kar enajstkrat. Večinoma se je morala zadovoljiti s skromnimi sobami (običajno dvema), v katerih se je komajda moglo razviti živahnejše družabno in vsebinsko globlje kulturno življenje. Najdlje se je morala stiskati v neugledni krčmi v kotu Rotovškega trga. Podrobneje gl. o tem Bruno Hartman, *Slovenska čitalnica v Mariboru in njeni knjižnici*, ČZN 1979, št. I—II, 295—312.
7. Taki dve gostilniški dvorani sta bili v gostilni Macher ali v Kartinovih gostilni v tedanjem Tappeinerjevem drevoredu (današnja Strossmayerjeva ulica), na današnjem križišču Strossmayerjeve in Smetanove ulice. Gl. o tem več Bruno Hartman, *ib.*, 301.
8. Prim. Janko Glazer, *Mariborski večernik* 1932, VI, št. 249, 251.
9. Prim. Hinko Druzovič, *Tabor* 1923, VI, št. 291, 8.
10. Prim. SGp 1881, XV, št. 40, 371.
11. Gl. o tem več Novice 1863, 258.
12. Prim. SGp 1882, XVI, št. 2, 10.
13. Prim. SGp 1884, XVIII, št. 48, 377.
14. Prim. SGp 1903, XXXVII, št. 10, 5.
15. Na sporedih so bile med drugim skladbe: Beethovnov in Mendelssohnov kvartet, Schubertov in Dvořakov kvintet ter dva stavka iz kvinteta češkega skladatelja J. Kaana, dve solistični točki za violino in klavir in dva samospeva. Točke obeh koncertov so izvajali: Ivan Zemljič, učiteljica Ljudmila Schreinerjeva, učitelj Leopold Šerbinek, učitelj Beno Serajnik, Hinko Druzovič in Emerik Beran. Prepis iz ohranjenih sporedov v PAM.
16. Prim. SN 1913, XLVI, št. 89, 19.
17. V odboru so bili poleg Kukoviča še Janez Miklošič, Peregrin Manich, August Satter, in Ludvik Hudovernik.
18. Prim. SGp 1894, XXVIII, št. 43, 372.
19. Društvo je bilo v pogledu gledališkega udejstvovanja podjetnejše kot čitalnica, saj je že pred dograditvijo Narodnega doma v prvotnih prostorih (v hotelu Nadvojvode Ivana) začelo uprizorjati celovečerne igre, medtem ko so člani čitalnice vztrajali pri enodejankah v sklopu akademskih in veseličnih prireditvev. Med sedemletnim delovanjem sta gledališka odseka čitalnice in Slovenskega bralnega in pevskega društva »Maribor« uprizorila — poleg vrste gledaliških del — tudi otroške igre z glasbo pa tudi operete, na primer Hervéjevo *Mamm'zelle Nitouche* (1908) in Tičnika (1909) B. Ipavca. Prim. Ljudevit, Pivko, *Slovensko gledališče v Mariboru*, LZ 1910, XXX, 190; Manica Špendal, *Začetki slovenske opere v Mariboru*,

Slovenska opera v evropskem okviru, SAZU (simpozij 20. in 21. X. 1982), 57, 58. — 20. Po letu 1930 so se odnosi med Glasbeno matico in vodstvom šole zaostri, kar je bila posledica nasprotujočih si interesov. Vodstvo šole pa tudi učitelji so se želeli osamosvojiti od Glasbene matice, od katere so bili finančno odvisni. Julija 1933 je izdalo Ministrstvo za prosveto na Hladkovo posredovanje odlok, v katerem so bila pravila Glasbene matice glede šole razveljavljena. Ustanovili so novo, samostojno šolo — t. i. »Subvencionirano muzičko šolo Glasbene Matice Maribor«, katere ravnatelj je bil J. Hladek — Bohinjski. Odlok je povzročil pri članih Glasbene matice odpor, ki se je posebno pokazal na občnem zboru Glasbene matice 7. julija 1934. Kljub temu so poučevali dalje in sta nekaj časa obstajali celo dve šoli: šola Glasbene matice in Hladkova, kar je povzročalo precejšnjo zmedo. Glasbena matica se je pritožila, a do rešitve je prišlo šele 1. aprila 1936, ko je Ministrstvo za prosveto odobrilo pravila in učni načrt t. i. »Pri-

vatne glasbene šole Glasbene Matice v Mariboru, brez pravice javnosti«. Ukinilo pa je »Subvencionirano muzičko šolo Glasbene matice Maribor«. — 21. Predhodnica Železničarskega glasbenega društva »Drava« je bila Južnoželezniška delavniška godba, ki jo je organiziral leta 1869 ključavničar in poznejši strojevodja Vencel Arderle. V začetku je godba štela 30 članov, pozneje pa 40. Prvi kapelnik (do leta 1875) je bil Franz Schönherr. Za njim je godbo vodil Ivan Handl (do leta 1892), nato pa Emil Füllekruss. Najdlje je godbo vodil (38 let) Maks Schönherr (do leta 1920). Leta 1920 je Južnoželezniška delavniška godba prenehala delovati in prešla v sestav Železničarskega glasbenega društva »Drava«. Prim. Železničarska godba »Angel Besednjak« Maribor, 100 let tehnike in kulture, Maribor 1969, 28—33. — 22. Podrobneje gl. o tem Hinko Druzovič, Deset let slovenske glasbe v Mariboru (1918—1928), ČZN 1928, XXVIII, 231—234. — 23. Gl. podrobneje Katalog Koncertne poslovalnice Maribor 1946—1976, Maribor, 1977.

SLOVENSKO DELAVSKO BRALNO IN PEVSKO DRUŠTVO V MARIBORU IN NJEGOVA KNJIŽNICA

BRUNO HARTMAN

V ekskluzivno meščansko Slovensko čitalnico v Mariboru so se v osemdesetih letih 19. stoletja želeli včlaniti tudi slovensko nacionalno usmerjeni delavci. Odbor Slovenske čitalnice je bil do tega prizadevanja zadržan. Ko se je železniški sprevodnik Štefan Skrbinšek, oče uglednih slovenskih igralcev Milana, Vladimira in Štefanije, potegoval za to, da bi ga sprejeli za člana Čitalnice, je njen tajnik Franc Strašek odbornikom sporočil, »da so se nekateri udje glede na njegov stan in omiko izrazili proti sprejetju«. Tajnik Strašek pa je bil za to, da Skrbinška sprejmejo v društvo, češ da je treba »narodnost zbuhati in krepiti tudi pri manj omikanem«; družabno zavračanje manj izobraženih slojev bi utegnilo povzročiti, da bi se izneverili slovenskemu narodu.¹

Štefana Skrbinška so po poizvedbah o njegovih razmerah le sprejeli za čitalničarja, dve seji kasneje pa tudi tri »komije« (trgovske pomočnike). S tem se je začel počasni proces demokratizacije tradicionalne slovenske nacionalne organizacije v Mariboru.

V začetku 90-tih let 19. stoletja se je politično življenje na Slovenskem, torej tudi v Mariboru, sila razgibalo. Mariborska socialna demokracija se je v odvisnosti od dežel-

ne centrale v Gradcu začela organizacijsko utrjevati in zlagoma vraščati v nemški kulturni, s tem pa tudi nacionalni krog. Katoliško gibanje se je v krščansko socialno smer naravnavalo šele po objavi enciklike papeža Leona XIII. V takšnih razmerah se je v Mariboru rodila misel o slovenskem delavskem bralnem in pevskem društvu. Pobudnik zanj je bil Štefan Skrbinšek, katerega je dr. Radoslav Pipuš opisal takole:

»Sam železničar, takrat sprevodnik, a navdušen narodnjak, je bil kakor nalašč ustvarjen za to, da je okoli sebe zbiral narodno zavedne ljudi med železničarji in drugimi delavci. Za svoj stan razmeroma visoko naoobražen, dober in navdušen pevec, vedno vselega in ljubeznivega značaja, se je prikupil vsakomur, s komurkoli je prišel v dotiko. Poleg tega je bil mož do skrajnosti požrtvovalen in delaven, nobena zapreka ga ni splašila.«²

Ustanovni občni zbor slovenskega Delavskega bralnega in pevskega društva Maribor je bil 1. julija 1894 (predsednik pripravljalnega odbora je bil Štefan Skrbinšek) v hotelu »Nadvojvoda Ivan« (Erzherzog Johann) v Mariboru, v dvorani Slovanske čitalnice.³ Dvorana se je napolnila »naših čvr-

Hotel Nadvojvoda Ivan (Erzherzog Johann) v Mariboru
zdaj stanovanjska in poslovna hiša, na vogalu Gos-
poske in Slovenske ulice

stih delavcev, rokodelcev«. Značilno pa je, da poročevalec pristavlja, da je bilo na občnem zboru »zlasti... mnogo posvetnih gospodov in več častitih gospodov duhovnikov«; tako liberalni kot katoliški tabor sta bila paternalistična in čuječa, kaj bi se utegnilo iz društva izcimiti. Glavna govornika na občnem zboru sta bila — značilno — celjski podjetnik Dragotin Hribar, ki je posebej opozarjal, naj se slovenski delavec varuje »socialnih demokratov in anarhistov«, naj varuje slovenski jezik in pesem, profesor mariborskega bogoslovja Josip Zidanšek pa je »delavski družbi« svetoval, naj bo njeno geslo: »Vse za vero, dom, cesarja!«, najdražji njeni svetinji pa naj bosta vera in narodnost.

Po pravilih je bil namen društva, »gojiti slovenski jezik v medsebojnem občevarju, gojiti slovensko umetno petje, pospeševati vsestransko izobrazbo delavskega stanu, utrditi in ohraniti slovensko narodno zavednost v delavcih slovenskega rodu«. Med sredstva za doseg tega namena je na prvem mestu navedeno »branje slovenskih časnikov, lepo-

slovnih časopisov in knjig«. Ti se morajo zbirati v »knjižnico«; »leposlovno in podučno berilo se za čas društvenega obstanka nikakor ne sme razprodajati«. Za knjižnico je imel po društvenih pravilih skrbeti društveni tajnik.

Pravila so bila očitno povzeta po pravilih mariborske Slovanske čitalnice in prikrojena za članstvo iz vrst delavcev.

Za društvenega predsednika je bil izvoljen Štefan Skrbinšek, ki se je izkazal s svojo delavnostjo. Društvo si je kmalu pridobilo svoj lokal, imelo v njem bralnico in redne pevske vaje. Društveni pevovodja je bil Štefan Skrbinšek sam, obenem pa tudi najbolj navdušni pevec in najbolj delavni odbornik društva.⁶

Društvo je že leta 1895 predlagalo ustanovitev mariborskega telovadnega društva Sokol, sicer pa je upalo, da bo samo »kljub nemškim nasprotnikom dobro uspevalo«, saj je sodilo, da je »med mariborskimi delavci najmanj 80 % Slovencev«.

Razvoj društva izza ustanovitve ni bil poseben obetaven. Leta 1896 so ime društva značilno preoblikovali v »Slovensko bralno in pevsko društvo Maribor« (pridevnik delavski so izpustili),⁶ leta 1897 pa je bilo na robu razpada, saj se je članstvo številčno osulo, čitalničarji, ki so društvu ob nastanku obljubljali pomoč, pa so se umaknili. V takšnem položaju je neznan člankar v Slovenskem narodu naslovil poslanico mariborskemu slovenskemu razumništvu (meščanskemu razredu) ob primeru Slovenskega bralnega in pevskega društva Maribor.

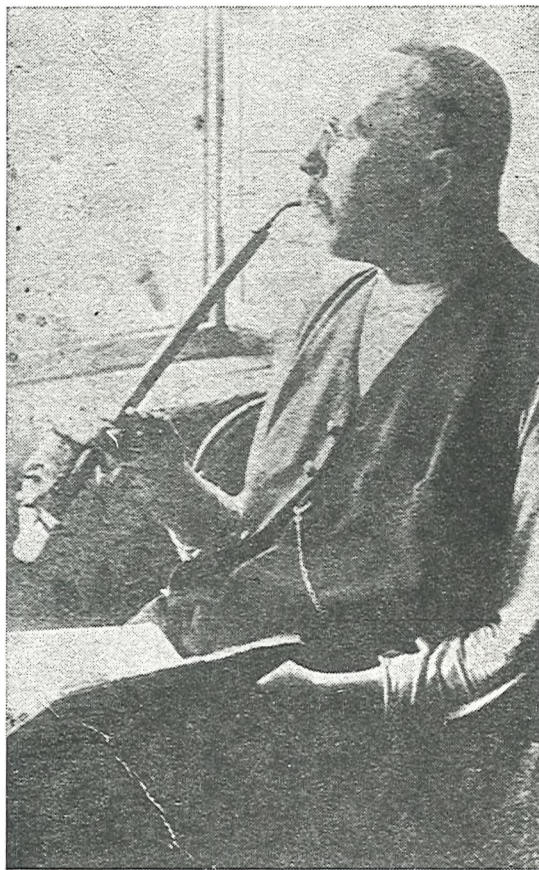
»Vsakomur mora biti jasen pomen tega društva pri toliko tukaj živečih železničarskih nastavljenic in drugih srednjim in nižjim slojem pripadajočih Slovencev; zato pa je dolžnost slovenskega razumništva, zlasti mariborskega, da kaj stori za obstanek in napredek društva, ako mu je narodnost le količkaj pri srcu! Če zamrje društvo, bo le gotovo največ kriva brezbriznost dobro stoječih slojev, a posledica bo, da se pomnoži armada internacionalnega socializma. To naj blagovoli naše razumništvo premisliti, in naj začne po izgledu svojih vrstnikov v drugih mestih delati in naj se ne boji ali sramuje svojega sobrata trpina!«⁷

Mariborska slovenska liberalna buržoazija se je kasneje res nekoliko bolj posvetila delovnim slojem. Tako je bil znani gospodarstvenik in narodnjak dr. Radoslav Pipuš takoj po vnovičnem prihodu v Maribor od 1898 do 1904 predsednik Bralnega in pevskega društva Maribor,⁸ dolga leta pa je bil dru-

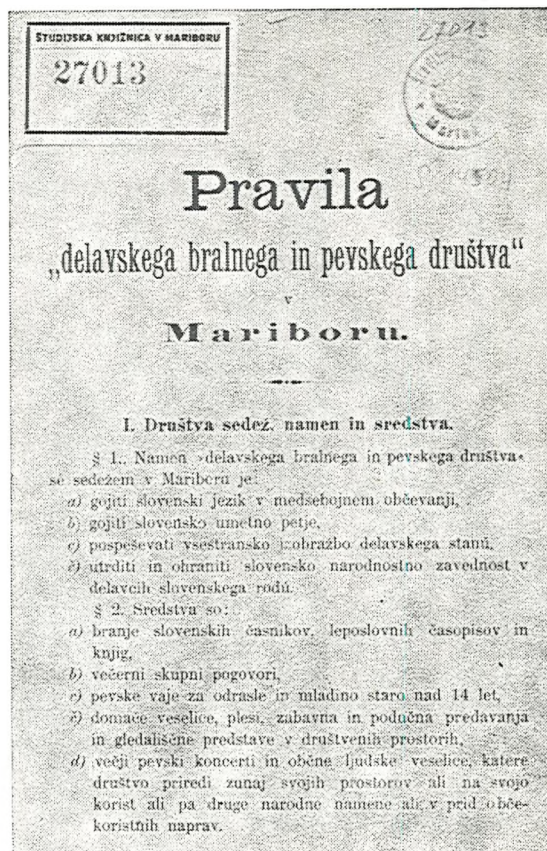
štveni odbornik in njegov mentor profesor na učiteljsišču dr. Ljudevit Pivko, ki se je zlasti posvečal narodo-obrambnemu delu in pridobivanju slovenskih delavcev in obrtnikov za slovenski nacionalni tabor.

Bralno in pevsko društvo, v katerem so se zbirali večinoma železničarji (med njimi zlasti sprevodniki, pregledniki in nadzorniki), zasebni uradniki in trgovski pomočniki, obrtniki in obrtniški pomočniki, se je po zgraditvi Narodnega doma preselilo v njegove kletne prostore, v tako imenovani »pekel«;⁹ te neugledne prostore pa je leta 1907 zamenjalo za dve sobi v 1. nadstropju Narodnega doma.¹⁰

Bralno in pevsko društvo Maribor je gojilo zlasti petje, tamburanje, prirejalo je veselice, plesne vaje, miklavževanja, silvestrovanja in pustovanja, skratka, skrbelo je za družabno življenje. Posebno delavno je bilo na gledališkem področju, zlasti po preselitvi v Narodni dom, kjer sta bila na voljo primeren oder in dvorana. To njegovo dejavnost so več let poskušali povezati z gle-

Štefan Skrbinšek (1860–1926) nadsprevodnik, vodja brojavnega urada drž. železnice, pevovodja in prvi predsednik Slovenskega delavskega bralnega in pevskega društva Maribor

Prva stran pravil Delavskega bralnega in pevskega društva v Mariboru (med letoma 1894–1896)

dališkim delovanjem Slovanske čitalnice, kar se je posrečilo z ustanovitvijo Dramatičnega društva leta 1909, v katerem sta se društvena gledališka odseka združila.

Društvo je sicer slabelo; leta 1908 je odpovedalo društvene prostore v Narodnem domu,¹¹ omaro, v kateri je imelo spravljene knjige, društveni arhiv in notni material, pa se je namenilo darovati Ljudski knjižnici v predmestnem Leiterspergu.¹² V resnici pa jo je leto kasneje podarilo takrat ustanovljenemu Dramatičnemu društvu.¹³ To sta edini posredni omembi, na katerih osnovi moremo sklepati, da je društvo vendarle imelo — v smislu svojih pravil — skromno knjižnico. A po preselitvi v Narodni dom so društveni člani mogli — v isti stavbi — zahajati v bralnico in knjižnico Slovanske čitalnice, kasneje v Ljudsko knjižnico, zato jim ni bilo treba vzdrževati svoje knjižnice.

Gotovo na pobudo prof. dr. Ljudevita Pivka se je društveni odbor leta 1908 odločil, da bo »na prošnjo ljudske knjižnice v Studenčih«¹⁴ društvo prevzelo pokroviteljstvo nad njo. Odborniki so se celo prostovoljno javili, da bodo ob nedeljah izposojali knjige v njej.¹⁴

Kakšen pa je bil učinek te pobude in odločitve, ni znano. Velikih sadov bržčas nista rodili, sicer bi bilo o njih kaj poročil.

Prof. dr. Ljudevit Pivko je društvu nasve-toval, naj si v slovenski gostilni »Stadt Tri-est« gostilničarja Josipa Rapoca v Magda-lenskem predmestju na Tržaški cesti 26 uredi čitalnico in si zanjo naroči — poleg slo-venskih časnikov še »Ljubljanski Zvon, Bran-ik, Slovan, Dom in svet, Planinski vestnik idr.«. Nasvet je društvo sprejelo,¹⁶ kako pa ga je izvedlo, tudi ni znano. Vsekakor je iz teh pobud razvidno, da je društvo želelo to-rišče svojega delovanja prenesti na desni breg Drave, v delavsko predmestje.

Med pomladjo in jesenjo 1909 je društvo razpravljalo o tem, da v narodno ogroženih Studencih ustanovi javno knjižnico, sicer pa uredi »razpečavanje časopisov po slov. gos-tilnah v okolici ter naročilo novih časopi-sov«.¹⁶ Odbor se je lotil priprav. V stanova-nju v hiši na okrajni cesti št. 19 (bila je last Ciril-Metodove družbe) so sobo namenili bralnici. Skrb zanjo je imel prof. dr. Lju-devit Pivko; ta je moral poiskati tudi snažil-ko, ki je za svoje delo imela brezplačno sta-novanje v kuhinji. Odbor se je odločil, da bo — politično izravnano — za v bralnico naro-čil tele publikacije: Narodni dnevnik, Narod-ni list, Delavec, Narodni delavec, Slovenski narod, Slovenski gospodar, Straža, Ljubljan-ski zvon, Slovan, Dom in svet. Naši zapiski ter narodnostnim in političnim razmeram na Studencih prilagojeno tudi nemški socialno-demokratski Arbeiterwille. Na pročelju hi-še so se odločili razobesiti slovenski napis Javna čitalnica.¹⁷

Otvoritev čitalnice se je zavlekla: prostor je bilo treba najprej očediti in opremiti. To-da ko je bilo to opravljeno, se je sprožilo »šolsko vprašanje« na Studencih (boj za slo-vensko šolo), kar je zakasnitev še povečalo. Končno so 5. februarja 1910 čitalnico le od-prli z nagovorom društva predsednika Ivana Kejžarja in prof. dr. Ljudevita Pivka.

Studenška čitalnica naj bi zbirala svoje bralce na zabavne in poučne sestanke, ki naj bi se »po možnosti« vrstili vsako drugo so-boto ob osmih zvečer. Čitalnica je bila od-prta vsak dan od 7.30 do 21. ure, »in sicer vsakomur brez ozira na mišljenje in stan«.¹⁸

Mariborsko okrajno glavarstvo pa je delo-vanju čitalnice ugovarjalo, češ da je društvo z njo prekoračilo svoja od oblasti potrjena pravila. Zato je društvo moralo sklicati iz-redni občni zbor na dan 26. februarja 1910, na katerem so sprejeli predrugačena pravila, ka-terih 1. člen je vseboval dodatek, po kate-

Dr. Radoslav Pipuš, (1864—1928), pravnik, politik in pub-licist, predsednik Bralnega in pevskega društva Ma-ribor, predsednik mariborske Slovenske čitalnice in predsednik mariborske Posojilnice

rem je bil namen društva tudi »ustanavljati in izdrževati javne čitalnice, ljudske knjiž-nice in pevske zборе v Mariborskem politič-nem okraju«.¹⁹

Čitalnica na Studencih se je slabo obnesla. Odbornik prof. dr. Ljudevit Pivko je no-vembra 1911 odboru poročal, »da je v Stu-dencih zelo zapuščeno«.²⁰ Ko so nato na XVIII. občnem zboru društva 21. decembra 1911 razpravljali o slabotnem društvenem de-lu, so spregovorili tudi o tem, da čitalnica na Studencih »vsled slabih tamkajšnjih raz-mer ni in ne bo mogla prospevati«. Zato je občni zbor sklenil, da bodo pisali Ciril-Me-todovi družbi v Ljubljano, »da vladajo v Studencih take razmere, da ni mogoče še nadalje vzdrževati Čitalnice. Družba naj od-piše društvu najemnino ter stanovanje da v najem«.²¹

To pa je bil hkrati začetek konca Bralnega in pevskega društva Maribor. Trikrat so skli-cali izredni občni zbor (29. marca, 23. aprila in 14. maja 1912), ki naj bi odločil o razpu-stitvi društva, pa ni bil nikoli sklepčen. Po

zadnjem izrednem občnem zboru ni bilo — po knjigi zapisnikov — nobenih odborovih sej ali občnih zborov več. Bralno in pevsko društvo »Maribor« (takšno je bilo poslednje ime društva) se je menda kar potihoma razšlo, čeprav je bilo v popisih Slovenskega društva v Mariboru za leti 1913 in 1914 še navedeno.²² Članstvo se je vključilo v delo drugih slovenskih društev, zlasti Dramatičnega in Trgovskega, glede na svojo stanovsko pripadnost pa v Društvo jugoslovanskih železničarjev in v Narodno strokovno zvejo, ki si je takrat v Mariboru osnovala podružnico.

Slovensko delavsko bralno in pevsko društvo Maribor je bilo očitno organizacija, ki naj bi združevala mariborske delavce slovenskega rodu na tradicionalni rodoljubni osnovi. Izšla je v bistvu iz Slovanske čitalnice in bila njen adept. Ob ustanovitvi sta svojo vlogo skrbnika in duhovnega vodnika izpostavila tako slovenski liberalni kot katoliški tabor. Odsotnost socialnega programa v društvu in paternalistični odnos slovenskih meščanskih politikov do njega sta kaj kmalu odvrnila predvsem tovarniške delavce. Skrčenemu članstvu je svoje mentorstvo ponudil liberalni tabor, saj je katoliški tabor delavstvu v Mariboru namenil druge organizacije.

Bralno in pevsko društvo Maribor je svoje delovanje v prvem desetletju našega stoletja v Narodnem domu posvetilo predvsem družabnemu življenju — petju, tamburanju, gledališču in zabavnim prireditvam. Kljub temu, da bi društvo moralo po svojem namenu predvsem skrbeti, da bi članstvo prebiralo slovenske periodične publikacije in knjige in bi zato moralo vzdrževati knjižnico, je to svojo nalogo opravljalo le skromno. Ko je težišče društvenega dela — gledališke predstave — leta 1909 prevzelo tedaj ustanovljeno Dramatično društvo, je društvo skušalo svojo čitalnico in knjižnico zasidrati na desnem bregu Drave, v delavskem predmestju. Edina resna akcija — javna slovenska čitalnica na Studencih — pa je po poldrugem letu leta 1911 v narodnostno in razred-

no sovražnem okolju spodletela. Ker so druge društvene dejavnosti prevzela druga takrat ustanovljena slovenska društva v Mariboru, je Bralno in pevsko društvo Maribor izgubilo smisel svojega obstoja; zato je še pred prvo svetovno vojsko prenehalo delovati.

OPOMBE

1. Zapisnik odborove seje mariborske Slovanske čitalnice 12. julija 1884. — V: Zapisniki odborovih sej in občnih zborov Slovanske čitalnice v Mariboru. Leta 1884—1898. (Spravljeni so v Pokrajinskem arhivu Maribor.) — 2. Pipuš dr. R.: Štefan Skrbinšek. — Tabor, Maribor 7 (1926) 259, 14 XI., str. 2. — 3. Ustanovni zbor slovenskega »delavskega bralnega in pevskega društva« Maribor. — S Gosp 28 (1894) 27, 5. VII., str. 1—2. — 4. Pravila »delavskega bralnega in pevskega društva v Mariboru«. Maribor b. l., str. 1. — 5. Gl. op. št. 2. — 6. Delavsko bralno in pevsko društvo... — S Gosp 30 (1896) 13, 26. III., str. 110. — 7. Mariborskemu razumništvu. — SN 30 (1897) 147, 2. VII., str. 3. — 8. SBL II, str. 353. — 9. Strmšek dr. Pavel: Dramatično društvo Maribor. — ČZN 23 (1928) str. 1. 10. Zapisnik 2. odborove seje 7. januarja 1907. — V knjigi zapisnikov Bralnega in pevskega društva Maribor, spravljeni v Pokrajinskem arhivu Maribor. — 11. Zapisnik 1. odborove seje 17. februarja 1908. — Gl. knjigo zapisnikov. — 12. Zapisnik XIV. občnega zbora 16. I. 1908. — Gl. knjigo zapisnikov. — 13. Zapisnik 5. odborove seje 14. X. 1909. — Gl. knjigo zapisnikov. — 14. Zapisnik 2. odborove seje 17. III. 1908. — 15. Zapisnik 1. odborove seje 4. II. 1909. — 16. Gl. zabeležbo o 3. in 4. odborovi seji 1909 (koncept zapisnikov se je izgubil) v knjigi zapisnikov Bralnega in pevskega društva Maribor. — 17. Zapisnik 6. odborove seje 26. nov. 1909. — 18. Iz Studencev pri Mariboru. — Narodni list, Celje 5 (1910) 6. 10. II., str. 5. — 19. Gl. rokopisni izvod starih pravil z dodatki, ohranjen v arhivu Bralnega in pevskega društva Maribor v Pokrajinskem arhivu Maribor. — 20. Zapisnik 4. odborove seje 10. nov. 1911. — 21. Zapisnik XVIII. občnega zbora 21. dec. 1911. — 22. Slovenska društva v Mariboru. — Mariborski slovenski koledar za leto 1913. Letnik. I. Maribor 1912, b. p. — Slovenska društva v Mariboru. — Mariborski slovenski koledar za leto 1914. Letnik II. Maribor 1913, str. 90.

KRATEK ETNOLOŠKI ORIS ŽELEZNIČARSKE KOLONIJE STUDENCI V MARIBORU

TONE PETEK

Sodobna etnologija vse bolj poudarja pomen preučevanja tudi nekmečkih profesionalnih skupin, ki so bile dolgo časa postavljene ob stran in za etnologijo in etnologue nezanimive. Eden prvih, ki je začel pisati tudi o etnologiji delavstva, je bil Nemec E. W. Peuckert z delom »Volkskunde des Proletariats«, leta 1934. Med te vrste del lahko prištevamo tudi delo L. Schmidta »Wiener Volkskunde«, ki je bilo natisnjeno leta 1940 in H. Commende »Linzer Stadtvölkskunde« iz leta 1958. V zadnjem času pa je tudi pri nas vse več zanimanja za etnološka preučevanja posameznih profesionalnih skupin in mestnih naselij.¹ Zaradi specifičnega nastanka, življenja in dela, kakor tudi zaradi sestave prebivalstva predvsem v preteklosti, je z etnološkega zornega kota zanimiv problem železničarske kolonije Studenci v Mariboru.

ŽELEZNIŠKE DELAVNICE IN KOLONIJE

Nastanek kolonije je v neposredni tesni zvezi z delavnicami za popravilo železniških vagonov in voznega parka družbe Južne železnice. Oboje pa je bilo pogojeno z začetki delovanja železniškega prometa pri nas. Leta 1846 je bila potegnjena tako imenovana južna železnica do Maribora, ki je postal tako prvo slovensko in jugoslovansko mesto z železniško povezavo z Gradcem in Dunajem in kjer je najprej začel delovati železniški promet.² Pred tako imenovano železniško dobo v Mariboru ne moremo govoriti o kakšni industriji, saj je bilo to mesto z okrog 4000 prebivalci, ki so se ukvarjali z manufakturami, poljedelstvom, vinogradništvom in trgovino ter gostinstvom. Predvsem vinogradništvo je bila važna gospodarska panoga, sicer bolj prestižnega pomena, saj je veljalo nepisano pravilo, da ne sme nihče ob času promenade hoditi po trotoarju, če ni v posesti vinograda.³

Razširjenost mesta do polovice 19. stoletja nam zgovorno kaže, katere so glavne dovozne in dovozne poti za Maribor. Ob cesti proti Gradcu je nastalo večje predmestje, ki je bilo obenem tudi glavna pot v vinorodne Slovenske gorice. Precej je bilo razvito Magdalensko predmestje, manj pa tako imenovano Koroško predmestje, čeprav je bila cesta proti Koroški v vseh časih važna prometna žila za mesto ob Dravi. Poleg omenjenih prometnih povezav mesta z zaledjem ne sme-

mo pozabiti reke Drave kot važne komunikacijske poti, saj je bil letni promet po Dravi sorazmerno močno razvit, 700—800 šajk in 1100 splavov.⁴

Zgradba železnic in položitev železniških pragov je v veliki meri odločno vplivala na usmeritev mestnega obsega ter kazala pot nadaljnji zazidavi. Namestitev glavnega kolodvora je razširila trgovski promet na Graško predmestje in dala pobudo za intenzivnost gospodarskega življenja na današnji Partizanski cesti. Namestitev velikih železniških delavnic ob Koroškem kolodvoru je povzročila, da so v Magdalenskem predmestju in v bližnjih Studencih nastale večje delavske kolonije, ki dajejo saj deloma še danes značaj temu delu mesta.

Odločitev o izgradnji železniške proge Dunaj—Trst je meseca julija 1843 potrdil dunajski parlament. Proga je bila v celoti zgrajena do 15. oktobra 1857. S to železniško povezavo so se tudi v Mariboru korenito spremenile gospodarske razmere. Ko pa je bila leta 1863 zgrajena še tako imenovana koroška železnica, je postal Maribor križišče dveh prog, ki sta bili od leta 1858 v privatni lasti družbe Južne železnice (ali točneje cesarsko kraljeva Južna državna, lombardsko — beneška in centralnoitalijanska železniška družba).

Kot je v preteklosti bližina reke pomenila osnovo za nastanek nekega mesta, tako je bližina železniške proge pomenila osnovo ali impulz za nastanek delavnice za popravilo tirnih vozil. Tako se je družba »Južne železnice« leta 1860 odločila za zgraditev delavnice za obnovo svojega voznega parka v Mariboru, ki je imel glede na dolžino železniških prog nekako središčno lego. Po drugi strani pa lahko vidimo odločitev za gradnjo delavnic v Mariboru v tem, da se je v Avstriji in nemških deželah v tem času pod vplivom imperializma izražalo geslo »Drang nach Osten«. Žrtev tega germanizacijskega procesa pa je bila vsekakor tudi slovenska Štajerska.

Upravni odbor uprave »Južne železnice« je oddal mariborskemu gradbenemu podjetju »Stier« leta 1861 dovoljenje za gradnjo delavnice z 10 % predujema.⁵ O velikosti in pomenu delavnic sporočajo med drugimi tudi »Novice«: »Velikansko poslopje, ki bo delavnica za vozove in druge reči, ki jih železnica potrebuje, se je začelo pri nas zida-

ti, ter mora do prihodnjega poletja dobro biti. 800 delavcev dela sedaj tu.«⁶ Delavnice so začele obratovati že 9. marca 1863, s polno močjo pa dve leti kasneje. Delavniški prostori so ta čas zajemali površino 84.470 kvadratnih metrov, od tega je bilo pokritih prostorov kar 32.746 kvadratnih metrov. Nadalje so delavnice imele 46 lokomotivnih in 250 vozovnih stojišč. Leta 1873 so dogradili skladišče lesa, leta 1879 pa postavili žago s strojnico. Posedovali so 268 obdelovalnih strojev, ki so imeli pogon preko transmisij. Le-te je poganjalo pet parnih strojev. Imele pa so delavnice tudi tri električne agregate za razsvetljavo, moči 48 kW.⁷ Proti koncu stoletja so se delavniški prostori povečali na 173.000 kvadratnih metrov.⁸

Vzporedno z rastjo delavnic je rastlo tudi število zaposlenih od nekaj sto na začetku, da bi leta 1880 doseglo število 1070 zaposlenih delavcev in na prehodu stoletja 1230 delavcev in uslužbencev.⁹

Izgradnja železniške proge Dunaj—Trst je tako vključila Maribor v prometne tokove Evrope. Proga pa je kot predhodnica industrije prinesla za takratne čase izjemno pomembno podjetje, ki je sorazmerno hitro zraslo v tisoč in veččlanski kolektiv. Prav tu pričenja istočasno rast mariborskega proletariata, mesto pa dobi tudi prvo delavsko kolonijo s specifično urbanistično rešitvijo.

Zaradi velikega pritoka novih delavcev iz raznih krajev Avstroogrške ni bilo v mestu, ki je takrat štel 12.000 prebivalcev, mogoče najti dovolj stanovanj. Prav zato so hkrati z delavnicami začeli graditi tudi kolonijo s stanovanji za delavce, ki jih je bilo potrebno pripeljati od drugod, kajti v Mariboru ta čas ni bilo dovolj ustrezno usposobljene delovne sile za potrebe delavnic.

Ko so začele delavnice leta 1863 obratovati, je bilo zgrajenih že prvih 12 hiš ob južnem delu delavnic, poleg kurilnice in plinarne. Toda z dograditvijo tako imenovane stare kolonije še ni bilo rešeno stanovanjsko vprašanje, zato so se pet let pozneje odločili za gradnjo nove kolonije. Zgradili so 28 enakih hiš. V vsaki je bilo osem stanovanj (štiri v pritličju in štiri v nadstropju). Poleg tega so zgradili 1871 otroško zavetišče ter šolo in pozneje 1874 skladišče z živilskimi potrebščinami »konzum«. Velika potreba delavnic po strokovni delovni sili je narekovala kratek potek gradnje, ki je bila kljub naglici kvalitetno opravljena. Hiše so se gradile po načrtih direkcije in so bile last delavnic, ki so skrbele za njihovo vzdrževanje in so tudi popolnoma razpolagale s stanovanji, tako da

na njih niso bile dovoljene niti najmanjše spremembe.

ZUNANJI VIDEZ KOLONIJE

Kolonija je nastala načrtno, po enotnem načrtu in s takrat aktualno infrastrukturo in sploh dokaj visokim stanovanjskim in komunalnim standardom. Urbanistično sliko kolonije, ki je nedvomno odsev pozitivizma in racionalističnih pogledov na gospodarski razvoj, ustvarjajo posamezne »arhitekture«.¹⁰ Celotna kolonija je zgrajena z neometano dvakrat žgano opeko in s kamnitimi temelji. Nekateri posamezni detajli pa kažejo sledove neoromanskega stilnega nazora. V celotno arhitekturo pa je vključen racionalni industrijski stil, zato lahko govorimo o edinstvenem, za sredo 19. stoletja vzornem uradniško delavskem naselju, ki je kljub vsemu postalo sinonim za kompleks »kasarn«, v katerem so živeli delavci in uslužbenci pod pokroviteljstvom družbe Južnih železnic.¹¹

V stari koloniji je 12 enakih hiš, v katerih so bili v začetku nastanjeni kvalificirani delavci in uslužbenci (večinoma tujci). V vsaki hiši so štiri stanovanja, v povprečni velikosti 50 kvadratnih metrov. Hiše stojijo vzporedno v vrstah od vzhoda proti zahodu. Označene so z rimskimi številkami od I do XII, pri tem moramo omeniti, da sta hiši s številkami I in II nadstropni, ostale pa pritlične. Oznaka z rimskimi številkami je bila aktualna do uvedbe ulic v koloniji, kar se je zgodilo v sedemdesetih letih preteklega stoletja.¹² Zunanja podoba vseh hiš je enaka, v dolžino merijo 17 metrov, široke pa so 9,5 metra. Okoli vsake hiše je bil vrt, ki je bil enako razdeljen med štiri stanujoče stranke.

Tako imenovana nova kolonija je sestavljena iz 28 enako zgrajenih enonadstropnih hiš. Zadnje zgrajeno poslopje je bil »konzum«, ki je bil odprt 1. avgusta 1874. leta.¹³ Letni promet v njem je bil na prehodu stoletja 700.000 kron.¹⁴

Z zgraditvijo obeh kolonij je imela družba Južnih železnic v neposredni bližini delavnic na razpolago 304 stanovanja.

S pitno vodo so se prebivalci kolonije oskrbovali iz vodnjakov; le teh je bilo v novi koloniji 8, v stari pa 4. Poleg tega je bilo še pet korit z dravsko vodo, kjer so gospodinje prale.

Število hiš v koloniji je v vseh obdobjih ostalo enako. Svoj namen je spremenila šola, ki je bila v času med obema vojnama preurejena v stanovanja, otroško zavetišče pa so opustili po osvoboditvi.

Vse do konca druge svetovne vojne so za zgradbe v koloniji skrbele delavnice, ki ni-

so dovoljevale sprememb ne v naselju in ne na zgradbah. Z ustanovitvijo stanovanjske skupnosti je prenehala skrb delavnic (oziroma poznejše tovarne »Boris Kidrič«) za kolonijsko naselje. Prenehalo je z rednim vzdrževanjem stavb, drvarnic in plotov, kar se je kmalu začelo kazati na izgledu kolonije kot celote. Predvsem zaradi divjih prizidkov, vetrolovov in improviziranih gospodarskih objektov (kolnice, šupe, garaže) je prvotna slika naselja precej zabrisana. Prvine sodobnega stanovanjskega standarda so v koloniji nastajale nenačrtno in brez posluha za celotno urejenost. Ljudje, ki živijo v koloniji dalj časa, negodujejo nad njenim propadanjem, vendar tega ne morejo preprečiti. Na drugi strani pa so tu stanovalci, ki so se sem priselili pred kratkim in zato na kolonijo niso navezani. Pomeni jim le določeno izhodišče za pridobitev boljšega stanovanja. Med ljudmi prihaja do konfliktov. Eni so zato, da se kolonija ohrani takšna, kot je bila, le da se preuredi v tolikšni meri, da bodo stanovanja ustrezala sodobnim življenjskim zahtevam. Druga pa zagovarjajo misel, da je kolonija svoje odslužila.

PREBIVALCI KOLONIJE

Stanovanjsko pravico v koloniji je dobil le tisti, ki je bil zaposlen v delavnicah ali na železnici. V primeru, da je kdo prenehal delati v delavnicah ali se upokojil, je moral z družino v roku treh mesecev zapustiti kolonijo in izpraznjeno stanovanje je bilo na razpolago drugemu delavcu. Prav tu je vzrok, da do začetka petdesetih let tega stoletja v koloniji ni bilo upokojencev.

Izvor prve generacije prebivalcev v koloniji je bil nemški ali vsaj pretežno nemški. Število prebivalcev v koloniji je v veliki meri zaviselo od potreb delavnic. Le-te so leta 1869 zaposlovale 825 delavcev in uslužbencev, od leta 1875 dalje pa redno nad 1000 ljudi, v začetku 20. stoletja pa kar 1230 ljudi. Od teh je bilo 1146 delavcev, 38 uradnikov, 40 uradniških pomočnikov in 6 slug.¹⁵ V začetku sedemdesetih let preteklega stoletja je v koloniji živelo 1600 ljudi, v glavnem tujcev. Njihov občevalni jezik je bil nemški. Kolonija je tako kot zaključna urbana celota z nemško govorečimi uradniki in kvalificiranimi delavci, nadalje z nemško šolo in otroškim zavetiščem tvorila izredno močno germanizacijsko postojanko, ki se je hotela obvarovati slehernega vpliva slovenske okolice. S pritegnitvijo vedno večjega števila nemškega delavstva so bile tako delavnice, kakor tudi kolonija, močna opora nemški organizaciji Südmark, ki je imela nalogo širiti in utrjevati nemško miselnost. Prav tu se je našla velika opora poskusom germanizacije v Mariboru in njegovi okolici.

Proti koncu preteklega stoletja so se začeli v kolonijo naseljevati tudi Slovenci. Vprašanje pa je, kateri občevalni jezik so vpisali ob ljudskih štetjih 1890, 1900 in 1910. leta. Po vsej verjetnosti so vpisovali kot občevalni jezik nemščino, kajti šovinistično vodstvo delavnic je imelo pri izvrševanju ponemčevalnih tendenc olajšano delo, saj je s svojim (tujim) kapitalom pritiskalo na slovenske doseljence, ki so se ob prihodu v kolonijo in delo v delavnice znašli v gmotno in socialno podrejenem položaju. Zato ni čudno,

Preradovičeva ulica v
»Novi« koloniji,
foto: A. Volavšek 1977

da je bila velika večina teh ljudi še ob koncu prve svetovne vojne nacionalno nezavedna.

Z nastankom kraljevine Jugoslavije so nastale v koloniji in delavnicah večje spremembe. Delavnice so še vse do leta 1924 ostale v lasti družbe Južnih železnic. Omenjenega leta jih je prevzela Uprava Jugoslovanskih državnih železnic in sicer ljubljanska direkcija. Družba Južnih železnic je delavnice odstopila na podlagi rimskega sporazuma z leta 1923. Obrati v delavnicah se deloma izpopolnijo in izboljšajo zaradi izkoriščanja obmejne lege. Tudi število zaposlenih narasča, saj se v primeru z letom 1880 podvoji.

Prebivalci nemške narodnosti so se takoj po prvi vojni iz kolonije v glavnem izselili. Tako je ostalo precej praznih stanovanj, ki so se praznila tudi na ta način, da so se morali upokojenci z družinami vred po treh mesecih izseliti iz kolonije. Takoj po vojni privabijo delavnice, kakor tudi kolonija, precej novih ljudi iz bližnje okolice Maribora. Pogoj za pridobitev stanovanja je bila še vedno zaposlenost v delavnicah ali na železnici. Predvsem v prvih povojnih letih je naval v kolonijo predvsem iz neposredne agrarne okolice. Pozneje se priselijo v kolonijo tudi ljudje iz drugih delov Slovenije. V letih 1921 do 1928 pa je prišlo sem tudi večje število Primorcev, predvsem iz okolice Trsta in Sežane, ki so pribežali na Štajersko zaradi fašističnega italijanskega režima. Ker so bili to ljudje z ustrezno kvalifikacijo, so imeli prednost pri pridobitvi stanovanja v koloniji.

Po podatkih popisa prebivalstva leta 1930 je živelo v koloniji 1266 ljudi. Od teh je bilo jugoslovanskih državljanov 1251, petnajst pa tujih. Slovenski materni jezik je uporabljalo 1189 ljudi, nemški 36, srbski in hrvatski 19, druge slovanske jezike pa 22 prebivalcev kolonije.¹⁶ Glede verske pripadnosti je bilo največ rimokatolikov.

Po štetju prebivalstva leta 1971 je živelo v koloniji 1047 ljudi.¹⁷

Poklicna struktura prebivalstva kolonije je v bistvu vse skozi podobna. Le to je narekovala potreba delavnic ali železnice, saj še danes velja pravilo, da se tu lahko nastanijo ljudje, ki so zaposleni pri železnici.

Za prvo obdobje, to je čas do konca prve svetovne vojne, lahko zapišemo, da je delavstvo in uradništvo v koloniji živelo v svojevrstni izolaciji, kar jim je omogočala lastna oskrba v »konzumu«, kakor tudi skrb za predšolske otroke (otroško zavetišče) in nazadnje kolonijska šola.¹⁸ Obe navedeni ustanovi (otroško zavetišče in šola) sta vzgajali otroke v izrazito nemškem duhu. Delavnice

so nadalje vezale prebivalce kolonije na vseh področjih od intimnega (stanovanja, vrtovi, šola), preskrbe (»konzum«) in ne nazadnje kulture (delavnice so imele svojo knjižnico, ki je imela konec preteklega stoletja 4806 knjig, godbo na pihala, prostovoljno gasilsko četo, moški in ženski pevski zbor), ki je bila prilagojena okostenelim nazorom družbenih vrhov.¹⁹ Na to kaže že lokacija kolonije, ki je postavljena v neposredni bližini delavnic (danes Tovarna vozil in toplotne tehnike »Boris Kidrič«). Prav z izgradnjo šole, otroškega zavetišča in »konzuma« se je navezanost na kolonijo, kjer so imeli stanovalci v bistvu vse, kar so potrebovali za vsakdanje življenje in delo, le še bolj poglobila. Vse večja navezanost na delavnice in kolonijo pa po drugi strani pušča za seboj izolacijo teh ljudi, kakor tudi zavest, da pripadajo koloniji. Zavest o kolonijski pripadnosti je bila prisotna pri mladini nekako do šestdesetih let. Ne nazadnje so nudile delavnice svojim delavcem in uslužbencem sorazmerno dober zaslužek. Za prvo obdobje je izpričan podatek, da je bil povprečen dnevni zaslužek delavca od 1,5 do 3 goldinarje, na prehodu stoletja pa od 4 do 6 kron; v obdobju med obema vojnama pa 1700 dinarjev mesečno. Za primerjavo naj navedem, da je znašala na prehodu stoletja dnevna mezda pohorskih najemnikov, ki so hodili na delo k večjim posestnikom, v najboljšem primeru nekaj več kakor krono, medtem ko so bile dnevne mezde najemnikov, ki so delali pri kmetu, pri katerem so živeli, 40 do 50 vinarjev ali do pol krone.²⁰ Mesečna stanarina za stanovanje v koloniji je bila od 2 do 7 goldinarjev, kar je bilo odvisno od kvalitete stanovanja. Ob koncu stoletja pa je bila letna stanarina 72 do 168 kron. Družba Južnih železnic pa je v istem obdobju iztržila od stanarin 51.476 kron letno.²¹

Življenja prebivalcev kolonije pa ne smemo gledati le na relaciji kolonija-delavnice, čeprav je ta med najvažnejšimi, temveč širše.

Izkoriščanje prostega časa je bilo prisotno v vseh obdobjih. Moški, v kolikor niso delali nadurnega dela v delavnicah, so vedno radi zahajali v gostilne in si tam iskali sebi primerno družbo. Najbolj priljubljene gostilne v času pred prvo svetovno vojno so bile Lahajner, Štamec v Radvanju, Mautner v Novi vasi, kjer je bil sedež tako imenovanega fantovskega »fajfen kluba«.

Pogosta zabava je bila igranje kart in udeležba na izletih, kar pa so v zadnjem času povsem opustili.

V vseh obdobjih je bila glavna skrb prebivalcev kolonije pridobivanje dodatnih materialnih dobrin. Težnja po dodatnem zaslužku je bila vseskozi prisotna (»fuš«, tiho-tapljenje, popoldansko nadurno delo v delavnicah, pranje perila vojakom med obema vojnoma). Velik pomen pri tem so imeli tudi vrtovi in njive, kakor tudi reja domačih živali. Vsaka družina je imela ob hiši vrt, ki je bil v stari koloniji razdeljen na štiri enake dele, v novi pa na osem ter 200 do 250 kvadratnih metrov njiv. Od domačih živali so redili največ prašiče, zajce in perutnino, niso pa bili redki primeri, da so posamezne družine imele po eno ali dve kozi (koza imenovana tudi »ajzenponarska krava«). Po drugi vojni jih je zato močno prizadela prepoved reje domačih živali, kakor tudi odvzem njiv zaradi širjenja mesta.

Z vrtnarstvom in rejo domačih živali je v neposredni zvezi tudi prehrana, ki je bila v vseh obdobjih v bistvu enaka. Značilna otroška hrana je bil kruh namazan z mastjo in posut s sladkorjem. Zaposleni moški so vedno imeli prednost kvalitetnejše prehrane (npr. mesa, klobas »kilometervuršt«), otroci in žene so navadno dobivali le, kar je ostalo možu ali očetu. Hrano so ženske nosile možem v delavnice. Glede preskrbe s prehrabenimi artikli je treba omeniti, da so bili priseljenci z okolice Maribora precej navezani na podeželje (predvsem z zamenjavo) in le deloma na živilski trg, tujci pa predvsem na zadnjega. Poleg menjave s podeželjem in nakupa na živilskem trgu je bil glavni dobavitelj prehrabenih artiklov »konzum«. Pred njegovo izgradnjo pa so z živili oskrbovali prebivalce kolonije tudi zasebniki (npr. Scherbaum).

V koloniji so v vseh obdobjih v glavnem prevladovali prijateljski odnosi med soseskami. Skupno so večkrat praznovali rojstne dneve in godove posameznikov. Niso bili redki slučajji, da se je dobivala skupina ljudi na vrtu pod brajdo in ob tej priložnosti igrala karte. Večkrat so prirejali skupne izlete predvsem v bližnjo okolico Maribora. Prav ti medsebojni in prijateljski odnosi so se v zadnjem času bistveno spremenili, kajti ljudje se vse bolj zapirajo v svoje družinske kroge. Posebno velja to za upokojece, ki so izgubili ali še izgubljajo nekdanje znanke, ne iščejo pa si novih poznanstev.

Od cerkvenih praznikov so od vsega začetka pa vse do danes najslovesneje praznovali božič.

Praznovanje novega leta je bilo in je stvar družine saj so v večini silvestrovali doma.

Zanimivo je, da se za pusta odrasli niso maskirali niti prirejali skupnih zabav.

Prvo praznovanje prvega maja je izpričano pri delavcih železniških delavnic leta 1890, ko je po ustanovitvi druge internacionale začel počasi pronicati med delavci duh proletariata. Ta vpliv je pritekal iz vrst socialdemokratske stranke železničarjev z Dunaja in Trsta. Že v letu 1894 pa so zaradi praznovanja prvega maja in izostanka z dela odpustili kar 367 delavcev.²² Praznovanje danes ni več tako slovesno in množično.

Zaradi ohranjene urbanistične zasnove in posameznih objektov, ki so ohranili svoje forme iz časa nastanka, kakor tudi zaradi specifičnega načina življenja se nam kompleks Železničarske kolonije kaže kot izjemen etnološki in sociološki spomenik. Ne smemo pozabiti, da so delavnice v času nastanka največji industrijski objekt ne le v Mariboru, temveč v Sloveniji sploh, zato lahko trdimo, da je bila kolonija prostor, kjer je bila v preteklosti skoncentrirana v neposredni bližini delovnega mesta največja množica industrijskega delavstva. Posebno od prehoda stoletja dalje, predvsem pa po prvi svetovni vojni nam kaže kolonija postopno in pozneje popolno slovenizacijo. Vse skozi pa je med delavci delavnic in prebivalci kolonije dokaj visoko razvita razredna zavest, ki doživi svoj vrh v času NOB.

OPOMBE

1. Angelos Baš, Gozdni in žagarski delavci na južnem Pohorju v dobi kapitalistične izrabe gozdov, Maribor 1967; Slavko Kremenšek, Ljubljansko naselje Zelena jama kot etnološki problem, Ljubljana 1970; Živka Črnivec, Kulturna podoba marginalne družbe na obrobju mesta Ljubljane, Ljubljana 1975; Mojca Ravnik, Galjevica, Ljubljana 1982. — 2. Anton Melik, Štajerska s Prekmurjem in Mežiško dolino, Slovenija II, Ljubljana 1957, str. 386. — 3. An der Wende zweier Zeiten, Lebenerinnerungen von Karl Renner, Wien 1946, str. 253, citirano po A. Melik, nav. delo, str. 260. — 4. Janez Koprivnik, Pohorje, Maribor 1923, str. 65. — 5. Devetdeset let delavnice železniških vozil »Boris Kidrič« Maribor, Maribor 1965, str. 2. — 6. Iz Marburga, Novice XIX, Ljubljana 9. 10. 1861, str. 344. — 7. Glej opombo števil 5, str. 1. — 8. Artur Mally, Gassen Strassen und Platze Buch der Stadt Marburg a. d. Drau, Marburg 1906, str. 128. — 9. Glej prav tam. — 10. Ivan Sedej, Železniška kolonija v Mariboru, Spomeniškovarstvena valorizacija in teze za program prenove, tipkopis brez datuma in strani, pri ZSV Maribor. — 11. Glej prav tam. — 12. Artur Mally, nav. delo; Mally ima v svoji knjigi razporejene ulice po abecednem redu.

Imena ulic izpred prve svetovne vojne so se do danes ohranile tri in sicer: Ghegova, Resleva in Wattova. V bistvu je svoje ime ohranila tudi Kurilniška ulica, ki se je pred prvo vojno imenovala Heizhaus—Strasse. — 13. isti, nav. delo, str. 36. — 14. Glej prav tam. — 15. Artur Mally, nav. delo, str. 127. — 16. Andrej Brence, Način življenja v Železniški koloniji v Mariboru od njenega nastanka leta 1863 do danes, diplomska naloga PZE za etnologijo Filozofske fakultete v Ljubljani, Maribor 1979, brez oznak strani. —

17. Glej prav tam. — 18. Šola v koloniji je bila odprta kot trirazrednica leta 1872. Proti koncu stoletja jo je obiskovalo 247 otrok. Letni stroški za vzdrževanje so bili med 14000 do 15000 kron. citirano po A. Mally, nav. delo, str. 53. — 19. Ivan Sedej, nav. delo. — 20. Angelos Baš, Gozdni in žagarski delavci na južnem Pohorju v dobi kapitalistične izrabe gozdov, Maribor 1867, str. 104. — 21. Artur Mally, nav. delo, str. 128. — 22. Slovenski gospodar, Maribor 7. 5. 1891, str. 158.

SOCIALNA STANOVANJSKA GRADNJA V MARIBORU

JELKA PIRKOVIČ-KOCBEK

Uvodoma sem dolžna pojasniti, katero temo nameravam obdelati v pričujočem sestavku, oziroma kaj mi pomeni njegov naslov. Pojdimo po vrsti:

Socialna problematika je deklarirana kot eno najpomembnejših težišč sodobne arhitekture in urbanizma, vsaj v njegovih začetkih v 20. letih našega stoletja, ko se je uveljavilo moderno gibanje s svojim »socialnim« programom. Ne da bi se spuščali v podrobno razpravljanje o dejanskih učinkih sodobne arhitekturno-urbanistične dejavnosti (pri tem je pomenljiv že sam pojav funkcionalizma, s katerim sta arhitektura in urbanizem postala neposredni funkciji ekonomije v njeni tehnokratski inačici), je dovolj zgovorno že dejstvo, pod kakšno zastavo je Le Corbusier oznanjal evangelij modernega gibanja: v svoji knjigi »Vers une architecture« je zapisal: »arhitektura ali revolucija« in s tem nedvoumno postavil enačaj med družbeno vlogo arhitekture in socialnimi spremembami, oziroma bolje, zagotovil, da je prava arhitektura zmožna preprečiti revolucionarne družbene preobrate. Tako se socialna usmerjenost arhitekture, ki je navzven v službi »ponižanih in razžaljenih« (jim daje stanovanja, fizično in mentalno zdravje, jih skratka osrečuje), v resnici izkaže kot družbeno reakcionarna sila, ki blaži socialna nasprotja, ne da bi jih odpravljala in tako pomaga vladajočemu razredu pri vzdrževanju obstoječega družbenega reda.

»Socialna« usmerjenost sodobne arhitekture je najbolj poudarjena pri stanovanjskem vprašanju, kjer so poleg buržoaznih človekoljubov, utopičnih socialistov in bojnikov za higieno preteklega stoletja prav arhitekti pionirske dobe funkcionalizma tisti, katerih de-

lež je najbolj očiten. Rešitve so ponujali pod gesli kot so »množična in cenena stanovanjska zidava«, »stanovanjski minimum« oziroma »stanovanje kot stroj«, »prefabrikacija in industrializacija gradnje« itd. Res je stanovanjsko vprašanje socialno vprašanje prve vrste, vendar kot je dokazal Engels,¹ problema ni mogoče rešiti, ne da bi odpravili družbene odnose, ki ga povzročajo. Res da je v razvitih kapitalističnih deželah danes stanovanjsko vprašanje na prvi pogled kvantitativno rešeno (statistično gledano je število stanovanj večje od števila gospodinjstev), kljub temu pa je z visokimi najemnami, nepriljubljenimi stanovanjskimi oblikami v velikih betonskih soseskah, vsiljenim »idealnim« stanovanjem v obliki enodružinske hiše na obrobju mest stanovanjska kriza še kako živa, le da je dobila nove razsežnosti. Dosežena pa je bila dvojna zmaga kapitalističnega sistema: potreba po stanovanju je postala eno najpomembnejših orožij pri pacifikaciji delavskega razreda in drugič, gradbena industrija, kjer gradnja stanovanj predstavlja največji delež, je postala pomemben člen v sistemu kapitalne ekonomije, še posebej v kombinaciji z industrijo prostega časa, ki je tesno povezana s kapitalizacijo stanovanjskega vprašanja.

V naših razmerah seveda nismo prišli tako daleč. Do spremembe družbenih odnosov po osvoboditvi stanovanjsko vprašanje ni preseglo ravni, ki so jo poznala velika industrijska mesta Evrope v 19. stoletju — seveda pa pri nas stanovanjska stiska in beda delavskih četrti nikoli ni bila tako kričeča kot v velemestih Anglije, Nemčije, Francije. Kljub temu pa so osnovne poteze stanovanjske krize v naših industrijskih središčih bile podobne

Železničarska kolonija na Studencih, 1863—1872

tistim, ki jih je opisal Engels v »Položaju delavskega razreda v Angliji«.²

Maribor kot eno najpomembnejših industrijskih mest na našem ozemlju, katerega gospodarski vzpon ima svoje korenine že v sredi devetnajstega stoletja, pomeni tipičen primer, ki nam pove, kako se je tradicionalno mesto pozne fevdalne dobe spremenilo v sodobno kapitalistično mesto in kasneje v mesto, polno protislovij, značilnih za našo pot v socializem. V tem zgodovinskem okviru je treba razumeti tudi nastop urbanizma oziroma regulacijske dejavnosti, ki se je v naših okoliščinah začel uveljavljati v drugi polovici 19. stoletja, kar se prekriva z dejstvom, da se je prostor naših večjih mest pričel kapitalizirati.³ Ker je vse do spremembe oblasti v letu 1945 Maribor nedvomno sodil med provincialna mesta (problematika njegove provincialnosti po letu 1945 je vsekakor drugačna kot v obdobju avstro-ogrske države in kraljevine SHS), je bila vloga regulacijske dejavnosti pri rasti mesta precej omejena in še to predvsem na področje tehnične regulacije in upravnih posegov države, zelo malo pa je bilo urbanizma kot umetnosti oblikovanja prostora.

Več o tem, kako se je v Mariboru odvijal zgodovinski proces uveljavljanja urbanizma in sodobne arhitekture, sem skušala povedati v knjigi »Izgradnje sodobnega Maribora«. V njenem podnaslovu je postavljena časovna meja z letoma 1918 in 1976. Prva letnica je navidez dokaj utemeljena, saj je bila v tem letu ustanovljena kraljevina Jugoslavija in se je tudi za Maribor končalo črno-žolto obdobje. Letnica 1976 je veliko bolj naključna in pomeni le, da sem besedilo knjige napisala leta 1977.

Pri bolj poglobljenem premisleku pa tudi zarez za prve vojne in državnotpolitični preobrat nista tista temeljna kamna, na katerih bi slonel razvoj sodobne mariborske arhitekture in urbanizma. Če hočemo bolje razumeti ta pojav, je treba poseči v obdobje pred letom 1918, to je v 19. stoletje. Naj mi bo na tem mestu dovoljno napraviti kratek ovinek v drugo tematiko, to je v vprašanje, kako je sodobni urbanizem vkoreninjen v dogajanje prejšnjega stoletja. Kljub temu pa bomo še vedno ostali v Mariboru in pri tem skušali pojasniti, da je v 19. stoletju prisotnega več urbanizma, kot smo v prvi sapi pripravljeni priznati.

Kot dokaz za zgornjo trditev naj naštejemo nekaj ukrepov, ki so močno vplivali na mesto in življenje v njem in ki jih, gledano s stališča strukturalne podrobnosti, lahko označimo z besedo »protourbanizem«. Prvi takšen ukrep je bil cesarski ukaz, da naj porušijo obrambne naprave v mestih nemško-rimskega cesarstva. Ukaz so pričeli izvajati v 90. letih 18. stoletja, dela pa so dokončali v prvih desetletjih 19. stoletja. Tako so tudi v Mariboru odstranili mestno obzidje in vrata, zasuli obrambne jarke, zemljišče in obrambne stolpe pa prodali na dražbi. Ni moj namen podrobno opisovati zgodovino teh dogodkov, poudariti hočemo le, da cesarski dekret ni bil izdan le zato, da bi omogočil prometno posodobitev mest — češ da so ozka mestna vrata ovirala promet z velikimi vozovi (kar je seveda bilo v skladu z merkantilistično politiko tiste dobe), temveč jih je treba razumeti v luči drugih prizadevanj cesarske države: obenem z ukazom o porušitvi obzidja je Jožef II. v 80. letih 18. stoletja izdal tudi ukaze, ki odpravljajo najbolj bistvene mest-

ne svoboščine, izvirajoče še iz srednjega veka. Tako se je pričel proces ukinjanja mestne avtonomije in spreminjanja mestnih institucij v birokratske institucije države. In v tej luči je padec obzidij imel globlji pomen: označil je pričetek poenotenja prostora, ki je bil v obdobju fevdalnih in polfevdalnih družbenih odnosov sestavljen iz množice posebnih delov, med katerimi so mesta s svojo ekonomsko samostojnostjo in družbeno enakostjo meščanov pomenila pomemben element družbenega pluralizma.

Drugi ukrep z daljnosežnimi posledicami za Maribor (in za druga slovenska mesta) je bila odločitev o izgradnji južne železnice na sedanji trasi. Prav trasiranje te proge je pomembno za na novo nastajajočo hierarhijo centralnih krajev in s tem povezano lokacijo industrije. V tem pogledu je Maribor pridobil mnoge ugodnosti, ki so poleg drugih, predvsem ekonomskih dejavnikov pospeševale njegov razvoj v pomembno industrijsko in upravno središče. Na lokalni mestni ravni je lokacija proge pomembna zato, ker je, tako kot v večini mest, tudi v Mariboru povzročila, da se je težišče poslovnega življenja preselilo v smeri proti železniški postaji, torej konkretno iz starega jedra, od Glavnega trga in Vetrinjske ulice, na Slovensko ulico in Partizansko cesto.

Naslednji ukrep, ki je prav tako povezan z izgradnjo železnice — natančneje njenega koroškega kraka, zadeva lokacijo prvega velikega industrijskega obrata v Mariboru. Delniška družba, ki je bila lastnik južne železnice, se je leta 1863 odločila, da glavne delavnice za vzdrževanje in popravila železniških naprav in strojev preseli iz Ljubljane

v Maribor. Če bi obrat ostal na prvotni lokaciji, verjetno danes Maribora ne bi prištevali med močna kovinsko-predelovalna središča v naši državi.

O naslednjem gradbenem podvigu v mestu — o izgradnji novega državnega mostu čez Dravo in njegovem katastrofalnem učinku na podobo Glavnega trga in na življenje v Pristanu — so pisali skoraj vsi avtorji, ki so se ukvarjali z urbano zgodovino mesta. Dodam naj le, da se je pri tem pokazala ena osnovnih potez sodobnega urejanja prostora, to je parcialnost rešitev, ki so seveda posledica boja med posamičnimi interesi, med katerimi po pravilu zmaga zakon močnejšega, kar seveda ne pomeni tudi najpametnejšega. Razlogi, ki so narekovali postavitev mostu v višini Glavnega trga, so že nekaj let potem, ko je bil most postavljen, izgubili pomen in postali smešni.

V vrsto ukrepov, ki jih lahko štejemo za znanilce sodobnega urbanizma, nedvomno sodijo tudi odločitve o lokaciji različnih javnih in reprezentančnih zgradb v središče na levem bregu. Nekaj so jih postavili v stari del Maribora — tako kot pošto, hranilnico in gledališče na Slomškov trg (pri čemer se je tradicionalni značaj stolnega trga popolnoma spremenil — nastal je reprezentančni mestni prostor z za 19. stoletje značilno parkovno ureditvijo). Večinoma pa so bile lokacije zanje izbrane vzdolž novih ulic v pravokotni ulični mreži, na osnovi katere je nastalo novo mariborsko središče med starim delom mesta in železniško postajo. Tako je bil določen značaj mesta na levem bregu, pa tudi značaj mestnih predelov na desnem bregu Drave, kjer se je naselila industrija, delav-

Ivan Vurnik: Delavska kolonija na Taboru, 1928

ske stanovanjske četrti, kaznišnica, bolnišnica — torej vse, kar sicer sestavlja mesto, a ga ne reprezentira.

In končno, v drugi polovici 19. stoletja je Maribor dobil tudi vrsto regulacijskih načrtov, s katerimi se je nedvomno začelo obdobje urbanizma tudi za mesto ob Dravi, pa čeprav je večina načrtov ostala le na papirju. (Saj je vendar neuresničljivost ena značilnih »odlik« urbanistične dejavnosti.)

Posledica vseh naštetih odločitev, katerih pobudniki so bili država in njene institucije (mednje je v tem času treba šteti tudi občinsko upravo) je bila, da je Maribor postal sodobno mesto z značilnimi sodobnimi nasprotji.

Ker nas v tem hipu ne zanima njihova podrobna analiza, naj le površno označim takšne pozitivno-negativne dvojice: novo-staro, center-periferija, levi breg-desni breg, arhitektura-nearhitektura. Do podobnih zaključkov sem prišla tudi v monografiji o arhitekturi in urbanizmu Maribora po letu 1918, ne da bi pri tem posebej poudarjala, da so ta nasprotja v času stare Jugoslavije že obstajala, da so jih porodile spremembe v ureditvi mesta v obdobju, ko je kapitalizem izpodrival staro družbeno zasnovo.

Če se vrnemo k osnovni temi, potem bi lahko zapisali naslov sestavka tudi takole: kako se pri arhitekturi in urbanizmu Maribora vidi, da je Maribor delavsko mesto. Res se je, kot sem že rekla, Maribor razvil iz tradicionalnega mesta pozne fevdalne dobe v sodobno industrijsko, upravno in kulturno središče širšega zaledja. Premalo pa se zavedamo, da se ima mesto za to zahvaliti delavstvu, brez dela njegovih rok razvoj pač ne bi bil mogoč. Delavski značaj Maribora se kaže predvsem v industrijski in stanovanjski arhitekturi, pri čemer se bomo seveda omejili zgolj na slednjo.

Odkar se je pričel razvoj Maribora v industrijsko mesto, sta na vprašanje, kako zagotoviti delavcem stanovanja, vedno obstajali dve vrsti odgovorov. Prvi odgovor je regulacija, oziroma s sodobnimi besedami: urbanizem, načrtovanje, drugi odgovor pa je stihija. S stihijo na tem mestu označujem vse, kar ni regulacija, urbanizem, načrtovanje, kar pa je v vseh obdobjih prevladovalo v celotni izgradnji mesta.

Tako smo prišli do pregleda realizacij na področju socialne stanovanjske gradnje v Mariboru. Na prvem mestu je seveda treba omeniti železniško stanovanjsko kolonijo na Studencih, ki je najstarejše delavsko naselje pri nas, če seveda upoštevamo le stalna bi-

vališča.⁵ Zgrajena je bila med leti 1863 in 1872. Kolonijo lahko štejemo med uspešne primere stanovanjske zidave za delavce, kjer so gradnjo vodili predvsem oziri higijene, načrtnosti (ki se izraža v pravilnem tlorisu naselja in v — danes bi rekli — visokem družbenem standardu, saj je kolonija imela kantino, konzumno trgovino, otroško varstvo). Vendar je bila to načrtnost brez estetskega presežka — estetsko oblikovanje je bilo pač prihranjeno za stanovanjsko arhitekturo višjih slojev, o čemer pričajo stanovanjski predeli na levem bregu Drave.

V času stare Jugoslavije je mariborska občina formalno vodila določeno socialno stanovanjsko politiko, ki pa je v resnici bila zelo skromna: takoj po prvi svetovni vojni so sicer zgradili nekaj barak za deložirance (vprašati se je treba, kako je sploh prišlo do tega, da so ljudi deložirali), v 20. letih pa zgradili najemne stanovanjske stavbe ob Smetanovi ulici po načrtih Maxa Czeikeja. Vendar v njih niso stanovali delavci, temveč predstavniki srednjega sloja. Glavni ukrepi občine, s katerimi naj bi omilili stanovanjsko stisko v Mariboru, je bila parcelacija zemljišč: v predmestjih, kjer je bila zemlja poceni, je občina kupila večje zemljišče, ga razparcelirala in prodala zasebnim ponudnikom. Posledice takšne gradbene politike pa so bile vse prej kot socialne. Krepila se je namreč predvsem zasebna graditeljska podjetnost, bogatela so gradbena podjetja, predmestja so ekstenzivno pozidovali, novi predeli so bili slabo komunalno opremljeni in oddaljeni od središča mesta — skratka, socialna stratifikacija mestnega prostora, zastavljena že v drugi polovici devetnajstega stoletja, se je še stopnjevala.

Leta 1931 je bil sprejet nov gradbeni zakon ki naj bi uvedel red na področjih mestne zidave. Zato se na prvi pogled zdi gradbeni zakon napreden. V resnici pa je, podobno kot gradbene zakonodaje drugih kapitalističnih dežel, nastal iz potrebe velikega kapitala, da omili težave pri delovanju mestne celote in je zato v določenih primerih »žrtvoval« institucijo zasebne lastnine — seveda na škodo malih lastnikov. Tudi v Mariboru je takšna usmerjenost regulacijske dejavnosti zbudila odpor, predvsem v okoliških občinah in pri zasebnih zemljiških lastnikih, ker je po njihovem mnenju predvideni regulacijski program »najlepše parcele v okolici rezerviral za zaščitne pasove ali za širši gradbeni okoliš in s tem globoko posegel v pravice privatne lastnine«. Vendar pa predvojni regulacijski načrt Maribora, kot ga je zahteval

Borut Pečenko in Vlado
Emeršič: stanovanjski
bloki »bumerang« na
Taboru, 1959–1961

zakon, nikoli ni bil končan in tako je stara praksa bolj ali manj brezobzirne parcelacije imela proste roke.

Zaradi takšnih razmer je še toliko bolj zanimiv poskus, ki se ga je ob koncu 20. let lotil Ivan Vurnik. Po njegovih načrtih so namreč leta 1928 zgradili delavsko kolonijo na Taboru. Kolonija pomeni prvo pravo socialno stanovanjsko gradnjo pri nas in se odlikuje po vseh plateh — po arhitekturni, urbanistični in finančni.

Arhitekt je namreč skušal najti takšno rešitev, ki je najbolj ekonomična. Z urbanističnega stališča je naselje urejeno po enotnem načelu. Kolonija ima svoj mestni značaj — vrstne hiše (motiv je pri nas prvič uporabljen) obrobajo ulice, na zunanjih obodih je zasajena »vrsta dreves kot jasnost meje med tem delom in ostalim mesto —!

Le na dvoriščnih straneh vrste hiš se močno izraža polkmečki značaj našega delavstva, ki ga je Vurnik tudi zavestno poudaril, ko je vsaki hišici namenil vrt in majhno delavnico ob dvorišču. Še posebej je bila delavska kolonija uspešna po finančni plati — delavci so namreč z dvajsetletnim odplačevanjem anuitet v obliki najemnine postali lastniki svojih hišic. Reči pa je treba, da takšen način reševanja stanovanjskega vprašanja delavcev v ničemer ni spremenil njihovega družbenega položaja in je tako posredno služil za ohranjanje obstoječega družbenega reda.

Kljub temu je Vurnikova delavska kolonija dober primer uspešne socialne gradnje, še posebej, če jo primerjamo s Hutterjevo kolonijo na Pobrežju, nastalo po načrtih Kiff-

mannovega stavbnega podjetja (1936–37). Kolonijo sestavljajo hišice, ki v oblikovnem pogledu posnemajo malomeščansko vilo, vendar ne morejo skriti, komu so namenjene. Tovarna je v tem primeru ostala lastnik stanovanj — če so delavca vrgli iz službe, je zgubil tudi pravico do stanovanja. Kolonijo so zgradili na periferiji in to ne le zato, ker je bilo zemljišče tam najbolj poceni, temveč tudi zato, ker so bili delavci, tako ločeni od »mestnega« življenja. Pri tem je zgovorna prostorska gradacija stanovanj tvrdke Hutter: delavska kolonija stoji v predmestju, v strogem središču mesta so postavili najemni stanovanjski blok za nameščence, v zaščitnem zelenem pasu pod Kalvarijo pa si je Hutter dal zgraditi vilo, ki posnema tip majhnega baročnega dvorca.

Po letu 1945 se je pričelo novo poglavje v zidavi stanovanj za najširše sloje: ne moremo več govoriti o pojmu socialnih stanovanj, ki je značilen za kapitalistične družbene razmere. Vendar to še zdaleč ne pomeni, da se nam je posrečilo stanovanjsko krizo odpraviti — še več, pravo pomanjkanje stanovanj je nastopilo šele s tem, ko so se krepila industrijska in druga središča in ko je kmečko prebivalstvo vse bolj množično zapuščalo zemljo.

Ta proces se je pričel že kmalu po letu 1945, ko je nova oblast načrtno spodbujala industrializacijo države, predvsem izgradnjo težke industrije. Mariboru je bila dodeljena vloga največjega slovenskega kovinsko-predelovalnega središča. Istočasno z izgradnjo industrijskih objektov so načrtovali in izvedli tudi dve, za tisti čas značilni tovarniški

stanovanjski naselji — naselje TAM in Metalna na Tezenski dobri. Kljub temu, da naselji kažeta vse slabosti tedanje dobe (tipizirani bloki so shematično razporejeni v prostoru, izvedba je slaba, niso zgradili predvidenih spremljajočih objektov itd.), sta zanimivi zato, ker je na njuno urbanistično oblikovanje⁸ očitno vplivalo načelo Miljutinovega trakastega mesta.

Po letu 1950 se je pričelo obdobje decentralizacije projektivnih služb — namesto centraliziranih birojev, podrejenih ministrstvu, so v večjih središčih, med katerimi je bil tudi Maribor, ustanavljali samostojne projektivne organizacije. Otoplitev je bilo čutiti tudi pri zidavi stanovanj. Projektiranje stanovanj se je v Mariboru razvilo na zavidljivo raven predvsem po zaslugi Zavoda za regulacijo, oziroma kasnejšega Komuna projekta. Mariborčani so se zgledovali predvsem pri tako imenovanem »švedskem modelu«, ki so ga seveda skušali prilagoditi našim razmeram. Stanovanjska zidava se je osredotočila v treh conah: ob Gosposvetski cesti, na Pobrežju in na Taboru. Mariborski arhitekti so dali velik poudarek projektiranju cenениh stanovanj, kjer pa so skušali ohraniti za tiste čase razmeroma ugoden stanovanjski standard. Pri tem so uvažali tipološko — oblikovne novosti, kot so bloki »metuljček«, »Z« bloki, »bumerang«, stanovanjske stolpnice (prve v Jugoslaviji) itd. Kljub spodbudnim dosežkom — spomnimo se le stanovanjskega naselja ob Gosposvetski ulici — pa oblikovnih in tehničnih novosti ni spremljala stalna in načrtna »pozitivna stimulacija oblasti«, kar se je pokazalo že leta 1955, ko so razpustili Zavod za regulacijo Maribor.⁹ Kontinuirano strokovno delo na tem področju pa je bilo onemogočeno, ko so leta 1965 ukinili stanovanjske sklade pri občinah, s čimer je dokončno prevladala gradnja stanovanj za trg.

Tako smo prišli do obdobja v zidavi stanovanj, ki z določenimi dopolnitvami traja še danes. V tem času je bilo tudi konec eksplicitne socialne stanovanjske politike. V primerjavi s prejšnjim obdobjem je v Mariboru stanovanjski standard padel — velika večina novo zgrajenih stanovanj se po opremljenosti, arhitekturnem oblikovanju in vključevanju v večje enote ne razlikuje od socialne stanovanjske gradnje slabše vrste, kot jo poznajo v razvitih kapitalističnih državah.

Izgovor, s katerim so »pristojni činitelji« spodbujali gradnjo stanovanj za trg, je bil, češ da bo konkurenca med gradbenimi podjetji pomagala odpraviti pomanjkanje stano-

vanj.¹⁰ Dejansko pa je konjunktura na tem področju omogočila velikim gradbenim podjetjem, da si ustvarijo monopolen položaj in to s trojno vlogo projektanta, investitorja in izvajalca. Kljub temu (ali pa ravno zato) stanovanjska stiska ni bila odpravljena — še več, vedno več ljudi je čakalo na stanovanje, saj gradbena projektiva ni imela interesa odpraviti razmere, ki so ji sploh omogočale monopol pri zidavi stanovanj.

Povrhu vsega se je vzporedno z razraščanjem stanovanjske stiske pojavilo še novo nesorazmerje: v prejšnjih obdobjih so dajali prednost predvsem kolektivnim oblikam stanovanja (blokom in stolpnicam), od začetka šestdesetih let dalje pa je zasebna stanovanjska gradnja (kjer je tako kot pred vojno prevladoval tip prosto stoječe enodružinske hiše) postajala vse bolj priljubljena, tako da se je delež zasebnih stanovanjskih hiš v razmerju do družbenih stanovanj stalno večal. Prav tako se je večal razkorak med površino in opremljenostjo enih in drugih stanovanj. Tako je stanovanjsko vprašanje pri nas dobilo še eno krizno točko: razkol med družbeno in zasebno stanovanjsko gradnjo, med katerima nobena doslej ni bila zmožna, da bi zadovoljivo rešila osnovno nalogo, da bi namreč ustvarila primerno bivalno okolje za najširše plasti prebivalstva.

Tudi to, kar so gradili v Mariboru v 60. in 70. letih, se ne razlikuje od splošnih vzorcev, značilnih za našo stanovanjsko zidavo. Po eni strani sta institucionalni urbanizem in

Stanovanjska soseska S-21 na Taboru, urbanistična postavitev ZUM, 1965

arhitektura, ki so ju kot na tekočem traku »proizvajali« projektivni ateljeji gradbenih podjetij in Zavod za urbanizem, oblikovala stereotipne stanovanjske soseske, kot so naselje Jugomont ob Betnavski cesti, S-21 ob Cesti proletarskih brigad, Greenwich-jug na Pobežju, S-36 na Teznem itd. Po drugi strani pa Maribor skoraj z vseh strani oklepa obroč enoličnih predmestij z enodružinskimi hišami »po katalogih«, ki se še posebej ob prometnicah širijo globoko v kmetijsko okolico in pod zelene obronke Pohorja.

V začetku 70. let je postalo vse bolj jasno, da same tržne zakonitosti ne zmorejo rešiti zapletenega stanovanjskega vprašanja. Pri iskanju novih poti so pričeli ustanavljati samoupravne interesne skupnosti (mariborska je bila ustanovljena leta 1973), s pomočjo katerih bi vodili družbeno usmerjeno stanovanjsko politiko. V začetnem obdobju delovanja samoupravnih interesnih stanovanjskih skupnosti je pomemben del nalog pomenila gradnja solidarnostnih stanovanj,¹¹ ki pa je ščasnoma vse bolj stopala v ozadje, tako da je danes reševanje socialnih primerov največkrat prepuščeno posameznikom in delovnim organizacijam, kjer so ljudje zaposleni.

V zadnjih letih smo v Mariboru priče prizadevanjem, kako bi izgradnjo stanovanjskih predelov razrešili s celovitejšim arhitekturno-urbanističnim prijemom: v okviru projekta Maribor-jug so že zgradili soseske S-23 in Nova vas I, Nova vas II. pa je v toku zidave. Pri Maribor-jugu naj bi preizkusili nova načela prostorske organizacije in nov oblikovalski pristop, katerega osnovna značilnost je zgoščena stanovanjska zidava vzdolž uličnih potez. Kljub temu pa novosti niso take, da bi v temeljih spremenile osnovni urbanistični koncept soseske in že uveljavljeno prakso funkcionalističnega arhitekturnega oblikovanja. Tako ima S-23 preveliko gostoto prebivalcev in stanovanjski objekti so z višinami zunaj človeškega merila, soseske niso optimalno opremljene z vzporednimi dejavnostmi, predvsem pa ni presežena stopnja, ko so novi mestni predeli le spalna naselja brez polnega življenja.

Naj končam z ugotovitvijo, da je kljub različnim pristopom k reševanju stanovanjskega vprašanja, ki smo jih doživljali v obdobju po letu 1945, stanovanjska kriza pri nas še nerazrešena in da se arhitekturi in urbanizmu kot pomembnima dejavnostma, ki se ukvarjata s to problematiko, doslej ni posrečilo ponuditi takšnih rešitev, ki bi bistveno pripomogle k oblikovanju boljšega življenjskega okolja za delovne ljudi.

Preden bomo našli takšne rešitve, bomo morali odgovoriti na naslednja vprašanja:

— kako to, da kljub združevanju velikih sredstev¹² nismo odpravili pomanjkanja stanovanj v večjih urbanih središčih in komu služi ta neučinkovitost;

— kako bi uspeli kanalizirati zasebno graditeljsko pobudo, (da ne bi bila v takšnem nasprotju z načeli bolj racionalne izrabe gradiv, prostora in energije), po drugi strani pa omogočiti stanovalcem v blokih in stolpnica, da bi odločali o vseh vprašanjih v procesu gradnje stanovanj (tudi na področju oblikovanja);

— in kako doseči, da bi na stanovanjskem področju zaživel načelo solidarnosti kot protiutež ozkim gospodarskim ozirom?

V takšni luči je torej še vedno živa Engelsova trditev, da je stanovanjsko vprašanje socialno vprašanje prve vrste — toda ne tako, da bi gradili socialna stanovanja za najnižje sloje, temveč tako, da bi stanovanjska politika postala pomemben del socialistične socialne politike.

OPOMBE

1. »O stanovanjskem vprašanju«, slov. prevod v Marx-Engels: Izbrano delo, IV. Ljubljana, 1968, s. 341–451. — 2. V Marx-Engels, Izbrano delo, I. del. 1969. — 3. Tako R. Jakhel opredeljuje urbanizem kot zgodovinski pojav, ki označuje, da je konkretna družba dosegla določeno stopnjo v kapitalizaciji prostora, oziroma kot družbeno dejavnost, ki omogoča dokončno kapitalizacijo prostora. R. Jakhel: Iluzija in resničnost urbanih središč, Ljubljana, 1979. — 4. Partizanska knjiga, Ljubljana, 1982. — 5. Že pred sredo stoletja so postavljali začasna stanovanjska naselja za delavce, ki so gradili južno železnico. Največje takšno naselje je bilo v Zidanem mostu in še danes se njegov del imenuje Majland — pač po furlanskih delavcih, ki so bili zaposleni pri gradnji proge. — 6. »Regulacijski načrt Maribora in okolice«, Slovenec, 13. 3. 1937, s. 3. — 7. Ivan Vurnik: »Za lasten dom in vrt«, Slovenec, 1928, št. 71, s. 3. — 8. Avtor urbanistične postavitve pri naselju Metalne je bil Jaroslav Černigoj, pri naselju TAM pa Ljubo Humek, prvi projekti so nastali leta 1947. — 9. Namesto njega so ustanovili projektivno organizacijo Komuna projekt, ki pa zaradi drugačnega pravnega položaja tudi ni imel takšnih kompetenc kot Zavod, ki je bil organ Okrajnega ljudskega odbora. — 10. Cf »Prva stanovanja za tržišče«, Delo 2. 2. 1962, s. 3. — 11. Solidarnostni stanovanjski sklad je v Mariboru pričel delovati celo eno leto prej, kot je bil sprejet samoupravni sporazum o stanovanjski graditvi, torej leta 1972. — 12. V Jugoslaviji gre namreč 10 odstotkov narodnega dohodka za stanovanjsko gradnjo.

GLADOVNA STAVKA V MOŠKI KAZNILNICI V MARIBORU V
AVGUSTU IN SEPTEMBRU 1936

FRANCE FILIPIČ

V moški kaznilnici v Mariboru je bilo v tridesetih letih nekaj gladovnih stavk političnih obsojencev, prva že med 15. in 25. septembrom 1930, ko so bile življenjske prilike v tej kaznilnici še izredno težke in je veljal še stari, avstrijski hišni red.¹ Kljub odporu kaznilniške uprave, ki ni bila pripravljena pristati na kakršnokoli popuščanje, je tedaj skupina desetih političnih obsojencev, komunistov, ob trdovratnem vztrajanju obeh iniciatorjev stavke, Rodoljuba Čolakovića in Radeta Vujovića, ki sta vzdržala v stavki 10 dni, dosegla premestitev v celice na južni strani zgradbe, dovoljenje za sprejemanje večjega števila knjig in električno razsvetljavo v celicah do osme ure zvečer.²

Sicer je že zakon o izvrševanju kazni z odvzemanjem svobode, ki je stopil v veljavo 1. januarja 1930,³ nekoliko omilil pogoje, v katerih so živeli obsojenci v kaznilnicah stare Jugoslavije, vendar je pomembnejše spremembe v kaznilniško življenje v Jugoslaviji prinesel šele novi hišni red, ki je bil objavljen v Službenih novinah 4. januarja 1932; zlasti pomembna so bila njegova določila o komuniciranju zapornikov z zunanjim svetom, o možnostih sprejemanja pošte in paketov.

Politični obsojenci so bili prej in po uveljavitvi tega novega hišnega reda v enakem položaju kot kriminalci ter niso bili deležni po zakonskih predpisih nikakršnih olajšav. Šele tako imenovana »Miškulinova uredba«, ki jo je pravosodno ministrstvo izdalo 9. septembra 1935,⁴ je političnim obsojencem, komunistom, priznala pomembne olajšave (pakete do 20 kilogramov mesečno, do 5 ur sprehoda na dan itd.). Toda nekaj manj kot leto dni po tej uredbi je novi minister za pravosodje, dr. Dragiša Cvetković izdal 10. avgusta 1936 odredbo,⁵ s katero je režim za politične obsojence, komuniste, v kaznilnicah vnovič zaostril. V kaznilnici v Sremski Mitrovici je nova odredba povzročila najhujši odpor (čeprav se je že tudi prej kršilo »Miškulinovo uredbu«).⁶ Ko politični obsojenci, komunisti v avgustu 1936 s svojim odporom proti odredbi ministra za pravosodje od 10. avgusta 1936 niso dosegli nobenega uspeha, je 24. oktobra 1936 stopilo v Sremski Mitrovici 135 političnih obsojencev v gladovno stavko,⁷ ki je trajala nato 4 dni, do 28. oktobra 1936, ko je ministrstvo za pravosodje preklicalo svojo odredbo od 10. avgusta 1936 in potrdilo »Miškulinovo odredbo« od 9. septembra 1935.⁸ Istočasno kot v Sremski Mitrovici, to je 24. oktobra 1936 so pričeli z gladovno stavko tudi politični obsojenci, komunisti, v Moški kaznilnici, v Mariboru; to je bila druga stavka v tej kaznilnici, trajala je do novembra 1936.⁹ Politični obsojenci, komunisti, udeleženci v tej stavki, so bili vsi, razen enega, pripeljani 11. avgusta 1936 iz kaznilnice v Sremski Mitrovici,¹⁰ samo Ivo Marinković, obsojen 9. avgusta 1935 pred okrožnim

sodiščem v Bjelovaru na 7 mesecev strogega zaporu, na kazen, katero mu je 30. decembra 1935 povišal Stol sedmorice na 3 leta robije,¹¹ je bil priveden v Maribor v kaznilnico 11. julija 1936 iz kaznilnice v Lepoglavi.¹² Konec 1936. leta je bilo v kaznilnici v Mariboru vsega 491 obsojencev,¹³ od tega 25 političnih. Tako neznatno število političnih obsojencev se je ob velikem številu kriminalcev zelo težko uveljavljalo s svojimi zahtevami, kar je posebno prišlo do izraza v okoliščinah, v katerih je potekala gladovna stavka.

Mnoga pričevanja političnih obsojencev, ki so se v stari Jugoslaviji znašli za kaznilniškimi zidovi v Mariboru, govore o trdem in brezdušnem režimu v tej kaznilnici,¹⁴ zlasti o pedantnem in birokratskem ravnanju njenega ravnatelja Nika Vrblja, ki je to službo nastopil novembra 1924. leta. Tako je bilo tem večje tveganje peščice zapornikov, političnih obsojencev v mariborski kaznilnici, ko se je odločila za gladovno stavko.¹⁵

V mariborski kaznilnici je bilo med gladovno stavko 27 obsojencev, komunistov, ki so, po izjavah nekaterih članov te skupine,¹⁶ vsi sodelovali v stavki, po podatkih kaznilniške uprave v Mariboru pa niso sodelovali trije obsojenci, ki so bili bolni.¹⁷

V kakšnih okoliščinah je potekala ta gladovna stavka in kdo so bili njeni akterji?

Vsekakor je za boljše razumevanje te stavke potrebno poseči v njeno predzgodovino.

Znano je, da je 1935. leto bilo prelomno v razvoju KPJ, k čemur je zlasti pripomoglo dvoje, prvič, končana je bila obnova partije, ki je bila pod prvimi udarci diktature zdesetkana, in uveljavila se je njena programska preusmeritev, tako z izhodišč IV. državne konference, ki je potekala 24. in 25. decembra 1934 v Ljubljani, Splitskega plenuma, 9. in 10. junija 1935 v Splitu in VII. kongresa Komunistične internacionale, od 25. julija do 20. avgusta 1935 v Moskvi. Poudarjena ljudskofrontna usmerjenost KPJ je pripomogla k njenemu prvemu širšemu prodoru v tridesetih letih med množice, močno pa se je v tem času tudi povečalo število njenih članov. Zlasti se je KPJ organizacijsko okrepila, ko je po junijskem plenumu CK KPJ ustanovil tako imenovani državni biro partije »operativni organ biroja centralnega komiteja za neposredno vodenje vsega dela partijskih organizacij v državi« s sedežem v Zagrebu, kratko imenovan ZEMBILJ, s sekretarjem Djordjem Mitrovićem na čelu.¹⁸ ZEMBILJ je deloval v Zagrebu, kjer je imela svoj sedež tudi centralna partijska tehnika, skoraj 5 mesecev, bil je preko kurirskih zvez v stiku z vsemi pokrajinskimi komiteji KPJ, sprejemal je in obravnaval njihova poročila, določal stališča in dajal direktive za njihovo delovanje. Mitrović se je ob sodelovanju ostalih članov ZEMBILJ (Drago Marušić, Srdja Prica) pred-

stavil kot vztrajen organizator,¹⁹ tako da je središče KPJ v Zagrebu preko svojih zvez pomembno vplivalo na delovanje KPJ in SKOJ v posameznih pokrajinah v državi, tja do oktobra 1935, ko je policija pričela z aretacijami komunistov v Sisku, v naslednjih mesecih pa tudi v Zagrebu in Beogradu. 14. novembra 1935 sta istočasno padla v Zagrebu policiji v roke Djordje Mitrović in Franjo Kralj, član PK KPJ za Hrvatsko in Slavonijo. Na osnovi poročil o delovanju KPJ v državi, ki jih je policija našla pri Mitroviću in na osnovi delnih priznanj obeh aretiranih, ki sta bila med zasliševanjem na policiji izpostavljena najhujšim mukam, so se aretacije komunistov razširile skoraj na vso državo; policija je prišla večino članov pokrajinskih komitejev, razen v Vojvodini, člane aparata CK SKOJ, nekaj članov centralne tehnike ter okrožnih in mestnih vodstev KPJ in SKOJ. Do srede 1936 je bilo prijetih preko 2000 komunistov, postavljenih pred sodišče pa okoli 500.²⁰ V Proleterju je v februarju 1936, v članku »Naj dejstva govore«²¹ bilo zapisano: »Od sredine novembra 1935 do danes je prijetih okrog 500 ljudi. Ti ljudje so v policijskih zaporih podvrženi takšnim mukam, ki presegajo vse to, kar je videla Jugoslavija v teh sedmih črnih letih. Starim srednjeveškim metodam prejšnjih šestojanuarskih vlad so se pridružile nove »specialitete« duhovnika Korošca... Delavska funkcionarja Djordje Mitrović, kovinar in Dragutin Kralj²² sta že tri mesece podvržena takšnim mukam, da sta ta dva mlada, krepka človeka še samo senca samega sebe.«

V nadaljevanju članek opisuje torturo na policiji, navedeno je, kako Ivanu Brijačku,²³ češko-slovaškemu državljanu, ki ima za seboj že 5 let robije v Požarevcu, žgejo hrbet z razgretim likalnikom, kako je Ivan Sabolek,²⁴ potem, ko so mu teptali rebra, ga obešali z glavo navzdol in ga tolkli po modih, poskušal napraviti samomor, kako so na podoben način mučili Pavleta Dursanovića²⁵ itd.

Med aprilom in julijem 1936 so se pred državnim sodiščem za zaščito države v Beogradu zvrstili procesi, na katerih so bili med velikim številom obtožencev postavljeni pred sodni senat tudi poznejši udeleženci gladovne stavke v Mariboru, vsi, razen Iva Marinkovića, za katerega smo že navedli, da je bil obsojen 9. avgusta 1935 pred okrožnim sodiščem v Bjelovarju,²⁶ in Aleksandra Radića, ki ga je obsodilo 30. aprila 1936 okrožno sodišče v Sremski Mitrovici na leto dni strogega zapor.²⁷

4. aprila 1936 je bila na sodnem procesu, ki je zajel skupino 12 ljudi iz državnega vodstva SKOJ, izrečena sodba tudi trem članom CK SKOJ, ki so bili pozneje prestavljeni v Maribor, organizacijskemu sekretarju CK SKOJ, Ivanu Saboleku, tri leta robije, Pavletu Dursanoviću, članu CK SKOJ in partijskemu instruktorju, ki se je šolal na KUNMZ v Moskvi, 3 leta robije, ter Mirku Tomičiću, članu CK SKOJ, 2 leti strogega zapor.²⁸

4. junija 1936 je bila izrečena sodba 25 članom skupine organizatorjev partijske mreže, ki je bi-

la neposredno vezana na ZEMBILJ in osrednjo partijsko tehniko v Zagrebu; nosilec procesa je bil Djordje Mitrović, sekretar ZEMBILJ,²⁹ ki je bil obsojen na 5 let robije, vseh oseb, ki so bile obsojene na tem procesu in so morale pozneje v kaznilnico v Mariboru, je bilo — z Djordjem Mitrovićem — kar devet: Ivan Brijaček, 2 leti robije, Vladimir Brkić,³⁰ leto in šest mesecev strogega zapor, Zvonimir Brkić,³¹ leto strogega zapor, Milan Hofman,³¹ leto in 6 mesecev robije, Viktor Ivičić,³² leto in 6 mesecev strogega zapor, Franjo Kralj, 3 leta robije, Sigmund Kraus,³³ 2 leti strogega zapor in Anton Suknaić,³⁴ leto strogega zapor.

13. junija 1936 je državno sodišče za zaščito države v Beogradu obsodilo šest članov KPJ, ki so v Zagrebu snovali partijske obrambne čete.³⁵ Nosilec procesa je bil Zvonimir Svjetličić,³⁶ glavni organizator obrambnih čet KPJ, prestavljen pozneje v Maribor. V tem procesu je bil obsojen na smrt Djuro Halabarec,³⁷ ki je januarja 1936 med demonstracijami brezposelnih v Zagrebu ustrelil stražnika. Na istem procesu so bili še obsojeni Miloš Zidanšek,³⁸ 2 leti robije Mirko Vanić,³⁹ 3 leta robije in Teodor Krivak,⁴⁰ 3 leta robije; vsi trije so bili odpeljani v kaznilnico v Maribor.

9. julija 1936 je državno sodišče za zaščito države izreklo sodbe najštevilnejši skupini obtožencev v procesih, vezanih na delovanje ZEMBILJ; v procesu, katerega nosilec je bil Trajko Stamenković,⁴¹ sekretar pokrajinskega komiteja KPJ za Srbijo, je bilo obsojenih vsega 37 obtožencev, med njimi 9, ki so pozneje bili prestavljeni v Maribor,⁴² poleg Trajka Stamenkovića, ki je bil obsojen na 6 let robije: še ing. Lovro Šperac,⁴³ leto dni robije, Mihajlo Bumbulović,⁴⁴ instruktor CKKPJ, ki se je šolal na KUMNZ v Moskvi, 6 let robije, Josip Bosak,⁴⁵ 5 let robije, Jovan Jerković,⁴⁶ 4 leta robije, Naftali Demajo,⁴⁷ pet in pol let robije, David Demajo,⁴⁸ 3 leta robije, Djevad Maglajlić,⁴⁹ tri leta robije, Vladimir Štefanić,⁵⁰ 3 leta robije.

Obsojenci z navedenih procesov so bili dan, najpozneje dva dni po izreku sodbe iz zaporov sodišča za zaščito države prepeljani v kaznilnico v Sremski Mitrovici in tukaj razporejeni po samotnih celicah, v katerih naj bi prebili tri mesece, prvo stopnjo svoje kazni, tako da bi bili po treh mesecih premeščeni v skupne sobe. Medtem je bil prestavljen iz Lepoglave za novega upravnika kaznilnice v Sremski Mitrovici Dušan Petrović, znan po svojem brezobzirnem in nečloveškem ravnanju s političnimi obsojenci, povzročitelj masakra 20. avgusta 1935 v Lepoglavi.⁵¹ Petrović je takoj po svojem prihodu pričel zoževati političnim obsojencem njihove že priznane pravice, kar je izzvalo nemire in proteste med političnimi obsojenci. Kot smo že navedli je nato uredba ministra za pravosodje dr. Dragiša Cvetkovića, s katero je bila preklicana »Miškulinova odredba«, ⁵² 10. avgusta 1936 celo izzvala v mitroviški kaznilnici najhujše proteste. Ko so se novodošli obsojenci iz prej navedenih sodnih procesov takoj po svojem prihodu pridružili

nemirom in protestom v kaznilnici,⁵³ je ministrstvo za pravosodje naglo ukrepalo, odbralo je med novodošliimi 26 obsojencev, za katere je menilo, da so najbolj nevarni za red in mir v kaznilnici ter jih prestavilo v mariborsko kaznilnico; strogi režim v tej kaznilnici naj bi jih ukrotil. K izločitvi 26 obsojencev iz množice novodošliih, ki so bili razporejeni po samotnih celicah v stari zgradbi mitroviške kaznilnice je pripomoglo dejstvo, da so nekaj dni pred to izločitvijo stopili v gladovno stavko, da bi izsilili prestavitev v mladinsko zgradbo.⁵⁴

Upravnik kaznilnice v Sremski Mitrovici Dušan Petrović je z dopisom 10. avgusta 1936⁵⁵ kazenskemu zavodu v Mariboru sporočil, da je pravosodno ministrstvo s svojim sklepom od 10. avgusta 1936, št. 80540 prestavilo v kazenski zavod v Mariboru obsojence Ivan Sabolek, Trajko Stamenković, Pavle Dursanović, Mirko Tomićić, Djordje Mitrović, Franjo Kralj, Sigmund Kraus, Ivan Brijaček, Anton Suknaić, Viktor Ivičić, Zvonimir Svetličić, Mirko Vanić, Mihajlo Bumbulović, Lovro Šperac, Josip Bosak, Dževad Maglajić, Aleksandar Radić, Jovan Jerković, Nafatali Demajo, Vladimir Stefanović, Vladimir Brkić, Zvonimir Brkić, Miloš Zidanšek, Teodor Kričak in Milan Hofman.

K navedenemu spisku je Dušan Petrović dodal navodilo:

»Ker je ministrstvo za pravosodje predpisalo za navedene obsojence poseben režim, se priporoča upravi, da od sprejetja tega sklepa v vsem uporablja najstrožji predpis, ki velja za vse ostale obsojence kriminalce.

Istočasno se priporoča upravi, da onemogoči zgoraj navedenim premeščenim obsojencem sleherni stik z ostalimi obsojenci.«

Ministrstvo za pravosodje je tudi samo posebej poslalo z datumom 10. avgust 1936⁵⁶ dopis upravi mariborske kaznilnice s seznamom obsojencev, ki jih je predstavljalo tja iz Sremske Mitrovice, temu dopisu pa je v celoti dodalo svojo uredbo od 10. avgusta 1936 o strožjem režimu za politične obsojence v kaznilnicah.

Skupina političnih obsojencev je potovala iz Sremske Mitrovice v Maribor dva dni, od 10. na 11. avgust 1936, obsojenci so bili vklenjeni in še pripeti h klopem v vagonu. Potovali so v veliki vročini, sicer pa so bili orožniki, ki so jih spremljali korektni in Svetličiću se je celo posrečilo na eni od postaj med Celjem in Mariborom odvreči skozi okno dopisnico, namenjeno domačim.⁵⁷ Proti večeru 11. avgusta 1936 so prispeli v Maribor; tu se je vlak ustavil preden je zapeljal na železniški most, vagon z obsojenci so železničarji odklopili od kompozicije in potisnili pred bližnjo kaznilnico. Obsojence so orožniki odgnali v kaznilnico, kjer jih je pričakal na dvorišču ravnatelj Niko Vrabl. V krajšem nagovoru je novodošle opozoril, da v tej kaznilnici vlada strog red in da jih čakajo hude kazni, če se bodo pregrešili proti njemu.⁵⁸ Nato so morali novodošli v klet, kjer so jih ostrigli, skopali in preoblekli, po prebiti noči v kleti pa so jih razdelili po samotnih celicah, sleherni med njimi pa je

moral še posamično k ravnatelju Niku Vrablu v njegovo pisarno.

V samotnih celicah so bili zaporniki strogo ločeni drug od drugega, kljub temu pa so pričeli vzpostavljati stike med seboj s trkanjem ob steno, sporazumevajoč se med seboj po sistemu zaporniške abecede.⁵⁹ Kogar so pazniki zalotili pri tem trkanju, je prejel disciplinsko kazen in je moral v klet v temnico. Kletne celice so bile, po izjavi vseh obsojencev, vlažne, naoknice so pazniki zaprli, da so bili zaporniki v popolni temi, če je obsojenec bil kaznovan s trdim ležiščem, je moral ležati na pogradu na golih deskah — po nekaterih izjavah tudi kar na tleh —. Podatki govore o tem, da so enim disciplinsko kaznovanim zapornikom pri odhodu v »klet« vzele vezalke iz čevljev, drugim naj bi bili sploh odvzeli obuvalo. Hrana je bila pičla, droben košček mesa enkrat na teden, sicer pa repa, zelje, krompir, fižol, vse zelo borno zabeljeno in vodeno, kaznjence je reševala pred lakoto možnost, da so si, če niso bili disciplinsko kaznovani, pod določenimi pogoji lahko kupovali priboljške, smeli pa so tudi sprejemati pakete — po Miškolinovi uredbi v večjem obsegu (do 20 kilogramov mesečno), v obdobju, ko je bila ta uredba zožena pa do 10 kilogramov mesečno, in to samo od družinskih članov.⁶⁰ Posebna odredba pravosodnega ministrstva od 10. avgusta 1936⁶¹ je za obiske, ki so jih lahko sprejemali politični obsojenci, vsebovala izredno določilo: »Obsojeni komunisti lahko sprejmejo obiske enkrat mesečno in to samo najozje družinske člane.« Obisk ne sme trajati več kot 20 minut. Ob sestanku obsojenca z družino mora biti upravnik zavoda osebo navzoč. Razgovarjati se sme samo o strogo družinskih prilikah in o premoženjskih zadevah. Vse ostalo je strogo prepovedano, zlasti pogovor o političnem položaju v domovini ali na tujem. To odrejam zato, ker je dosedanji liberalni postopek bil namerno zlorabljen z namenom, da se obsojenci komunisti povežejo s svojo ilegalno organizacijo v zunanjem svetu.«⁶²

Disciplinske kazni so bile pogoste, tako za kršenje strogega reda na skupnem sprehodu, ko so morali obsojenci z rokami na hrbtu, molče in v določeni oddaljenosti drug od drugega korakati v krogu na dvorišču med dvema kniloma kaznilnice, za ne dovolj disciplinirano vedenje obsojencev napram pazniku in zlasti za vzpostavljanje zvez med zaporniki s trkanjem ob steno.

Kazni je izrekal upravnik kaznilnice Niko Vrabl, v njegovi odsotnosti pa njegov namestnik, učitelj Miško Cizelj na raportu, na katerega so pazniki pripeljali kaznjence, ki je zagrešil kakšen prestop.

Tako je bil manj kot teden dni po prihodu v mariborsko kaznilnico že kaznovan Anton Suknaić, ki je prejel 17. avgusta 1936 dva tedna zapore v samotni celici v kleti s postom vsak drugi dan in 8 dni trdega ležišča, ker se je poskušil sporazumeti z obsojencem Viktorjem Ivičićem v sosednji celici s trkanjem ob steno.⁶⁴ 19. avgusta 1936 so bili kaznovani Djordje Mitrović, Teodor

Krivak in Zvonimir Brkić s tremi dnevi zapora v celici s trdim ležiščem in dvema postoma (kazen so prebili v kleti), ker so se s trkanjem sporazumevali z zapornikom v sosednji celici.⁶⁵ 19. oktobra 1936 je ing. Lovro Šperac prejel en dan zapora v celici s trdim ležiščem in postom, češ da je bil predrzen napram pazniku.⁶⁶ Navedli smo samo nekaj podatkov iz osebnih spisov, ki so od posameznih obsojencev ohranjeni v fondu moške kaznilnice v Mariboru v jugoslovanskih arhivih. Dejansko ni bilo obsojenca v tem času, da ne bi bil kaznovan.

Kazen v kleti je bila zelo huda. Soglasna so pričevanja o vlažnih celicah,⁶⁷ celo v poročilu Radomirja Pašića, odposlanca ministrstva za pravosodje od 5. novembra 1936⁶⁸ je povedano, da so celice v kleti »prilčno vlažne«. Kot drugod po celicah se tudi tu pozimi ni kurilo.

Kot smo že omenili je bilo vseh 26 obsojencev, ki so prispeli 11. avgusta 1936 v mariborsko kaznilnico, razporejenih po samotnih celicah. S tem v zvezi je poročala kaznilniška uprava 13. avgusta 1936 ministrstvu za pravosodje v Beogradu,⁶⁹ da je 23 obsojencev, ki prestajajo I. stopnjo kazni, razporejenih po celicah v samotnem zaporu, v skladu s § 20, 1. odstavek zakona o izvrševanju kazni odvzema svobode,⁷⁰ ter da so trije obsojenci, ki prestajajo II. stopnjo kazni prav tako razporejeni po samotnih celicah v skladu s § 20, odstavek 3, zakona o izdrževanju kazni odvzema svobode.

O položaju, v katerem so se znašli obsojenci v mariborski kaznilnici, ki so prišli 11. avgusta 1936 iz Sremske Mitrovice, značilno priča pismo, ki ga je 5. septembra 1936, dan po preteku treh mesecev prvostopenjske kazni napisal domačim Anton Suknaić (obsojen 4. junija 1936): »Kot veste, smo prestavljeni iz Mitrovice v Maribor. Tri mesece sem že v samotni celici. Pisati smem enkrat v štirih tednih. Pošto smem sprejemati samo od matere, bratov in sester. Pisati mi smete samo o družinskih zadevah. Zanima me, kako so ... (nečistljivo) v šoli, kako Katika, kako zdravje, kako s strankami (zadnje prečrtano). Pošljite mi knjige za politični izpit, zanje sem vas že nekajkrat prosil. O svojem življenju vam bom pripovedoval, ko se vrnem domov. Mi smo kaznjenci. Prosim Vas, da mi pošljete nekaj denarja, da si lahko preskrbim najpotrebnejše drobnarije. Tobaka mi ne pošiljajte. Potreboval bom zimsko perilo (perilo prečrtano), par debelih volnenih, liških nogavic (prečrtano). Še vedno smo v samotnih celicah. Vsekakor pišite čim več in čim pogosteje.«⁷¹

Pri prestajanju kazni »v kleti« so težje zboleli Anton Suknaić, Zvonko in Vladimir Brkić ter Trajko Stamenković (vnetje rebrne mreže, začetki tuberkuloze), tako da je posvetovalni odbor mariborske kaznilnice 30. septembra 1936 na svoji seji sklenil, da predlaga za Antona Suknaića in Zvonimirja Brkića zaradi bolezni pogojni odpust, za Vladimirja Brkića in Trajka Stamenkovića pa pomilostitev, ki naj bi jima znižala kazen.⁷² Predlog posvetovalnega odbora mariborske kaznilnice pravosodno ministrstvo gotovo ni

upoštevalo, saj so vsi štirje predlaganci odslužili svojo kazen do konca.

Kljub hudi osamljenosti so politični obsojenci v mariborski kaznilnici v tem času v glavnem preko trkanja na stene vzpostavljali zveze med seboj, od časa do časa pa se je tudi posrečilo, tako v nedeljo pri obisku cerkve — znotraj kaznilnice — predati drug drugemu kakšno pismono sporočilo. Že od vsega začetka je tako teklo dogovarjanje, da bi s skupnim nastopom takoj ko bi bilo mimo trimesečno obdobje izdržavanja prvostopenjske kazni, dosegli premestitev v skupne prostore.⁷³

Ali so politični obsojenci v mariborski kaznilnici v tem času imeli kakšno zvezo z zunanjim svetom, morda s partijsko organizacijo v Mariboru? Podatkov za obdobje do začetka gladovne stavke o tem sicer ni; morale pa so obstojati, saj je komaj verjetno, da bi se povsem slučajno začeli gladovni stavki 24. oktobra 1936 v Sremski Mitrovici in v Mariboru istočasno.

17. septembra 1936 je kaznilniška uprava v Mariboru odposlala upravi mesta Beograda, njenemu policijskemu oddelku šifriran listek, ki je bil zasežen pri Ivanu Vukeliću, obsojenem na 7 let robije zaradi razbojništva; po mnenju kaznilniške uprave je bil šifrirani list morda namenjen obsojencem komunistom. V Beogradu šifer niso mogli razrešiti.⁷⁴

Medtem ko so politični obsojenci v mariborski kaznilnici, porazdeljeni po samotnih celicah, pričeli snovati akcijo, s katero naj bi izsilili skupen zapor, pa je vodstvo KPJ razpravljalo o njihovem obnašanju v preiskavi pred policijo in potem na sojenju pred sodiščem za zaščito države. V zvezi z glavnim »zemljiškim« procesom, katerega nosilec je bil Djordje Mitrović, je sicer Zvonko Brkić po vojni izjavil: »Na sojenju so se vsi dobro držali, nihče se ni obnašal kapitulantsko (...). Imel sem vtis, da naše priznavanje ali nepriznavanje pred samim sodiščem ni igralo nobene vloge pri oceni krivde, temveč so na koncu bile izrečene kazni v sorazmerju z vlogo posameznika v partiji.«⁷⁵

Že 2. julija 1936 je CK KPJ poslal kolektivu političnih obsojencev, komunistov, v kaznilnici v Sremski Mitrovici sporočilo s smernicami za politično delovanje znotraj kolektiva, dotikalo pa se je tudi problema novincev, ki so prihajali v tem času v kaznilnico, potem ko so bili obsojeni na »zemljiških« procesih.⁷⁶ CK KPJ je sporočal: »Verjetno bodo kmalu pričeli prihajati k vam ljudje iz policijskih vdorov (proval) v novembru lani. Nujno je pohiteti s preiskavo o njihovem vedenju in nam čim prej poslati poročilo. Kakor sklepamo iz obtožnice in vrste informacij so se zelo slabo držali in zaslužijo brezpogojno izključitev: Mitrović, Zovko,⁷⁷ Kralj, Kraus, iz skupine Mitrović ter Dursanović, Sabolek, Tomić iz skupine mladincev.«

Ali so udeleženci »zemljiških« procesov in drugih procesov pred državnim sodiščem za zaščito države v prvi polovici 1937. leta bili zaslišani od partijskih komisij v kaznilnici v Sremski

Mitrovci? Odgovor je treba iskati v gradivu o kaznilnici v Sremski Mitrovici v arhivu CK ZKJ.

Vsekakor je centralni komite pratije ukrepal.

Proleter, glasilo KPJ je v svoji številki september 1936, številka 6, letnik 12, prinesel obvestilo: »Izključeni iz partije«. »S sklepom Centralnega komiteja KPJ so iz vrst KPJ izključene sledeče osebe: Djordje Mitrović, Franjo Kralj, Milan Hofman, Pavle Dursanović, Josip Sabolek. S tem ko je kapitulirala pred policijo je ta skupina bivših funkcionarjev izdala svoje tovariše, izdala je našo partijo in s tem je tudi izdala stvar osvoboditve delavskega razreda.«

Obsodba je bila huda, komaj verjetno pa je, da je vest o njej tedaj dosegla politične obsojence v mariborski kaznilnici. Ti so medtem nadaljevali z dogovarjanjem o skupnem nastopu. »Mi smo med seboj zelo hitro vzpostavili kontakte,« je opisal Zvonko Brkić tedanji njihov položaj,⁷⁸ »med sprehodom, s trkanjem ob steno, končno tudi v cerkvi. Med mašo smo se lahko pogovarjali in dogovorili smo se, da po treh mesecih v samotnih celicah stopimo v gladovno stavko in zahtevamo skupni zapor. Medtem je prišla zima, mi smo bili še vedno v letnih oblekah, v celicah je bilo mrzlo, hrana je bila slaba. Zahtevali so, da naj pukamo perje in lepimo vrečke, čemur smo se uprli; nekateri so kar metali perje skozi okna. Nikakor nas niso hoteli pustiti v skupne sobe, ne dovoliti svobodnega sprejemanja paketov.«

13. oktobra 1936 je naposled kaznilniška uprava vendar premestila 8 obsojencev s krajšimi kaznimi iz samotnih celic v skupno sobo, v manjšo skupno sobo pa še posebej tri obsojence, ki so bili že drugič na robiji.⁷⁹ Istega dne je prišla na obisk k svojemu bratu Antonu Suknaiću sestra Katica. Obisk je bil zelo kratek. Kot je bilo že navedeno, je Suknaić pred tem bil 14 dni kazensko v kletni celici, kjer je zbolel. Ko ga je sestra na začetku obiska vprašala, kako to, da tako slabo izgleda in je začel govoriti o tem, da je bil 14 dni v vlažni podzemni celici, kjer je zbolel, so pazniki takoj prekinili pogovor in ga poskušali v naglici odpeljati iz Vrablove pisarne, kjer je obisk potekal. Suknaiću se je vendar še posrečilo, da je sestro prosil, da naj kaj podvzame. Suknaićeva sestra je nato po svoji vrnitvi v Zagreb odšla k dr. Rudolfu Bičaniću, znanemu ekonomistu, prvaku SDS (Samostojne demokratske stranke), ki je bil vidna osebnost v KDK (Kmečko-demokratski koaliciji) in Suknaićev znanec.⁸⁰ Dr. Bičanić je nato seznanil s podatki, ki mu jih je posredovala Suknaićeva sestra o svojem bratu in sploh o položaju političnih obsojencev v mariborski kaznilnici, dr. Vladimirja Mačka, voditelja Združene opozicije. Dr. Maček je bil medtem obveščen, da bodo 24. oktobra 1936 v protest proti nečloveškemu ravnanju Dušana Petrovića, ravnatelja kaznilnice v Sremski Mitrovici, politični obsojenci v tej kaznilnici stopili v stavko. Sestavil je letak z naslovom »Dr. Vladko Maček o nečloveškem ravnanju s političnimi obsojenci. Pismo poslano pravosodnemu ministru.« V tem letaku, z datumom 23. oktober 1936, je dr. Maček opisal položaj političnih obsojencev

v kaznilnici v Sremski Mitrovici, posebej pa je navedel tudi slučaj obsojenca Antona Suknaića v mariborski kaznilnici, ki da je moral »kljub visoki stopnji tuberkuloze in z 38 stopinjami vročine, ležati 14 dni na deskah v kleti polni vode«.⁸¹

20. oktobra 1936 je bil pripeljan v mariborsko kaznilnico iz kaznilnice v Stari Gradiški Miško Sigečan, ki ga je okrožno sodišče v Osijeku 8. julija 1936 obsodilo na 3 leta robije, ker je propagiral samostojno hrvaško državo z dr. Mačkom na čelu.⁸²

22. oktobra 1936 so bili politični obsojenci v mariborski kaznilnici, ki so bili prestavljeni v dve skupni sobi, obveščeni, da bodo morali odlej delati; naslednjega dne, 23. oktobra 1936 sta jim dva obsojenca — kriminalca prinesla na nosilnih papir za izdelovanje vrečic, vendar so delo zavrnili. Zaradi tega so morali 24. oktobra 1936 zjutraj na raport, na katerem jih je nadučitelj Miško Cizelj — ravnatelj Niko Vrabel je bil na dopustu — kaznoval s sedem dni zavora v disciplinskih celicah, to je v kleti.⁸³ Še istega dne, ko so nastopili kazen, to je 24. oktobra 1936, so odbili hrano in pričeli z gladovno stavko.⁸⁴

Ko so ostali politični obsojenci, komunisti na dopoldanskem sprehodu 24. oktobra 1936 ugotovili, kaj se je zgodilo z njihovimi tovariši iz skupnega zavora, so prav tako stopili v gladovno stavko. Potek dogodkov s tem v zvezi je zelo nazorno opisal paznik Jože Murgelj, poveljnik samotnega oddelka na zaslišanju 31. oktobra 1936 v upravi mariborske kaznilnice:⁸⁵

»Obsojenci komunisti iz skupnega zavora so bili dne 24. oktobra disciplinirani radi tega, ker so odklonili delo. Obsojenci iz skupnega zavora so se od časa, ko so bili dodeljeni v skupni oddelk, sprehajali ločeno od ostalih obsojencev iz celic v drugem delu dvorišča.

Ko so dne 24. oktobra predpoldne bili obsojenci iz celic zopet na sprehodu so gotovo opazili, da ni ostalih obsojencev komunistov iz skupnega zavora na njihovem krogu na sprehodu. To je po mojem mnenju bil razlog, da je takrat, ko so šli iz sprehoda v naš trakt, stopil obsojenec Radić Aleksander iz vrste, vstran in je zaklical: »Drugovi, naši drugovi su u podrumu, mi nastupamo štrajk, i tražimo šta je u Sremskoj Mitrovici! Vsi ostali so mu nato zaklicali »Hoćemo, živio«!. Vse to se ni dalo preprečiti, ker se je zgodilo v veliki naglici. Iz tega soglašanja vseh za početek štrajka bi se dalo sklepati, da so bili že na to poprej pripravljeni.

Po mojem mnenju so se mogli obsojenci v celicah, ki drugače med seboj niso prihajali v dotiko, dogovoriti med seboj na ta način, da so trkali na zid v celici. Radi tega jih je bilo precej izmed njih na raportu, nekateri po dvakrat, in so bili tudi disciplinirani.

Gladovni štrajk so obsojenci izvedli na ta način, da so odklanjali vsako hrano in da so tisto hrano, ki so jo dobili v paketih od doma oziroma pri nakupu priboljškov, deloma vrgli skozi okno na dvorišče, deloma pa pometali v nočne posode in tako uničili.«

Tako se je v mariborski kaznilnici pričela gladovna stavka, kateri se je takoj pridružil tudi Ivo Marinković. Čez dva dni pa se je stavkajočim političnim obsojencem pridružilo še šest kriminalnih obsojencev. Upravnik mariborske kaznilnice, Niko Vrabl, je poročal 31. oktobra 1936 ministrstvu za pravosodje:⁸⁶

»Čast mi je poročati, da so dne 24. oktobra 1936 začeli z gladovnim štrajkom tukajšnji obsojenci-komunisti:

Marinković Ivan, ki je bil z razpisom Ministrstva pravde z dne 8. VII. 1936, št. 68175 dne 1. VII. 1936 premeščen v mariborsko kaznilnico iz Lepoglave, in obsojenci Sabolek Ivan, Stamenković Traiko, Dursanović Pavle, Tomičić Mirko, Mitrović Djordje, Kralj Franjo, Kraus Sigmund, Brijaček Anton, Ivičić Viktor, Svetličić Zvonimir, Vanić Mirko, Bumbulović Mihajlo, Šperac Ljovro, Bosak Josip, Maglajlić Djevad, Radić Aleksander, Jerković Ivan, Demajo Naftali, Demajo David, Štefanović Vladimir, Brkić Zvonimir, Zidanšek Mihajlo, Krivak Teodor in Hofman Milan, ki so bili z razpisom Ministrstva pravde z dne 10. VIII. 1936, št. 80540 premeščeni v mariborsko kaznilnico iz Sremske Mitrovice.

Skupaj je torej stopilo v gladovni štrajk 25 komunistov.

Kot razlog navajajo, da so se jim odvzele razne beneficije, ki so jih imeli in kakoršne še baje sedaj imajo v drugih zavodih obsojenci-komunisti kot »politični« obsojenci, zlasti kakršne so imeli v posebnem oddelku za politične obsojence v Sremski Mitrovici.

Vsi navedeni zahtevajo, da se jim te »beneficije«, ki so jim bile odvzete z razpisom Gospoda ministra pravde št. 80540 z dne 10. avgusta 1936, vrnejo in da se vsi premestijo nazaj v Srem. Mitrovico oziroma v tisti zavod, v katerem obsojenci-komunisti take beneficije uživajo.

Dne 26. oktobra je začelo z gladovno stavko še nadaljnjih 6 obsojencev, in sicer Pospišil Adolf, Dasović Ivan, Vukelić Ivan, Ostriš Djuro in Smojver Franjo, ki so bili na podlagi razpisa Ministrstva pravde št. 11544 z dne 19. februarja 1936 premeščeni v Maribor iz Srem. Mitrovice ter Vujošević Paun, ki je bil na podlagi razpisa Ministrstva pravde z dne 11. VII. 1935, št. 71630 premeščen in Niša v mariborsko kaznilnico.

Po odredbi kaznilniškega zdravnika so bili dne 28. oktobra in 30. oktobra vsi navedeni umetno hranjeni z izjemo obsojencev Krivaka Teodorja in Radića Aleksandra, ki sta dne 29. oktobra prostovoljno začela sprejemati hrano z utemeljitvijo, da sta bila od drugih h gladovni stavki zapeljana.

Čast mi je prositi za morebitne nadaljnje odredbe.

V Mariboru, dne 31. oktobra 1936.

Upravnik: Vrabl

O tem, kakšne so bile zveze obsojencev komunistov s kriminalnimi obsojenci, ni podatkov; iz

razpoložljivih podatkov tudi ni razvidno, koliko časa so obsojenci kriminalci vztrajali v gladovni stavki.

Ko je gladovna stavka pričela, je bil ravnatelj mariborske kaznilnice Niko Vrabl na dopustu v Ljutomeru, zastopal pa ga je, kot je bilo že navedeno, nadučitelj Miško Cizelj. Ta je po izbruhu stavke tudi drugo skupino stavkajočih kaznoval s 7 dni zavora v disciplinski celici.⁸⁷ Niko Vrabl se je vrnil z dopusta 27. oktobra 1936, naslednjega dne pa so bili stavkajoči obsojenci po odredbi in v prisotnosti kaznilniškega zdravnika dr. Jurečka prvič umetno hranjeni.⁸⁸

Umetno hranjenje je potekalo pod najhujšo prisilo in celo s cevčico, potisnjeno skozi nos, ko obsojenci niso hoteli odpreti ust; soglasni so podatki o tem, da so obsojenci pri prisilnem hranjenju pretrpeli hude muke.⁸⁹

Kot je razvidno iz Vrablovega poročila od 31. oktobra 1936, sta Teodor Krivak in Aleksander Radić 29. oktobra 1936 prekinila gladovno stavko in začela sprejemati hrano; po podatkih z zapisnika, ki je bil sestavljen o stavki 4. novembra 1936 z Nikom Vrablom v prisotnosti odposlanca ministrstva za pravosodje, Radomirja Pašića,⁹⁰ pa je podatek, da niso stopili v gladovno stavko Anton Suknaić ter brata Vladimir in Zvonimir Brkić, češ da niso stopili v gladovno stavko, ker so bili tuberkulozni — kar pa sta tako Anton Suknaić kot Zvonko Brkić v povojni izjavi zanikala.⁹¹ Sicer pa je upravnik mariborske kaznilnice, Niko Vrabl 1. novembra 1936 v dopisu pravosodnemu ministrstvu vso trojico navedel med tistimi obsojenci, ki so tudi po smrti Djordja Mitrovića nadaljevali s stavko.^{91a}

Kot je bilo že omenjeno, so 24. oktobra 1936 pričeli z gladovno stavko tudi politični obsojenci v kaznilnici v Sremski Mitrovici. Ti pa so končali z gladovno stavko že 28. oktobra 1936, ko jim je bila razglašena odredba pravosodnega ministrstva, s katero je bila ukinjena odredba od 10. avgusta 1936 in ponovno uveljavljena odredba od 9. septembra 1935 (Miškulinova odredba).⁹²

Ravnatelj mariborske kaznilnice, Niko Vrabl je šele 31. oktobra 1936 obvestil ministrstvo za pravosodje o gladovni stavki v kaznilnici. O tem je izjavil v zapisniku od 4. novembra:⁹³ »Ker je zdravnik odredil vse potrebno za hranjenje stavkajočih, nisem smatral za potrebno, zlasti ker so podobne stavke povsem navadni občasni pojavi v kaznilnicah, da o tem obvestim ministrstvo. Nameral sem obvestiti ministrstvo po končani stavki, ki običajno traja okoli tri dni ali vsaj ne mnogo več, kot sem to storil ob sličnih dogodkih že v minulih letih.«

Niko Vrabl je bil očitno prepričan, da bo zlahka opravil s stavkajočimi, dogodki v zvezi s stavko pa so se obrnili v nepričakovano smer. Stavkajoči so bili trdovratnejši kot je pričakoval in ministrstvo za pravosodje je s svojo odredbo od 28. X. 1936 s svojim popuščanjem ugodilo zahtevam stavkajočih političnih obsojencev v Sremski Mitrovici, kar je posredno tudi vplivalo na položaj stavkajočih v mariborski kaznilnici. Niko Vrabl je v zgoraj navedenem zapisniku od 4. novembra

1936 izjavil, da je odredbo ministrstva za pravosodje prejel šele 31. oktobra 1936 dopoldne, da je stavkajoče takoj obvestil o tej odredbi, ti pa da so izjavili, da bodo nadaljevali s stavko, deloma zato, ker želijo biti premeščeni nazaj v Sremsko Mitrovico ali v kakšno drugo kaznilnico, deloma pa tudi zaradi tega, ker v odredbi od 28. oktobra 1936 ni povedano, da jim ni potrebno delati, da lahko kadijo po svoji volji in da se jih ne sme siliti v cerkev. K temu je Vrabl v zapisniku navedel, da je sporočil stavkajočim, da tem njihovim zahtevam ne more ugoditi, dokler ne prejme drugačne odredbe od ministrstva za pravosodje in da vztraja pri predpisih Zik⁹⁴ in določenih hišnega reda.

Ob 17.55 je 31. avgusta 1936 na bolniškem oddelku mariborske kaznilnice umrl Djordje Mitrović, ki se je od prvega dne udeležil gladovne stavke. Iz zapisnika o njegovi smrti, ki je bil sestavljen v mariborski kaznilnici 2. novembra 1936, povzemamo podatke o poteku dogodkov v zvezi z njegovo usodo.⁹⁵

Paznik Matevž Plevnik, ki je v noči od 30. na 31. oktober 1936 imel službo nočnega stražnega poveljnika, je izjavil, da je četrte ure pred polnočjo zvonil iz centrale paznik Ivan Lešnik, ki je imel to noč od 21. do 24. ure nočno stražo v samotnem odelku in pri disciplinskih celicah. Lešnik mu je povedal, da je Djordje Mitrović začel kričati v svoji celici, da mu je zelo slabo. Matevž Plevnik je tekel po bolniškega paznika desetarja Čeha, ki je imel nočno službo v kaznilniški bolnici ter mu naročil, da takoj odide k obsojencu Mitroviću v njegovo celico.

Paznik Josip Murgelj, ki je bil poveljnik samotnega oddelka A, v katerem je bila celica Djordja Mitrovića, je izjavil, da je 30. oktobra 1936 zvečer postavil Mitroviću večerjo v celico, da je bil Mitrović naslonjen na posteljo. Murgelj naj bi mu bil svetoval, da naj se javi k zdravniku, če se počuti slabega, Mitrović pa da mu je samo odgovoril: »Od vas ne potrebam ništa.«

V soboto 31. oktobra zjutraj je Murgelj, ki ponoči ni bil v službi, videl, da je prišel zjutraj k Mitroviću v celico kaznilniški zdravnik dr. Jurečko, ki je odredil, da se Mitrovića takoj premesti v kaznilniško bolnico, kar se je tudi zgodilo. Po Murgeljevi izjavi je bil Djordje Mitrović pri prihodu v mariborsko kaznilnico izmed vseh komunistov najbolj slab in mršav ter se je držal sključeno.

Zaslišan je bil tudi Franjo Čeh, bolniški paznik, ki je izpovedal podrobnosti o Mitrovićevi smrti: »V noči od 30. na 31. oktober sem kot bolniški paznik imel nočno službo. Ravno opolnoči me je poklical desetar Plevnik Matevž ter mi povedal, da je obsojencu Mitroviću v celici slabo. Šel sem takoj k obsojencu v njegovo celico ter ga vprašal, kaj mu je. Rekel mi je, da ga zebe in da ga žeja. Zmeril sem mu temperaturo, ki je znašala 37,5°. Šel sem takoj v bolnico ter mu skuhal čaj (lipov) in ga nesel v celico. Mitrović pa je čaj samo poskusil ter ga nato odklonil, rekoč, naj čaj jaz pijem sam in je zahteval vodo. Zahteval je kozarec vode in ga je tudi dobil. Ko

je odklonil čaj, mi je rekel, naj mu prinesem strihnina, ker noče več živeti.

Na moje vprašanje, ali naj pokličem zdravnika ali želi morda kaka zdravila, mi je odgovoril: »Ja nisam tražio ne vas, ne lekara i toliko manje lekove. Lekove hoćemo dati našim ministrima zato, što nas drže u zatvoru.«

Ker je, kakor je videti, Mitrović vse nadaljnje odklonil, sem ga pustil in zjutraj takoj ta slučaj javil kaznilniškemu zdravniku.

Zdravnik je takoj obiskal Mitrovića v celici ter je odredil prenos v kaznilniško bolnico. Na zdravnikovo vprašanje, ali ga kaj boli, je rekel, da desna rama.

Mitrović je tudi v bolnici odklanjal vsako hrano in zdravila, umetno hrano pa je izbruhal s silo. Samo popoldne je na veliko prigovarjanje vzel šalico čaja s konjakom in po zdravnikovi ordinaciji 15 kapljic tincture digitalis. Umrl je ob 17 h 55'.

Ko smo dne 31. oktobra prenesli obsojenca Mitrovića v bolnico, mi je na moje vprašanje povedal, da ni bil na prostosti nikoli resno bolan, nač pa je začel bolehati, odkar je bil aretiran. Rekel je, da od tistega časa čuti bolečine v pljučih, pri srcu in v križu. Rekel je tudi, da je čutil bolečine od takrat, odkar je bil pretepen pri policiji.«

Zvonko Brkić je bil med gladovno stavko v celici poleg Mitrovićeve. V izjavi 1972. leta⁹⁶ je povedal, da je videval Djordja Mitrovića vsak dan na sprehodu in da je Mitrović zelo slabo izgledal. Po Brkićevem mnenju je bil on voditelj stavke, pri njem so se zbirale vesti, on je posameznike obveščal naprej in on je tudi njega obvestil o začetku stavke; sicer pa naj bi bila še v vodstvu stavke Mihajlo Bumbulović in Trajko Stamenković. »Djordje Mitrović je umrl osmi dan stavke,« je navedel Zvonko Brkić, »bil je v celici zraven mene, vso noč pred smrtjo je vzdihoval, šele zjutraj, ko so normalno odpirali celice, so ga odpeljali v bolnico, kjer je umrl še istega dne.«

Dan po Mitrovićevi smrti je Vrabl sklical na hodniku vse stavkajoče, jim sporočil, da je Mitrović mrtev in da bo še kdo umrl med stavko, če ne bodo prenehali.⁹⁷

1. novembra 1936 je ravnatelj kaznilnice v Mariboru Niko Vrabl z dopisom obvestil ministrstvo za pravosodje,⁹⁸ da 24 političnih obsojencev nadaljuje s stavko in da obstaja nevarnost, da bo še kdo od njih umrl. Predlagal je, da naj bi obsojence komuniste iz mariborske kaznilnice premestili v kakšen drug zavod, med razlogi za njihovo premestitev pa je naštel vrsto dejstev; tako je opozoril, da zaradi tega, ker je mariborska kaznilnica zidana tako, da se vsi trakti stekajo, ni mogoče obsojencev komunistov popolnoma odvajati od drugih obsojencev, da obstaja nevarnost, da bodo obsojenci kriminalci tudi pričeli stavkati, ko bodo videli, kaj so dosegli s svojim nastopom obsojenci komunisti, da sama lega kaznilnice ob bližnji železniški progi in v sosesčini banovinske bolnice omogoča možnost sporazumevanja političnih obsojencev z zunanjim sve-

tom in da je Maribor obmejno mesto in obstaja nevarnost komunistične akcije iz inozemstva.

1. novembra 1936 je uprava mariborske kaznilnice brzojavno obvestila Mitrovićevo družino v Tuzli, da bo Mitrović pokopan v torek 3. novembra 1936 ob 8. uri.⁹⁹

Na prošnjo kaznilniške uprave je Mestno poglavarstvo v Mariboru odredilo za 2. november 1936 obdukcijo Mitrovičevega trupla. Obdukcijo sta opravila dr. Alfonz Wankmüller kot zastopnik mestnega poglavarstva in honorarni kaznilniški zdravnik dr. Ivan Jurečko.¹⁰⁰

2. novembra 1936 je prišla v Maribor na kaznilniško upravo iz Tuzle brzojavka Mitrovičevih sorodnikov, da pridejo na pogreb. 2. novembra 1936 je bil z brzojavko obveščen o pogrebu tudi odvetnik Bora Prodanović v Beogradu.¹⁰¹

3. novembra 1936 je ob 11.25. prispela iz Zagreba v kaznilnico brzojavka »Počakajte s pokopom, prideva danes, mati in brat.«¹⁰²

Medtem je bil pogreb v torek 3. novembra 1936 že ob osmih zjutraj, pogrebni obred je opravil pravoslavni vojni kurat prota Ivošević.¹⁰³ Djordja Mitrovića so pokopali na pokopališču na Pobrežju v Mariboru na bolniškem oddelku, polje IV, številka 400.¹⁰⁴

V torek 3. novembra 1936 popoldne je prišla v kaznilnico v spremstvu dr. Vekoslava Kukovca kot pravnega zastopnika mati Djordja Mitrovića Jovanka Mitrović, ki se je, kot je poročal upravnik kaznilnice Niko Vrabl 16. decembra 1936 v okrožnem sodišču v Mariboru,¹⁰⁵ pozanimala pri Djuru Sudžukoviću, poveljniku paznikov, o smrti svojega sina ter prevzela sinovo zapuščino.

Z gladovno stavko so politični obsojenci v mariborski kaznilnici prenehali 2. novembra 1936 razen Jovana Jerkovića, ki je prekinil gladovno stavko šele 3. novembra 1936; s stavko je končal na prigovarjanje Radomirja Pašića, odposlanca ministra za pravosodje, ki je 3. novembra 1936 prispel iz Beograda v zavod.¹⁰⁶

Radomir Pašić se je 3. novembra 1936 popoldne in naslednjega dne dopoldne mudil v mariborski kaznilnici, kjer je raziskal položaj v zvezi z gladovno stavko političnih obsojencev; o svojih ugotovitvah je 5. novembra 1936 predložil v Beogradu ministru za pravosodje obširno poročilo.¹⁰⁷ Njegova osnovna ugotovitev o tem, zakaj so politični obsojenci stopili v gladovno stavko, se je glasila:

»Vse do 22. oktobra tega leta so bili obsojenci v glavnem mirni in poslušni, toda tega dne so bili obveščeni, da bodo v svojih sobah, kjer so tudi spali, morali delati. Ker so bili mnenja, da jim kot političnim obsojencem ni potrebno delati, saj jih tudi v Sremski Mitrovici nihče ni silil k delu, so 23. oktobra delo zavrnili in 24. oktobra bili zato odpeljani na kazenski raport, na katerem so prejeli po sedem dni celičnega zapor. To je povzročilo, da so takoj stopili v stavko, o kateri pa so sicer že prej razmišljali, saj se je z njimi prestrogo ravnalo, ko so za neposlušnost morali v ta celični zapor, ki so ga izdrževali v hladnih kletnih prostorih, katere sem pregledal in se prepričal, da so dokaj vlažni.«

V nadaljevanju poročila je Pašić izrekel ugodno oceno o ravnanju kaznilnične uprave z zaporniki med njihovo stavko, pohvalil je red, ki vlada v zavodu. Podprl je predlog, da bi premestili politične obsojence iz mariborske kaznilnice v nek drug zavod in navedel, da je treba upravnika opozoriti, kar je že tudi sam storil, da mora, dokler ta prestavitev ne bo uresničena, upoštevati določila iz avgusta 1935,¹⁰⁸ ter obsojencev ne siliti k delu.

Na koncu svojega poročila je Pašić še navedel, da se je študent prava, Aleksander Radić, v njegovi prisotnosti odrekel komunizmu in bi bilo na mestu, da se ga takoj pogojno odpusti iz kaznilnice.¹⁰⁹

Takoj po končani stavki je kaznilniška uprava 3. novembra 1936 politične obsojence predstavila v dve sobi skupnega zapor. Po podatkih Zvonka Brkića so bili razporejeni v eno sobo Anton Suknaić (prišel iz bolnice šele 11. 11. 1936), Zvonko Brkić, Viktor Ivičić, Vlado Brkić, Mirko Tomičić, Sigmund Kraus. V drugi sobi so bili Ivan Sabolek, Trajko Stamenković, Pavle Dursanović, Franjo Kralj, Ivan Brijaček, Zvonimir Svjetličić, Mirko Vanić, Mihajlo Bumbulović, Lovro Šperac, Josip Bosak, Dževad Maglajlić, Aleksander Radić (odpuščen 7. novembra 1936), Jovan Jerković, Naftali Demajo, David Demajo, Vladimir Stefanović, Miloš Zidanšek, Milan Hofman. Zvonko Brkić je tudi navedel, da so v skupnih sobah takoj organizirali študij.¹¹⁰ Anton Suknaić je v povojni izjavi opisal življenje v skupni sobi kot najlepši čas, kar ga je kdaj doživel, zlasti zaradi tovarištva, ki je vladalo med zaporniki.¹¹¹

4. novembra 1936 so bili v prisotnosti Radomirja Pašića, odposlanca ministrstva za pravosodje, zaslišani o vzrokih stavke Mihajlo Bumbulović, Trajko Stamenković in Franjo Kralj. Vsi trije so kot glavni vzrok za izbruh gladovne stavke navedli prestrog režim, zahtevo po skupnem zaporu in protest proti temu, da se jih je sililo k delu.¹¹²

4. novembra dopoldne se je pred glavnimi vhodnimi vrati v kaznilnico zbrala skupina žensk iz Zagreba, svojcev komunističnih obsojencev, ki so prišle na obisk k posameznim zapornikom. Ko se jim je sporočilo, da so obiski prepovedani vse do 20. novembra in da lahko hrano ali denar, vse kar so prinesle s seboj, predajo v pisarni poveljnika paznikov, kar je mati obsojenca Mirka Tomičića tudi storila, so ostale žene pričele pred kaznilniškim vhodom glasno protestirati in so se razšle šele, ko so se pojavili mestni stražniki, katere je poklicala kaznilniška uprava.¹¹³ Nato je skupina svojcev obsojencev komunistov v mariborski kaznilnici 5. novembra 1936 sestavila protestno pismo, naslovljeno na ministrstvo za pravosodje, to pismo pa so podpisale Hela Hofman, Nada Kraus, Anka Tomičić, Leonora Svjetličić, Elizabeta Turković in Nada Hofman. Pritožile so se nad surovostjo, s katero so bile odpravljene, ko so hotele videti svoje, zlasti so obtoževale poveljnika paznikov Djura Sudžukovića. Zahtevale so, da naj privatni zdravnik, ki bi ga izbral

njihov pravni zastopnik v Mariboru, dr. Vekoslav Kukovec, pregleda bolne obsojence.¹¹⁴

Gladovni stavki političnih obsojencev v Sremski Mitrovici od 24. do 28. oktobra 1936 in v mariborski kaznilnici od 24. oktobra do 3. novembra 1936 sta potekali v času, ko so se v jugoslovanski javnosti napredne in demokratične sile vse bolj odločno zavzemale za politične obsojence po kaznilnicah in zaporih. V brošuri »Apel pošteni in demokratični javnosti«, katero je podpisal kot odgovorni izdajatelj književnik Stevan Galogaža iz Zagreba, so bile v obširnem članku, z datumom konec oktobra 1936 in s podpisom »družine in sorodniki političnih obsojencev«, opisane razmere, ki so v tem času vladale v kaznilnicah v Sremski Mitrovici in v Mariboru. Članek je med drugim ugotavljal: »Zakon o izdrževanju kazni odreja, da mora biti kazen humana in da ne sme onesposobiti kaznjence za življenje po njegovem prihodu iz kaznilnice. Medtem ima ravnanje, ki sta ga uvedla Petrović in Vrabl v mitroviški in mariborski kaznilnici, namen politične obsojence polagoma ubijati, ter jih telesno in duševno pohabiti. Pod takšnimi pogoji kazni ni več kazni, temveč — zločin.«

Ilegalno glasilo političnih obsojencev, komunistov v kaznilnici v Sremski Mitrovici, ZB je v številki 7, novembra 1936 II. letnik v članku »Najnovejše žrtve fašistične reakcije« prineslo poročilo o življenjski poti in o smrti Djordja Mitrovića. V članku je dana celovita ocena njegovega delovanja, med drugim je zapisano: »Mlad v gibanju, še premalo izkušen in prekaljen, postavljen na odgovorno mesto, kateremu ni bil dorastel — je Mitrović na žalost omagal pod strahovito policijsko torturo. Toda razen v tem trenutku slabosti, je tovariš Mitrović prej in pozneje dal vse, kar more proletarec dati za stvar svojega razreda in delovnega ljudstva nasploh, saj je končno v boju žrtvoval svoje mlado življenje.«¹¹⁵

Iz v bistvu skopih podatkov, ki samo fragmentarno osvetljujejo predzgodovino in potek gladovne stavke političnih obsojencev v mariborski kaznilnici 1936. leta, si je seveda težko ustvariti sliko o človeških razsežnostih tega pogumnega in nepopustljivega boja zaprtih komunistov za kaznilniškimi zidovi v Mariboru, o ponižanju, ki so ga morali pretrpeti, o razčlovečenju, ki so mu bili podvrženi.

Čeprav z nobenimi bistveno novimi podatki, toda z ogorčenostjo in neposrednostjo, s katero je napisana, nam lahko pripomore k razumevanju takratnih razmer in okoliščin, v katerih je potekala gladovna stavka v Mariboru, prijava, ki so vložili junija 1937 pri Državnem tožilstvu okrožnega sodišča v Mariboru politični obsojenci, udeleženci gladovne stavke, pozneje prestavljeni v kaznilnico v Sremski Mitrovici.

Prijavo so poslali Ivo Marinković, David Demajo, Viktor Ivičić, Sigmund Kraus, Mirko Vanić, Naftali Demajo, Ivan Sabolek, Vladimir Štefanić, Miloš Zidanšek, Mirko Tomićić, Pavle Dursanović, Zvonimir Svetličić, Vladimir Brkić in Dževad Maglajlić.¹¹⁶

Naj za konec navedemo značilen odstavek iz prijave narodnega heroja Iva Marinkovića, v katerem opisuje svoj prihod v mariborsko kaznilnico:

»Ob sprejemu me je v mariborski kaznilnici pričakal poveljnik paznikov Sudžuković z najhujšimi psovkami in grožnjami, češ da bom prejel toliko udarcev, da se bom zgrbil, da ne bom prišel živ iz kaznilnice, temveč bom pustil svoje kosti v Mariboru, da bom moral ozdraveti od komunizma ali pa bom umrl v kaznilnici. Takoj so me brez opravičljivega razloga vrgli v vlažno klet, bosega in v raztrganem oblačilu, v kleti pa so me držali tri dni, ne da bi me odpeljali na raport, ali da bi mi razložili, zakaj sem kaznovan. Ves ta čas nisem bil izveden na sprehod, toda že na začetku so mi vzeli vso moje privatno perilo, zobno ščetko in druge higienske potrebnosti. V tej kleti se mi je načelo zdravje, pa sem zaradi tega in poznejšega hudega ravnanja z menoj dobil tuberkulozo, od katere še zdaj bolujem.«

Gladovna stavka političnih obsojencev v mariborski kaznilnici poleti 1936 je bila upor proti takšnemu ravnanju z obsojenci, uspešen konec stavke, čeprav za ceno človeškega življenja pa je pripomogel k vsaj začasemu izboljšanju položaja političnih obsojencev nasploh v kaznilnicah stare Jugoslavije.

OPOMBE

1. Glej France Filipič: Poglavlja iz revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov 1919—1939, Ljubljana, 1981 (odslej Poglavlja), stran 29.
2. Enako.
3. Objavljen v Službenih novinah 26. februarja 1929, št. 47 (XXI).
4. Ministrstvo za pravosodje, št. 90954, 9. september 1935, Septembrska uredba, podpisal minister za pravosodje dr. M. Miškulin, Arhiv Jugoslavije (odslej AJ) (izloženo gradivo), — 5. Ministrstvo za pravosodje, št. 80540, odredba od 10. avgusta 1936. AJ, — 6. Kazenska prijava Ivana Marinkovića proti Jurečku, N. Sudžukoviću, Murglu, Pihlerju in Lisenku državnemu tožilcu v Mariboru, brez datuma; 2. julij 1937, poročilo uprave kazenskega zavoda v Sremski Mitrovici, pov. 81, poslano ministrstvu za pravosodje. AJ, izloženo. — 7. Poročilo kaznilniške uprave v Sremski Mitrovici v zvezi z odredbo ministrstva za pravosodje od 10. avgusta 1936, nepopolno. Arhiv Centralnega komiteja ZKJ (A CK ZKJ), fond Sremska Mitrovica. — 8. dopis ministrstva za pravosodje, pov. br. 1489 od 17. novembra 1936 upravi kazenskega zavoda v Požarevcu, ki navaja odredbo ministrstva za pravosodje od 28. oktobra 1936, pov. št. 1489. AJ, fond ministrstva za pravosodje, izloženo. — 9. Poročilo Radomirja Pašića, odposlanca ministrstva za pravosodje o gladovni stavki v Moški kaznilnici v Mariboru, 5. novembra 1936, pov. št. 1554 naslovljeno na ministra za pravosodje. AJ, fond ministrstva za pravosodje, izloženo gradivo. — 10. Dopis uprave Moške kaznilnice v Mariboru, 11. avgusta 1936, št. 5251/36

upravi kazenskega zavoda v Sremski Mitrovici. Arhiv CK ZKS (A CK ZKS), fond Moška kaznilnica v Mariboru. — 11. Đuro Zatezalo, Tomislav Majetić: Ivo Marinković, monografija o revolucionarju. Karlovac, 1975, stran 46 in 47. — 12. Dopis uprave Moške kaznilnice v Mariboru, št. 4532/36, 13. julija 1936 ministrstvu za pravosodje. AJ, fond ministrstva za pravosodje, izločeno gradivo. — 13. Seznam osebja Moške kaznilnice v Mariboru po stanju dne 1. januarja 1937. Arhiv Muzeja narodne osvoboditve v Mariboru (A MNOM), fond Moška kaznilnica, Maribor. — 14. Glej France Filipič: Poglavlja, sestavek Politični obsojenci v mariborski kaznilnici do 1941. leta. — 15. Enako kot točka 13. — 16. Izjave Milana Hofmana, Zvonka Brkića in Antona Sukanića, pri avtorju. — 17. »Zapisnik, sestavljen v upravi kazenskega zavoda v Mariboru v navzočnosti odposlanca, ministrstva za pravosodje gospoda Radomirja Pašića dne 4. novembra 1936«. AJ, fond ministrstva za pravosodje, izločeno gradivo. — 18. Pregled zgodovine ZKJ, Ljubljana 1963, stran 176 in 177. — 19. Osnutek zgodovine KPJ — ZKJ, rokopis, stran 157. — 20. Enako, stran 163 in 164. — 21. Proleter, februar 1936, št. 1, stran 5, leto 12, članek »Neka činjenice govore«. — 22. Pravilno Franjo Kralj. Rojen 1901, Babinci, 1941 ga ubili ustaši. — 23. Rojen 1907 v Zbijegu pri Slavonskem Brodu, 1937. leta padel v Španiji. — 24. Rojen 1912 v Čakovcu, živi v Zagrebu. — 25. Rojen 1910 v Martincih, padel 1945 na Sremski fronti. — 26. Narodni heroj, rojen 1905 v Sutivanu na Braču, ubit 1943 od ustašev. — 27. Rojen 1913 v Adaševcih, padel v NOB. — 28. Rojen 1911, Pakrac, 1944 padel v NOB. D. S. 51/35, A CK ZKJ. — 29. D. S. 3/36, A CK ZKJ. Djordje Mitrović se je rodil 23. aprila 1905 v Tuzli, kjer se je izučil knjigoveške obrti. Do leta 1928 je delal v grafični industriji v Somboru, nato v Subotici do 15. avgusta 1931; v Subotici je bil sekretar okrožnega komiteja KPJ. V avgustu 1931 se je umaknil pred policijskim zasledovanjem najprej na Dunaj, odtod je šel v SZ na šolanje na KUNMZ v Moskvi. Decembra 1934 se je vrnil v domovino, deloval najprej kot član PK KPJ v Beogradu, nato kot sekretar ZEMBILJ v Zagrebu. — 30. Rojen 1915 v Gornji Vrbi, padel 4. aprila 1938 pri Barceloni na terrueljski fronti v Španiji. — 31. Rojen 1912 v Gornji Vrbi, umrl 1975 (?) v Zagrebu. — 32. Rojen 1901 v Zagrebu, živi v Zagrebu. — 33. Rojen 1909 v Sarajevu, ustreljen od ustašev 1941. leta v Zagrebu, skupaj z Božidarjem Adžijo, Ognjenom Prico in drugimi. — 34. Rojen 1909 v Brinju, živi v Zagrebu. — 35. D. S. 9/36, A CK ZKJ. — 36. Rojen 1901 v Juršićih, ustreljen 1941. leta od ustašev v Lepoglavi. — 37. Rojen v Ivanču pri Kopivnici, usmrčen 1936. leta. — 38. Rojen 1909 v Dramljah, padel februarja 1942 na Hribarjevem na Notranjskem. — 39. Rojen 1908 v Sisku, umrl 1975 (?) v Zagrebu. — 40. Rojen 1900 v Budimpešti, živi v Zagrebu. — 41. Rojen 1909 v Leskovcu, padel kot partizanski komandant 1941 v Srbiji. — 42. D. S. 6/36, A CK ZKJ. — 43. Rojen 1906 v Omišu, padel v NOB v Dalma-

ciji. — 44. Rojen 1902 v Brčkem, padel v NOB 1941. leta. — 45. Rojen 1906 v Slavonskem Brodu, živi v Slavonskem Brodu. — 46. Rojen 1903 v Baji, padel 1941 v partizanih v Srbiji. — 47. Rojen 1906 v Beogradu, padel v NOB. — 48. Rojen 1908 v Beogradu, padel v NOB. — 49. Rojen 1911 v Bela Luki, padel v NOB. — 50. Rojen 1912 v Slavonskem Brodu, usoda neznana. — 51. Glej Savo Kržavac: Robija, Beograd 1979, 330 do 338. — 52. Glej opombo št. 5. — 53. Izjave Zvonka Brkića, Mirka Vanića in Teodorja Krivaka, pri avtorju. — 54. Enako. — 55. Dopis uprave kazenskega zavoda v Sremski Mitrovici št. 9619 od 10. avgusta 1936 upravi kazenskega zavoda v Mariboru. A MNOM, fond mariborska kaznilnica. — 56. Dopis ministrstva za pravosodje št. 80540 od 10. avgusta 1936 upravi kazenskega zavoda Maribor. AJ, fond ministrstva za pravosodje, izločeno gradivo. — 57. Izjave Teodorja Krivak, Milan Hofman, Zvonko Brkić, Mirko Vanić, pri avtorju. — 58. Enako. — 59. Enako. — 60. Enako. Glej tudi pismene prijave Iva Marinkovića, Miloša Zidanška itd. AJ, ministrstvo za pravosodje, izločeno gradivo. — 61. Enako kot opomba št. 57. Dopis ministrstva za pravosodje št. 80540 od 10. avgusta 1936 upravi kazenskega zavoda v Mariboru. AJ, fond ministrstva za pravosodje, izločeno gradivo. — 62. Dopis ministrstva za pravosodje, kot zgoraj. — 63. Enako. — 64. Osební spis Anton Sukanić. ZA CK ZKS. — 65. Podatki iz osebnih spisov Djordja Mitrovića, Zvonimira Brkića in Teodorja Krivaka, ZA CK ZKS. — 66. Osební spis Lovra Šperaka. ZA CK ZKS. — 67. Glej opombo št. 57. — 68. Ministrstvo za pravosodje, pov. br. 1554, 5. november 1936. AJ, ministrstvo za pravosodje, izločeno gradivo. — 69. Dopis št. 5269. AJ, ministrstvo za pravosodje, izločeno gradivo. — 70. Kazen I. stopnje, prve tri mesece po nastopu kazni v kaznilnici je moral vsak kaznjenec prebiti v samotni celici, šele potem je bil lahko premeščen (po tako imenovanem irskem sistemu prestajanja kazni) v skupni zapor. — 71. Preslikava pisma, pri avtorju. — 72. 35. seja posvetovalnega odbora, 30. septembra 1936, zapisnik št. 6322/36 AJ, ministrstvo za pravosodje, izločeno gradivo. — 73. Enako kot opomba št. 57. — 74. Dopis uprave Moške kaznilnice v Mariboru št. 6041/36 in odgovor uprave mesta Beograda od 20. septembra 1936, št. 16849. ZA CK ZKS, fond mariborska kaznilnica. V Politiki, 28. marca 1964 je objavila profesorja psihologije iz Titovega Užica Časlava Gavrilovića, ki je besedilo dešifriral; med drugim naj bi sporočilo na listku vsebovalo vest, da se je v Španiji začela državljanska vojna, da je bil na kralja izvršen poskus atentata in zato ne bo amnestije itd. — 75. Izjava 11. marca 1972, pri avtorju. — 76. »Pismo robijašem«. Kraljevska bančna uprava je pismo, ki je prišlo policiji v roke, razposlala 23. novembra 1936 raznim upravnim in policijskim ustanovam v banovini. Pov. II/2, No 4786/2 »Komunistična akcija v zaporih«. AMNOM, fond mariborski kaznilnica. — 77. Marko Zovko, rojen 1894 v Širokem Brijegu, po osvoboditvi živel v Zagrebu, obsojen na 2 leti ro-

bije (ni bil prestavljen v Maribor). — 78. Izjava, pri avtorju. — 79. Zapisnik sestavljen v kaznilnici v Mariboru 4. novembra 1936. AJ, fond ministrstva za pravosodje, izloženo gradivo. — 80. Dr. Bičanić je v tem času izdal knjigo »Ekonomska osnova hrvaškega vprašanja«, ki je tudi v levičarskih krogih bila ugodno ocenjena. — 81. Original letaka hrani Anton Suknaić, preslikava pri avtorju. — 82. Okrožno sodišče v Osijeku, Kzp 755/36, priloženo kaznilniškemu osebnemu spisu v AMNOM. — 83. Glej opombo št. 79. — 84. Enako. — 85. Številka 6985. AJ, fond ministrstva za pravosodje, izloženo gradivo. — 86. Dopis št. 6899, AJ, ministrstvo za pravosodje, izloženo gradivo. — 87. Glej opombo št. 79. — 88. Enako. — 89. Izjave Zvonka Brkića, Milana Hofmana, Teodorja Krivaka, Antona Suknaića, Mirka Vanića, ustni vir in izjave pri avtorju. — 90. Glej opombo št. 79. — 91. Izjavi pri avtorju. Anton Suknaić je bil med gladovno stavko v kaznilniški bolnišnici. — 91 a. Pov. št. 30/36, AJ, Fond ministrstva za pravosodje, izloženo gradivo. — 92. Dopis upravnika kaznilnice v Sremski Mitrovici, Dušana Petrovića 24. novembra 1936 ministrstvu za pravosodje, pov. št. 232. AJ, fond ministrstva za pravosodje, izloženo gradivo. — 93. Glej opombo št. 79. — 94. Zik — Zakon o izvrševanju kazni z odvzemom svobode. — 95. Št. 6984/36, AJ, ministrstvo za pravosodje, izloženo gradivo. — 96. Pri avtorju. — 97. Izjava Zvonko Brkić, pri avtorju. — 98. Glej opombo št. 91 a. — 99. Poročilo uprave Moške kaznilnice v Mariboru, okrožnemu sodišču v Mariboru, oddelek XI, številka 7828/36, 16. decembra 1936. ZA CK ZKS, fond mariborska kaznilnica. — 100. Enako. Vrabl je poročal, da se je komisijsko ugotovilo, da je Djordje Mitrović boležal na kronični pljučni tuberkulozi, na razširjenju in degeneraciji srčnih mišic, na vnetju srčnih zaklopnic ter na degenerativnih spremembah notranjih organov. Vzrok smrti naj bi bilo sploš-

no oslABLjenje in vnetje desnega pljučnega vršička, neposredni vzrok smrti oslABLjenje že od prej degeneriranega srca. — 101. AJ, ministrstvo za pravosodje, izloženo gradivo. Brzjavka je bila odgovor na Prodanovićevo brzjavko, ki je prispela istega dne z vprašanjem, kdaj bo pogreb. — 102. Enako. — 103. Glej opombo št. 99. 104. Grobna knjiga M/I 1934—1940, 3529. — 105. Štev. 7828/36, glej opombo št. 99. — 106. Poročilo odposlanca ministrstva za pravosodje, Radimirja Pašića, predloženo ministru za pravosodje, z datumom 5. november 1936, pov. št. 1554. AJ, fond ministrstva za pravosodje, izloženo gradivo. — 107. Kot zgoraj. — 108. Mišljena je septembrska »Miškolinova uredba«. — 109. Radić je bil že 7. novembra 1936 pogojno odpuščen iz mariborske kaznilnice. Podatek iz osebnega spisa v ZA CK ZKS. — 110. Izjava, pri avtorju. — 111. Izjava 24. 11. 1973, pri avtorju. — 112. AJ, fond ministrstva za pravosodje, izloženo gradivo. — 113. Poročilo uprave Moške kaznilnice v Mariboru št. 7227/36, 16. novembra 1936 IX. odseku ministrstva za pravosodje v Beogradu. AJ, ministrstvo za pravosodje, izloženo gradivo. — 114. AJ, fond ministrstva za pravosodje, izloženo gradivo. Dejansko je zdravnik dr. Vilko Marin iz Maribora 4. decembra 1936 v navzočnosti inšpektorja ministrstva za pravosodje, Todorovića, pregledal Trajka Stamenkovića, Zvonimirja Brkića, Vladimirja Brkića, Iva Marinkovića, Mihajla Bumbulovića, Naftalija Demaja in Viktorja Ivičića. Poročilo uprave Moške kaznilnice v Mariboru št. 7734/36 IX. odseku ministrstva za pravosodje v Beogradu, 9. decembra 1936. AJ, fond ministrstva za pravosodje, izloženo gradivo. — 115. A CK ZKJ, fond Sremska Mitrovica. — 116. Poročilo uprave kazenskega zavoda Sremska Mitrovica, Pov. Br. 81 od 2. julija 1937 ministrstvu za pravosodje, 14 prilog. AJ, fond ministrstva za pravosodje, izloženo gradivo.

SABOTAŽNE AKCIJE V MARIBORU
OD KONCA APRILA DO ZAČETKA AVGUSTA 1941

MILAN ŽEVART

Sabotažne akcije so bile le del obsežne uporniške dejavnosti v času priprav za obojeno vstajo in v prvih mesecih narodnoosvobodilnega gibanja v Mariboru. K uporniški dejavnosti v širšem smislu sodijo številni uporniški sestanki, vzpostavljanje postojank in zvez in širjenje narodnoosvobodilnega gibanja ter še zlasti ustanavljanje odborov Osvobodilne fronte slovenskega naroda, zbiranje orožja in drugega materiala in priprave za ustanovitev partizanske enote na Pohorju. Navedeno je bilo povezano z intenzivno politično in propagandno dejavnostjo. V okviru te so bile številne trosilne in napisne akcije, ki pa jih v prispevku o sabotažah ne bomo upoštevali.¹ Pri nekaterih od sabotažnih akcij v obravnavanem obdobju gre vsekakor za take, ki sodijo med najpomembnejše sabotažne akcije v času okupacije in narodnoosvobodilnega gibanja v Mariboru. Dan prve sabotažne akcije, 29. april, je bil 1971. leta določen za praznik občine Maribor. Po razdelitvi območja velike mariborske občine na šest mariborskih občin, ki je sledila referendumu 1980. leta, je bil 29. april določen za praznik mesta Maribor in združenih mariborskih občin.² Dne 21. maja 1961 je bila na kraju prve sabotažne akcije odkrita spominska plošča, ki jo je aprila 1975 zamenjal lep spomenik.³

Prva sabotažna akcija v Mariboru je bila torej 29. aprila 1941. Za razumevanje njene pomena je treba navesti vsaj tole. Okupacijo slovenske Štajerske in še posebej Maribora so nacisti temeljito pripravili. Že pred zasedbo so imeli pripravljene načrte za uvedbo okupacijske civilne uprave in za ponemčevanje. Takoj po zasedbi so lahko začeli izvajati ukrepe, ki naj bi v kratkem času omogočili priključitev okupacijskega območja Spodnja Štajerska nemškemu rajhu. Še zlasti v Mariboru je bila hitra vzpostavitev opukatorjevega aparata tudi posledica delovanja gospodarsko močne, nacistično usmerjene nemške manjšine. 14. aprila je prišel v Maribor štajerski gauleiter nacistične stranke in državni namestnik dr. Sigfried Uiberreither in kot šef civilne uprave prevzel oblast na Spodnjem Štajerskem. Istega dne je začel v Mariboru delovati politični komisar za mesto Maribor SA Standartenführer Fritz Knaus.

Že pred tem je bilo določeno osebje mestne uprave. Dne 14. aprila je v Mariboru prevzel

svoje posle tudi pooblaščenec šefa varnostne policije in varnostne službe pri šefu civilne uprave SS Standartenführer Otto Lurker, ki je kmalu dobil naziv komandanta varnostne policije in varnostne službe na Spodnjem Štajerskem. Dne 16. aprila je šef civilne uprave imenoval ukinitvenega komisarja za društva, organizacije in združenja na Spodnjem Štajerskem, ki je imel sedež v Mariboru. 18. aprila je Heinrich Himmler, ki je bil tudi državni komisar za utrjevanje nemštva izdal »smernice za izselitev tujerodnih elementov iz območja Spodnje Štajerske«. To so bile predvsem smernice za izganjanje Slovencev. V Mariboru je bil organiziran preseljevalni štab, ki ga je vodil komandant varnostne policije in varnostne službe. Že pred tem v prvih dneh po zasedbi in med drugim v noči na 11. april so izvedli prve aretacije Slovencev. 15. aprila je okupator izvedel večjo aretacijsko akcijo. Tedaj so zaprli okrog tristo ljudi. Tem aretacijam so sledile nove in nove. V drugi polovici 1941 (okrog 17. aprila) je pristojni urad preseljevalnega štaba uredil sprejemno taborišče za aretirane Slovence v meljski vojašnici v Mariboru. 22. aprila je šef civilne uprave kot pooblaščenec državnega komisarja za utrjevanje nemštva Himmlerja izdal uredbo o ustanovitvi urada pooblaščenca državnega komisarja za utrjevanje nemštva za Spodnjo Štajersko v Mariboru, ki je med drugim upravljal zaplenjeno premoženje aretirani in izgnani Slovencev. Dne 26. aprila je prišel v Maribor, kjer je bilo središče okupatorjevega aparata za Spodnjo Štajersko, Adolf Hitler.⁴

April 1941 je bil v Mariboru čas velikega zmagoslavja nacističnih okupatorjev in seveda tudi mariborskih kulturbundovcev in nemčurjev in čas velikega pritiska na Slovence. V takem času je skupina mladih mariborskih komunistov in skojevcev pripravljala prvo akcijo v Mariboru, ki so jo izvedli tri dni po Hitlerjevem obisku Maribora.

To akcijo je v svojem poročilu nemškemu notranjemu ministrstvu z dne 30. maja 1941 omenil višji vladni svetnik dr. Müller-Scholtes, zvezni uradnik notranjega ministra oz. njegovega osrednjega urada za zasedena jugovzhodna območja pri šefu civilne uprave na Spodnjem Štajerskem.⁵ Müller-Scholtes ni omenil kraja in datuma akcije, zapisal pa je, da so varnostni policijski ukrepi na Spodnjem Štajerskem preprečili nasprotnikovo de-

Prihod nemške konjeniške enote v Maribor v začetku aprila 1941 (Posnetek na današnji Partizanski cesti)

javnost in da je prišlo le do ene omembe vredne teroristične akcije, v kateri sta bila zažgana dva avtomobila. Scholtesu tedaj niso bile znane priprave KPS na vstajo in dejavnost s tem v zvezi. Scholtesovo poročilo je bilo po osvoboditvi prvi znani dokument o sabotažni akciji v Mariboru in na tem poročilu so temeljile prve omembe te akcije v literaturi.⁶ Glede datuma akcije je bilo torej znano le to, da je bila pred 30. majem. Le nekateri so v svojih izjavah trdili, da je bila akcija konec aprila ali v začetku maja 1941. Celo udeleženec akcije Albin Vernik je v svoji izjavi leta 1958 trdil, da je bila akcija proti koncu maja. Ko so bili odkriti še trije okupatorjevi dokumenti o akciji, so le-ti potrdili, da so imeli prav tisti, ki so pričevali, da je bila prva sabotažna akcija v Mariboru že prej.⁷

Naj najprej navedemo osnovne podatke o prvi sabotažni akciji v Mariboru. Dne 28. aprila okoli osme ure zvečer je inž. Sepp Treiber parkiral osebni avto, ki je bil last firme Treiber iz Gradca v Volkmerjevem prehodu pri hotelu Zamorc. Uro kasneje je tam pustil osebni avtomobil tudi voznik deželnega kmečkega vodje Seppa Heinzla, ki je bil last deželne kmečke zveze Südmark. Oba voznika sta svoja avtomobila malo pred polnočjo pregledala in ugotovila, da je vse v redu.

29. aprila zjutraj pa sta bila avtomobila zaradi požara povsem uničena. Zaradi vročine so popadala na tla tudi bližnja okenska stekla.

Po ugotovitvah policije sta bila avtomobila zažgana med pol peto in šesto uro oz. dvajset minut po peti uri zjutraj. K temu je treba dodati, da je izpostava mariborske kriminalne policije v svojem poročilu tudi omenila, da so bili mariborski gasilci o požaru obveščeni ob peti uri. Policija je po prvih preiskavah ugotovila, da požar ni nastal zaradi neprevidnega ravnanja oz. da sta bila avtomobila zažgana in je zato takoj začela iskati storilce. V poročilu mariborske izpostave mariborske kriminalne policije z dne 29. aprila 1941 je zapisano, da še ni bilo mogoče ugotoviti osumljencev. Policijski direktor v Mariboru je istega dne v poročilu političnemu komisarju mesta Maribor tudi zapisal, da storilcev še ni bilo mogoče ugotoviti, a za krivca je že označil slovensko mladino. Na koncu kratkega poročila je namreč zapisal: »Slovenska mladina med 16. in 22. letom zopet dviga glavo. Pomagala nam bo le energična policijska akcija, ki jo pripravljamo.«⁸

Akcijo, ki jo je napovedal policijski direktor, je okupator zelo hitro pripravil in jo izvedel 29. aprila. Zbral je znatne sile in v središču mesta in s tem tudi v bližini Volkmerjevega prehoda blokiral ulice in izvedel

racije. Najobsežnejša je bila popoldne. Aretirali so več deset slovenskih mladincev. Večino prijetih so zbrali v bifeju na vogalu Tyrševe in Slovenske ulice. Nekaj aretiranih so po prvih zaslišanjih in legitimiranju izpustili, druge pa so s policijskimi avtomobili odpeljali v meljsko vojašnico, kjer so jih zaprli v kletne prostore. Pri selekciji prijetih so sodelovali mariborski sodelavci okupatorja oz. gestapa. Policija je aretirala tudi solastnico omenjenega bifeja Heleno Štor, ker se je v tem bifeju rada zbirala slovenska mladina. Štorovi so zaplenili tudi blagajno. Zaprli so še nekaj slovenskih meščanov in jih naslednjega dne, ko so plačali visoko odškodnino za požgana avtomobila (200000 dinarjev), izpustili.

Müller-Scholtes je v že omenjenem poročilu navedel, da je bilo v akciji proti slovenski mladini aretiranih šestdeset oseb. Ker je pisal o akciji proti slovenski mladini, lahko sklepamo, da v navedeno število ni prištel starejših meščanov, ki so jih zaprli zaradi plačila odškodnine. V pričevanjih aretiranih so navedeni različni podatki o številu aretirancev. Tako je prof. Vladimir Potočnik 1981 trdil, da so Nemci odpeljali v meljsko vojašnico 69 mladincev, Mirko Šoštarič pa navedel število 64 ali 65. Če sta navedeni trditvi točni, je okupator po akciji v Volkmerjevem prehodu, če upoštevamo še starejše meščane, ki so bili prijeti, in Franca Brodnika iz hotela Zamorec, aretirali skoraj 80 oseb. Veliko število imen aretiranih je bilo pri poizvedovanjih 1981 ugotovljenih. Müller-Scholtes je zapisal, da so bili mladinci zaprti nekaj dni. V pričevanjih aretiranih so najbolj pogoste trditve, da so bili zaprti 6—8 dni. V

pričevanjih je tudi navedeno, da so jih nekaj časa zadržali v meljski vojašnici zato, da niso bile preveč vidne posledice pretepanja. Izpustili niso cele skupine naenkrat, ampak posameznike v krajših presledkih. Pred izpustitvijo so jih opozorili, da ne smejo govoriti o postopanju z njimi. To opozorilo so morali tudi podpisati.

V kletnih prostorih meljske vojašnice so zaprte mladince silovito pretepali, zastraševali in zasramovali ter jih mučili še na druge načine. Nekateri so pretepali že med vožnjo v meljsko vojašnico. Od zaprtih so predvsem skušali izvedeti, kdo je zažgal avtomobila. Zvedeli niso ničesar. Dne 4. maja je mariborska izpostava kriminalne policije poročala, da so bila dotedanja poizvedovanja neuspešna in da bodo z njimi intenzivno nadaljevali. V doslej znanih okupatorjevih dokumentih iz kasnejšega obdobja ni najti podatkov o tistih, ki so izvedli akcijo v Volkmerjevem prehodu. Za imena udeležencev nekaterih drugih sabotažnih akcij so Nemci kasneje zaradi izdaje izvedeli. Sklepamo lahko torej, da okupatorju preiskava o udeležencih prve uporniške akcije ni uspela.⁹

Posledica sabotažne akcije v Volkmerjevem prehodu je bila tudi uvedba policijske ure v Mariboru, ki jo je odredil politični komisar mesta Maribor. Le-ta je ukazal, da ne sme biti nobena civilna oseba v času od pol ene do pete ure zjutraj v javnih prostorih, na cestah, ulicah in poteh ter da morajo biti lokali ob 24. uri zaprti. Izjeme iz nujnih razlogov (predvsem zaradi poklicnih dolžnosti) so bile možne le s posebno dovolilnico policijske direkcije.¹⁰

Okupatorjev posnetek zažganega avtomobila v Volkmerjevem prehodu

Zaradi neuspeha okupatorjeve preiskave iz njegovih dokumentov ničesar ne izvemo o udeležencih akcije v Volkmerjevem prehodu. Kar vemo o teh, temelji na skopih pričevanjih tistih, ki so bili tako ali drugače z akcijo povezani in so preživeli vojno, in tistih, ki so bili po akciji o njej obveščeni. Akcija je bila izvedena po pravilih stoge konspiracije. Tudi izdajalec Alojz Zorko po svoji aretaciji o akciji v Volkmerjevem prehodu gestapu ni ničesar povedal. Verjetno o njej ni tudi ničesar izvedel.¹¹ O konspiraciji bomo navedli nekaj podatkov iz pričevanj Albina Vernika. Kot bomo videli, so organizatorji akcije v času NOB dali življenje za svobodo. Težava je še v tem, da so med posameznimi pričevanji razlike. Navedeno onemogoča natančnejšo rekonstrukcijo pobud za akcijo, priprav zanj, poteka akcije in imen vseh udeležencev.

Pomembno pa je to, da iz pričevanj le izvemo, da je sabotažno akcijo v središču Maribora pripravljala in izvedel ožji krog mladih mariborskih komunistov in skojevcev, ki so k pripravi za načrtovano akcijo pritegnili še nekaj mladincev. Okupatorjeva policija je torej v glavnem pravilno usmerila preiskavo, ko je iskala storilce med slovensko mladino, ni pa se dovolj omejila na komunistično mladino, kar je bila tudi posledica zgodnjega datuma akcije.

Po spominskih virih je mogoče trditi, da so najpomembnejšo vlogo pri pripravi in izvedbi akcije imeli komunisti in skojevski funkcionarji Avgust Greif, Ljubo Tarkuš in Bojan Ilich. Med tistimi, ki naj bi izvajalca ali izvajalce akcije opozorili na nevarnost sta bila skojevca Albin Vernik in Franjo Zorko.¹² Avgust Greif-Blisk je padel 4. novembra 1941 pri prehodu Štajerskega partizanskega bataljona prek ceste Planina — Jurklošter.¹³ Bojana Iliche so Nemci ustrelili 23. septembra 1941 v Mariboru. Ljuba Tarkuša, ki je bil po ustanovitvi sabotažnih skupin vodja take skupine na levem bregu Drave, so Nemci ustrelili 6. januarja 1942 v Mariboru.¹⁴

Eno prvih in tudi najpomembnejših pričevanj, ki je osvetlilo akcijo v Volkmerjevem prehodu, je pričevanje Albina Vernika iz leta 1958. Vernik je bil skojevec od 1938. leta. Iz njegovih izjav naj navedemo nekaj podatkov.

K akciji ga je pritegnil Avgust Greif in mu pri tem dejal, da mora o dejanju, ki ga bodo opravili, molčati, ker bo sicer lahko izgubil glavo. Ni pa Greif Verniku povedal nobene podrobnosti o nameravani akciji. Greif in Vernik sta bila z desnega brega

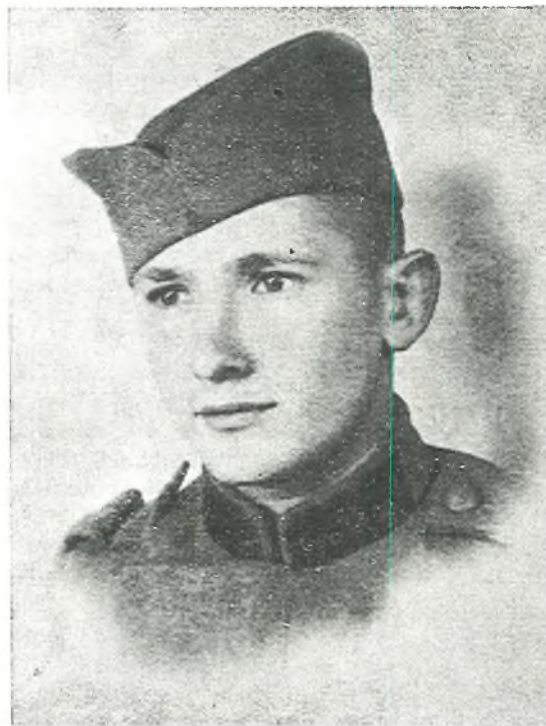
Drave in sta morala zgodaj zjutraj prek lesenega mostu čez Dravo, ki je bil zastražen. Tedanji glavni most je namreč bil porušen. V delovni obleki in z orodjem sta straži povedala, da gresta na delo. Na Glavnem trgu sta se sestala s Tarkušem. Vernik je videl še nekatere, a za njihova imena ni vedel. Greif je z nekom odšel proti Volkmerjevemu prehodu, njemu pa je naročil, naj ostane na straži na vogalu Gosposke ulice in Ulice 10. oktobra. Šele kasneje je Vernik izvedel, kaj se je zgodilo v Volkmerjevem prehodu. Pripomniti moramo, da o akciji niso vedeli nič tudi drugi stražarji na vogalu Slovenske in Gosposke ulice, Jurčičeve in Gosposke ulice in na koncu Volkmerjevega prehoda. Leta 1981 je Vernik povedal, da mu je Greif naročil, naj na nevarnost opozori s požvižgavanjem melodije pesmi Nabrusimo kose in da bo to tudi znak za umik. Leta 1981 je Vernik omenil le srečanje s Tarkušem.¹⁵

Glede neposredne pobude za akcijo je Drago Vresnik v svojem prispevku k razpravi o datumu praznika občine Maribor postavil akcijo v Volkmerjevem prehodu v okvir spontanega mladinskega upora v drugi polovici aprila 1941 in zapisal: »Možnost za spontano organiziranje mladine, zlasti dijakov, v tistih aprilskih dneh je dala okupatorjeva šolska oblast, ki je klicala šolsko mladino na ponovni vpis v šole. »K temu je treba pripomniti, da je mestni šolski urad šele 30. aprila objavil poziv za vpis otrok nemških staršev in nemških državljanov v osnovne in meščanske šole.¹⁷ Torej je bil prvi poziv za vpis otrok v šole objavljen po akciji v Volkmerjevem prehodu, in še ta je veljal le za nemške otroke. Dne 22. maja 1941 pa je pooblaščenec za višje šole pri šefu civilne uprave Manfred Straka obvestil gimnazijce in realce, da bo vpisovanje v Mariboru 26. in 27. maja 1941.¹⁸ Akcije v Volkmerjevem prehodu torej le ni mogoče povezovati z odporom proti vpisu v nemške šole. Pobuda za akcijo je izhajala iz protifašistične in osvobodilne usmeritve ter borbenega razpoloženja skojevcev in komunistov oziroma iz splošne usmeritve komunistične partije, ki je že pripravljala boj proti okupatorju. Vendar je treba poudariti, da organizatorji akcije seveda še niso mogli vedeti za ustanovitvev Protiimperialistične oz. Osvobodilne fronte slovenskega naroda v Ljubljani. Akcijo so začeli pripravljati že pred 28. aprilom, saj vseh priprav za akcijo ni bilo mogoče opraviti v noči na 29. april oz. v urah od parkiranja avtomobilov do požiga le-teh. V teh urah so lahko izvedli le zadnje priprave

in akcijo izvedli. Pobudniki akcije so torej že pred 29. aprilom pripravljali sabotažne akcije v središču Maribora in so si med drugim že prej preskrbeli bencin. Pomembno je tudi vprašanje, če je o akciji pred njeno izvedbo razpravljali kakšen partijski forum. Martin Greif-Rudi je izjavil da se organizatorji sabotažne akcije v Volkmerjevem prehodu niso poprej posvetovali z okrožnim komitejem KPS Maribor in ga o nameravani akciji tudi niso obvestili.¹⁹ Po tej izjavi sodeč je bila prva uporniška akcija proti okupatorju v Mariboru rezultat pobude skupine komunistov in skojevcev. To potrjuje dejstvo, da je bila v neposredni bližini kraja akcije v stanovanju Dolharjevih pomembna partijska postojanka, kjer so tedaj skrivali nekega avstrijskega ali nemškega komunista, s katerim so bili v stiku člani pokrajinskega komiteja KPS za severno Slovenijo oz. Miloš Zidanšek.²⁰ Zaradi akcije se je pojavila skrb, da bi Nemci postojanko odkrili. Vsekakor pa so mariborski komunisti o akciji razpravljali po njeni izvedbi. Sonja Černezel navaja v svoji izjavi, da sta na sestanku njene partijske celice poročala Ljubo Tarkuš in Djuro Sabolek o akciji.²¹

V maju in juniju so v okviru priprav za oboroženo vstajo v Mariboru in njegovi okolici potekali številni uporniški sestanki. Za načrtovanje in tudi izvajanje sabotažnih akcij sta bila pomembna zlasti sestanek v studenskem gozdu, ki je sledil širšemu posvetovanju KPS v Ljubljani 1. junija 1941 in kjer so določili člane vojaškega komiteja za mariborsko območje ter širši sestanek 22. junija na dravskem otoku Grisu v Zrkovcih. Na tem sestanku na Grisu so med drugim razpravljali o organizaciji sabotažnih skupin in sabotažnih akcij. Vojaški komite je postal operativni štab, ki je takoj po sestanku na Grisu pričel organizirati sabotažne skupine in usmerjati njihovo delovanje. Martin Greif, ki je imel pomembno vlogo pri organiziranju sabotažnih skupin, navaja v svojih spominih, da je bilo na Grisu dogovorjeno v zvezi s sabotažami tole: Sabotažne skupine naj štejejo tri do pet članov. V te skupine se morajo vključiti člani KP in SKOJ, vanje je treba pritegniti tudi druge. Greif tudi navaja, da so bili v sabotažnih skupinah predvsem mladinci.²²

Po sestanku na Grisu in po ustanovitvi sabotažnih skupin na desnem in levem bregu Drave so člani teh skupin izvedli v Mariboru vrsto sabotažnih akcij, in to največ v juliju. Za številne in predvsem manjše sabotaže so podatki le v spominskem gradivu.

Bruno Gobec

Za akcije, ki so omenjene le v pričevanjih, ni mogoče navesti datuma in drugih podrobnih podatkov. Na osnovi virov, ki so na voljo, tudi ni mogoče navesti natančnejših podatkov o sabotažah v tovarnah in železniškem prometu. V številnih primerih okupator ni mogel ugotoviti, da gre za sabotaže, še zlasti ne pri sabotažnih dejanjih v podjetjih.

Med manjšimi akcijami, ki se omenjajo v spominskem gradivu in na njihovi osnovi tudi v literaturi, lahko na splošno navedemo, da so člani sabotažnih skupin in še drugi nastavljali žeblje na cestah, ki naj bi predrlili gume motornih vozil, rezali so gume vozil, obračali in podirali smerokaze (taka akcija se omenja za Pobrežje), prekinjali telefonske zveze, podirali pa naj bi tudi telegrafске drogove. Med akcijami, ki jih ne moremo podrobneje opisati, so povzročile vsekakor največjo škodo sabotaže v železniških delavnicah in v kurilnici, na studeniški železniški postaji ter na vozlišču med koroško progo in progo proti Celju, kjer je vedno stalo dosti vagonov. Člani sabotažne skupine iz železničarske kolonije ter komunisti in skojevci v železniških delavnicah, kjer je bila razmeroma močna partijska organizacija, so kvarili stroje, predvsem pa sipali pesek v ležaje lokomotiv in vagonov oz. kvarili njihove osi. Martin Greif je navedel, da so pogosto poročali o takih akcijah.²³

Omenili smo, da v okupatorjevih dokumentih, ki so na voljo, skoraj ni podatkov o manjših sabotažnih akcijah. Eno od takih pa je poleg drugih večjih le omenil v svojem poročilu z dne 24. oktobra 1941 šef varnostne policije in varnostne službe Reinhard Heydrich, ki ga je poslal nemškemu zunanjemu ministru Joachimmu von Ribbentropu.²⁴ Pri 16. juliju 1941 je navedel, da so pri Pobrežju kot past za automobile položili desko z žebli. V omenjenem poročilu je Heydrich pri 16. juliju navedel še tri sabotažne akcije v Mariboru in dodal, da je gestapo uvedel preiskavo. Za dve od teh akcij imamo na voljo še druga okupatorjeva poročila in lahko navedemo, da so bile izvedene malo kasneje, kot je navedel Heydrich. Ni pa na voljo drugega okupatorjevega dokumenta o poskusu zrušitve oz. razstrelitve transformatorja pri železniških delavnicah, ki so jo vsekakor pripravili komunisti iz železniških delavnic in člani sabotažne skupine iz železničarske kolonije. Akcija, ki so jo poskušali izvesti na dan, ki ga navaja Heydrich, ali blizu tega datuma, ni uspela.

Heydrich je pri 16. juliju navedel, da so na Teznem presekali telefonsko zvezo. Orožniška postaja Tezno pa je 18. julija 1941 poročala, da so neznani storilci v noči na 18. julij na Tržaški ulici blizu Bohove s kleščami prerezali šest daljnovodnih in štiri odjemalne žice, povzročili za 100 RM škode in za tri ure prekinili delovanje daljnovoda.²⁵ Domnevamo lahko, da gre za isto akcijo, ki jo omenja Heydrich. Gestapo je kasneje ugotovil, da je sabotažno akcijo na telegrafskem daljnovodu izvedel Bruno Gobec, slaščičar iz Studencev. O tem je obvestil orožniško postajo Tezno 19. februarja 1942. Domnevamo

lahko, da Gobec akcije ni opravil sam, ampak še z drugimi člani sabotažnih skupin z desnega brega Drave. Bruna Gobca, ki je bil komunist že pred napadom na Jugoslavijo in pri katerem je bila na Obrežni cesti pomembna postojanka NOG, so Nemci aretirali že 4. septembra in ga nato 23. septembra 1941 ustrelili v Mariboru.²⁶ Verjetno je, da je bil Gobec ustreljen zaradi svoje dejavnosti v osvobodilnem gibanju in da je gestapo za njegovo vlogo pri omenjeni sabotažni akciji izvedel šele po njegovi smrti, prej ko je obvestil o tem tezensko orožniško postajo. Vsekakor je šlo pri akciji v noči na 18. julij 1941 za uspešno sabotažno dejanje, ki se v spominskem gradivu in tudi v literaturi večkrat označuje kot prerez mednarodnega telefonskega kabla Dunaj-Trst pri Bohovi.²⁷

V noči na 18. julij 1941 je bila v Mariboru izvedena še ena zelo uspešna sabotažna akcija, in to na železniški postaji Tezno. 17. julija ob petih popoldne je na to postajo pripeljal vojaški transportni vlak s petnajstimi vagoni. Na dvanajstih vagonih so bili naloženi deli za letala, na treh pa železova ruda. Zaradi tehničnih razlogov se je transportni vlak, ki je pripeljal iz južne smeri, ustavil na Teznem. Na vlaku je bilo vojaško spremstvo. Ob 23. uri in 13 minut je v enem od vagonov izbruhnil požar, ki se je zaradi vetra naglo razširil. Na vagonu sta bili dve letali, ki sta bili verjetno razstavljeni. Gasilci so požar omejili, a od vagona in obeh letal so ostala le ožgana ogrodja. Vagon so izločili iz transporta in ga postavili na slepi tir tezenske postaje.

Po preiskavah o vzroku požara je bilo ugotovljeno, da so ga verjetno povzročile iskre iz lokomotive sanitetnega vlaka, ki je pred

Okupatorjeva fotografija zažganega vagona in uničenih letal oziroma razstavljenih delov za letali

izbruhom požara peljal prek tezenske postaje. Okupator je po prvih preiskavah domneval, da bi sabotaža komaj prišla v poštev. Takega mnenja je bila policija še 11. avgusta 1941.²³ Šef varnostne policije in varnostne službe Heydrich pa je v že omenjenem poročilu z dne 24. oktobra 1941 navedel, da je šlo za sabotažno akcijo slovenskih komunistov.²⁹ Vemo, da je gestapo dobil podatke o izvajalcu akcije od izdajalca Alojza Zorka. O akciji na tezenski postaji je Zorko povedal, da je sekretar partijske celice na Teznem in član rajonskega komiteja KPS na desnem bregu Drave Kodrič zažgal dva vagona z letalskimi deli. V zbirnem zapisniku Zorkovih izjav gestapu iz začetka januarja 1942 je navedeno, da je Kodrič to storil pred približno šestimi meseci. Primerjava datuma zapisnika in akcije na Teznem pokaže, da je bila Zorkova navedba v glavnem točna. To pa ne pomeni, da Zorko o Kodriču gestapu ni pripovedoval že prej. Zanimivo je, da je Zorko govoril o dveh vagonih in da je o dveh vagonih poročal tudi Heydrich. Okupatorjevi dokumenti, ki so bili napisani takoj po akciji, navajajo le en vagon in dve letali. Na rajonskem komiteju KPS na desnem bregu Drave so po Zorkovi navedbi akcijo na tezenskem kolodvoru nadrobno obravnavali in tu je bil Kodrič imenovan kot storilec. Imena Kodriča ni v zapisniku Zorkovega zaslišanja.³⁰ Gre za Dominika Kodriča, ki so ga Nemci aretirali že 22. avgusta 1941, ga iz Maribora za nekaj časa poslali v zapore na Borlu in ga 21. maja 1942 ustrelili v Mariboru.³¹ Kodriča, ki je bil zelo dejaven v osvobodilnem gibanju, je gestapo lahko aretiral, ne da bi tedaj že vedel za njegovo vlogo pri akciji na Teznem.

Upravičeno lahko menimo, da Kodrič ni sam izvedel akcije, ki je zahtevala natančno in hitro pripravo ter izvedbo in seveda obvestilo o prihodu vojaškega transportnega vlaka. V zvezi s požigom na tezenski postaji je vsekakor povezana še dejavnost drugih železničarjev komunistov. Hazim Hadžihalilović, ki je bil prometnik na postaji v Hočah in sekretar partijske organizacije v tem kraju, je sestavljal sezname s prihodi in odhodi vojaških vlakov s strelivom, in to tudi zaradi morebitnega partizanskega napada na take vlake. Povzročal je tudi zamude vojaških vlakov s poročili, da je proga zasedena. Imel je sodelavce na postajah od Maribora do Brežic in tudi zvezo z Julijem Hiničem, prometnikom iz Slovenskih Konjic, ki so ga Nemci ustrelili 27. decembra 1941. Hadžihalilovića so Nemci ustrelili 30. oktobra 1941 v Ma-

riboru. Na tezenski železniški postaji sta bila telegrafista komunista Anton Mohar in Alojz Tomec. Tomec je opravil številne sabotaže v telegrafskem prometu in povzročal zamude vlakov. Sodeloval je pri trosilnih in drugih akcijah. Mohar je sodeloval s Tomcem in vzdrževal zveze z železničarji, ki so sodelovali v NOG.³² Moharja in Tomca so Nemci ustrelili 15. novembra 1941 v Mariboru.³³ Končno je bil Kodrič povezan z nekim orožnikom, ki je bil po začetku okupacije odpuščen iz orožniške službe in je bil nekaj časa zaposlen pri železnici na Teznem. Po Zorkovi izjavi je bil komunist in je za partizane dal puško in pištolo.³⁴ Iz navedenega je razvidno, da so bili železničarji zelo aktivni in so opravili številne sabotažne dejavnosti in sodelovali pri izpolnjevanju drugih nalog v NOG. Možno je, da so ti železničarji bili krivi za tehnični razlog, ki je povzročil postanek vojaškega transportnega vlaka na Teznem. V zvezi s sabotažnim delovanjem železničarjev je treba omeniti, da je v letu 1941 nekaj časa le-to usmerjal »Železničarski komite«, ki pa je za svoje območje ustanovil Pokrajinski komite KPS za severno Slovenijo kot partijski organ »Za obveščanje in organiziranje sabotaže v prometu.« V času okrog 18. julija so člani sabotažne skupine z desnega brega Drave, v kateri sta bila tudi Martin Greif in udeleženec prve akcije Albin Vernik, zažgali valjar na Tržaški cesti.³⁵

Zadnjo pomembno sabotažno akcijo v obravnavanem obdobju je izvedel Martin Greif ob svojem odhodu v Pohorsko partizansko četo. Za Greifa je bilo delovanje v Mariboru vedno težje in tudi razmere v pohorski partizanski enoti so zahtevale okrepitve. Dobil je navodilo, naj gre na Pohorje. Ob odhodu iz Maribora v partizane je 8. avgusta zvečer zažgal gospodarsko poslopje betnavske gradu v Radvanju, ki je bil last mariborske škofije in so ga Nemci zaplenili. Po nemškem poročilu je požar izbruhnil približno pol ure pred polnočjo. Zgorela sta senik in strojna lopa. Požar je uničil še 10.000 kg sena, ki je bilo v seniku, tri pluge, tri njivske brane, dva osipalnika, dva okopalnika, izruvač krompirja in še nekaj drugega orodja. Zgorelo je tudi deset sežnjev drv, nekaj škode pa je požar povzročil na svinjskem hlevu, ki je bil prizidan strojni lopi. V celoti je požar povzročil znatno škodo — 7330 RM. Po prvih preiskavah so Nemci ugotovili, da je ogenj izbruhnil na več mestih hkrati, da požar ni nastal zaradi neprevidnosti in da ni izključena komunistična akcija. Dognali so tudi, da so storilci poskušali vdreti še v drug se-

Okupatorjeva fotografija
zažganega vagona in uniče-
nih letal oziroma razstav-
ljenih delov za letali

nik, ki je bil okoli sto metrov oddaljen od pogorišča, a so jim močna vrata to preprečila.³⁶ Sabotažo pri betnavskem gradu je omenil tudi Slovenski poročevalec št. 18 z dne 20. septembra 1941. Na kratko je akcijo v svojem že omenjenem poročilu omenil tudi Heydrich. Po tej akciji oz. po 9. avgustu 1941 v Heydrichovih poročilih, ki za območje tistega dela Slovenije, ki ga je aprila 1941 dobila Nemčija, obsegajo čas od 16. julija do 17. decembra 1941, ni več podatkov o sabotažnih akcijah v Mariboru.³⁷

Po akciji pri betnavskem gradu tudi v drugih virih ni več podatkov o večjih sabotažnih akcijah v Mariboru. Le malo zatem, ko so prenehale sabotažne akcije v Mariboru, je začela izvajati uspešne in odmevne akcije Pohorska partizanska četa.³⁸

Po začetku avgusta 1941 ni bilo v Mariboru vidnejših sabotažnih akcij predvsem zato, ker je okupator prav v začetku avgusta začel zadajati hude udarce organizaciji osvobodilnega gibanja v Mariboru in jo do konca 1941. v glavnem razbil, seveda le začasno.³⁹ Na prenehanje sabotažnih akcij je vplivalo tudi to, da so odšli nekateri zelo aktivni izvajalci sabotaž v partizane.

Sabotažne akcije, ki smo jih navedli, sovpadajo s časom, ko je imel Maribor v času NOB in revolucije najpomembnejšo vlogo pri organiziranju in širjenju narodnoosvobodilnega gibanja v severovzhodni Sloveniji. Če bi hoteli še na kratko orisati pomen navedenih sabotažnih akcij v Mariboru, bi rekli tole. Pri akciji v Volkmerjevem prehodu je pomemben predvsem zgodnji datum akcije. To je bila prva uporniška akcija te vrste v Sloveniji. Izvedena je bila v središču mesta, v katerem je imel okupator najmočnejše sile

v okupirani slovenski Štajerski in kjer je bilo središče okupatorjevega aparata za okupacijsko območje Spodnja Štajerska. Akcija je bila izraz borbene pripravljenosti komunistov in skojevcev v Mariboru, kjer sta bila okupatorjev pritisk in nasilje še posebno močna.

Akcija je med prebivalstvom, ki je tri dni prej ob Hitlerjevem obisku opazovalo nacistično zmagovalstvo, močno odmevala. Glede materialne škode, ki so jih povzročile posamezne sabotažne akcije, je bila vsekakor največja škoda pri akciji na tezenskem kolodvoru v noči na 18. julij. Znatno škodo so okupatorju povzročile tudi druge akcije v železniškem prometu in v železniških delavnicah. Omenjene sabotažne akcije so bile tudi eden od izrazov velike dejavnosti razmeroma močne organizacije KPS in SKOJ v Mariboru in uspešnega širjenja narodnoosvobodilnega gibanja v tem mestu od začetka avgusta 1941.

OPOMBE

1. O pripravah na vstajo in prvem obdobju NOG v Mariboru glej predvsem: Milica Ostrovška, Kljub vsemu odpor, 2. izpopolnjena izdaja, 1. knjiga, Maribor 1981 (odslej Ostrovška; Kljub vsemu odpor); Zdenka Rogl in Marjan Žnidarič, Maribor 1941—1945, Maribor 1975 (odslej Rogl—Žnidarič, Maribor 1941—1945); France Filipič, Prvi pohorski partizani, Maribor 1965 (odslej Filipič, Prvi pohorski partizani); Milan Ževart, Po sledovih narodnoosvobodilne vojne v mariborskem okraju, Maribor 1962 (odslej Ževart, Po sledovih NOV). — 2. Prazniki slovenskih občin, Ljubljana 1975, str. 109—110 in 193; Medobčinski uradni vestnik mesta Maribor, mariborskih občin ter občin Dravograd, Radlje ob Dravi, Ravne na Koroškem, Slovenj Gradec in Slovenska Bistrica, XVIII, Maribor 10. 6. 1982; Občina Maribor — Ruše ima v spomin na pomembno zma-

go Pohorske partizanske čete na Klopnem vrhu 17. septembra 1941 tudi svoj občinski praznik. — 3. Ževart, Po sledovih NOV, str. 173, Vodnik po partizanskih poteh, Ljubljana 1978, str. 527. — 4. Verordnungs-und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in der Unter steiermark, št. 1 z dne 15. aprila 1941 in št. 5 z dne 24. aprila 1941; poročilo zveznega uradnika notranjega ministra dr. Müller-Scholtesa pri šefu civilne uprave na Spodnjem Štajerskem z dne 30. maja 1941 notranjemu ministru (Odslej poročilo Müller-Scholtesa), overovljen prepis v arhivu Muzeja narodne osvoboditve Maribor (Odslej AMNOM); Tone Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941—1945, Maribor 1968, str. 62—210; Tone Ferenc in Milan Ževart, Nekatera značilnosti in posebnosti fašistične okupacije ter narodnoosvobodilnega boja in revolucije na slovenskem Štajerskem, Časopis za zgodovino in narodopisje (Odslej ČZN), 1979, št. 1—2; Ostrovska, Kljub vsemu odpor, str. 20—51; Marjan Žnidarič, Uvedba nemške civilne uprave v Mariboru leta 1941, ČZN 1982, št. 2, str. 1—14, isti, Okupatorjevi raznarodovalni ukrepi v Mariboru 1941, ČZN 1977, št. 1—2, str. 274—321. — 5. Poročilo Müller — Scholtesa. — 6. Glej med drugim: Metod Mikuž, Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, I. knjiga, Ljubljana 1960, str. 164. — 7. Spominsko gradivo o akciji v Volkmerjevem prehodu v AMNOM. — 8. Poročilo mariborske izpostave kriminalne policije z dne 29. aprila 1941, AMNOM; poročilo policijskega direktorja v Mariboru z dne 29. aprila 1941 političnemu komisarju mesta Maribor, AMNOM (Navedeni poročili je objavil Tone Ferenc, Okupatorjevi dokumenti o diverzantskih akcijah in partizanskih bojih na Štajerskem leta 1941, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja (Odslej Prispevki) 1961, št. 1/2, str. 242—243; Zapis magnetofonskega posnetka pričevanj o delovanju SKOJ in mladine v Mariboru v letu 1941 z dne 15. novembra 1958, AMNOM; magnetofonski zapis izjav aretirancev po akciji v Volkmerjevem prehodu in Albina Vernika iz leta 1981, AMNOM; izjave Martina Greifa, Mirka Šoštarica, Helene Štor in drugih o aretacijah 29. aprila 1941, AMNOM; poročilo Müller — Scholtesa; Milan Ževart, Prva uporniška akcija v Mariboru, Borec 1961, št. 4, str. 205—206; isti, Prva uporniška akcija, Večer, 26. aprila 1976; isti: Uporniška akcija v Mariboru, 29. aprila 1941, Večer, 29. in 30. aprila 1971; isti: 29. april 1941 — prva uporniška akcija, Prazniki slovenskih občin, str. 109—110; Ostrovska, Kljub vsemu odpor, str. 65—68. — 9. Poročilo Müller — Scholtesa; poročilo mariborske izpostave kriminalne policije z dne 4. maja 1941, AMNOM (poročilo je objavil Tone Ferenc, Prispevki 1961, št. 1—2, str. 244); magnetofonski zapis aretirancev po akciji v Volkmerjevem prehodu in udeleženca akcije Albina Vernika ter pismena pričevanja aretirancev (pričevanja Mirka Birse, Bojana Čokla, Mirana Brenceta, Draga Kocmujta, Otmarja Kolmaniča, Borisa Monjaca, Alojza Novaka, Ivana Osterca, Zdenka Šalde, Mirka

Šoštarica, Milana Jerota, Jurija Jana in drugih, AMNOM. V zvezi z aretiranci glej članke Mirka Fajdiga: Iščemo imena zaprtih, Večer, 16. marca 1981; Iščemo imena zaprtih — uspešna poizvedba, Večer, 30. marca 1981, Iščemo imena zaprtih — nova imena in podatki, Večer, 6. aprila 1981; Iščemo imena zaprtih — sklenitev poizvedb, Večer, 13. aprila 1981. Odlomki izjav aretirancev po akciji v Volkmerjevem prehodu so objavljeni v članku: Asja Matjaž, Ponosni, ker niso klonili, Večer, 29. junija 1981. — 10. Marburger Zeitung z dne 2. maja 1941. — 11. Zapisnik zaslišanja Alojza Zorka z dne 2. januarja 1942 (odslej: Zapisnik Zorka), ARSNZ. Gre za zbirni zapisnik Zorkovih izjav gestapu. Alojz Zorko je bil od maja 1941 naprej skojevski funkcionar in od začetka junija 1941 do 27. septembra 1941, ko je bil aretiran, sekretar okrožnega komiteja KPS Maribor. Kmalu po zapisu sklepnega zapisnika je Zorka gestapo na skrivaj likvidiral pri Limbušu. Njegovo truplo so našli 20. januarja 1942. — 12. Glej opombi št. 7 in 8. Greif Martin je v eni svojih izjav (AMNOM) trdil, da je pri akciji v Volkmerjevem prehodu sodeloval Dušan Finžgar, ki je bil sekretar okrožnega komiteja SKOJ celjskega okrožja. Po začetku okupacije so ga poslali med organizatorje vstaje na ptujsko območje. Na poti v Ptuj se je nekaj časa zadrževal v Mariboru in je torej možno, da je sodeloval pri akciji. Iz Ptuja je krenil v partizane na Pohorje in, ko je bil na sestanku v Mariboru pri Albinu Verniku, ga je gestapo aretiral. Sestanek pri Verniku je bil namreč izdan. Ustrelili so ga 10. oktobra v Šoštanju (O Finžgarju glej: Filipič, Prvi pohorski partizani, imensko kazalo na str. 347; Poslovilna pisma žrtev za svobodo, 3. razširjena in dopolnjena izdaja, Maribor 1978, str. 57—61 (odslej Poslovilna pisma žrtev za svobodo). Po izjavi Ženke Sagadin (zapis izjave je v AMNOM) je bil med stražarji tudi skojevec Ciril Strnad. Po podatku Franceta Filipiča je sodeloval tudi mladinec Ivan Maroh. V spominskem gradivu se navajajo še nekatera imena, a gre predvsem za tiste, ki so bili po akciji aretirani. Ostrovska (Kljub vsemu odpor, str. 65) navaja na osnovi izjave Draga Vresnika, da je Vresnik moral pred akcijo prinesiti pet litrov bencina, ki so ga skrili v Vetrinjski ulici. — 13. Filipič, Prvi pohorski partizani, str. 337. — 14. Poslovilna pisma žrtev za svobodo, str. 53 in 102. — 15. Zapis magnetofonskega posnetka pričevanj o delovanju SKOJ in mladine v Mariboru v letu 1941 in izjave Albina Vernika. — 16. Drago Vresnik, Bo Maribor dobil svoj praznik, Delo z dne 24. in 26. februarja 1971. — 17. Marburger Zeitung z dne 30. aprila in 1. maja 1941. — 18. Marburger Zeitung z dne 22. maja 1941. — 19. Izjava je v AMNOM. — 20. Izjava Simona Lorgerja v zapisu magnetofonskega posnetka z dne 15. novembra 1958. — 21. Izjava je v AMNOM. — 22. Ostrovska, Kljub vsemu odpor; Filipič, Prvi pohorski partizani; izjave Martina Greifa in drugo spominsko gradivo v AMNOM. — 23. Spominsko gradivo o NOG v Mariboru 1941. leta in še

posebej izjave Martina Greifa in Albina Vernika, AMNOM; Ostrovska, Kljub vsemu odpor, predvsem str. 122—125; Rogl — Žnidarič, Maribor 1941—1945, str. 10—14; Filipič: Prvi pohorski partizani. Po Zorkovi izjavi je bil sekretar partijske organizacije v železniških delavnicah Vladimir Vidav. Vidav je pred vojno deloval v Jugoslovanski strokovni zvezi. Bil je član pokrajinskega odbora OF za Štajersko. Nemci so ga ustrelili 15. novembra 1941 v Mariboru (Poslovilna pisma žrtev za svobodo, str. 77, 85, 86). V železniških delavnicah je bil pri sabotažnih akcijah pred odhodom v Pohorsko partizansko četo zelo aktiven narodni heroj Angel Besednjak, ki je padel 1. novembra 1941. — 24. Tone Ferenc, Štiri Heydrichova poročila o sabotažnih, diverzantskih in partizanskih akcijah v letu 1941, ČZN 1965, nova vrsta, 1. letnik, str. 189—208. — 25. Poročilo orožniške postaje Tezno z dne 18. julija 1941 komandantu varnostne policije in varnostne službe na Spodnjem Štajerskem, AMNOM, poročilo je objavil Tone Ferenc, Prispevki 1961, št. 1/2, str. 248. — 26. Dopis komandanta varnostne policije in varnostne službe na Spodnjem Štajerskem z dne 19. februarja 1942 orožniški postaji Tezno, AMNOM. Orožniška postaja Tezno je 23. februarja 1942 o Gobcu kot storilcu akcije poročala izpostavi kriminalne policije v Mariboru. AMNOM; Poslovilna pisma žrtev za svobodo, str. 53. — 27. Glej med drugim: Filipič, Prvi pohorski partizani, str. 58. — 28. Poročili mariborske izpostave kriminalne policije z dne 18. julija in 11. avgusta 1941 s prilogami, AMNOM (poročilo z dne 18. julija 1941 je objavila Zdenka Rogl, Okupatorski dokumenti iz arhiva muzeja narodne osvoboditve. ČZN 1969, str. 543. — 29. Glej. op. 24. — 30. Zapisnik zaslišanja Zorka. — 31. Vpis-

na knjiga mariborskih sodnih zaporov, AMNOM; Poslovilna pisma žrtev za svobodo, str. 156. — 32. Zapisnik zaslišanja Zorka; Poslovilna pisma žrtev za svobodo, str. 64 in 87. — 33. Poslovilna pisma žrtev za svobodo, str. 77. — 34. Glej op. 30. — 34a. Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, VI/1, dok. št. 34. — 35.

Izjave Martina Greifa in Albina Vernika in drugo spominsko gradivo v AMNOM. — 36. Poročilo orožniške postaje Studenci z dne 9. avgusta 1941 komandantu varnostne policije in varnostne službe na Spodnjem Štajerskem, AMNOM (Poročilo je objavil Tone Ferenc, Prispevki št. 1/2, str. 249 do 250); Ostrovska, Kljub vsemu odpor, str. 166; Filipič, Prvi pohorski partizani, str. 144. Zanimivo je, da Martin Greif v več svojih izjavah, v katerih omenja sabotažne akcije, požiga pri betnavskem gradu ne omenja. — 37. Glej opombo 24. — 38. O akcijah Pohorske partizanske čete glej med drugim: Ževart, Po sledovih NOV; Filipič, Prvi pohorski partizani; Lojze Penič, Partizansko Pohorje, Maribor 1977; Ivan Ferlež, Druga grupa odredov in štajerski partizani 1941 — 1942, Ljubljana 1972, str. 81—93; Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941—1945, Ljubljana 1977, str. 112—113 in 138—139. — 39. O izgubah NOG v Mariboru v drugi polovici 1941 glej predvsem: Ostrovska, Kljub vsemu odpor; Rogl-Žnidarič, Maribor 1941—1945; Filipič, Prvi pohorski partizani; Ževart, Po sledovih NOV. Med dokumenti izgube osvobodilnega gibanja v Mariboru zelo ilustrirajo: vpisna knjiga mariborskih sodnih zaporov, okupatorjevi razglasi o streljanjih sodelavcev in organizatorjev NOG iz leta 1941, AMNOM, in tudi zapisnik zaslišanja Zorka.

RAZVOJ UPRAVNE UREDITVE V MARIBORU*

VLADIMIR BRACIČ

Splošni družbeni in politični razvoj v Evropi, ki je terjal ukinitve preživelih fevdalnih ustanov, je prisilil cesarsko oblast na Dunaju, da je izvedla korenitejšje reforme, ki so dobile globlji izraz v splošni kmečki odvezi in organizaciji novih državnih, upravno-političnih in sodnih organov. Tako je na osnovi provizoričnega zakona o občinah z dne 7. marca 1849 cesarski notranji minister z »visokim odlokom« z dne 4. februarja 1850 izdal odlok o imenih novih občin »sosesk«. Na osnovi tega odloka je cesarsko namestništvo v Gradcu s posebnim odlokom z dne 20. septembra 1850 razglasilo nove občine (soseske) z njihovimi deli. Soseske so bile določene po prin-

cipu, naj krajani v okviru soseske sami rešujejo svoje osnovne probleme. Prave državne organe so predstavljale posebne upravno-politične enote, imenovane okrajna glavarstva. Na njihovem območju je poslovalo eno ali več okrajnih sodišč. Višja stopnja upravno-politične oblasti je bilo okrožje.

Maribor je postal sedež okrožja, ki je obsegalo s Slovenci naseljen del Vojvodine Štajerske. Zunaj njegovega območja so ostali slovenski kraji severno od Kozjaka, ki jih tudi Slomšku ni uspelo vključiti v mariborsko škofijo, in v radgonskem kotu. Nekaj slovenjegoriških vasi južno od Mure je pripadalo okrajnemu glavarstvu v Radgoni in s

tem v okvir graškega okrožja. Te vasi so spadale deloma pod okrajno sodišče v Cmurku (Mureck), deloma pod Radgono (Radkersburg).

Maribor je bil tudi sedež okrajnega glavarstva, v okviru katerega so bila tri okrajna sodišča — Lenart v Slov. goricah, Maribor in Slovenska Bistrica. Jurisdikcija mariborskega okrajnega sodišča je obsegala skoraj povsem enako območje, kot ga obsega današnjih 6 mariborskih občin. Na tem območju je bilo leta 1850 160 katastrskih občin in organiziranih 95 sosesk ter mesto Maribor. 54 sosesk ali 57,4 % je obsegalo samo po eno katastrsko občino, 33 ali 35,1 % po dve, 7 ali 7,6 % po tri in 1 ali 1,2 % 5 katastrskih občin (Košaki). Povprečna soseska je torej obsegala 1,3 katastrske občine. Večina sosesk je bila površinsko majhna. Najmanjša — Kaniža je obsegala komaj 115 ha, največja — Kumen pa 4096 ha; sicer pa jih je 45 ali 51 % merilo med 287 in 575 ha, 26 in 30 % med 576 in 1150 ha in 9 ali 10 % nad 1150 ha. Podatki govorijo, da je bilo načelo bližine in neposrednega interesa zelo dosledno izvedeno.

Mesto Maribor je leta 1850 obsegalo 5 katastrskih občin: Mestna Dobrava, Mestna vrata, Koroška vrata, Mesto in sv. Magdalena; prve 4 so na levem bregu Drave, zadnja na desnem bregu. Mestno območje je merilo 703 ha in je bilo razdeljeno na 5 »Bezirkov«, ki so obsegali v glavnem območja prej naštetih katastrskih občin.

Do leta 1900 je bilo opravljenih nekaj teritorialnih sprememb — združitve sosesk, nastala je ena nova, tako je bilo na obravnavanem območju leta 1900 84 sosesk in mesto Maribor. Najmanj prebivalstva sta imeli soseski Kaniža (127) in Bohova (199), največ pa soseski sv. Jakob v Slov. goricah (2758) in Studenci (2430).

Po 1. svetovni vojni so bile sodnemu okraju Maribor priključene soseske Dražen vrh, Sladki vrh, Trate in Velka, ki so prej spadale v sodni okraj Cmurck. Iz prejšnjih sosesk so se izločile in osamosvojile 4. Tako je bilo leta 1921 na obravnavanem območju 92 občin in mesto Maribor.

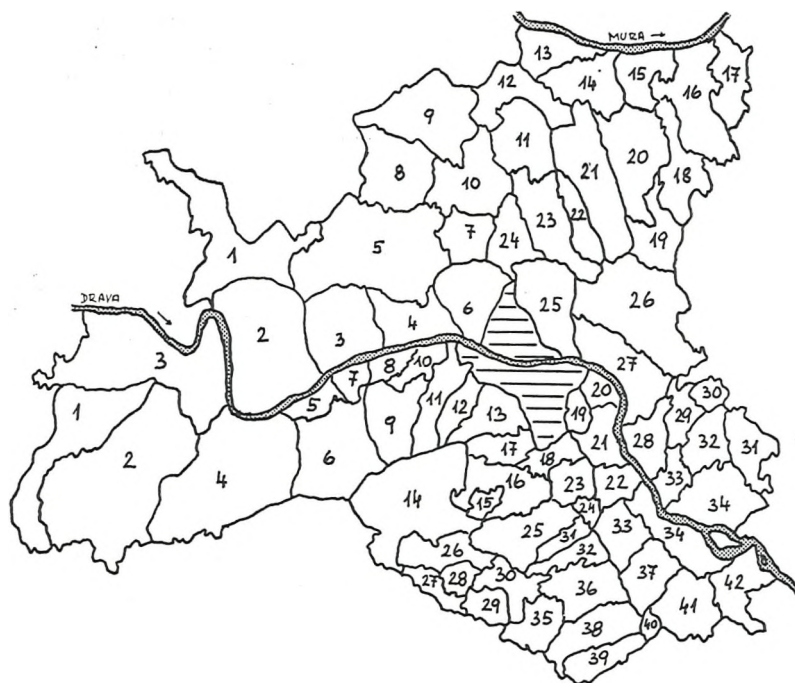
Z oktoidirano ustavo in uvedbo monarho-fašistične diktature leta 1929 se je začel proces jugoslovenjenja in centralizma. Ta politika se je izrazila tudi v reorganizaciji upravnopolitične ureditve. Tako je bila v letih 1933—1934 opravljena komasacija manjših občin v večje teritorialne enote s stalnimi občinskimi uslužbenci. Na območju velike občine Maribor je bilo poleg mesta Maribor, ki je obdržalo enak obseg, kot ga je

imelo leta 1900, organiziranih 26 komasiranih občin. Območje večine teh občin se je povsem ali skoraj povsem pokrivalo z območjem župnij. Nekatere od njih so prevzele tudi ime župnije. Na levem bregu Drave je bilo 11 in desnem bregu 15 komasiranih občin.

Nacistične okupacijske sile so upravljale pokrajino le nekaj dni, saj je že 14. aprila prevzel oblast šef civilne uprave dr. Sigfried Uiberreiter, ki je isti dan razpusil občinske odbore in odstavil slovenske župane, politični komisarji pa so začeli postavljati nove župane predvsem iz vrst domačih volksdeutscherjev in kulturbundovcev. Maribor je postal močan vojaški in policijski center ter sedež civilne uprave za Spodnjo Štajersko. Tudi na območju Maribora je okupator v začetku prevzel upravno-politično organizacijo stare Jugoslavije. Pri kasnejši reorganizaciji je bilo opravljenih nekaj sprememb. Najpomembnejša med njimi je bila reorganizacija mestne občine Maribor, ki je dobila funkcijo okrožja. K staremu mestnemu jedru so priključili deloma zmanjšane predvojne samostojne komasirane občine Kamnica, Košaki, Duplek, Korena, Hoče, Pobrežje, Radvanje, Studenci in Limbuš. Območje mestne občine je sedaj obsegalo 11.511 ha in je bilo razdeljeno na 15 »Ortsgrup«. Vse bivše komasirane občine na podeželju so ostale v glavnem nespremenjene.

Narodnoosvobodilno gibanje — Osvobodilna fronta slovenskega naroda — je ustanavljalo svoje revolucionarne organe; vaške oz. krajevne, rajonske, okrajne in okrožne odbore OF, ki so v krajih, kjer ni bilo mogoče opraviti svobodnih volitev narodnoosvobodilnih odborov, opravljali njihovo funkcijo vse do osvoboditve. V odloku Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta je zapisano »Narodnoosvobodilni odbori so osnova narodne in državne oblasti in s tem hkrati čuvarji resnične samouprave in državne celote«. Mariborsko okrožje OF je imelo po podatkih okrožnega odbora OF z dne 6. maja 1945 v okrajnem odboru OF Maribor — desni breg 31, Maribor — levi breg 18 in Maribor mesto 27 krajevnih odborov OF, skupaj torej 76. Mariborsko okrožje OF je obsegalo približno ozemlje velike mariborske občine.

Volitve v narodnoosvobodilne odbore so bile na mariborskem območju opravljene že junija in julija 1945. Predsedstvo Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta je izdalo 6. septembra 1945 zakon o upravni razdelitvi federalne Slovenije. Z njim je bilo na preučevanem območju ustanovljenih 76 krajevnih narodnoosvobodilnih odborov (KNOO) in me-

KRAJEVNI NARODNOOSVOBODILNI ODBORI 1945

sto Maribor. Nove upravno-politične organizacije so torej bile zasnovane na med narodnoosvobodilno borbo organiziranih revolucionarnih organih OF. Če primerjamo število KNOO s številom sosesk leta 1850 in številom občin leta 1900 in 1921, dobimo naslednjo številčno primerjavo: 95 — 84 — 92 — 76. Mnogi KNOO so se povsem ujemali s soseskami iz leta 1850.

Na območju velike občine Maribor je bilo stanje krajevnih narodnoosvobodilnih odborov leta 1945 naslednje: okraj Maribor — levi breg (krajci so naštetih od zahoda proti vzhodu): 1. Sv. Duh na Ostrem vrhu, 2. Selnica ob Dravi, 3. Slemen, 4. Bresternica, 5. Sv. Križ nad Mariborom, 6. Kamnica, 7. Kozjak, 8. Pesnica, 9. Svečina, 10. Zg. Kungota, 11. Cirknica, 12. Šentilj, 13. Ceršak, 14. Selnica ob Muri, 15. Sladki vrh, 16. Velka, 17. Trate, 18. Plodršnica, 19. Sp. Jakobski dol, 20. Zg. Jakobski dol, 21. Jarenina, 22. Gačnik, 23. Pesnica, 24. Sp. Kungota, 25. Košaki, 26. Sv. Marjeta ob Pesnici, 27. Sv. Peter pri Mariboru, 28. Zg. Duplek, 29. Zimica, 30. Jablance, 31. Žikarce, 32. Korena, 33. Sp. Duplek, 34. Sv. Martin pri Vurberku. V okraju Maribor — desni breg: 1. Sv. Lovrenc na Pohorju, 2. Kumen, 3. Puščava, 4. Smolnik, 5. Ruše, 6. Lobnica, 7. Bistrica, 8. Bezena, 9. Vrhov dol, 10. Limbuš, 11. Pekre, 12. Zg. Radvanje, 13. Sp. Radvanje, 14. Reka-Pohor-

je, 15. Zg. Hoče, 16. Sp. Hoče, 17. Razvanje, 18. Bohova, 19. Brezje, 20. Zrkovci, 21. Dogoše, 22. Sv. Miklavž na Dravskem polju, 23. Rogoza, 24. Skoke, 25. Slivnica, 26. Planica, 27. Loka-Gradišče, 28. Kopivnik, 29. Morje, 30. Fram, 31. Orehova vas, 32. Hotinja vas, 33. Dobrovce, 34. Sv. Janž na Dravskem polju, 35. Ješenca, 36. Rače, 37. Sv. Marjeta na Dravskem polju, 38. Podova, 39. Gorica, 40. Brunšvik, 41. Prepolje in 42. Zlatoličje.

Območje mesta je doživelo spremembo. K staremu mestnemu jedru 5 katastrskih občin so priključili katastrsko občino Krčevina na levem bregu in katastrske občine Pobrežje, Studenci in Tezno na desnem bregu Drave. Studenci so že bili izrazito delavsko predmestje, Pobrežje in Tezno sta se razvijala v to smer. Območje mesta se je povečalo od 703 na 3100 ha. Maribor je postal sedež dveh okrajev — Maribor desni breg in Maribor levi breg — in mariborskega okrožja, ki je obsegalo 9 okrajev: Dolnja Lendava, Murska Sobota, Ljutomer, Gornja Radgona, Ptuj, Maribor levi breg, Maribor desni breg in Dravograd.

43 KNOO ali 58 % je obsegalo samo po eno katastrsko občino; 14 KNOO ali 18 % po dve katastrski občini; 8 ali 11 % po tri katastrske občine; 2 KNOO sta obsegala po 7 in dva po 8 katastrskih občin — Sv. Peter in Šmarjeta ter Svečina in Jakobski dol. Vsi KNOO,

ki so obsegali več kot 5 katastrskih občin, so bili v Slov. goricah. Med najmanjše KNOO štejemo Brunšvik, Skoke in Zg. Hoče. Seveda na velikost KNOO ni vplivalo samo število katastrskih občin, ki jih je obsegal, temveč drugi elementi, kot so pohorski gozdovi (Kumen in Smolnik). Različno je bilo tudi število prebivalcev v KNOO, na splošno pa jih je bilo malo.

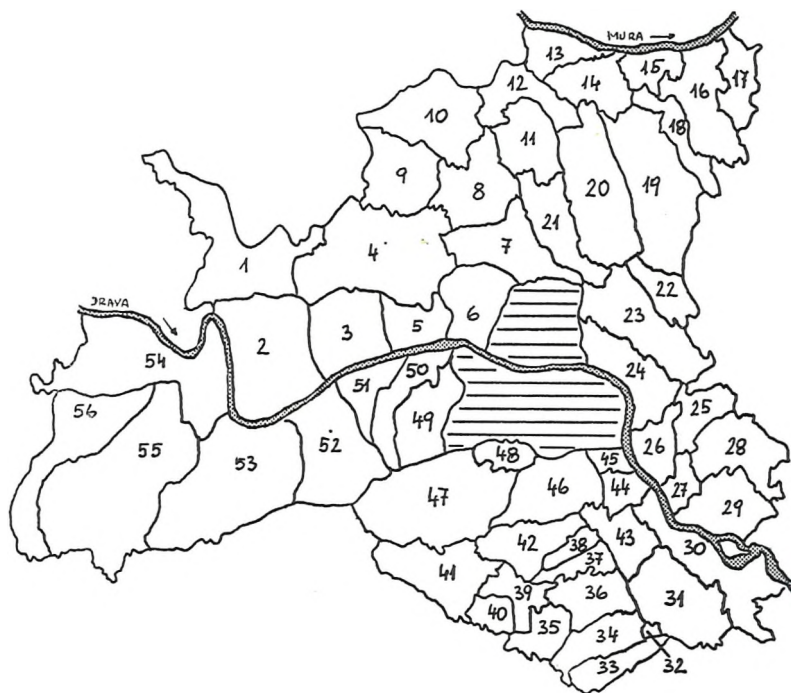
Dinamičen povojni razvoj in njegove posebnosti, ki so zadirale v bistvo družbno-ekonomskih odnosov, je vplival tudi na spreminjanje upravne ureditve. Tako je skupščina LR Slovenije že aprila 1946 sprejela nov zakon o upravni razdelitvi. Z njim so bili ukinjeni krajevni narodnoosvobodilni odbori in vzpostavljeni krajevni ljudski odbori (KLO) in ljudske skupščine. Zakon je predvidel za območje velike občine Maribor 6 mestnih četrti in 34 KLO, kar pomeni v primerjavi s KNOO zmanjšanje za 42 ali 55 %. V zakonu je bila jasno izražena težnja po združevanju manjših upravnih enot v večje. Ta korak pa je bil politično ocenjen za prenatrženega in izvajanje zakona je bilo junija ustavljeno. Toda že septembra istega leta je izšel nov zakon o upravni razdelitvi LR Slovenije, ki je prinesel nekaj sprememb v prej nakazani smeri, vendar je bil bistveno manj rigorozen. Po določilih tega zakona so bile za ob-

močje preučevanega ozemlja opravljene naslednje spremembe:

Mesto Maribor je postalo samostojna upravna enota na ravni okrajnega ljudskega odbora. Teritorij mesta je bil razširjen tako, da je obsegal po novem naslednje katastrske občine: Bohova (del), Brestrnica (del), Dogoš (del), Grajska vrata, Grajski Marof, Kamnica (del — samo Mariborski otok), Koroška vrata, Košaki, Krčevina, Limbuš (del), Maribor mesto, Orešje, Pekel, Pekre (del), Počehova, Pobrežje, Razvanje (del), Sp. Radvanje, Studenci, Sv. Magdalena, Tezno, Zg. Radvanje in Zrkovci. S tem se je ozemlje mesta povečalo od prejšnjih 3100 ha na 5600 ha.

Ukinjena sta bila okraja Maribor desni breg in Maribor levi breg in formiran je bil okraj Maribor okolica. Južni del bivšega okraja Maribor desni breg je bil vključen v na novo nastali okraj Slovenska Bistrica.

V 15 primerih je prišlo do združitve prejšnjih KNOO, in sicer: Lobnica je bila priključena Rušam, Bezena Bistrici pri Limbušu, Vrhov dol Limbušu, Loka-Gradišče Kopivniku, Bohova in Rogoza (del) Spodnjim Hočam, Zg. Hoče Reki-Pohorju, Skoke Dobrovcam, Prepolje in Trniče Sv. Marjeti na Dravskem polju, Zlatoličje Šentjanžu na Dravskem polju, Žikarce Koreni, Jablance Zimi-

KRAJEVNI LJUDSKI ODBORI 1946

ci, Gačnik Jarenini, Kozjak Zg. Kungoti in Zg. Jakobski dol Sp. Jakobskemu dolu; novi KLO pa je dobil ime Jakobski dol. Iz bivšega KNOO Sv. Marjeta ob Pesnici se je izločila katastrska občina Vukovje in postala samostojen krajevni ljudski odbor Vukovje.

S povečanjem ozemlja mesta Maribora z naštetimi združitvami in eno osamostovitvijo se je število upravnih enot zmanjšalo od prejšnjih 76 KNOO na 56 KLO. Zmanjšalo se je predvsem število KLO, ki so obsegali le po eno katastrsko občino, in sicer od prejšnjih 43 ali 58 % na 16 ali 29 %. 9 ali 16 % KLO je obsegalo po dve katastrski občini, 12 KLO ali 22 % je obsegalo po 3 katastrske občine, 2 KLO sta zajemala po 7 katastrskih občin, 3 KLO pa so povezovali celo po 8 katastrskih občin (Jakobski dol, Jarenina in Svečina). Tudi sedaj so bili vsi veliki KLO v Slovenskih goricah in so se skoraj v celoti pokrivali s predvojnimi komasiranimi občinami.

Po stanju leta 1946 je bilo na preučevanem območju 56 KLO, od tega jih je spadalo 40 v okraj Maribor okolica, 12 v okraj Slovenska Bistrica, po 2 pa v okraj Ptuj in Radgona. Delovali so naslednji KLO: 1. Duh na Ostrem vrhu, 2. Selnica ob Dravi, 3. Slemen, 4. Sv. Križ nad Mariborom, 5. Brestrnica, 6. Kamnica, 7. Sp. Kungota, 8. Zg. Kungota, 9. Sv. Jurij ob Pesnici, 10. Svečina, 11. Cirknica, 12. Šentilj v Slovenskih goricah, 13. Ceršak, 14. Selnica ob Muri, 15. Sladki vrh, 16. Velka, 17. Trate, 18. Ploderšnica, 19. Jakobski dol, 20. Jarenina, 21. Pesnica, 22. Vukovje, 23. Sv. Marjeta ob Pesnici, 24. Sv. Peter pri Mariboru, 25. Zimica, 26. Zg. Duplek, 27. Sp. Duplek, 28. Korena, 29. Sv. Martin, 30. Sv. Janž na Dravskem polju, 31. Sv. Marjeta na Dravskem polju, 32. Brunšvik, 33. Gorica, 34. Podova, 35. Ješenca, 36. Rače, 37. Hotinja vas, 38. Orehova vas, 39. Fram, 40. Morje, 41. Kopivnik, 42. Slivnica, 43. Dobrovce, 44. Sv. Miklavž na Dravskem polju, 45. Dogoše, 46. Sp. Hoče, 47. Reka-Pohorje, 48. Razvanje, 49. Pekre, 50. Limbuš, 51. Bistrica, 52. Ruše, 53. Smolnik, 54. Puščava, 55. Kumen in 56. Sv. Lovrenc na Pohorju.

Februarja 1949 je skupščina LR Slovenije sprejela nov zakon o spremembah upravne razdelitve. Med spremembami je tudi določilo, da se okraj Maribor mesto razdeli na 3 rajone in 1 kraj, ki obsegajo naslednje katastrske občine:

I. rajon: Brestrnica (del), Grajska vrata, Grajski Marof, Kamnica (del), Koroška vrata, Košaki, Krčevina, Maribor mesto, Orešje, Pekel in Počehova;

II. rajon: Limbuš (del), Pekre (del), Sp. Radvanje, Studenci, Sv. Magdalena in Zg. Radvanje;

III. rajon: Bohova (del), Dogoše (del), Pobrežje, Razvanje (del), Tezno in Zrkovci; kraj Kamnica: Rošpoh, Kamnica (del) in Brestrnica (del).

Območje mesta je sedaj merilo okrog 7200 ha.

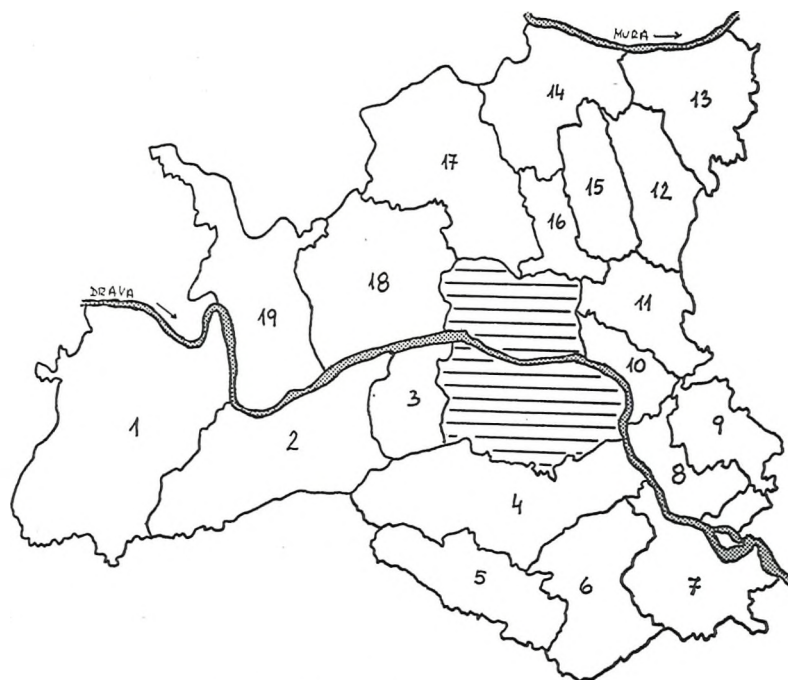
Še istega leta meseca oktobra je bil KLO Brestrnica priključen h KLO Srednje, KLO Kumenh, KLO Sv. Lovrenc na Pohorju, KLO Morje h KLO Fram in KLO Smolnik h KLO Ruše. KLO Kamnica je bil ukinjen in priključen mestnemu rajonu I. Tako je bilo število KLO zmanjšano na 49.

Z istim zakonom je bila ustanovljena mariborska oblast s sedežem v Mariboru. Mariborska oblast je obsegala okraje: Dravograd, Lendava, Ljutomer, Maribor okolica, Murska Sobota, Poljčane, Ptuj in Radgona. Okraj Maribor mesto je bil odpravljen, mesto Maribor je postalo samostojna, iz okrajev izločena upravno-politična enota.

V začetku leta 1951 so bile ukinjene oblasti in Maribor je s tem izgubil pomembno regionalno funkcijo.

Bistvene vsebinske in s tem povezane prostorske spremembe v upravni razdelitvi je prinesel zakon aprila 1952. Ukinjeni so bili krajevni ljudski odbori in ustanovljene občine. Maribor je bil poleg Ljubljane in Celja razglašen za samostojno mesto. Mestno območje je bilo ponovno povečano s priključitvijo bivšega KLO Korena, večjega dela KLO Razvanje in katastrske občine Bohova. Ukinjen je bil okraj Poljčane in večina njegovega ozemlja priključena okraju Maribor okolica s sedežem v Mariboru. Na ozemlju velike občine Maribor je bilo formiranih 19 občin, in sicer: 1. Lovrenc na Pohorju, 2. Ruše, 3. Limbuš, 4. Hoče, 5. Fram, 6. Rače, 7. Starše, 8. Duplek, 9. Korena, 10. Malečnik, 11. Šmarjeta pri Pesnici, 12. Jakobski dol, 13. Sladki vrh, 14. Šentilj v Slovenskih goricah, 15. Jarenina, 16. Pesnica, 17. Zg. Kungota, 18. Brestrnica in 19. Selnica ob Dravi. Občina Starše in katastrska občina Vumpah v okviru občine Grajena sta takrat še pripadali okraju Ptuj, Gradišče na Kozjaku ter del katastrske občine Vurmat pa okraju Slovenj Gradec. Kmalu za tem je bil ukinjen okraj Slovenj Gradec in njegovo območje priključeno okraju Maribor.

Po številu katastrskih občin je bila na območju velike občine Maribor največja Zg. Kungota, ki je imela 20 katastrskih občin, sledijo ji Hoče z 11 katastrskimi občinami. Po

OBČINE 1952

površini je bila največja občina Lovrenc na Pohorju, ki je merila 8500 ha. Najmanjša je bila občina Pesnica z blizu 1500 ha. Nove občine so bile v glavnem naravno geografsko zaokrožene enote, ki so v stoletnem razvoju izoblikovale središčna naselja z določenimi krajevnimi funkcijami — šola, pošta, občinska uprava, župnija, trgovina, gostilna in obrt.

Nove bistvene spremembe v upravni razdelitvi je prinesel zakon o območjih okrajev in občin v SR Sloveniji v aprilu leta 1955. Dobili smo občine-komune. V našem primeru je namesto prejšnjega samostojnega mesta Maribora in 19 občin bilo z zakonom formiranih samo 7 občin-komun. Območje mesta je bilo razdeljeno na 4 občine: Maribor-Center, Maribor-Košaki, Maribor-Tabor in Maribor Tezno; vsaki od njih je bilo priključenih nekaj okoliških krajev. Tako je občina Maribor-Center obsegala stari del mestnega jedra na levem bregu Drave z Meljem in bivšo občino Malečnik ter kraje med Dravo in jugoslovansko-avstrijsko mejo. Občina Maribor-Košaki je dobila od mesta le Košaško predmestje, sicer pa celotno Pesniško dolino do državne meje na zahodu. Občina Maribor-Tabor je zajemala mestna predela Studenci in Tabor na desnem bregu Drave in podpohorske vasi. Občina Maribor-Tezno je obsegala mestna predela Pobrežje in Tezno, k temu pa še večji del Mariborskega Pohorja, sever-

ni del Dravskega polja in še del Slovenskih goric. Zaradi urejanja skupnih mestnih zadev je bil osnovan mestni svet. Ves zahodni del preučevanega ozemlja je bil organiziran v občino Ruše. Kraje severovzhodnega dela preučevanega ozemlja je povezovala občina Šentilj. Južni predel preučevanega ozemlja pa je obsegala občina Rače.

Julija 1957 je bil odpravljen okraj Ptuj; reorganizirane občine-komune na njegovem območju — Ptuj, Gorišnica in Lešje — pa so bile priključene okraju Maribor.

Septembra 1958 je bila z zakonom ukinjena občina Šentilj v Slovenskih goricah in v celoti priključena občini Maribor-Košaki. Z istim zakonom so bile iz občine Maribor-Center izločene in pripojene občini Ruše katastrske občine Jelovec, Srednje, Sv. Križ z naseljem Gaj, Šober in Zg. Slemen. Katastrski občini Grušova in Ruperče sta bili pripojeni občini Maribor-Košaki. Občina Maribor-Center je bila tako po površini bistveno zmanjšana in skoraj povsem omejena na pravo mestno območje.

Toda že 2 leti kasneje, marca 1960, je prišlo do novih večjih sprememb. Odpravljena je bila občina Maribor-Košaki in v celoti priključena občini Maribor-Center. Odpravljena je bila tudi občina Ruše, kraji na levem bregu Drave so bili priključeni občini Maribor-Center, kraji na desnem bregu pa občini Maribor-Tabor. Občina Rače je bila pri-

ključena občini Maribor-Tezno. Za ožje mestno območje je še naprej usklajeval politiko mestni svet Maribor.

Decembra 1962 sta bila s posebnim zakonom združena okraja Maribor in Murska Sobota in tako je okraj Maribor obsegal celotno Podravje in Pomurje od Črne do Lendave. Leta 1964 so bila na novo določena območja mest. Mestu Mariboru je bila pripojena Brestrnica, priključen pa mu je bil tudi ves vzhodni del Pohorja z njegovimi domovi in smučarskimi tereni. Mesto naj skrbi za rekreacijo svojih prebivalcev! Mestno območje se je ponovno povečalo in merilo nekaj nad 10.000 ha.

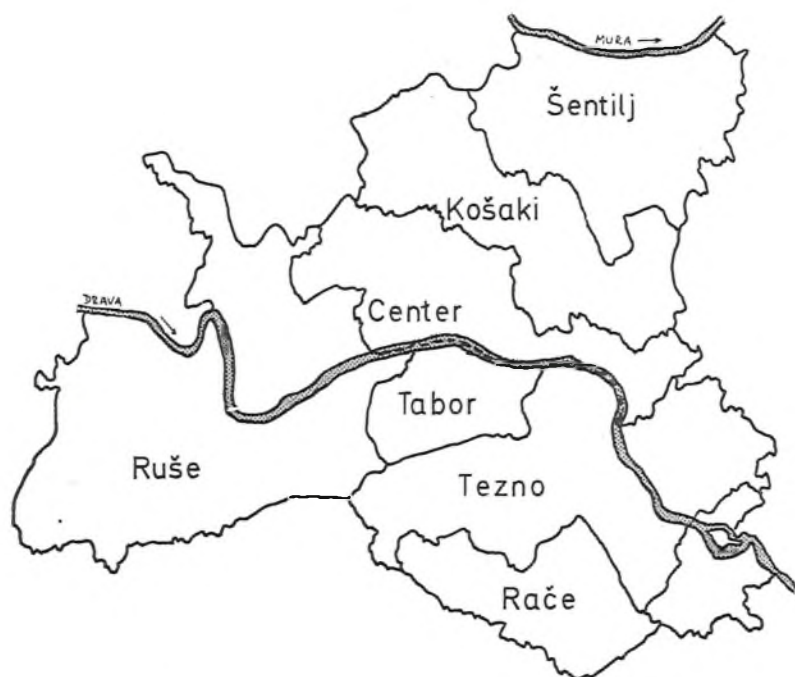
Marca 1965 so bili odpravljeni zadnji štirje okraji, med njimi tudi okraj Maribor. S tem je Maribor ponovno izgubil regionalno funkcijo, ki jo je v različnih vlogah opravljal vse od leta 1945.

3 mariborske občine — Maribor-Center, Maribor-Tabor in Maribor-Tezno — so kljub usklajevalnim prizadevanjem mestnega sveta vedno bolj vodile samostojno politiko, ki je bila včasih v škodo enotnemu razvoju mesta. Po daljših razpravah je prevladalo mnenje, da bi bilo za nadaljnji razvoj mesta koristno, če bi se 3 mestne občine združile. Predlog je dobil večinsko podporo v mestnem svetu in skupščini SR Slovenije, ki je sprejela zakon o združitvi mariborskih občin de-

cembra 1966. leta. 3 mariborske občine so prenehale, nova velika občina Maribor pa je začela delovati s 1. januarjem 1967. S tem dnem je prenehal z delom tudi mestni svet. Začasna skupščina velike občine Maribor je sprejela 11. 1. 1967 odlok o organih začasne skupščine in njenih svetov ter komisij. Tako je nastala velika občina Maribor, ki je merila 73.800 ha in štela 175.000 prebivalcev, od tega na območju mesta okrog 100.000. Po površini je bila nova občina Maribor v SR Sloveniji na četrtem mestu, po številu prebivalstva pa na prvem mestu. Imela je šestkrat več prebivalstva, kot je znašalo povprečje vseh slovenskih občin ali blizu eno desetino vsega prebivalstva SR Slovenije.

S formiranjem velike občine Maribor je bilo končano 20-letno obdobje stalnih upravno-političnih sprememb, ki so s postopnim združevanjem manjših upravno-političnih enot od KNOO prek KLO, občin, občin-komun privedle do občine giganta.

Domače razprave in pripombe iz republiških forumov so prispevale k odločitvi, da je skupščina občine Maribor februarja 1978 na predlog predsedstva OK SZDL imenovala poseben odbor z nalogo, »da preuči razvoj samoupravljanja in političnega sistema v občini Maribor ter pripravi ugotovitve, ocene in smernice glede nadaljnjega razvoja. To je skupščina občine naredila na osnovi ugotov-

OBČINE-KOMUNE 1955

vitve, da so z razvojem materialne osnove družbe in socialističnih samoupravnih odnosov nastale bistvene spremembe v družbeno-ekonomskih in družbeno-političnih odnosih tudi v občini Maribor, ki terjajo preoblikovanje občine tako, da bo mogoče neposredneje uresničevati samoupravne pravice in dolžnosti. Odbor je pripravil posebno študijo, ki je bila kot gradivo za javno razpravo objavljena novembra 1979 v posebni številki Delegata. Iz tega gradiva, navajamo nekaj podatkov, s katerimi predlagatelji utemeljujejo potrebo po preoblikovanju občine.

»V občini Maribor so nastale po posameznih področjih naslednje spremembe:

a) V združenem delu so se delovni ljudje iz okrog 140 delovnih organizacij pred ustavnimi amandmaji doslej organizirali v 309 TOZD, 73 enovitih DO, 58 DO s TOZD, 9 SOZD, 2 POZD, 74 DSSS. Ostaja pa še okrog 150 dislociranih obratov. Tako je v sedanji občini organizirano več kot 660 samoupravnih organizacij v združenem delu (večjih — brez raznih predstavništev, itd.).

b) Delovni ljudje in občani, ki so celih 11 let bili organizirani v 40 krajevnih skupnostih, so se v zadnjih dveh letih organizirali v 76 krajevnih skupnosti. Vrsta zlasti obmejnih krajevnih skupnosti se medsebojno povezuje v skupnosti krajevnih skupnosti, ustanovili pa so tudi 21 samoupravnih interesnih skupnosti tako na področju družbenih dejavnosti kakor tudi na področju materialne proizvodnje.

c) Takšen razvoj pa je bil pogojen z ustreznejšo organiziranostjo družbeno-političnih organizacij. Tako se je okrog 13.000 članov ZK organiziralo v 540 osnovnih organizacij ZK. Okrog 91.000 članov zveze sindikatov se je organiziralo v okrog 650 osnovnih organizacij zveze sindikatov. Največji del od 55.000 mladih se je organiziral v okrog 400 osnovnih organizacij ZSMS. Razvilo pa se je tudi 76 krajevnih organizacij socialistične zveze. V občini deluje tudi po več kot 60 organizacij in aktivov ZZB NOV in PRVS. V več kot 480 društvih in družbenih organizacijah je vključenih okrog 100.000 delovnih ljudi in občanov vseh starosti.

č) Na mesto prejšnjega predstavniškega sistema z 200 odborniki v občinski skupščini se je razvil delegatski sistem z več kot 2740 delegacijami in več kot 18.400 delegati, kar pomeni, da je vsak deseti prebivalec v občini oz. vsak sedmi volilec član ene od delegacij. Neprimerno več pa je poleg teh delegacij vključenih delovnih ljudi in občanov tudi v organih samoupravljanja v TOZD, v KS ter

v drugih samoupravnih organizacijah in skupnostih.«

Gradivo je obsegalo tudi 5 variantnih predlogov za novo organiziranost s kartami in osnovnimi statističnimi podatki za vsako predlagano varianto. Navedimo nekaj značilnosti variantnih predlogov.

Varianta I je predvidevala 5 občin. Njena posebnost je zamisel, da bi postala ena občina celotno mestno območje; ostale 4 občine bi obsegale okolico: Ruše, ves prostor zahodno od Kamnice, Pesnica, slovenjgoriški svet severno od Maribora do državne meje, Tabor, zahodni del Dravskega polja in Pohorje. Pobrežje vzhodni del Dravskega polja in zahodni del Slovenskih goric.

Varianta II je predvidevala 7 občin, in sicer 3 mestne občine: Center na levem bregu Drave ter Tabor in Tezno na desnem bregu. Okoliške 4 občine bi bile enake kot pri I. varianti.

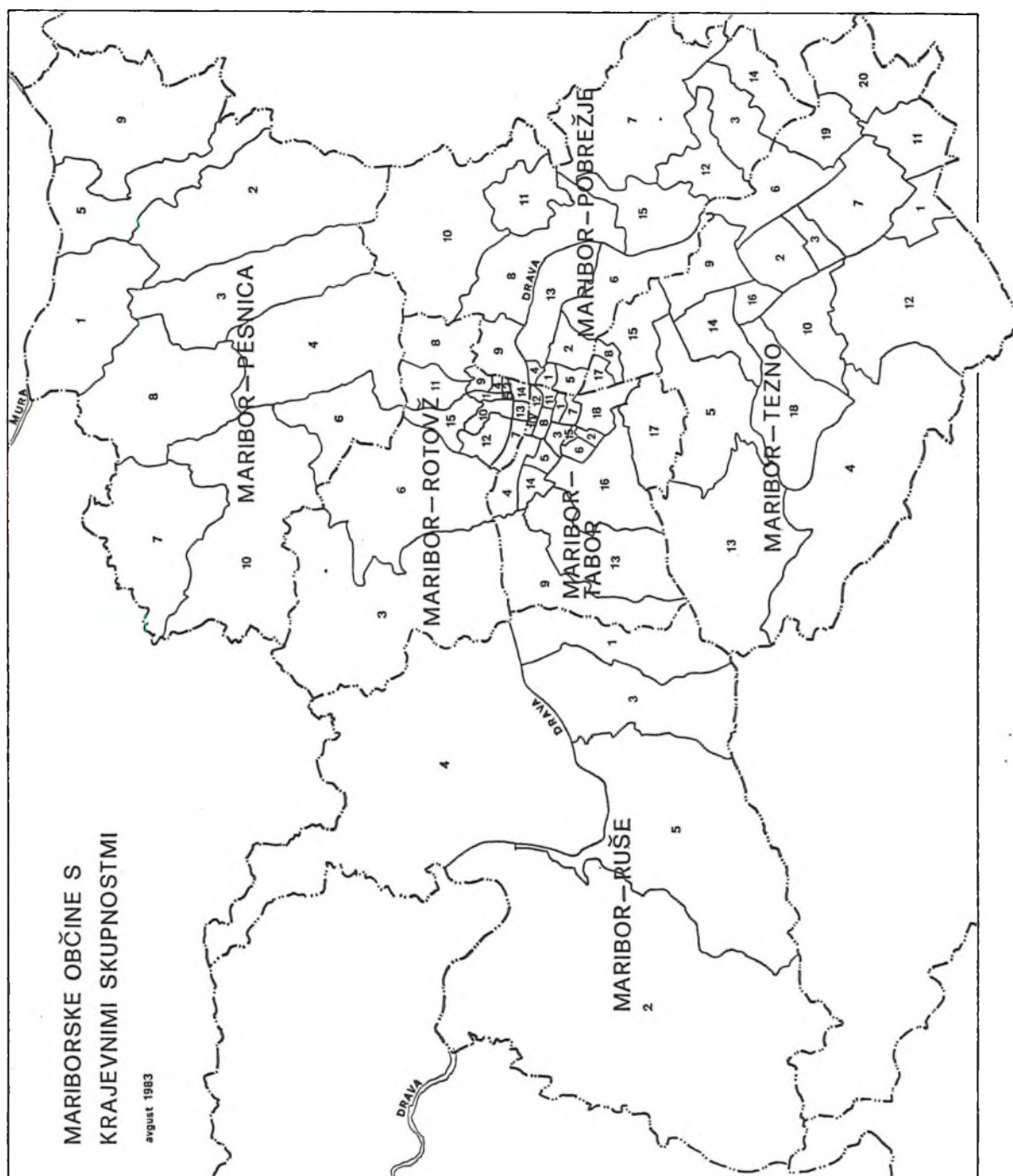
Varianta III je predvidevala 6 občin. 3 mestne občine si razdelijo območje mesta in priključijo še bližnjo okolico; 3 druge občine si razdelijo okolico — Ruše, Pesnica in Rače.

Varianta IV je tudi predvidevala 6 občin, vendar bi vsaka od njih dobila del mestnega območja in del okoliških krajev.

Varianta V je predvidevala 7 občin, in sicer tako, da bi bil strogi center mesta na obeh straneh Drave samostojna občina (nekdanje staro mestno območje) 3 občine bi dobile del mestnega območja, 3 pa bi bile izrazito okoliške.

V obširni javni razpravi je dobila prednost varianta III, ki je bila z nekaterimi manjšimi popravki tudi dokončno sprejeta. Ko je javna razprava nesporno pokazala, da večina občanov podpira predlagano preoblikovanje velike občine Maribor, so sprejeli zbori skupščine občine Maribor (20. in 25. marca 1980) odlok o razpisu referendumu o predlogu skupščine občine Maribor za preoblikovanje občine Maribor. (Odlok je objavljen v MUV št. 4/80).

Na referendumu naj bi delovni ljudje in občani glasovali o predlogu: »da se na dosedanjem območju občine Maribor ustanovi 6 občin in posebna družbeno-politična skupnost Maribor.« Referendum je bil določen za nedeljo 20. aprila 1980. V odloku so navedena območja predlaganih 6 občin na osnovi krajevnih skupnosti in ne po katastrskih občinah. Določeno je, da se občine in posebna družbeno-politična skupnost Maribor konstituirajo z izvolitvijo članov delegacij za skupščine družbeno-političnih skupnosti v letu 1982. Odlok opredeljuje osnovne odnose med

občinami in posebno družbeno-politično skupnostjo Maribor. Med drugim je napisano tudi: »Imena in sedeže novih občin in njihove natančnejše meje določijo delovni ljudje in občani v statutih občin. Vsaka občina ima v svojem imenu tudi ime Maribor kot izraz zaokroženega ekonomskega, socialnega, kulturnega in prostorskega območja, povezanega v posebno družbenopolitično skupnost Mari-

bor... Občina je v posebni družbenopolitični skupnosti Maribor samostojna skupnost, ki pa je hkrati tudi skupaj z drugimi občinami odgovorna za celovit družbenoekonomski, politični in kulturni razvoj posebne družbenopolitične skupnosti. Delovni ljudje in občani v občini določajo, katere skupne interese ter pravice in dolžnosti bodo zaradi potreb skupnega življenja in razvoja urejali skupaj z

drugimi občinami v posebni družbenopolitični skupnosti in pri tem upoštevajo zlasti racionalnost in učinkovitost skupnega urejanja teh zadev, ki jo terja dosedanji skupni razvoj v občini Maribor».

Pred izvedbo referenduma je izdala občinska skupščina Maribor posebno brošuro »Za naše občine, za skupen razvoj« v nakladi 60.000 izvodov (za vsako gospodinjstvo). Referendum je v celoti uspel, saj je za predlog preoblikovanja občin glasovalo 76,96 % volilcev.

Skupščina SR Slovenije je novembra 1980 sprejela zakon o postopku za ustanovitev, združitve oz. spremembo območja občin, v katerem so navedena tudi območja 6 mariborskih občin z navedbo katastrskih občin, ki jih sestavljajo.

Takoj po uspelem referendumu so se prilagodile novi bodoči upravni ureditvi — 6 občin in posebna družbenopolitična kupnost Maribor — družbenopolitične organizacije z nalogo, da pripravijo vse potrebno za ustanovitev 6 občin in njihove posebne družbenopolitične skupnosti Maribor.

V času razprav o preoblikovanju občine je tekla tudi razprava o nadaljnji preobrazbi krajevnih skupnosti. Delovni ljudje in občani so sklenili, da nekatere med njimi preoblikujejo. Tako so leta 1978 krajevno skupnost Jožica Flander razdelili na 4 nove krajevne skupnosti, KS Avgust Majerič na 5, Tezno na 3 in KS Franc Zalaznik-Leon na 3 nove krajevne skupnosti. Tako je imela občina Maribor takrat 51 krajevnih skupnosti. Proces preoblikovanja KS se je nadaljeval leta 1979 in v času sprejemanja odloka o razpisu referenduma o preoblikovanju občine. Število KS se je takrat povečalo na 77.

Potem, ko je skupščina SR Slovenije leta 1981 določila zaokrožena urbana območja mariborskih občin in njihove družbenopolitične skupnosti, je skupščina občine Maribor septembra 1981 s posebnim odlokom določila začasno število delegatskih mest v zborih skupščine družbenopolitične skupnosti. V pripravah na splošne volitve delegatov in delegacij aprila 1982 so družbenopolitične organizacije opravile evidentiranje in kandidiranje možnih kandidatov za delegate zborov občinskih skupščin in skupščin samoupravnih interesnih skupnosti. Tako je bilo treba pripraviti samo še njihovo izvoitev. Ko je bila ta opravljena, so se maja 1982 konstituirale nove občinske skupščine in skupščina posebne družbenopolitične skupnosti, skupščine samoupravnih interesnih skupnosti ter njihovi izvršni sveti, komisije, odbori ter up-

ravne službe. Prva faza preoblikovanja občine Maribor, ki je trajala 4 leta, je bila s tem končana. Začela se je druga faza, uveljavitev nove samoupravne in upravne ureditve.

Za zaključek navajamo nekaj temeljnih podatkov za nove občine.

1. Maribor-Pesnica meri 169 km². Obsega gričevnat svet Slovenskih goric in zgornji del Pesniške doline. Na jugu meji na občino Maribor-Rotovž in Maribor-Pobrežje, na severu in severovzhodu na državno mejo proti Avstriji, na vzhodu na občino Lenart v Slovenskih goricah. Občina šteje 18.528 prebivalcev, od teh jih je 8569 aktivnih in 3461 zaposlenih. Leta 1980 so ustvarili 890 milijonov din družbenega proizvoda. Gospodarsko je občina slabo razvita, kmečko prebivalstvo predstavlja 27 %. V občini je 10 krajevnih skupnosti: Ceršak, Jakobski dol, Jarenina, Pesnica, Sladki vrh, Sp. Kungota, Svečina, Šentilj, Velka in Zg. Kungota.

2. Maribor-Pobrežje meri 94 km² in obsega dva povsem različna predela: urbanizirani del Melja in Pobrežja ter vinogradniško razviti del Slovenskih goric. V Melju je koncentrirana industrija (82 % vseh delovnih mest v občini), na Pobrežju je novo zgrajeni bivalni del. Občina šteje 30.904 prebivalcev, od teh jih je 14.783 aktivnih. Kmečkega prebivalstva je komaj 1597. V občini je zaposlenih 15.096 oseb, ki so leta 1980 ustvarili 4 milijarde 317 milijonov družbenega bruto proizvoda. V občini je 15 krajevnih skupnosti: Avgust Majerič, Draga Kobala, Dvorjane, Greenwich, Heroja Vojka, Jože Lacko, Korena, Malečnik, Melje, Pernica, Ruperče, Sp. Duplek, Tone Čufar, Vurberk in Zg. Duplek.

3. Maribor-Rotovž meri 66 km² in tudi obsega dva različna predela: staro mestno jedro severno od Drave in gričevnat svet proti zahodu do državne meje. Na območju občine je večina trgovin, hotelov, vse poklicne kulturne ustanove in univerza. Občina šteje 34.584 prebivalcev. Od tega je 15.805 aktivnih. Kmečkega prebivalstva je komaj 585 oseb ali 2,8 %. V občini je zaposlenih 28.272 delavcev, ki so leta 1980 ustvarili 7 milijard 399 milijonov družbenega proizvoda. Občina ima 15 krajevnih skupnosti: Anton Aškerc, Boris Kidrič, Brestrnica, Heroja Toneta Tomšiča, Ivan Cankar, Kamnica, Koroška vrata, Košaki, Krčevina, Ob parku, Počehova, Prežihov Voranc, Rotovž, Talci in Za tremi ribniki.

4. Maribor-Ruše meri 209 km² z velikimi površinami gozdov na Pohorju in Kozjaku. Industrija je koncentrirana v Rušah in oko-

lici. Sedež občine je v Rušah. Občina šteje 14.833 prebivalcev, med njimi je 6538 aktivnih. Aktivnega kmečkega prebivalstva je 632 ali 10 %. V občini je zaposlenih 4672 delavcev, ki so leta 1980 ustvarili 1 milijardo 379 milijonov din družbenega proizvoda. Ima 5 krajevnih skupnosti: Bistrica pri Limbušu, Lovrenc na Pohorju, Ruše, Selnica ob Dravi in Smolnik-Fala.

5. Maribor-Tabor meri 42 km², obsega prostor na desnem bregu Drave zahodno od železniške proge. Na južnem robu je novo zgrajena mestna četrt Maribor-jug. Občina ima 51.425 prebivalcev, od tega je 24.830 aktivnih. Kmečkega prebivalstva je samo 309 oseb. Zaposlenih je v občini 25.595 delavcev, ki so ustvarili leta 1980 8 milijard 223 milijonov družbenega bruto proizvoda. Občina ima 18 krajevnih skupnosti: Angel Besednjak, Dušan Kveder Tomaž, Franc Rozman Stane, Franc Zalaznik Leon, Heroja Šercerja, Ivan Zagrnjak Joco, Jožica Flander, Joga Polak, Limbuš, Maks Durjava, Miloš Zidanšek, Moša Pijade, Pekre, Proletarskih brigad, Pohorski bataljon, Radvanje, Razvanje, Slavko Šlander.

6. Maribor-Tezno meri 157 km² in obsega bivalni in industrijski predel na severu (TAM, Metalna), kmetijski na Dravskem polju in gozdnati na Pohorju. Šteje 35.425 prebivalcev in je med njimi 17.260 aktivnih. Kmečkega prebivalstva je 1680 ali 9 %. 14.967 zaposlenih je ustvarilo 1980. leta 4 milijarde 61 milijonov družbenega proizvoda. V občini je 20 krajevnih skupnosti: Brunšvik, Dobrovce, Dravski dvor, Fram, Hoče, Loka-Rošnja, Marjeta-Trniče, Martin Konšak, Miklavž, Orehova-Hotinja vas, Rače, Reka-Pohorje, Rogoza, Silvira Tomassini, Skoke, Slava Klavara, Slivnica, Starše, Prepolje in Zlatoličje.

6 mariborskih občin, povezanih v posebno družbeno-politično skupnost Maribor, meri 737 km² in šteje 185.699 prebivalcev; to je 10,35 % prebivalstva Slovenije. Aktivnih je 92.967, zaposlenih 79.768, od tega v industriji 39.448 in v negospodarstvu 12.949. Kmečkih prebivalcev je 7422, oseb z lastnimi dohodki pa 27.172. Skupni družbeni proizvod je znašal 1980. leta 26 milijard 590 milijonov din. V delegatskih skupščinah občin in v mestni skupščini ter v delegatskih skupščinah samoupravnih interesnih skupnosti je 5833 delegatskih mest. (Vsi podatki so iz brošure »Maribor '83,« ki jo je izdal informacijsko dokumentarni center pri mestni skupščini Maribor. Vsi podatki o prebivalstvu so iz popisa 1981).

VIRI IN LITERATURA

1. Allgemeines Landesgesetz — und Regierungsblatt für das Kronland Steiermark. XXX. Stück, Erlass No. 378 z dne 7. oktobra 1850. Graz 1850. Marburški okrog, Marburger Kreis.
2. Vladimir Bračič: Prostorski razvoj upravne in samoupravne razdelitve na območju Severovzhodne Slovenije. Summary. ČZN — Maribor, 49 = 14 (1978) 2, str. 269-342.
3. Razvoj samoupravljanja v občini Maribor. DELEGAT, delegatsko glasilo občine Maribor. Maribor, november 1979.
4. Ergebnisse der Bevölkerungsbestandsaufnahme in der Untersteiermark vom 29. November 1942. Schriftenreihe des Steierischen Heimatbundes, Band 1. Marburg 1943.
5. Odloki občinskih skupščin o ustanovitvi krajevnih skupnosti.
6. Splošni pregled dravske banovine. Glavni statistični podatki. Uprava, sodna in cerkvena razdelitev ter imenik krajev po stanju 1. julija 1939. Ljubljana 1939.
7. Uradni list LRS in SRS od leta 1945—1981 z zakoni o upravni razdelitvi v naši republiki.
8. Za naše občine, za skupen razvoj. Skupščina občine Maribor, Maribor 1980.

DEMOGRAFSKO EKONOMSKI ASPEKTI STRUKTURE MARIBORSKEGA MESTNEGA PREBIVALSTVA

MARJAN MATJASIČ

Temeljni namen v marcu 1948 opravljenega ljudskega štetja je bil posneti demografsko sliko spolne strukture jugoslovanskega prebivalstva ter s primerjanjem z rezultati štetja iz leta 1931, kar se da natančno ugotoviti premike v smeri še izrazitejšega neravnotežja med sploma kot posledice ogromnih žrtev med zadnjo vojno, predvsem med moškim delom prebivalstva.

Jasno je med drugim pokazal gibanje socialno ekonomskih procesov v časovnem obdobju od zadnjega popisa v letu 1931, zelo vidne pa so že zaznavne konture globalnih socialnih sprememb kot posledice zmagovite socialistične revolucije.

Vidni so že prvi zunanji znaki ekonomskih sprememb v smeri industrializacije države v prazenju močno prenaseljenega podeželja v izrazito močnih migracijskih tokovih v smeri mestnih industrijskih središč, ki zajemajo sicer predvsem mlajše generacije obeh splov, moške nekoliko bolj kot ženske.

Vse to se odraža v številčni krepitvi sloja delavcev, predvsem industrijsko manualnih in v absolutnem in relativnem merilu, krepkem naraščanju socialnega sloja uslužbencev ter nameščencev kot posledice administrativnega ter centralističnega načina upravljanja z ekonomskimi ter političnimi tokovi v tem obdobju takoj po vojni.

Popis je poskušal zabeležiti osnovne kulturne znake prebivalstva, stopnjo pismenosti ter šolske izobrazbe, kar pa mu je spričo precej ohlapne in ne dovolj natančno opredeljene metodologije le delno uspelo, kar velja predvsem za ugotavljanje stopnje izobrazbe, ki je nedvoumno pokazalo preoptimistično podobo.

Zvezni statistični zavod je s popisom zbrane podatke uredil ter obdelal na podlagi ob popisu veljavne upravno-politične razdelitve za področje vsake republike posebej. Še posebna pozornost pa je pri obdelavi, razčlenjevanju in kombiniranju rezultatov veljala za 87 po tedanjih merilih določenih urbanih središč Jugoslavije.

Izmed slovenskih mest so v popisnih knjigah ločeno od ostalega teritorija in v različnih medsebojnih kombinacijah posebej obdelani popisni podatki za mestna področja Celja, Ljubljane in Maribora.

Na tedanjem mestnem področju Maribora¹ je prebivalo 65.009 ljudi oziroma 4,67 % od

celotnega prebivalstva Ljudske republike Slovenije. Razčlenitev kontigenta mariborskega prebivalstva po spolu nam jasno pokaže močeno strukturno razmerje med spoloma z močnim že čez polovico obsegajočim deležem žensk (53,56 %). Torej na 100 žensk je prihajalo 85 moških.

Brez dvoma je neravnotežje v sliki spolne strukture prebivalstva, posneto s popisom leta 1948, že nekoliko ugodnejše kot je bilo takoj ob koncu vojne, predvsem spričo precej močnih letnih migracijskih kvot v letih 1945, 1946 in 1947.

Res je, da je ekonomska migracija v mestu Maribor takoj po koncu vojne znatnejša kot pred tem, vendar je mogoče migracijske kvote zaznati že na začetku 40 let, ki jih je okupacija dejansko še nekoliko okrepila, kar je bilo v zvezi oziroma povezavi s pričetkom uresničevanja nekaterih okupatorjevih gospodarskih načrtov (obdobje 1941—1945 5.070 ljudi). »Popis stanovništva 1961, knjiga XII, Beograd 1966.« Domnevamo lahko, da je število med vojno priseljenega prebivalstva še znatno večjo, predvsem, ker gre tudi za naselitev ljudi iz nemškega upravnega aparata. Na drugi strani velja upoštevati, da je popis iz leta 1961 zabeležil šele stanje oziroma komaj stanje, ki je že dvajset let odmaknjeno od pričetka vojne.

Toda kljub okrepljenim migracijskim tokovom v Maribor pa cel čas vojne beležimo dejansko relativno ter absolutno manjšanje števila mestnega prebivalstva, torej izrazito migracijsko pasivo kot posledico okupatorjevih represivnih ukrepov, streljanja, poklicev v vojsko ter na delovno obveznost, odhodi v partizane ...

Če primerjamo razmerja med deleži moškega² in ženskega prebivalstva za Maribor s slovenskim povprečjem kot tudi z vrednostmi za mesti Celje in Ljubljano, je stanje strukture v Mariboru res nekoliko neugodnejše — slabše od slovenskega povprečja, neznatno boljše kot v Celju, medtem ko Ljubljana med vsemi tremi slovenskimi mesti dejansko izkazuje najšibkejšo kvoto moškega prebivalstva v svoji demografski strukturi (87 : 85 : 84 : 81).

Brez dvoma je resnica, da vse generacije prebivalstva, tudi med zadnjo vojno je bilo tako, niso žrtvovale enakih deležev kot tudi, da razlike obstoje že med posameznimi sta-

rovnimi skupinami znotraj generacij ter med spoloma, pri čemer je bilo predvsem prizadeto moško prebivalstvo.

Uradni komentar zveznega statističnega zavoda ob popisu 1948 ugotavlja za celotno področje Jugoslavije, da je med prebivalstvom države pretrpela najznatnejše žrtve generacija med 20 in 39 letom, kjer beležimo abnormno velike deleže vdov in najšibkejške kvote moških v demografski strukturi. Statistični zavod še nadalje pravi, da je v okviru te generacije vendarle mogoče zaznati najštevilnejše žrtve med 23 in 34 letom. Nadalje ugotavlja komentar, da je znotraj generacije, ki je ob popisu bila stara med 20 in 39 letom največje breme vojne nosila starostna skupina med 25 in 29 letom, torej ljudje, ki so ob pričetku vojne bili stari med 18 in 22 letom, ob njenem koncu pa med 22 in 26 letom. Tudi starostna skupina 30 do 34 let beleži veliko število padlih, a znatno manj kot predhodna starostna skupina, medtem ko je starostna grupa 35—39 znotraj opazovane generacije 20—39 pretrpela »najmanj žrtev« (knjiga popisa po zakonskem stanju).

Kot dovolj reprezentativna metoda za ugotavljanje deležev žrtev velja izračun števila vdov na 100 poročenih žensk. Da bi z njo dobljeni rezultati izražali kar se da najvišjo stopnjo verodostojne natančnosti, je treba upoštevati, da je stopnja poročenosti med različnimi geografskimi predeli Jugoslavije, v mestu ali na podeželju ter med posameznimi socialno poklicnimi skupinami različno visoka. V severnih območjih države nižja kot v južnih. Med kmečkim prebivalstvom višja ter znatnejša že v zgodnjih starostnih skupinah, torej med mladino, kot to velja za mestna industrijska središča.

Za Maribor je popis odkril, da je med ženskim prebivalstvom mesta glede vdovstva med vojno najočitnejše prizadeta starostna skupina med 20. in 39. letom. Tukaj prihaja na 100 poročenih žensk 7,4 vdove, kar je sicer manj od povprečja Ljudske republike Slovenije (8,4), vendar pa kar znatno več od izračunanega razmerja za širšo mariborsko podeželje, še posebno če vzamemo v obzir, da je stopnja poročenosti vendarle med kmeti znatno večja. Podrobnejša analiza po posameznih petletjih znotraj starostne skupine 20—39 nam odkrije očitne posebnosti, pričujoče v Mariboru.

V najmlajši starostni skupini med 20. in 24. letom, kjer je na splošno delež poročenih najmanjši, beležimo za mesto Maribor na 100 poročenih žensk najvišjo kvoto vdov (3,3), večjo od povprečne vrednosti za Ljud-

ske republiko Slovenijo (2,8) kot tudi višjo od Celja in Ljubljane (2,3; 1,7).

Tudi v naslednji starostni grupi med 25. in 29. letom je delež vdov na 100 poročenih žensk v Mariboru še vedno nekoliko izrazitejši od slovenskega povprečja ter očitno znatnejši od istih deležev za Celje in Ljubljano (6,9 : 6,2 : 4,5 : 4,2).

V zadnjih dveh petletnih skupinah med 30. in 39. letom pa so že vrednosti tudi za Maribor manjše od povprečne vrednosti v republiki. V starostni skupini 30—34 med tremi slovenskimi mesti Maribor ne izkazuje več največjega deleža vdov na 100 poročenih žensk, marveč Celje, medtem ko je to razmerje za Ljubljano najugodnejše (11,4 : 9,4 : 8). Primerjava podatkov za mesto Maribor s podatki za njegovo širšo okolico nas privede do ugotovitve, da so bile žrtve med mariborskim mestnim prebivalstvom občutnejše, kot to velja za njegovo širšo okolico. Očitno je, da za celotno državno ozemlje spoznane tendence o relativno največjih izgubah med prebivalstvom prav v starostni skupini med 24. in 29. letom za razmerja v mestu Maribor ne držijo v celoti. Tukaj je opazen jasen pomik v še nekoliko mlajše letnike, kar se lepo vidi ob analizi spolne strukture po pet letih v generaciji 20—39. Najnižji delež moškega prebivalstva (41,23 %) v strukturi mariborskega prebivalstva izkazuje prav starostni kontingent med 20. in 24. letom, kar je med starostnimi pet letji tja do 65 leta dejansko najšibkejša kvota v populacijski strukturi.

Nadalje nam ugotovitev, da so izgube med mariborskim prebivalstvom prav v starostni skupini 20—29 najtežje in znatnejše kot med generacijo, ki je »nosila« prvo svetovno vojno, potrjuje primerjava s starostno skupino 50—59, seveda ob dolžnem upoštevanju migracijskih kvot po prvi vojni v mestu Maribor. Delež moških je v tej generaciji 50 do 59 44,5 %, torej višji in ugodnejši kot to velja za moško generacijo med 20. in 29. letom.

Izračunane relativne kvote moških in žensk v strukturi mariborskega prebivalstva jasno potrjujejo zgoraj zapisano ugotovitev, da je vojna najhujše oklestila prav starostno skupino med 20. in 29. letom, vendar skupino med 2. in 24. letom precej huje od naslednje petletne starostne skupine med 25. in 29. letom in prav v tem zamiku v mlajše letnike se zrcalja v primerjavi z izračunanimi relativnimi vrednostmi za celotno jugoslovansko državno ozemlje mariborska posebnost.

Tako v starostni skupini 20—24 pride na 1000 moških 1426 žensk. V naslednji starost-

ni skupini je spolno razmerje že nekoliko ugodnejše, a še zmeraj abnormarno visoko (1000 : 1337).

Če nadaljujemo z razčlenjevanjem podatkov še za naslednji dve petletni starostni skupini, torej med 30 in 34 ter 35 in 39, ugotovimo, da je tukaj obstoječe spolno razmerje že precej »uravnoveženo« (1000 : 1129 za prvo starostno skupino ter 1000 : 1061 za drugo). Najhuje prizadeti letniki moškega prebivalstva so v Mariboru: letnik 1924 z deležem 39,8 %, letnik 1927 z deležem 40,5 %, letnik 1923 s 40,8 %, letnik 1925 z 41,5 % in letnik 1922 z 41,3 %...

Podatki jasno izpričujejo, da so se ob koncu vojne pokazale na moški strani prebivalstva najhujše vdrnine prav pri za delo najaktivnejši moški generaciji, kar nima samo neposrednih posledic, kot je pomanjkanje mlajše moške delovne sile, marveč se to odraža tudi v nižjih stopnjah fertilitnosti pri tistih starostnih skupinah ženskega prebivalstva, ki nosijo že po naravi stvari največje breme reprodukcije, saj postaja možnost poročanja še veliko manjša kot sicer.

In na koncu je potrebno opozoriti, da nam razbor popisnih demografskih podatkov jasno pokaže, da je zadnja vojna pobrala med mariborskimi prebivalstvom v relativnem ter absolutnem merilu še veliko več ljudi kot prejšnja. (Starostna skupina med 50 in 59 1000 : 1249; 20 do 29 1000 : 1386).

Da bo pošastnost vojne pri goltanju človeških življenj kar se da otipljivejša, je potrebno opozoriti na zakonitost same narave, ki dopusti izoblikovati "tako neuravnoveženo spolno razmerje kot sta ga zadnji vojni" „uresničili" že pri 40 let mlajših generacijah, šele pri starostnih skupinah prebivalstva nad 65. letom.

Nekoliko shematična, a za razumevanje demografskih in socialno ekonomskih procesov precej indikativna metoda je razdelitev prebivalstva na tri temeljne starostne skupine. Na skupino »otrok in mladine do 14. leta in »starejše od 60 let« na eni strani, ki se v veliki večini po svojem socialno ekonomskem položaju razvrščajo v skupino vzdrževanih ter na »delovni kontigent«, ki nekako zaobjema prebivalstvo med 15. in 59. letom starosti, torej starostno skupino, v kateri je večina aktivnega prebivalstva in ki obenem pomeni potencialni izvir, od koder lahko ob širjenju ekonomske dejavnosti pritekajo nove kvote delovno aktivnega prebivalstva. Pri mestu Maribor nam takšna razdelitev pokaže, da na starostni skupini »otrok in mladine« ter »starejših od 60 let« odpade tre-

tjina prebivalstva, preostali dve tretjini pa zajema tako imenovani delovni kontigent (331 : 669), pri čemer je delež starostne grupe nad 60 let v strukturi prebivalstva manjši od ene desetine, v kvoti otrok in mladine pa je zaobjeta dobra petina mariborskega mestnega prebivalstva (96 : 235). Razčlenitev podatkov iste vrste za mesti Celje in Ljubljano kot tudi za celotno področje Ljudske republike Slovenije ter njihova medsebojna primerjava nam prikažeta temeljno ugotovitev, da izkazuje Celje dejansko identične kvote kot mesto Maribor za vse tri starostne skupine, pri čemer so v »delovni kontigent« uvršča dve tretjini prebivalstva, preostala tretjina pa gre na račun otrok in mladine ter starejših od 60 let. No, pri Ljubljani je razmerje med tremi starostnimi skupinami že temeljito spremenjeno, in sicer v korist še znatnejše zastopanosti delovnega kontigenta, v katerega se tukaj razvršča dejansko že sedem desetih ljubljanskega mestnega prebivalstva. Dve desetini odpada na skupino otrok in mladine, a desetina na starejše od 60 let (201 : 694 : 105). Za vsa tri mestna središča velja, da beležijo znatnejše kvote v kontigentu delovnega prebivalstva od slovenskega povprečja (607), kar je povsem razumljivo spriču neprenehnih ekonomskih migracijskih procesov v industrijska mestna središča.

Ob popisu oblikovane in določene popisne socialno ekonomske kategorije nam omogočajo proučiti slojevsko strukturiranost prebivalstva. Takšna analiza za mesto Maribor nam pokaže, da je sloj delavcev najštevilnejša socialna skupina in zajema že več kot polovico mariborskega mestnega prebivalstva. Jasno je, da je delavstvo absolutno dominantni socialni sloj v mestu tudi že pred vojno. Nedvomno pa se je v obdobju med koncem vojne ter popisom 1948 številčno še nekoliko okrepil z deleži iz letnih migracijskih kvot kot to velja tudi za sloj uradnikov in nameščencev, ki ob popisu predstavlja delež za dobra 2 % večji od ene četrtnine vsega prebivalstva mesta (534 : 274). Z dohodom, prisluženim z delom v neposredni industrijski proizvodnji oziroma z opravljanjem opravil v ustanovah družbene nadstavbe ter v državnih organih, se torej preživlja dobrih osem desetih mariborskega mestnega prebivalstva, pri čemer je med slojem delavcev in nameščencev izoblikovano razmerje, da na dva predstavnika sloja delavcev prihaja po en predstavnik slojev uradnikov in nameščencev. Tretja najmočnejša socialna skupina so upokojenci ter državni podpiranci, vendar predvsem upokojenci, na katere od-

pade dobra desetina mestnega prebivalstva (115). Torej, kar 92,3 % mariborskega mestnega prebivalstva živi s sredstvi, zasluženimi z delom s proizvodnimi sredstvi, v lasti nove socialistične države ali pa prejema od nje denarno podporo v obliki pokojnin oziroma socialnih dotacij, a samo 7,7 % ali že manj od 2/25 prebivalstva se razvršča v skupine tako imenovanih »razrednih preostankov« stare družbe, ki si sredstva za življenje pridobivajo z delom z lastnimi proizvodnimi sredstvi ter jih popis klasificira v kategorije »trgovci in obrtniki«, svobodni poklici in privatnikov« ter sloj kmetov. V skupini »razrednih preostankov« izkazujejo najmočnejšo kvoto trgovci in obrtniki s 4,3 %. Če jim dodamo še relativni delež sloja »svobodnih poklicev ter privatnikov« (1 %) zaobjemata obe socialni skupini le dobro 1/20 mestnega prebivalstva, preostalih 2,4 % pa gre na račun sloja kmetov, ki še posedujejo svoje kmetije na mestnem območju Maribora.

Podobna analiza, kot smo jo izvršili na celotni populaciji mestnega prebivalstva nam pokaže pri starostni skupini »otrok in mladine do 14. leta«, da se največji delež otrok in mladine razvršča v sloj delavcev (58,3 %), v sloj uslužbencev ter nameščencev (28,56 %), medtem ko ostale socialne skupine izkazujejo sledeče relativne deleže otrok in mladine: »trgovci in obrtniki (5,1 %), upokojenci (5 %) ter »svobodni poklici in privatniki« (0,5 %), medtem ko je kmečkih otrok 2,6 %. Primerjava teh podatkov s podatki slojevske distribuiranosti celotnega mariborskega prebivalstva nam pokaže, da imajo vse socialne skupine, razen upokojencev ter skupine svobodnih poklicev v starostni skupini otrok in mladine krepkejšo oziroma ugodnejšo deležo kot pa znašajo njihovi splošni deleži v slojevski strukturi prebivalstva.

Predvsem to velja za sloj delavcev, kjer je relativna zastopanost delavskih otrok in mladine v celotni strukturi populacije do 14. leta že skoraj 60 % in je kar za 5 % večja od splošnega deleža, ki ga beleži sloj delavcev med prebivalstvom mesta (58,3 : 53,4). (Delavci, uslužbenci in nameščenci, trgovci in obrtniki, upokojenci, svobodni poklici in privatniki, kmetje). (53,4 : 27,4 : 4,3 : 11,5 : 1 : 2,4). Delež otrok in mladine (58,3 : 28,5 : 5,1 : 5 : 0,5 : 2,6).

Ekonomski značaj določene družbene sredine³ lahko posredno ugotavljamo z razčlenjevanjem populacije aktivnega, torej zaposlenega prebivalstva po poklicnih skupinah pač glede na njihovo številčno zastopanost v

strukturi zaposlenih. Takšna analiza aktivnega mariborskega prebivalstva nas pripelje do ugotovitve, da že več kot šest desetih v strukturi aktivnega prebivalstva izkazuje socialno poklicna skupina delavcev, na drugem mestu, to je s številčno mnogo šibkejšim deležem, je skupina nameščencev ter uradnikov. Obe socialno poklicni skupini skupaj pa v celotni strukturi aktivnega prebivalstva predstavljata že več kot 9/10 vseh zaposlenih v Mariboru (625 : 296). Med vsemi tremi pri popisu posebej zaobjetimi slovenskimi mesti izkazuje torej Maribor najkrepkejšo kvoto delavcev z obenem najšibkejšim deležem uradnikov ter nameščencev (Celje 565 : 304, Ljubljana 429 : 458). Tudi kvote socialno poklicnih skupin trgovcev in obrtnikov, svobodnih poklicev in kmetov izkazujejo za Maribor najšibkejšo številčno deležo, ki sami skupaj predstavljajo manj od ene desetine vseh aktivnih, medtem ko je pri Celju in Ljubljani njihov številčni delež še vedno večji od desetine v strukturi aktivnega prebivalstva (79 : 131 : 113).

Maribor torej beleži od vseh treh slovenskih mest najvišjo kvoto aktivnih delavcev, obenem z najmanjšimi relativnimi deleži pri uradnikih in nameščencih ter ostalih nedelavskih skupinah prebivalstva. Prav proučevanje zastopanosti deleža nedelavskih poklicnih skupin nam prikaže izrazito delavski značaj mesta Maribora. Pri Mariboru izkazujejo nedelavske poklicne kategorije že manjše deleže od 4/10, medtem ko je pri Celju ta delež še nekoliko večji od 4/10, a pri Ljubljani se njihova zastopanost med aktivnim prebivalstvom približuje že 6/10 (375 : 435 : 571).

Strukturi moškega in ženskega aktivnega prebivalstva glede relativne zastopanosti posameznih poklicnih skupin se medsebojno bistveno ne razlikujeta in v obeh je mogoče jasno zaznati že prej z analizo celotne populacije aktivnega prebivalstva ugotovljena razmerja. Res pa je, da je struktura zaposlenih žensk v primerjavi s populacijo aktivnega moškega prebivalstva nekoliko manj ugodna, pač spričo dejstva, ker žensko prebivalstvo izkazuje nekoliko številčnejše kvote med delavstvom ter šibkejšo kvoto uslužbencev in nameščencev od ugotovljenega povprečja.

Pri moških je razmerje nekoliko ugodnejše in v korist nekoliko manjšega deleža v socialno poklicni skupini delavcev z obenem nekoliko številčnejšo kvoto med uslužbenci in nameščenci. Ženske beležijo močnejše kvote v strukturi aktivnih tudi med kmeti ter v poklicni skupini svobodni poklici in privatniki,

medtem ko je žensko aktivno prebivalstvo od vseh poklicnih skupin nasploh najslabše zastopano med obrtniki in trgovci.

Nekoliko manj ugodna poklicna struktura ženskega prebivalstva v primerjavi z moškimi je splošna tendenca, ugotovljiva tudi v strukturi Celja in Ljubljane. Vendar se zdi, da je disproporc med žensko in moško strukturo aktivnega prebivalstva v Mariboru nekoliko manj izrazit kot pri ljubljanskem aktivnem prebivalstvu. Kljub ugodnejši poklicni strukturi, ki jo izkazuje aktivno ljubljansko prebivalstvo, kjer je delež uslužbencev in nameščencev že večji od kvote aktivnih delavcev, pa je zaznati, da je razlika med moško in žensko strukturo nekoliko močnejše izražena. Delež delavk je v primerjavi s kvoto delavcev za + 40 % izrazitejši, medtem ko je delež uradnic za — 50 % šibkejši v primerjavi z ustreznima moškima deležema. Pri mariborskem prebivalstvu je ta disproporc nekoliko manj izrazit (+ 23 % za delavke; — 33 % za uslužbenke in nameščenke v primerjavi z moško poklicno strukturo).

Še s posebno pozornostjo je popis razčlenjeval podatke za sloj delavcev ter jih razvrstil v 5 kategorij glede na sektor zaposlitve (kategorija industrijsko-obrtni delavci, kmetijski in gozdarski delavci spričo svoje neznatnosti in na kategorijo »ostali«). Za analizo in komparcijo podatkov sta kategoriji kmetijski in gozdarski delavci spričo svoje neznanosti povsem nepomembni in jih lahko zane-

marimo. Tako lahko aktivne delavce Maribora razdelimo na dve osnovni skupini: industrijsko obrtne delavce, ki opravljajo svoja dela dejansko v sekundarnem sektorju gospodarstva, medtem ko lahko kategoriji transportni delavci in »ostali« razvrstimo v terciarni sektor gospodarstva še posebno, ker je popis v kategorijo »ostali« zapisal ves tisti del delavstva, ki fizičnih opravil ne opravlja v neposrednem proizvodnem procesu, marveč v uslužnostnih dejavnostih (sobarice, trgovci, portirji, frizerji, kuharice...). Številčno najmočnejši in večinski 3/4 delež med zaposlenimi delavci Maribora odpade na skupino industrijskih delavcev, medtem ko kvote delavcev v terciarnem sektorju izkazujejo 1/4 delež. Med industrijskimi delavci in delavci transporta oziroma uslužnostnih dejavnosti je izoblikovano razmerje, da na 3 industrijske delavce prihaja po en delavec iz terciarnega sektorja (741 : 107 : 130).

Med vsemi tremi slovenskimi mesti beležimo pri Mariboru dejansko najvišje kvote industrijskih delavcev ob najmanjšem deležu delavcev iz terciarnega sektorja. Medtem ko se strukturi zaposlenega delavstva Maribora in Celja v osnovnih konturah ujema, pa je pri Ljubljani delež industrijskega delavstva že znatno manjši od 6/10 in zaobjema samo še 11/20 od vsega aktivnega delavstva. Medtem ko je zastopanost deleža delavstva v terciarnem sektorju že večja od 4/10. Tako se v Ljubljani razmerje med indu-

RAZSLOJENOST AKTIVNEGA MARIBORSKEGA MESTNEGA PREBIVALSTVA PO POKLICNIH SKUPINAH

(Popis 1948)

	Delavci	Uslužbenci in nameščenci	Kmetje	Trgovci in obrtniki	Svobodni poklici in privatniki
Povprečje	625	296	32	34	13
MOŠKI	615	310	21	46	8
Odstopanja (+ —)	— 10	+ 14	— 11	+ 12	— 5
ŽENSKE	638	277	46	19	20
Odstopanja (+ —)	+ 13	— 19	+ 14	— 15	+ 7

RAZVRSTITEV AKTIVNIH PO POKLICNIH SKUPINAH

	Delavci	Uslužbenci in nameščenci	Kmetje	Trgovci in obrtniki	Prosti poklici
MARIBOR	625	296	32	34	13
CELJE	565	304	68	50	13
LJUBLJANA	429	458	43	48	22

STRUKTURA AKTIVNIH DELAVCEV V LJUBLJANI, CELJU IN V MARIBORU
(Popis 1948)

Mestno središče	Industrijsko obrti delavci	Kmetijski delavci	Gozdarski delavci	Transportni delavci	Ostali delavci
LJUBLJANA	549	19	0	123	309
CELJE	737	30	2	56	175
MARIBOR	741	20	2	107	130

strijskimi delavci in delavci iz terciarnega sektorja že močno približa vrednosti 1 : 1.

Moška in ženska struktura populacije aktivnega delavstva v Mariboru se v osnovnih potezah v razmerju med industrijskimi delavci in delavci v terciarnem sektorju gospodarstva v osnovi prekrivata; moški (745 : 235); ženske (737 : 240). V zastopanosti kvot industrijskega delavstva tudi ob globlji analizi v obeh strukturah ni nikakršnih razlik. Oba deleža tako pri moških kot pri ženski populaciji se pri industrijskem delavstvu že močno približujeta vrednosti 3/4. Toda do znatnih razlik med spoloma prihaja pri zastopanosti kvot transporta in uslug. Tako je delež žensk v panogi transporta v primerjavi z moškimi deleži, ki predstavljajo že skoraj 1/4 zaposlenega moškega delavstva, zanemarljivo majhen (181 : 13). Toda med delavkami beležimo izredno visoke kvote v kategoriji »ostali«, kjer je zaposlena dobra petina mariborskega ženskega prebivalstva, medtem ko ustrezen moški delež znaša samo 1/20 zaposlenega moškega delavstva.

RAZMERJE MED AKTIVNIMI IN
VZDRŽEVANIMI PO SOCIALNIH SKUPINAH

	Delež aktivnih	Delež vzdrževanih	(+ —)
DELAVCI	543	521	— 22
USLUŽBENCI IN NAMEŠČENCI	258	298	+ 40
KMETJE	27	18	— 9
TRGOVCI IN OBRTNIKI	30	60	+ 30
UPOKOJENCI	130	95	— 35
SVOBODNI POKLICI	12	8	— 4

Vsi socialni sloji mariborskega prebivalstva razen sloja uslužbencev in uradnikov ter trgovcev in obrtnikov beležijo večje deleže med aktivnimi, od deležev med vzdrževanim prebivalstvom. Torej bi največje breme vzdr-

ževanih med aktivno populacijo, vsaj tako se zdi, padlo na pleča uradnikov in nameščen-
cev ter trgovcev in obrtnikov. Vendar mo-
ramo upoštevati, da nam takšno razmerje
med aktivnimi in vzdrževanimi pri obeh so-
cialnih skupinah lahko pove še marsikaj dru-
gega: na manjšo stopnjo zaposlenosti žensk,
daljše šolanje otrok, na utrjeno družinsko
strukturo z manjšim deležem samskega pre-
bivalstva. Toda manjša stopnja zaposlenih
žensk v sloju uradništva in nameščenstva ni
posledica zaprtih možnosti za zaposlovanje,
ker je to obdobje, ko je lahko vsakdo, kdor
je iskal delo, delo tudi dobil. Zdi pa se, da
je delež vzdrževanih med trgovci in obrtniki
vendar nekoliko previsok, na kar v kome-
ntarju ob popisu opozori zvezni statistični za-
vod z ugotovitvijo, da so se trgovci in obrt-
niki v strahu za delovno silo pri popisu raje
odločali, da ožje svojce deklarirajo kot vzdr-
ževane osebe, čeprav so deloma ali povsem
sodelovali v proizvodnem procesu. Večje kvo-
te vzdrževanih kot aktivnih najdemo tudi pri
transportnih delavcih, v edini delavski kate-
goriji prebivalstva, v čemer se odraža še
predvojno stanje, ko je ta sloj predstavljal
najbolje plačano delovno silo.

Razvijajoča se industrija⁴ Maribora med
obema vojnama predvsem od sredine 20 let
ter po koncu depresijskega obdobja v 30 le-
tih je potrebovala vedno nove kontingente de-
lovne sile, kar se je odrazilo v migracijskih
procesih in ob koncu vojne ob popisu 1948 v
popolnoma spremenjeni demografski struk-
turi, kar z 2/3 v Maribor preseljenega pre-
bivalstva ter s samo 1/3 v mestu rojenih
(340 : 660). Nekoliko več od polovice v mestu
živečega stalnega prebivalstva se je vselilo
iz ostalega področja Ljudske republike Slo-
venije, torej gre predvsem za notranjo migra-
cijo, znotraj regije oziroma republike ob
praznjenju prenaseljenega podeželja.

Delež migrantov z ostalega teritorija Ju-
goslavije in iz tujine znaša med stalnim pre-
bivalstvom mesta 7/50. Kvoti migrantov iz
drugih republik in iz tujine sta številčno
skoraj enako močni z nekoliko izrazitejšim

PRISELITEV V MARIBOR

	‰				
Iz LR	Srbija	Hrvatska	Bosna in Hercegovina	Makedonija	Črna gora
SPLOŠNO	172	691	98	24	15
MOŠKI	167	699	87	33	14
ŽENSKE	177	683	111	13	16

deležem priseljencev iz ostalega teritorija Jugoslavije, tako v povprečju kot pri moškem delu prebivalstva, nasprotno pa v ženski strukturi beležimo nekoliko številnejši delež migrantk iz tujine v primerjavi z deležem priseljenk iz Jugoslavije, vendar so razlike neznatne.

In zanimivo, ženska populacija beleži za 2 % manjši delež v mestu rojenih prebivalcev, torej so migracijski procesi pri njih očitnejši z večjimi relativnimi in absolutnimi deleži kot pri moškem prebivalstvu, opazamo pa tudi, da pri migraciji žensk gre predvsem za notranjo migracijo, iz regije, kar nam potrjuje že znano ugotovitev, da ženska delovna sila migrira v večji meri na krajše razdalje kot moški.

MIGRACIJSKA OBELEŽJA PREBIVALSTVA

	(Popis 1984) v ‰				
	Rojen v kraju bivanja SR	Na ostalem ozemlju Slovenije	V drugi republiki	V tujini	
MARIBOR					
poprečje	340	521	71	68	
Moški	351	503	81	65	
Ženske	330	537	63	70	
LJUBLJANA					
poprečje	447	442	53	58	
CELJE					
poprečje	393	498	59	50	

Z 2/3 deležem migrantov v svoji populacijski strukturi Maribor ni »ekstremen« primer samo v slovenskem prostoru, temveč na celotnem ozemlju Jugoslavije in se v okviru tipa mešanih urbanih središč (30 % do 50 % domorodnega prebivalstva) uvršča takoj za Svetozarevim na drugo mesto pred Reko, Nišem, Celjem, Ljubljano, Smederevim...

Popisni podatki nam ne nudijo neposrednih možnosti za ugotovitev starostne sestavlje-

nosti emigrantov, vendar je analizo v določeni meri zvezni statistični zavod opravil ter rezultate za celotno jugoslovansko državno ozemlje priobčil v uvodnem komentarju. Tukaj je zapisal, da migrira predvsem prebivalstvo med 15 in 45 letom starosti, zastopnost starejših skupin je le neznatna in simbolična. Še posebej poudarja, da je potrebno razlikovati predvojne migrante, ki jih zaobjame starostna skupina med 30 in 45 letom od povojne migracije v starostni skupini med 15 in 30 letom ki izkazuje močnejše kvote kot nekoč predvojni migranti.

Migrirajo predvsem mladi ljudje, moška in ženska deleža migrantov sta precej izenačena ne samo v povojnih migracijskih procesih, marveč tudi že pred vojno. Pri ženskem prebivalstvu gre za »ekonomsko ženitveno migracijo«, pri čemer si migrantke obetajo v mestih najti delo kot zakonskega tovariša.

Med leti 1931—1948 so se deleži domorodnega prebivalstva v mestih relativno manjšali na račun migrantov iz teritorija iste republike (banovin) ob relativnem manjšanju kvot migrantov iz ostalega območja Jugoslavije ter iz tujine. Pomembno je tudi poudariti, da v medrepubliških migracijskih procesih predstavljajo najmočnejši delež predvsem uradniki in nameščenci. Kmečko-delavska migracija se odvija predvsem znotraj posameznih regij oziroma v mejah republik.

Najizrazitejši migracijski tokovi iz ostalih predelov Jugoslavije v mesto Maribor so se ustvarili z območjem Hrvatske, odkoder se je preselilo v mesto nekoliko manj od 7/10 vseh migrantov iz drugih ljudskih republik. Kvote migrantov iz ostalih ljudskih republik Jugoslavije so znatno manjše; iz Srbije se je preselilo 17,2 %, iz Bosne in Hercegovine 9,8 %, priselitev iz Makedonije in Črne gore pa je sploh neznatna (2,4 % : 1,5 %). Pri moških migrantih iz drugih republik beležimo nekoliko močnejši delež migrantov iz Ljudske republike Hrvatske kot je to pri migrantkah, ki beležijo v svoji strukturi nekoliko močnejšo zastopnost priseljencev iz Srbije in iz

Bosne in Hercegovine (177:111) kot moški migrantje (167:87).

Po nacionalni pripadnosti so z 8/10 najmočnejše zastopani Hrvati, Srbov je 17 %, Makedoncev 2,1 %, Črnogorcev 1 %, ter muslimanov 0,5 %.

Najustaljenejšo socialno strukturo v osnovi enako ugotovljeni socialni strukturi mesta najdemo samo pri Hrvatih z deležem tudi pri kmečkem prebivalstvu. Pri njih migrirajo vsi sloji prebivalstva z razliko od Srbov in Črnogorcev, kjer gre v prvi vrsti predvsem za povojno migracijo z izrazitimi kvotami slojev uradnikov in nameščencev (63,1 %: 90,6 %), pri Makedoncih in muslimanih pa za delavce.

Zanimivo je pogledati socialno plastovitost še tistega pičlega števila v Mariboru živečih Nemcev; 6/10 je delavcev, dobra tretjina odpade na uradnike in nameščence, trgovcev in obrtnikov je 1,9 %, prav takšen delež be-

ležijo tudi svobodni poklici... (605:352: 19:19).

Brez dvoma je mesto Maribor na pragu novega desetletja po številu v vojni padlega prebivalstva po svoji socialni strukturi in migracijskih obeležjih v Jugoslaviji izrazito posebna urbana celota in ga lahko morda primerjamo samo z Zagrebom ter Reko; tako visoke kvote delavstva pa so v tem obdobju še vedno dovolj adekvatno merilo razvitosti določene industrijske panoge oziroma celotne industrije...

VIRI IN LITERATURA

1. Čepič Zdenko: Maribor po osvoboditvi, ČZN štev. 1-2/1979, str. 475-490. — 2. Stanovništvo prema bračnom stanju, knjiga VII. — 3. Stanovništvo po zanimanju, knjiga III. — 4. Stanovništvo po narodnosti, knjiga IX ter še vse preostale knjige popisa za 1948.

NASTANEK IN RAZVOJ VIŠKEGA ŠOLSTVA V MARIBORU

VLADIMIR BRAČIČ

V kulturnem pogledu je bila v starejšem obdobju pred Mariborom njegova okolica. Menihi benediktinskega samostana iz Šent Pavla na Koroškem so v falskem gradu uredili manjši samostan ter v njem neke vrste filozofsko šolo. Namenjena je bila redovnikom. Po obstoječih virih je filozofska šola na falskem gradu delovala v letih 1628 oziroma 1629 do 1635 ali 1639. Poleg filozofskih predmetov so iz praktičnih razlogov na šoli imeli tudi ekonomske predmete. Falska filozofska šola je bila prva visokošolska institucija na slovenskem ozemlju, ki pa zaradi kratkotrajnega delovanja ni pustila nobenih sledov niti v kulturnem niti v splošnem razvoju pokrajine.

Mariborski meščani so zaprosili cesarja Franca ob njegovem obisku v Mariboru (22. avgusta 1807), naj prenese sedež lavantinske škofije v Maribor. Cesar prošnje ni odbil, čeprav je bil bolj naklonjen Ptuj. S prenosom sedeža lavantinske škofije v Maribor je bila povezana tudi akcija za ustanovitev liceja, ki naj bi kot višja šola dopolnjeval gimnazijo in omogočal vstop na blagoslovje in na pravo. Priprave na preselitev sedeža škofije je preprečil prihod Napoleonovih vojsk. Ponovno pobudo za ustanovitev liceja

pripisujejo dr. Andreju Kavčiču, mariborskemu župniku, ki je pri nadvojvodi Johanu izposloval dvorni odlok z dne 26. julija 1810. leta, v katerem ukazuje opatu benediktinskega šentpavelskega samostana, naj ustanovi v Mariboru filozofski učni zavod (Philosophisches Studium). Razne spletke šentpavelskega opata ter sekovskega in krškega škofa, ustanovitev liceja so povezovali s pobudo za prenos sedeža lavantinske škofije v Maribor, so akcijo zavrle kljub prizadevanjem Kavčiča in mariborskega mestnega sveta. Pobuda za prenos sedeža lavantinske škofije v Maribor je bila obnovljena leta 1822, zaradi raznih nasprotovanj pa ponovno odložena. Narodno zavedna slovenska duhovščina je v revolucionarnem letu 1848 v okviru političnega programa Zedinjene Slovenije ponovno sprožila vprašanje o prenosu sedeža lavantinske škofije v Maribor. Boj za uresničitev te ideje je trajal polnih enajst let. Veliko zaslug za zmago v tem boju gre takratnemu lavantinskemu škofu Antonu Martinu Slomšku, ki je 4. septembra 1859 slovesno razglasil Maribor za novi sedež lavantinske škofije. Vsa leta boja za prenos sedeža škofije si je Slomšek prizadeval tudi za ustanovitev lastnega (slovenskega) bogoslovnega

učilišča in semenišča. Tudi to mu je kljub nasprotovanju uspelo in 14. oktobra 1859 je bilo slovensko bogoslovje odprto s primerno slovesnostjo. Tako je Maribor dobil viokošolski zavod, štiriletno bogoslovje, ki pa ni imelo pravice podeljevanja doktorata, vendar je postalo izredno pomembna narodnoobrambna, kulturna in znanstvena ustanova. Slomšek je videl v bogosloju zamelek slovenske univerze, ki bi pomenila osamosvojitve predvsem štajerskih Slovencev od vedno bolj velikonemško nastrojenega Gradca. Žal je bilo to v takratnih razmerah neizvedljiva želja. Slovensko bogoslovje v Mariboru je delovalo do nacistične okupacije.

Za razvoj znanstvene misli v tem delu Slovenije je bila odločilna ustanovitev Zgodovinskega društva za Slovensko Štajersko (1903) in njegovega glasila Časopisa za zgodovino in narodopisje (1904). Visoko kvaliteto Časopisa za zgodovino in narodopisje, ki je zbral okrog sebe večino vodilnih slovenskih znanstvenih delavcev, so nekateri ocenili kot čudež majhnega mesta, ki je brez univerze in drugih znanstvenih ustanov.

Polžrtvovalno delo mnogih, ki so z velikim idealizmom budili v širokih ljudskih množicah narodno zavest in zadrževali velikonemški imperialistični pritisk, je ob koncu prve svetovne vojne pomenilo temeljni pogoj, da je lahko general Rudolf Maister s svojimi borci pridobil Maribor in njegovo severno zaledje Sloveniji in Jugoslaviji ter ga tako rešil usode Celovca in Koroške. V tistih dneh prekipenjavega narodnega veselja so se iskriale tudi visokoleteče misli, ideje in načrti. V zvezi z visokim šolstvom navaja dr. Bruno Hartman na osnovi izjave Janka Glazerja: »Poverjenik za uk in bogočastje pri narodni vladi Slovenije, Mariborčan prof. dr. Karel Vrstovšek, je leta 1919, ko se je pripravljala ustanovitev slovenske univerze, imel v mislih, da naj bi se tehniške fakultete slovenske univerze preselile v celoti v Maribor v todedanjo z učili in tehničnimi pripomočki izvrstno opremljeno kadetnico.« Davorin Žunkovič pa je leta 1921 napisal v Marburger Zeitung: »Ljubljana naj le ostane mirno univerzitetno mesto, Maribor naj postane glasno, življenja polno trgovsko mesto... mi potrebujemo za bodočnost trgovsko akademijo in višjo poljedelsko-gozdarsko šolo, torej neke vrste visoko kmetijsko šolo.« Po izjavi prof. Gustava Šiliha so v krogu sodelavcev izjemno aktivne Pedagoške centrale v Mariboru govorili o potrebi, da bi tudi Slovenija dobila po vzoru Beograda in Zagre-

ba Višjo pedagoško šolo. Konkretnega predloga niso izdelali, ker so ocenili, da ob dejstvu, ko se je morala Slovenija boriti za obstoj ljubljanske univerze, ne bi uspeli.

Maribor, drugo največje slovensko mesto in metropola severovzhodne Slovenije, je bil po osvoboditvi najmočnejše industrijsko mesto v Sloveniji in med prvimi v Jugoslaviji. S svojo akumulacijo je pomagal razvijati druga industrijska središča, pri tem pa je sam v razvoju zaostajal. Eden izmed najpomembnejših vzrokov tega zaostajanja je bilo pomanjkanje strokovnih kadrov v gospodarstvu in negospodarstvu. Tiste, ki so se uveljavili, so pritegnili k delu v republiške upravne in druge ustanove. Dotok visokošolskih strokovnjakov z Univerze v Ljubljani je bil minimalen in kadrovskega deficit je postajal vse bolj kritičen. Zato je bilo povsem naravno, da se je iz gospodarstva vedno bolj glasno slišala zahteva, da je v Mariboru treba ustanoviti visokošolske zavode, ki bodo šolali strokovnjake raznih profilov. Ob pripravah za ustanovitev agronomske fakultete leta 1947 so bili nekateri mnenja, da bi kazalo fakulteto postaviti v Maribor, ki je imel bogato tradicijo kmetijskega šolstva in je tudi sicer središče pokrajine z najboljšežnimi poljedelskimi površinami, razvito živinorejo, kvalitetnim vinogradništvom in sadjarstvom ter obsežnimi gozdnimi sestoji. Prepričljivi argumenti niso dobili večinske podpore. Podobno je bilo s pobudo tekstilcev, ki so utemeljevali predlog za ustanovitev tekstilne fakultete ali višje šole v Mariboru z dejstvom, da je Maribor eno najmočnejših tekstilnih središč v državi.

Leta 1957 je zvezna skupščina dala v javno razpravo osnutek splošnega zakona o šolstvu. V Mariboru so se v javno razpravo vključila vodstva družbenopolitičnih organizacij na ravni okraja, zbornice in še posebej aktivno strokovna društva. Zakon je predvideval tudi višje strokovne šole. Tako je upravni odbor Društva ekonomistov v Mariboru že oktobra 1957 na pobudo sveta za industrijo in obrt pri OLO Maribor imenoval delovno skupino, ki naj izdela »konkretni predlog organizacije višje gospodarske šole.« Pri društvu orodjarjev je bila ustanovljena posebna delovna skupina z nalogo, da pripravi povsem nov, sodobnim zahtevam prilagojen vzgojnoizobraževalni program za izobraževanje strokovnih kadrov od kvalificiranega delavca do diplomiranega inženirja. Posebej so opredelili potrebo po tako imenovanih obratnih inženirjih. Podobne komisije so delovale tudi pri Društvih tekstilnih inženirjev in tehnikov ter pri Elektrotehniškem društvu. O potrebi

po ustanovitvi fakultet in višjih šol za obratne inženirje so na sejah upravnih odborov navedenih društev razpravljali že od začetka leta 1958. Spomladi leta 1959 so strokovna društva v sodelovanju z okrajno gospodarsko zbornico opravila posebni anketni popis in pri tem ugotovila, da manjka v gospodarskih organizacijah okrog 1800 strokovnjakov z visokošolsko izobrazbo, v pravosodnih in upravnih organih nekaj sto pravnikov, v višjih razredih osnovnih šol blizu tisoč predmetnih učiteljev. Iz ljubljanskih visokošolskih zavodov je letno prihajalo na območje okraja okrog sto diplomiranih inženirjev, ekonomistov in pravnikov ter po 15 predmetnih učiteljev. Takrat ugotovljene potrebe bi ob takšnem dotoku pokrili v dvajsetih oziroma šestdesetih letih. Povsem brezupna situacija.

V Ljubljani je Trgovinska zbornica pripravila predlog za ustanovitev višje šole za zunanjo trgovino. Kasneje so predlog spremenili tako, da bi se šola imenovala višja komercialna šola. Pripravili so vzgojnoizobraževalni program, učne kadre in prostore. Izvršni svet je o predlogu razpravljal 19. junija 1959. Predsednik Boris Kraigher se je ob obvestilu o podobnem predlogu društva ekonomistov iz Maribora uprl predlogu, da bi bil sedež šole v Ljubljani, češ da je ta že tako prenatrpana z visokim šolstvom. Na to intervencijo so se člani izvršnega sveta zedinili, da predlagajo za sedež Maribor, vendar je skupščina LRS sprejela 2. julija 1959 zakon o ustanovitvi višje komercialne šole brez navedbe o sedežu šole. Za določitev sedeža šole je bil pooblaščen izvršni svet. Takoj po sprejemu zakona je predsednik Kraigher naročil predsedniku OLO Maribor Jožetu Tramšku, naj v Mariboru pripravi vse potrebno, da bi šola lahko jeseni začela z rednim delom. Imenovan je bil pripravljalni odbor v sestavi: Tine Lah, predsednik, člani: Vladimir Bračič, Danilo Vezjak, Janko Golob in Herman Jaš, ki je začel s konkretnimi pripravami za začetek delovanja šole. 8. septembra je izvršni svet LRS izdal uredbo o Vši komercialni šoli v Mariboru. Tako je Maribor tudi pravnomočno dobil prvi visokošolski zavod. Slovesna otvoritev šole je bila opravljena v petek, 23. oktobra, redna predavanja pa so se začela v ponedeljek, 26. oktobra. V rednem in poznejšem roku se je vpisalo 727 slušateljev, od teh jih je bilo 118 rednih in 609 izrednih (študenti ob delu). Vpis je presegel vsa pričakovanja. Šola je imela štiri oddelke: za zunanjo trgovino, za splošno komercialo, za računovodstvo in finance ter za bančništvo.

V naslednjih letih sta bila ustanovljena še oddelki za turizem in gostinstvo in oddelki za transport. Za prvega direktorja šole je bil imenovan Tine Lah, takratni podpredsednik OLO Maribor.

Odločitev izvršnega sveta LRS, da postavi novo ustanovljeno Višjo komercialno šolo v Maribor, je aktivirala Zvezo inženirjev in tehnikov ter njihove delovne skupine, ki so že več kot leto dni intenzivno pripravljali ustanovitev šole za obratne inženirje. Delovna skupina v sestavi: inž. Egon Marek, nž. Marko Kržišnik, Edo Sitar, inž. Jože Kolarič in Vladimir Bračič je dobila nalog pripraviti potrebno dokumentacijo in jo čimprej posredovati predsedniku Kraigherju. Ker je bil predlog za ustanovitev Višje tehniške šole v Mariboru s strojnimi, tekstilnimi in elektro oddelkom v skladu s smernicami resolucije o izobraževanju strokovnih kadrov, ki jo je pripravljala zvezna ljudska skupščina, je izvršni svet LRS postopek za sprejem zakona o njeni ustanovitvi pospešil. Na seji izvršnega sveta je bil predsednik Kraigher mnenja, naj bi bili obe novo ustanovljeni šoli v Mariboru zametek bodoče nove univerze. To misel je predstavnik izvršnega sveta Vladko Majhen povedal na seji republiškega zbora, ko je dejal: »Ustanavljanje višjih šol zunaj Ljubljane je v skladu z našo splošno prosvetno politiko in dekoncentracijo višjega šolstva in univerze. Vse nadaljnje izobraževalne ustanove moramo smotrno razporejati po vsej republiki. Izvršni svet sodi, da lahko višja komercialna in višja tehnična šola v Mariboru v najprajšem času prerasteta v visoki šoli ali pa v fakulteti kot prva zametka nove in samostojne univerze v Mariboru.« Ljudska skupščina LRS je sprejela zakon o Višji tehnični šoli v Mariboru 26. novembra 1959. V naslednjih letih je šola dobila še gradbeno-komunalni in kemijsko-tehnološki oddelki. Imenovan je bil pripravljalni odbor s pravicami šolskega odbora v sestavi Jože Kolarič kot predsednik in kandidat za direktorja šole, člani: Marko Kržišnik, Srečko Golob, Mirko Sitar in Vladimir Bračič. Pripravljalni odbor je poskrbel za vse potrebno za začetek rednega dela. Finančna sredstva za ustanoviteljske stroške je odobril OLO Maribor, ki je šoli dodelil prostore v zgradbi novo zgrajene kovinarske šole ob Smetanovi ulici. Pripravljalni odbor je izdelal tudi predlog srednjeročnega razvoja šole. Slovesna otvoritev šole je bila v soboto, 5. marca 1960, v dvorani Tehnične srednje šole. Slavnostni govornik je bil predsednik izvršnega sveta LRS Boris Kraigher. Redna predavanja so se

začela v ponedeljek, 7. marca, popoldan. Na predlog študentov je šola začela z delom v letnem semestru in s popoldanskimi predavanji, da so se jih lahko udeleževali tudi že zaposleni. Prijavljenih je bilo 898 slušateljev, od tega 571 na strojni oddelek, 187 na elektro oddelek in 140 na tekstilni oddelek. V prvem semestru so bila predavanja samo za redne slušatelje, delo z izrednimi so začeli šele jeseni.

Ustanovitev Višje komercialne in Višje tehniške šole je sprožila še vrsto drugih pobud. Tako so prišli na OLO s predlogi za ustanovitev posebnih višjih šol še agronomi, gozdarji in pravniki. Iz Ljubljane pa je medicinska fakulteta predlagala ustanovitev medicinske šole. Kasneje so bile dane pobude tudi za ustanovitev višje glasbene šole, višje šole za socialne delavce in oddelka za arhitekturo pri Višji tehniški šoli. Tajništvo za prosveto, šolstvo in kulturo pri OLO Maribor je februarja izdelalo poseben elaborat o razvoju visokega šolstva v Mariboru. V elaboratu so bile poleg že ustanovljenih dveh šol predvidene še višja agronomska in višja pravna šola, medicinska fakulteta, pedagoška akademija in višja dentistična šola. Predsedstvo OLO Maribor je februarja 1960 ustanovilo komisijo za pripravo in organizacijo višjih in visokih šol v Mariboru. Člani komisije so bili: Anica Kuhar, predsednica, Vladimir Bračič, tajnik, drugi člani: Tine Lah, Jože Kolarič, Jože Butinar, France Venturini, Draga Humek, Zmago Slokan, Slavko Podmenik in Lojze Frangež.

Za pripravo predlogov za ustanovitev posameznih šol je komisija imenovala podkomisije.

Podkomisija za gozdarstvo je po dveh sejah ugotovila, da ni stvarne potrebe po višji gozdarski šoli. Podkomisija za ustanovitev medicinske fakultete je pripravila podroben elaborat, pri tem pa postavila kot pogoj za ustanovitev medicinske fakultete zgraditev predkliničnih inštitutov. Ker niti OLO Maribor niti izvršni svet LRS nista mogla zagotoviti finančnih sredstev, je bila pobuda za nedoločen čas odložena. Leta 1961 je dala medicinska fakulteta predlog, naj bi v Mariboru organizirali razširjeno bazo ljubljanske fakultete. Tudi to pobudo je razširjena podkomisija temeljito preučila, naredila nov elaborat in v njem predvidela gradnjo objektov, ki bi služili medicinski fakulteti in Višji stomatološki šoli. Tudi ta pobuda je bila zaradi pomanjkanja denarja odložena. Tretjič je prišla pobuda za ustanovitev razširjene baze medicinske fakultete v Ljub-

ljani v sedemdesetih letih iz Maribora. Tokrat je predlog odklonila medicinska fakulteta, podpisala pa je kasneje sporazum o sodelovanju s Splošno bolnišnico in Zdravstvenim domom v Mariboru.

Podkomisije za ustanovitev Višje agronomske, Višje pravne in Višje stomatološke šole so pripravile ustrezno dokumentacijo in ljudska skupščina LRS je 24. junija 1960 sprejela zakone o ustanovitvi navedenih šol. Slovesnost ob začetku dela vseh treh šol je bila 3. oktobra 1960 v dvorani Kmetijske srednje šole. Tudi te slovesnosti se je z mnogimi drugimi gosti udeležil predsednik izvršnega sveta LRS Boris Kraigher.

Višja agronomska šola je dobila prostore v zgradbi Srednje kmetijske šole. Začela je s tremi oddelki: poljedelskim, živinorejskim in vinogradniško-sadjarjskim. Skupaj se je vpisalo 251 slušateljev, od tega 101 redni. Za direktorja šole je bil imenovan Jože Butinar, dipl. inž. agronomije.

Višja pravna šola je dobila prostore skupaj z Višjo komercialno šolo v poslopju bivše klasične gimnazije. V prvi semester se je vpisalo 272 slušateljev, od teh je bilo 28 rednih. Za direktorja šole je bil menovan France Venturini.

Višja stomatološka šola je imela največ problemov s prostori. Gostovala je v več zgradbah; sedež je imela v prostorih Zavoda za socialno zavarovanje, predavanja v dvorani bolnišnice, laboratorije v provizoriju ob parku. Kasneje je dobila najsodobnejše opremljene prostore v lastni zgradbi. V prvi semester se je vpisalo 171 slušateljev, od tega 99 rednih in 72 izrednih. Za direktorja šole je bil imenovan dr. Aleksander Sterger. Šola je bila triletna.

Čeprav je OLO Maribor že leta 1957 zapisal v svoj srednjeročni plan, da bo v Mariboru ustanovljena do leta 1960 pedagoška akademija, je bila ta šola zaradi raznih peripetij ustanovljena šele 26. junija 1961, toda kot štiriletna visoka šola, ki bo v začetku delovala samo s prvo stopnjo, torej kot dvoletna šola. Pod kakšnimi pogoji je bila šola ustanovljena, nam povedo podatki, da je moral dati OLO Maribor izjavo, da bo zagotovil 30 % sredstev za redno dejavnost, pokrtil vse ustanovitvene stroške in da šola pet let ne bo zahtevala nobenih investicij. Pod tako neugodnimi pogoji ni bila ustanovljena nobena druga visokošolska organizacija v Sloveniji. Prav zato, ker so se priprave za ustanovitev šole tako zavlačevale, je bil sporazumno z Višjo pedagoško šolo v Ljubljani ustanovljen v Mariboru detaširan

oddelek te šole za delo z izrednimi študenti, vpisanimi na Višjo pedagoško šolo v Ljubljani. Za delo v tem detaširanem oddelku je bilo v Mariboru izvoljenih nad 30 učiteljev. Prav finančna sredstva so bila tudi vzrok, da se je Pedagoška akademija v Mariboru razvijala postopoma. Redna predavanja za redne študente so se začela 3. nov. 1961. Z delom so začele le štiri predmetne skupine: razredni pouk, slovenščina — angleščina, matematika — fizika in tehnična vzgoja z osnovami fizike. Vpisanih je bilo 52 rednih in 204 izrednih študentov. Razpisanih je bilo več predmetnih skupin, vendar ni bilo dovolj prijavljenih za redni študij. Že v naslednjem letu se je število predmetnih skupin povečalo na deset. Prvim štirim so se pridružile še: slovenščina — srbohrvaščina, slovenščina — ruščina, geografija — zgodovina, kemija — biologija, likovna vzgoja in glasbena vzgoja. Za direktorja šole je bila imenovana Draga Humeck. Za potrebe madžarskega manjšinskega šolstva v Prekmurju je bila že leta 1963 ustanovljena predmetna skupina slovenščina — madžarščina samo za izredne študente, za redne pa še telesna vzgoja. Šola je prvo leto delovala v prostorih učiteljskega doma, leta 1962 pa se je po izselitvi Višje komercialne šole v novo lastno poslopje preselila v poslopje bivše klasične gimnazije.

Delovanje petih visokošolskih zavodov v študijskem letu 1960/61 je pokazalo, da bi bil potreben koordinacijski organ, ki bi reševal nekatere skupne probleme in usklajeval delo. Na predlog Višje komercialne šole je OLO Maribor predlagal izvršnemu svetu LRS, naj z zakonom ustanovi Združenje visokošolskih zavodov v Mariboru, ki bo imelo do vključenih zavodov podobne dolžnosti in pravice, kot jih ima univerza in njen rektorat do vključenih fakultet. Izvršni svet LRS je to pobudo podprl in ljudska skupščina LRS je 25. maja 1961 sprejela zakon o ustanovitvi Združenja. Prva skupščina Združenja je bila 9. decembra 1961 v Domu JLA. Sprejela je statut, izvolila svet in upravo ter predstojnika njegovega namestnika. Za prvega predstojnika je bil izvoljen Vladimir Bračič, za njegovega namestnika pa Jaroslav Černigoj. S tem je bila prva faza v razvoju visokega šolstva v Mariboru končana.

Iz povedanega nesporno sledi, da so bile visokošolske organizacije v Mariboru ustanovljene zaradi potreb in na zahtevo gospodarstva, industrije in družbenih služb, ki jih je pomanjkanje visokošolsko izobraženih kadrov zaviralo v razvoju. Vsebinsko in organizacijsko so bile nove šole zasnovane na

osnovnih smernicah visokošolske reforme iz 60. let, ki sta jih opredelila splošni zvezni zakon o šolstvu iz leta 1958 in še posebej resolucija zvezne skupščine o izobraževanju strokovnih kadrov iz leta 1960. Takratne osnovne zahteve visokošolske reforme so bile: široka demokratičnost visokošolskega sistema, ki naj omogoči študij do najvišjih možnosti vsakemu sposobnemu; stopnjevanje kot študijski sistem; inverzija študijske snovi; tesna povezanost visokošolskih organizacij s porabniki visokošolskih kadrov in še posebej z gospodarstvom, ki naj dobi odločilen vpliv na vsebino vzgojnoizobraževalnih programov; obrnjenost visokega šolstva k aktualnim družbenim problemom; posebna skrb in poudarek izrednemu študiju, ki naj omogoči že zaposlenim dopolniti znanje, ter večja vloga študentov pri vodenju visokošolskih organizacij. Večina univerzitetnih središč je odklanjala predvsem stopnjevanje in inverzijo študija, izredni študij pa jemala bolj formalno. To je bila prva celovita zahteva po vsebinski reformi visokega šolstva, vse prejšnje so bile le organizacijske. Mladi mariborski visokošolski zavodi so vzeli zahteve reforme zelo resno in jih začeli v celoti in prizadevno uresničevati.

V 60. letih je bilo ustanovljeno v Jugoslaviji nekaj desetih višjih šol. Razvijale so se predvsem v dve smeri: prve so prevzele programe prvih dveh let fakultet in postale njihove podružnice; druge so se naslonile na posamezne večje gospodarske organizacije ali njihova združenja in postale ozko specializirane šole, ki so šolale ozko profilirane kadre za določena delovna mesta. V Mariboru se je razvijal poseben tip višje šole, ki je bil soroden prvi stopnji na fakultetah, dajal je zaključeno izobrazbo širšega profila in hkrati omogočal tudi nadaljevanje študija na drugi stopnji. Prizadeval si je postati resničen visokošolski zavod z visokošolsko vsebino pouka in metodami dela ter učitelji, ki sta jim pedagoško in raziskovalno delo nedeljiva celota. V praksi se je uveljavilo načelo volilnosti učiteljev, v strokovne komisije pa so se pritegovali učitelji s sorodnih fakultet. Od učiteljev, ki so skoraj v celoti bili kadrovani iz vrst najboljših strokovnjakov iz gospodarstva, so zahtevali strokovno izpopolnjevanje in pridobivanje akademskih nazivov magistrstrov in doktorjev znanosti.

Že leta 1962 so izoblikovali naslednja načela: Sodelovanje šol in prakse naj se začne že ob sestavljanju učnega načrta in programa, Dinamičnost razvoja terja neprestano prilagajanje in spreminjanje profila strokovnja-

kov. To terja stalno sodelovanje med šolo in prakso. Na šolah, kjer delujejo posebni oddelki, se poleg šolskih svetov osnujejo še oddelčni sveti v podobni sestavi z naslednjimi nalogami: spremljanje študija in predlaganje dopolnitev ter sprememb učnih programov in vsebine posameznih predmetov; izdelava analize delovnih mest, ki jih gospodarske organizacije predvidevajo za diplomante posameznih oddelkov višjih šol; pomoč pri iskanju ustrezne prakse za študente, pri iskanju štipenditorjev in zaposlovanju diplomantov.

Visokošolske organizacije v Mariboru so na široko odprle vrata vsem, ki so končali katerokoli od srednjih šol in ne samo gimnazijo. Omogočili pa so vpis tudi tistim, ki so imeli končano osnovno šolo, najmanj štiri leta delovne dobe in so opravili dokaj rigorozen sprejemni izpit. Prenekateri od teh je končal drugo stopnjo visokošolskega študija, posamezniki so si pridobili celo doktorat. Med rednimi študenti je bilo vedno nad 50 % absolventov srednjih strokovnih šol, med izrednimi pa celo okrog 80 %.

Splošni poudarek izrednemu študiju (študiju ob delu) in visoko število vpisanih izrednih študentov sta usmerila šolske kolektive, da so od vsega začetka posvečali tem študentom posebno skrb. Zagotovili so jim učno gradivo in po vsej Sloveniji organizirali sekcije in centre za študijsko pomoč izrednim študentom. Profesorji so prihajali v te centre in sekcije predavati težja poglavja, opravljali so konzultacije in tudi izpite, če se je prijavilo ustrezno število kandidatov. Kasneje so lahko v teh centrih opravili tudi vpisne formalnosti. V letu 1974 so imele mariborske visokošolske organizacije po Sloveniji 33 centrov in sekcij (Maribor, Murska Sobota, Dravograd, Ravne na Koroškem, Slovenj Gradec, Ptuj, Titovo Velenje, Celje, Brežice, Novo mesto, Trbovlje, Ljubljana, Kranj, Postojna, Koper, Piran in Nova Gorica). Visokošolski študij je tako bil približan zaposlenim, uresničevano je bilo načelo večsrednosti visokega šolstva. Marsikdo po Sloveniji bi nikoli ne prišel do višje izobrazbe, če bi ne bilo te vrste študijske pomoči. Kaj je to pomenilo predvsem za oddaljene kraje in socialno šibkejša sloja, doslej ni še nihče ovrednotil. Seveda je tako organizirana študijska pomoč terjala od učiteljev izredne napore in porabo časa. Opozorimo na dejstvo, da so večino tega dela opravili ob sobotah in nedeljah, torej v dela prostih dnevih. Tudi to delo ni bilo nikoli prav ovrednoteno. Prav zaradi organizirane in stalne študijske pomo-

či izrednim študentom je bilo mariborsko visokošolsko središče edino v Jugoslaviji, ki je imelo vse do zadnjih let vedno več izrednih kot rednih študentov.

Zaradi ustreznosti oblikovanih vzgojnoizobraževalnih programov in splošnega vzdušja na šolah je skozi daljše obdobje okrog 70 % diplomantov prve stopnje odhajalo na delovna mesta, 30 % pa jih je nadaljevalo študij na sorodnih visokih šolah in fakultetah. Praviloma so bili uspešni študenti.

Visok vpis in regionalna razporeditev vpisanih študentov sta pokazala, kako velik je bil interes za stopnjevanje in inverzen študij in kako utemeljena je bila njihova ustanovitve. Že v drugem letu delovanja mariborskih visokošolskih zavodov se je nanje vpisalo 3130 študentov; od tega 342 rednih in 2288 izrednih. Kasneje se je število vpisanih študentov gibalo letno med 9.000–10.000. Okrog 45 % jih je prihajalo iz koroško-štajerske regije, 15 % iz podravsko-pomurske, 14 % iz zasavsko-savinjske regije, blizu 3 % iz Ljubljane, 4 % je dajala Gorenjska, 3 % Dolenjska, nekaj nad 5 % Primorska, druge republike okrog 9 % in druge države, pri tem predvsem nerazvite, 1 %.

Dosledna zvestoba mariborskih visokošolskih organizacij načelom reforme iz 60. let jim je v razvoju prinesla mnogo težav in nevšečnosti. Še posebej so prišle do izraza v težavnih letih uvažanja gospodarske reforme (1965–1968). Takrat so nekateri najbolj rigorozni reformatorki zahtevali celo ukinitve večine višjih šol. Ustanovljena je bila Komisija za preučitev visokega šolstva v SR Sloveniji. V komisiji je prevladalo večinsko mnenje, da so bila temeljna izhodišča reforme iz 60. let zgrešena in da je bila reforma visokemu šolstvu vsiljena, zato je treba njena načela korigirati. Večinski del članov komisije je stopnjevanje študij ocenjeval kot zgrešeno, drago in neučinkovito rešitev. Študij ob delu je bil opredeljen kot koncesija primitivnosti. Višje šole je treba opredeliti kot višje strokovne šole, ki ne sodijo v visokošolski sistem, najmanj pa v univerzo, zato bi kazalo pripraviti zanje poseben zakon. Višje šole nimajo naloge opravljati raziskovalno delo, zato njihovim učiteljem niso potrebni akademski nazivi in habilitacije. Takšnim stališčem v komisiji so se visokošolske organizacije iz Maribora ostro postavile po robu ter iz svojih izkušenj dokazovale zmotnost takšnih stališč. Njihova prizadevanja in vztrajnost niso ostala brez uspeha. Med drugim je na njihovo zahtevo in s podporo izvršnega sveta SRS prišlo v novi zakon o visokem šolstvu (izšel

1969) tudi določilo: »Višje šole razvijajo in organizirajo znanstveno raziskovalno delo, če je tako določeno z njihovimi ustanovitvenimi akti.« Vse višje šole v Mariboru so na osnovi tega določila zakona vložile v skupščini SRS zahtevo po ustrezni dopolnitvi njihovih ustanovitvenih zakonov in vse so takšno dopolnitev tudi dobile. Z zakonom jim je bila priznana pravica do znanstveno-raziskovalnega dela. Naj na tem mestu povemo, da podobne zahteve do pravice raziskovanja ni vložila nobena druga višja šola v Sloveniji. Poizkus vzeti višjim šolam pravico in predvsem dolžnost do raziskovalnega dela je praktično pomenil, potisniti jih na nižjo raven, iztisniti jih z visokošolskega sistema, z univerze. To pa je hkrati bila tudi prikrita težnja nekaterih, da bi zavrli razvoj višjih šol v Mariboru v njihovi jasni usmeritvi h graditvi nove samostojne slovenske univerze, k usmeritvi, ki jo je leta 1960 vizionarsko nakazal Boris Kraigher.

Višja ekonomsko-komercialna šola je bila ob svoji desetletnici, leta 1969, preosnovana v Visoko ekonomsko komercialno šolo. Leta 1972 je dobila tudi pravico do podeljevanja doktorata znanosti. Ima dve novo zgrajeni in sodobno opremljeni poslopji z bogato strokovno knjižnico in lastnim računalnikom.

Višja tehniška šola je bila preosnovana v Visoko tehniško šolo leta 1973, ko so prvič vpisali 3. semester strojniki, leta 1975 pa tudi elektrotehniki, gradbeniki in kemijski tehnologi, naslednje leto pa še tekstilni tehnologi. Leta 1975 je šola organizirala redni študij strojništva in gradbeništva na dislociranem oddelku v Celju. Tretjestopenjski študij so začeli organizirati leta 1976, nekaj kasneje so podelili tudi prve doktorske diplome. Šola si je postopoma zgradila sodobno opremljene učilnice, laboratorije in delavnice z nekaj manjšimi računalniki. Tu je lociran osrednji veliki univerzitetni računalnik. Imajo bogato strokovno knjižnico.

Višja agronomska šola ni doživljala večjih sprememb v razvoju. Prvotne tri oddelke so reorganizirali v dva: 1. oddelek za tehnologijo s pospeševanjem kmetijstva z usmeritvami v živinorejo in poljedelstvo ter sadjarstvo in vinogradništvo. Leta 1971 so pripravili predlog za preosnovo v Visoko agronomsko šolo, ki bi naj na drugi stopnji izobraževala organizatorje kmetijske proizvodnje ter kmetijske strokovne, pospeševalne in svetovalne službe. Predlog predvsem zaradi nasprotovanja Biotehniške fakultete v Ljubljani ni bil sprejet. Leta 1980 je šola pripravila drugi predlog za preosnovanje v Visoko

agronomsko žolo. Šola bi naj v sodelovanju z Visoko tehniško šolo izobraževala na drugi stopnji strokovnjake za kompleksno kmetijsko tehnologijo. Razprava v času pisanja tega teksta še ni bila končana. Tudi sedaj je glavni nasprotnik Biotehniška fakulteta.

Višja pravna šola tudi ni doživljala bistvenih sprememb. V sedemdesetih letih je pripravila predlog za preosnovo v Visoko pravno šolo oziroma Pravno fakulteto. Študij na drugi stopnji naj bi usmerili predvsem v študij samoupravnega in gospodarskega prava. Predlog v javni razpravi ni dobil takšne podpore, da bi zamisel realizirali. V osemdesetih letih je bil predlog obnoven, vendar tudi sedaj ni dobil podpore ustreznih organov in samoupravne interesne skupnosti za izobraževanje. Šola ima v obnovljenih prostorih poslopja nekdanje klasične gimnazije idealne pogoje za delo.

Pedagoška akademija, ki je bila ustanovljena kot štiriletna visoka šola, je vse do danes ostala dvoletna šola, vzgaja predmetne učitelje za vse predmete v osnovni šoli. Organizirana je v dve visokošolski temeljni organizaciji: razredni pouk in predmetni pouk. Leta 1976 se je preselila v lastno novo in moderno opremljeno zgradbo, kjer ima odlične pogoje za delo. Reforma visokega šolstva in sklep, da bomo tudi učiteljem osnovne šole v bodoče dali popolno visokošolsko izobrazbo, nakazuje, da bo vsaj za nekatera predmetna področja v bodoče vzgajala učitelje za osnovno šolo in usmerjeno izobraževanje. Tako se bo po 25 letih uresničila ideja o štiriletni pedagoški fakulteti oziroma filozofski fakulteti v Mariboru. Šola ima zelo bogato in dobro urejeno strokovno knjižnico.

Višja stomatološka šola, ki je bila med vsemi mariborskimi šolami takrat najsodobnejše opremljena, je bila leta 1970 ukinjena z motivacijo, da medicinska doktrina zahteva tudi za zobozdravstveni kader samo fakultetno izobražene strokovnjake.

Leta 1972 je bila na lastno pobudo sprejeta v Združenje visokošolskih zavodov v Mariboru tudi Višja šola za organizacijo dela v Kranju. Šola je bila leta 1974 preosnovana v Visoko šolo za organizacijo dela.

Hitro po ustanovitvi se je visokošolskim zavodom pridružila Študijska knjižnica, ki se je najprej preimenovala v Visokošolsko in študijsko knjižnico, nato pa v Univerzitetno knjižnico Maribor. Knjižnica, ki hrani okrog 400.000 knjižnih enot, se stiska v pretesnih prostorih. V zadnjih letih se je število bralcev dvignilo na 7000 in si letno izposodijo

blizu 150.000 enot, s čimer se je knjižnica povzpela prav v vrh slovenskih knjižnic. Pripravljanja je kompletna dokumentacija za novo knjižnično poslopje, že napovedani začetek gradnje pa je bil zaradi finančnih težav odložen za nedoločen čas.

Naraščanje števila rednih študentov je zahtevalo gradnjo študentskih domov. V okviru Združenja je bil ustanovljen poseben sklad in odbor za gradnjo. V letih 1964—1973 so bili zgrajeni na lokaciji ob Mestnem parku trije stolpiči s 666 posteljami v dvoposteljnih sobah. V paviljonu je še 32 postelj za podiplomske študente in mlajše raziskovalne kadre, zraven pa še zajtrkovalnica, kuhinja, kulturna dvorana, telovadnica in prostori za obštudijske dejavnosti. Zgradbi so priključeni prostori študentske ambulante. V letih 1978—1981 so bili na novi lokaciji ob Pedagoški akademiji zgrajeni še trije objekti s skupno 900 ležišči v dvo- in tudi enoposteljnih sobah. V letu 1983 potekajo gradbena dela na četrtem objektu, v katerem bo 462 postelj ter več prostorov za kulturne in druge dejavnosti študentov. Tako bo ob koncu 1983. leta študentom na voljo 2060 postelj v sodobno urejenih domovih.

Naredili bi krivico, če ne bi omenili Kulturno umetniškega društva Študent, ki bo leta 1984 praznovalo dvajsetletnico uspešnega dela. Delo se razvija v treh sekcijah, 60 članski mešani zbor, ki se je razvil iz prvotnega moškega pevskega zbora, nosi me APZ »Boris Kraigher«. Sodi med najkvalitetnejše slovenske zборе in je na gostovanjih doma in v nekaterih evropskih državah dosegel vrhunske uspehe, tudi prva mesta. Zbor vodi od njegove ustanovitve dirigent Stane Jurgec. Akademska folklorna skupina goji slovenske plesne in plesne drugih narodov Jugoslavije. Tudi ta sodi med vrhunske slovenske folklorne skupine, ki je že nastopala tudi v tujini ter pridobila nagrade in priznanja. Zadnja leta se je uveljavila tudi plesna skupina »Magra«, ki goji moderni ples. Tudi ta je že nastopala na inozemskih prireditvah.

Že leta 1961 so študentje začeli izdajati svoje glasilo Katedra, ki izhaja še danes v glavnem kot mesečnik.

Za zaključek še nekaj besed o tem, kako smo koncipirali in razglasili Univerzo v Mariboru. Priprave so se začele leta 1972, ko je svet Združenja sprejel Razvojni načrt do leta 1975 in Razvojni projekt do leta 1985. Zasnovan je bil raziskovalni projekt Univerza v Mariboru in v okviru tega projekta izdelana študija Vsebinska zasnova in organiza-

cijski model univerze v Mariboru. Iz te študije bomo povzeli nekaj misli.

V novi slovenski univerzi želimo uresničiti zahtevo, da mora univerzo prevevati socialistična idejnost, ki pomeni dejansko realizacijo marksističnega pogleda na svet in družbo; znanstvenost, ki naj odkriva zakonitost in dialektiko v razvoju narave, družbe in človeškega mišljenja ter socialistično samoupravno organiziranost, ki zagotavlja takšno upravljanje visokošolskih zavodov, da bodo pri njem ustrezno svoji vlogi enakopravno sodelovali delavci visokošolskih zavodov, študentje in delegati širše družbene skupnosti, predvsem pa delegati porabnikov kadrov. Univerza mora biti obrnjena k naši stvarnosti, odsevati jo mora v vseh njenih splošnih in specifičnih potezah. Nova slovenska univerza v Mariboru bo razvijala pedagoško in raziskovalno dejavnost na področju ekonomskih, komercialnih, organizacijskih, tehničnih, pravnih, biotehničnih in pedagoških ved z vsemi potrebnimi spremljajočimi disciplinami. S svojo dejavnostjo bo dopolnjevala in razbremenila Univerzo v Ljubljani. Izhajamo s stališča, da bo lahko izobraževanje spremljalo dinamičen razvoj znanosti, tehnike in tehnologije samo takrat, če se bo razvijalo kot permanenten proces. Zato bo dopolnilni študij ena izmed temeljnih nalog in dejavnosti vseh v novo univerzo vključenih delov. Osnovni cilj rednega študija je čimprejšnja dosega določene kvalifikacije in zaposlitev. Temu cilju morata biti prilagojena zahtevnost in vsebina študijskega programa. V želji po večji sproščenosti, ki naj omogoči študentu oziroma tistemu, ki ga na študij pošilja, da sam usmerja svoj študij, bi naj bil študijski program obvezno sestavljen iz treh delov:

— obvezni temeljni predmeti bi obsegali poleg temeljnih splošnih predmetov, pomembnih za stroko (npr. matematika, fizika, politična ekonomija, pedagoški predmeti itd.), še vrsto predmetov za družboslovno-marksistično izobraževanje študentov. Ti predmeti naj bi predstavljali 30 do 40 % fonda razpoložljivega časa;

— obvezni izbirni predmeti naj bi obsegali specifična znanja izbrane stroke. Ta skupina predmetov bi obsegala 40 do 50 % razpoložljivega časa;

— neobvezni predmeti bi obsegali do 20 % razpoložljivega časa. Pri tem mora biti zagotovljena ne samo teoretična, temveč predvsem praktična možnost širokega kombiniranja znotraj posamezne discipline in med

disciplinami in to naj predstavlja osnovo interdisciplinarnega študija. Upoštevaajoč dosedanje izkušnje, ohranja Univerza v Mariboru stopnjevanje kot temeljni organizacijski princip povsod, kjer ga je mogoče izvajati. Pri Univerzi bo ustanovljen center za poklicno usmerjanje in svetovanje študentom. Upoštevaajoč demografska gibanja, je program dolgoročnega razvoja in princip večsrediščnega razvoja opredeljen za kvantitativni obseg Univerze v Mariboru za optimalno 7000 do 8000 rednih študentov vseh stopenj.

Ko je republiški izvršni svet pripravil predlog novega zakona o visokem šolstvu, ki je predvideval, da ustanovijo univerzo visokošolske delovne organizacije s samoupravnim sporazumom, je v Mariboru bil osnutek takšnega sporazuma že pripravljen. Marca 1975 je bil dan v javno razpravo. Maja so na zborih delavcev in študentov samoupravni sporazum sprejeli in določili podpisnike. 3. junija je predstojnik Združenja poslal sprejeti samoupravni sporazum o združitvi v Univerzo v Mariboru predsedniku skupščine SRS s prošnjo, da sporazum potrdi. Zbor združene dela in zbor občin skupščine SRS sta 2. julija 1975 sprejela Odlok o potrditvi samoupravnega sporazuma o združitvi v Univerzo v Mariboru. S tem je bila Univerza v Mariboru ustanovljena. Svet Združenja se je sestel 3. julija 1975, tokrat simbolično v sindikalni dvorani tovarne IMPOL v Slovenski Bistrici. Predsednik sveta Miran Potrč je ugotovil, da je republiška skupščina potrdila samoupravni sporazum in da je s tem Univerza v Mariboru pravnoveljavno ustanovljena. Svet je sprejel sklep o razglasitvi Univerze v Mariboru in imenovanju prvega rektorja in prorektorja. Za prvega rektorja je bil imenovan dotedanji predstojnik Združenja dr. Vladimir Bračič, za prorektorja dr. Rudi Crnković. Prvi je ob tem zgodovinskem dejanju čestital rektor Univerze v Ljubljani akademik dr. Janez Milčinski. Slovesna razglasitev Univerze v Mariboru je bila opravljena 18. septembra 1975 v Unionski dvorani v Mariboru ob udeležbi najvišjih predstavnikov republiških in lokalnih oblastnih ter družbenopolitičnih in samoupravnih organov, zamejskih Slovencev ter rektorjev in prorektorjev 12 univerz iz Jugoslavije in 7 univerz oziroma visokih šol iz inozemstva.

V študijskem letu 1982/83 je bilo v visokošolskih delovnih organizacijah, združenih v Univerzo v Mariboru vpisanih 7480 študentov, med njimi 4594 rednih in 2886 ob delu. (1979/80 še 9423 = 4968 + 4455). Pedagoško in raziskovalno delo je opravljalo 414 učiteljev

in 76 sodelavcev. Med njimi je bilo 165 doktorjev znanosti, 121 magistrov in specialistov. Poleg pedagoškega dela učitelji redno raziskujejo, pri tem sodelujejo z gospodarskimi in drugimi organizacijami združenega dela. Obseg in vsebina raziskovalnega in strokovnega dela sta zajeta v štirih zvezkih Bibliografija učiteljev in sodelavcev Univerze v Mariboru, v njih je objavljenih 9118 bibliografskih zapisov. Peti zvezek bibliografij, ki bo vseboval podatke za obdobje 1969—1982, je v pripravi. Vseh bibliografskih zapisov bo okrog 13.000.

Na visokošolskih delovnih organizacijah, združenih v Univerzo v Mariboru, je do konca leta 1982 diplomiralo 25.198 študentov, in sicer 13.019 iz vrst rednih študentov ter 12.179 iz vrst študentov ob delu. Diplomanti iz vrst študentov ob delu predstavljajo nad 50 % vseh tovrstnih diplomantov v SR Sloveniji. Visoka ekonomsko komercialna šola je dala skupaj 6255 diplomantov, od tega 4203 ekonomiste, 1971 diplomiranih ekonomistov in 81 magistrov. Podelila pa je tudi 14 doktoratov znanosti. Visoka tehniška šola je dala skupaj 5265 diplomantov, med njimi 4604 inženirje, 655 diplomiranih inženirjev in 9 magistrov raznih tehničnih strok. Podelila je 13 doktoratov znanosti. Visoka šola za organizacijo dela je dala skupaj 4892 diplomantov, od tega 4.104 organizatorje dela, 779 diplomiranih organizatorjev dela in 9 magistrov. Višja agronomska šola je dala 945 inženirjev agronomije, Višja pravna šola 2399 pravnikov in Pedagoška akademija 3390 predmetnih učiteljev raznih predmetnih področij. Ukinjena Višja stomatološka šola je dala 278 stomatologov.

Univerza v Mariboru je podelila štiri častne doktorate, in sicer: Sergeju Kraigherju, akademiku dr. Bratku Kreftu, profesorju Albertu Struni in akademiku dr. Svetozaru Ilešiču.

Univerza v Mariboru tesno in ustvarjalno sodeluje z Univerzo Edvarda Kardelja v Ljubljani, sporazume o sodelovanju ima podpisane z Univerzo »Svetozar Marković« v Kragujevcu, Univerzo »Djuro Pucar-Stari« v Banjaluki in Sveučilištem v Osijeku. Univerza in posamezne visokošolske delovne organizacije sodelujejo z univerzami in visokimi šolami v inozemstvu, in sicer s: Filipovo univerzo v Marburgu na Lahni, Univerzo v Gradcu, Tehnično univerzo v Gradcu, Univerzo v Trstu, Visoko šolo za ekonomijo »Bruno Leuschner« v Berlinu (DDR), Visoko šolo za socialne in gospodarske vede v Linzu, Visoko učiteljsko šolo v Szombathelyju,

Političnim inštitutom v Rigi, Pedagoško fakulteto v Trnavi, Tehnično univerzo v Budimpešti, Univerzo Massachusetts v Amburstu (ZDA). Univerza v Mariboru je soustanovitelj mednarodnega kulturno-zgodovinskega simpozija Modinci ter izdajatelj znanstvene revije Časopis za zgodovino in narodopisje.

Prvo imenovana rektor in prorektor sta opravljala dolžnost dve mandatni dobi. V tem času sta bila prorektorja študenta Mik Rebernik in Boris Sovič. Za drugega rektorja je bil imenovan prof. dr. Mehmedalija Djonlagić, tudi on je opravljal dolžnost dve mandatni dobi. V tem štiriletnem obdobju so bili prorektorji: prof. dr. Dušan Bobek, prof. dr. Šime Ivanjko, prof. dr. Majda Škerbič in prof. dr. Stojan Vrabl; prorektorji-študentje pa Vili Vindiš, Alenka Vindiš in Peter Androlovič. Za tretjega rektorja je bil izvoljen prof. dr. Dane Melavc za prorektorja pa prof. dr. Božidar Kranjčič in prof. dr. Tine Zorič.

Učitelji Univerze v Mariboru so v zadnjih letih ustvarjalno sodelovali v pripravi za izvedbo reforme usmerjenega izobraževanja. Pri tem so lahko uporabljali mnoge pozitivne dosežke, ki so jih dosegli pri uresničevanju reforme iz 60. let, ki je vsebovala mnoge

prvine sedanje reforme. Zato jim prehod na novo ne bo težak.

VIRI IN LITERATURA

1. Originalni dokumenti iz arhiva okrajnega ljudskega odbora Maribor iz leta 1959 in 1960, ki se nanašajo na ustanovitev posameznih višjih šol. — 2. Zapisniki sej upravnih odborov Zveze društev inženirjev in tehnikov Maribor, Zveze ekonomistov Maribor in Društva pravnikov Maribor v letih 1957, 1958, 1959 in 1960. — 3. Zapisniki sej izvršnega sveta S LRS, Sveta LRS za šolstvo in Skupščine LR Slovenije. — 4. Uradni list LRS in SRS, v katerih so bili objavljeni zakoni o ustanovitvi posameznih višjih in visokih šol ter Združenja visokošolskih zavodov v Mariboru ter kasnejše izpopolnitve oziroma dopolnitve zakonov. — 5. Zapisniki sej svetov šol in Združenja ter drugi interni dokumenti posameznih šol. — 6. Združenje visokošolskih zavodov v Mariboru 1961 — Univerza v Mariboru 1975. Posebna publikacija, ki jo je izdalo Združenje pred razglasitvijo Univerze. Maribor 1975. — 7. Univerza v Mariboru — 20 let visokega šolstva, združenega v Univerzo v Mariboru. Univerza Maribor. Maribor 1979. — 8. Opomba: Leta 1984 bo Univerza v Mariboru izdala na osnovi originalnih dokumentov pripravljeno obširno gradivo za zgodovino visokega šolstva v Mariboru.

RAZSTAVNA DEJAVNOST V MARIBORU — POVOJNO OBDOBJE

META GABRŠEK-PROSENC

Razstava je postala v času od prvega pariškega Salona 1673. najbolj priljubljena in tudi najbolj popularna oblika komunikacije med likovno stvaritvijo in njeno publiko. Maribor se sicer ne more ponašati s tako dolgo razstavno dejavnostjo, vendar pa se ta, od prve Umetnostne razstave leta 1920, vztrajno intenzivira, tako po precejšnji razvejanosti kot tudi rastoči kvaliteti. Kronologija mariborskih razstav v času med obema vojnima je že dovolj natančno opravljena (dr. Maja Vetrih, Kronika 1, Ljubljana 1969, Breda Ilich-Klančnik: šestdeset let organizirane likovne umetnosti v Mariboru, Maribor 1980), množica razstav, ki se je zvrstila v Mariboru po letu 1945 v različnih razstaviščih pa je le deloma zabeležena v Kronikah »Sinteze«. Čeprav bi bil najprej nujen statističen pregled, ki bi razvrstil razstave glede na prireditelja in upoštevajoč posamezne tipe razstav (samostojna, skupinska, monografska, retro-

spektivna, spominska, jubilejna, izmenjalna, domača, tuja), poskuša ta zapis, le deloma upoštevajoč razpoložljive in še neurejene podatke, odkriti razstavni utrip v Mariboru od osvoboditve do danes.

Ker je razstava oblika komunikacije med likovnim in gledalcem, je njeno poslanstvo dvojno. Gledalec jo sprejema predvsem kot informacijo (ta se lahko kasneje spremeni v čustven odnos) o ustvarjalnosti posameznega likovnika, skupine; odvisno od tipa razstave. Ustvarjalcu prinaša razstava njegovih lastnih del zaželeno in potrebno afirmacijo, vse ostale razstave pa so zanj dragocena informacija. Tako je povsem očitno, da razstavna dejavnost soustvarja likovno klimo določene okolja. Kolikor razstave spremljajo strokovne publikacije in so odmevne v dnevnem ter strokovnem tisku, pa postane aktivni soustvarjalec te klime tudi likovni kritik, ki nastopa kot vezni člen med likovnikom in

Stari razstavni prostor na
Rotovškem trgu 1

gledalcem — laikom. Iz teh sila posplošenih ugotovitev lahko izluščimo več različnih vidikov, iz katerih bi bilo vredno in potrebno obravnavati razstavno dejavnost.

Poleg izhodiščnega vidika, ki govori o prireditelju (muzejski, galerijski, razstavni ustanovi), ni moč prepreiti tipologije razstav. Katalogi, recenzije, skratka vsa tiskana »dediščina« razstav nas poučijo o njihovi vsebini in odmevnosti, to pa nas že pripelje do sklepnega in najpomembnejšega vidika, ki bi odkril aktiven delež razstav pri dviganju nivoja likovne razgledanosti ali celo njihov direkten vpliv na domačo likovno ustvarjalnost. Predvsem poslednje zahteva podrobnejši vpogled v posamezne opuse mariborskih likovnikov, kar pa ni namen tega okvirnega zapisa. Delno upoštevanje vseh vidikov mu daje skizozni značaj ter v najboljšem primeru moč animacije za natančnejšo, tudi faktografsko, obdelavo posameznih nakazanih izhodišč.

Povojno razstavno dejavnost v Mariboru, ki zaključuje že četrto desetletje, lahko razdelimo na tri bolj ali manj zaokrožena časovna obdobja. Ostro in očitno ločnico med prvima dvema obdobjema pomeni ustanovitev Umetnostne galerije Maribor. Leta 1954 se tako zaključí pionirsko obdobje, ki ga je uvedla prva Umetnostna razstava mariborskih upodablajočih umetnikov v takrat še nezastekleni unionski dvorani, decembra leta 1945. Leta 1966. ustanovljeni Razstavni salon Rotovž pa začneja tretje obdobje, ko se Umetnostna galerija intenzivneje posveti svojim muzejsko-galerijskim nalogam, sproti razstavno dejavnost pa vsaj deloma prepusti Rotovžu. V tem času se oblikujejo številna nova razstavišča od Avle do Arsa II, od Male galerije Ivana Čobala do razstavišča Visoke tehniške šole in Sinagoge, kar izredno popestri razstavni utrip v Mariboru.

V času do ustanovitve Umetnostne galerije Maribor je bil prevladujoč tip razstave skupinska predstavitev mariborskih likovnikov. Ti so sami ali v družbi ljubljanskih ko-

legov razstavljali enkrat ali dvakrat letno v Mariboru, po letu 1952 pa tudi v okviru Mariborskega tedna. Kljub slabim razstavnim pogojem je bilo povsod čutiti tisto svežo zagnanost, tako značilno za povojna leta. Danes je le redka razstava (ali pa nobena) deležna recenzij izpod peresa treh ali celo štirih kritikov, še redkejša pa je vest, da bi organizacija združnega dela odkupila na eni sami razstavi kar 18 del (EMKA: 18 odkupljenih del na mariborski likovni razstavi, Vestnik, 29. II. 1952). Precej enotna usmerjenost v krajinarstvo, ki je bila posledica skupinskega slikanja v Prekmurju, na Dolenjskem in v Istri ter je bila opažena tudi na razstavi mariborskih likovnikov v ljubljanskem Jakopičevem paviljonu 1954., je ustvarila posebno »idilično« ravnotežje med mariborskimi likovniki, ki so bili takrat edini prireditelji razstav v Mariboru in njihovo publiko. Tako zatišje, priznati moramo, da nekoliko provincialno, ni moglo niti smelo biti trajno. Zato je Umetnostna galerija v prvem, pionirskem obdobju svojega delovanja, morala prevzeti številne naloge: biti muzej novejših umetnosti SV Slovenije ter nuditi možnosti informacije in afirmacije laični ter strokovni publiko, domačim ter tujim umetnikom.

Na Prešernov dan, februarja 1954 doživi torej Umetnostna galerija Maribor z veliko razstavo sodobne slovenske umetnosti (67 avtorjev) svojo prvo otvoritev. O njenem, sprva sila raznolikem poslanstvu, razmišlja šestnajst let kasneje njen prvi ravnatelj Branko Rudolf v galerijskem hišnem katalogu. Cit.: »Torej bi se mogli vprašati, ali so dosedanje raziskave pomembnega domačega zgodovinskega gradiva in ali so tuje razstave izjemno velike vrednosti imele v Mariboru dovolj uspeha. Tu so bile razstave baroka, pokrajinskega in vse slovenskega, bile so številne skupinske slovenske iz drugih pokrajin Slovenije in vse države, posebej — gotovo — nekatere dobro pripravljene razstave posameznikov ali manjših skupin.

Precej je bilo razstav grafike, med zgodovinskimi so bili zastopani taki mojstri, kakor — med drugim — Dürer, Callot in Tiepolo. Sodobne grafične razstave so prihajale iz Združenih držav, Francije, Anglije, Holandske, Švice, Avstrije, Nemčije, Kanade... Bile so razstave s svetovno pomembnimi umetninami, recimo z Daljnega vzhoda, ali posebej razstava originalnih risb starih holandskih in flamskih mojstrov, takih kakor Rembrandt (petnajst risb), Rubens, Cuyp, Ostade in drugi. Tu je bila zelo bogata razstava grafik velikega Norvežana Edvarda Muncha, poslana v Maribor naravnost iz muzeja v Oslu. V galeriji je bila velika razstava najbolj znanih sodobnih slikarjev iz Združenih držav in — kasneje — prav pomembna razstava Rauschenbergovih grafik na temo Dantejevega pekla.«

Medtem, ko sta v prvem letu delovanja Umetnostne galerije že citirana vse slovenska likovna razstava ter razstava slovenskega slikarstva in kiparstva v Mariboru od 1918 do danes nakazali osnovno usmerjenost galerije, ki naj bi raziskovala in hranila (začetki fundusa segajo do leta 1918!) slovensko likovno umetnost s poudarkom na regiji, pa že leto 1955 pokaže drugačno sliko. V galeriji se zvrsti v enem samem letu 22 razstav vseh tipov in žanrov. Kot edini razstveni prostor v Mariboru mora zadoščati za potrebe domačih umetnikov. Društvo likovnih umetnikov Slovenije, pododbor Maribor, se daj prireja dve razstavi letno: pomladansko in jesensko; nadalje za porajajoč interes za druge medije kot so fotografija, oblikovanje, arhitektura ter za ambicije galeristov predstaviti domačo in tujo sodobno likovno umetnost kakor tudi umetnost preteklih obdobj. Ta skoraj neverjetni razstavni tempo traja vse do 1966, to je do leta, ko galerijo deloma razbremenijo Razstavni salon Rotovž. Tako ta letnica ne predstavlja prelomnice le iz širšega mariborskega vidika, temveč tudi za galerijo samo. V množici razstav tega obdobja (preko 200) najdemo osebne razstave skoraj vseh mariborskih likovnikov in onih iz celjske ter pomurske regije, številne razstave skupin in posameznikov iz drugih republik, atraktivne razstave iz tujine. Med temi so bile številne grafične, gotovo tudi iz objektivnih vzrokov (transport), ki pa očitno niso uspele med likovniki SV Slovenije zbuditi večjega interesa za grafiko. Pregledom sodobne angleške, norveške, nemške, kanadske grafike so se pridružili: velika razstava Edvarda Muncha, mednarodna razstava lesoreza XYLON ter Rauschenberg. Izredno at-

raktiven izbor, ki pa je nekoliko izgubljal svoj pomen ob nič manj kvalitetnih, povsem drugačnih razstavah, kot sta bili na primer razstava pohorske glažute ali celo razstava 300 let mode na Slovenskem (1965). Kljub očitnim organizacijskim in strokovnim napotom ter kljub zadovoljstvu publike najrazličnejših profilov, je tak »sejemski« način oviral normalno rast galerije. Pri izrečenem očitku ne smemo pozabiti na dejstvo, da je bilo opravljeno veliko poslanstvo — galerija in z njeno pomočjo še mlajša razstavišča, so si pridobila publiko.

Ob velikem številu različnih razstav domače in tuje umetnosti, ki so gotovo opravile predvsem svojo vzgojno nalogo, pa se je v prvih dvanajstih letih vendarle zvrstilo tudi nekaj razstav, ki še danes predstavljajo osnovo za nadaljnje raziskovanje novejših umetnosti v SV Sloveniji. To je bila retrospektiva Jana Oeltjena, ki je predstavljala kljub pomanjkljivosti podatkov, ki jih je zabeležila, osnovo za obsežno retrospektivo istega mojstra leta 1981. Brez potrebne nadgradnje pa sta doslej ostali razstavi obeh slikarjev — talcev Franja Goloba in Lojzeta Šušmelja ter izredno zanimiva razstava Izgubljeni prleški umetniki. Čeprav ne želim podcenjevati tistega dela razstavne dejavnosti, ki predvsem informira publiko s pomočjo prevzetih razstav (domačih ali tujih), pa vendarle zaorjejo osnovno brazdo v polje likovne osveščenosti predvsem razstave raziskovalnega tipa, posvečene domači ustvarjalnosti. Njihovi rezultati naj bi oblikovali zdravo samozavest o ustvarjalni potenci lastnega okolja, torej tudi izhodišča.

Leta 1966, ko začne delovati Razstavni salon Rotovž, se temeljito spremeni razstavna politika Umetnostne galerije Maribor. Zmanjša se število razstav na leto (6—10). Redno se prično vrstiti retrospektive, ki jih spremljajo na pogled sicer skromni a vsebinsko izčrpn katalogi. Ti poskušajo najti mesto posameznega likovnika, ki je ustvarjal ali ustvarja v SV Sloveniji, v širšem, vrednostno strožjem okviru slovenske umetnosti. Retrospektivi Anteja Trstenjaka, ki je odkrila odličnega slikarja (akvarelista)! predvsem v umetnikovih zgodnjih delih, so sledili še retrospektivni pregledi opusov Maksa Kavčiča, ki je lani doživel reprizo in vsekakor izpopolnitev, Lajčija Pandurja, Ivana Kosa, Janeza Šibile, Remigija Bratoža, Jana Oeltjena in letos Janeza Vidica. Večina teh razstav je bilo vsaj v izboru prenesenih v ljubljanska razstavišča, kar ni brez pomena za širšo odmevnost ustvarjalnosti predstavljenih avtorjev.

Z retrospektivo grafike Božidarja Jakca leta 1972, ki je doživela pri publiki neverjeten uspeh (12.000 obiskovalcev), je Umetnostna galerija Maribor začela cikel »Slovenske grafike«, ki pa doslej še ni doživel prave potrditve. Retrospektivi grafike Mihe Maleša (1975) in Franceta Miheliča (1977) sta nastali kot v grafiki razširjena prenosa v Moderni galeriji pripravljenih retrospektiv celotnih opusov obeh slikarjev, nato pa je ideja o zaokroženi predstavitvi slovenske grafike očitno zaspala, čeprav smo v programih dela Umetnostne galerije Maribor večkrat srečali imeni bratov Kraljev.

Ni potrebno posebej poudariti, da so se ob naštetih retrospektivah v galeriji zvrstile številne razstave, ki zaslužijo našo pozornost. Poleg vrste monografskih razstav štajerskih likovnikov (Kotnik, Kores, Čobal Bogdan, Pandur Ludvik, Jeraj, Hauko, Mesarič, Tihec...) in nekoliko obširnejših jubilejnih (Ivan Čobal, Bojan Golija) ter razstav PA — 71 (skupina likovnih pedagogov Pedagoške akademije Maribor) je galerija gostila retrospektive Kregarja, Strnena, Kobilce, Didka, Omerze..., bila nekaj let drugo razstavišče Grupe 69 in ponudila svoji publiki kvalitetne razstave tujih mojstrov od Oskarja Kokoschke do Carla Carràja in Giorgia Morandija. Pri takem pogledu »od daleč« na razstavno politiko neke ustanove ne moremo povsem prezreti tudi subjektivnega faktorja pri njenem oblikovanju: to je vodstvo ustanove. Kozmopolit Branko Rudolf je drugače zasnoval razstavno dejavnost Umetnostne galerije kot slušateljica katedre za umetnostno zgodovino v Zagrebu Maja Vetrih ali pa sedanjí ravnatelj, ki je diplomiral v Beogradu.

Kot je Rudolf zaznamoval svoje obdobje predvsem z žanrsko pisanostjo, povsem v skladu s svojimi številnimi osebnimi nagnjenji in interesi ter z atraktivnimi razstavami iz tujine, pa je Vetrihova ponudila mariborski publiki afirmirana imena hrvaškega slikarstva in kiparstva. Naj omenim le pomembnejše: Ljubo Babič, Josip Diminič Džamonja, trojica Vulas, Šutej, Kuduz, Joško Eterović, Boris Dogan in Edo Murtić. Že v krajšem času ravnateljavanja Petra Možeta so se zvrstile tri pomembne razstave, ki so prišle iz republike Srbije: ob sodobnem grafičnem oblikovanju v Srbiji (razstava je bila plod prizadevanj DOS), Jugoslovanska grafika 1900—1950 in Jugoslovanska risba 1900 do 1950. Obe razstavi je pripravil Muzej sodobne umetnosti Beograd iz svojega fundusa. Seveda je ta osebnostni faktor vselej korigiran z osnovnimi cilji galerijske ustanove, ki so predvsem v muzejsko-raziskovalni dejavnosti. Ta se uveljavi, kot že rečeno, po letu 1966, ko del sprotne razstavne dejavnosti prevzame Razstavni salon Rotovž.

Društvo slovenskih likovnih umetnikov, pododbor Maribor, dobi upravne in razstavne prostore v mariborski mestni hiši — Rotovžu; ustanovljen je Razstavni salon Rotovž. Ta sicer predstavlja nadomestilo za že zdavnaj obljubljeno novogradnjo (v sklopu poslovne zgradbe TIMA je realizirana šele 1980), a vendar, prinese društvu pravi razstavni »boom«. Možnost izmenjalnih razstav je mariborskim likovnikom odprla vrata v številna jugoslovanska in tuja razstavišča. Razstave v Novem Sadu, Čakovcu, Kruševcu, Kraljevu, na Švedskem, v ZR in DR Nemčiji, na Madžarskem, v Avstriji in Angliji so uvr-

Novi razstavni prostori rotovža na Trgu Borisa Kraljevića 3

stile Društvo slovenskih likovnih umetnikov, pododbor Maribor po njegovi aktivnosti v sam vrh republiških društev. Hkrati pa je imel tudi Maribor priliko prav s pomočjo živahne društvene dejavnosti videti nekaj kvalitetnih razstav. Izredno plodna je povezava z Grafoteko iz Reinickendorfa, ki je posredovala Razstavnemu salonu Rotovž odlične grafične razstave (Krajina v retrovizorju, Sedem berlinskih realistov) in jih obeta tudi v bodoče.

Z željo in ciljem slediti najnovejšim tokomom na vseh področjih likovne dejavnosti: od klasičnih likovnih medijev do fotografije, arhitekture in oblikovanja, si je Rotovž zastavil težko nalogo. Sprva je očitno prepletanje razstavne dejavnosti obeh ustanov: strokovna in tehnična pomoč delavcev Umetnostne galerije ter nejasna vsebinska razdelitev. S postopno profesionalizacijo Rotovža, ki leta 1980 postane samostojna delovna organizacija, pa se počasi izkristalizirajo tudi njegove naloge. Leto 1980 prinese Društvu likovnih umetnikov Maribor in s tem Rotovžu tudi dolgo pričakovane sodobne razstavne prostore v strogem središču mesta in z njimi nove možnosti dejavnosti.

Skoraj nemogoče in na tem mestu tudi odveč bi bilo naštevaje stoterih razstav, ki so se do danes zvrstile v obeh rotovških razstaviščih. Do izgradnje novih prostorov je bil aktiven tudi Mali salon Rotovž, kjer so našli svoje mesto manjši izbori likovnih del, ki so opozarjali na trenutna dogajanja v ateljejih slikarjev, kiparjev, fotografov, oblikovalcev... Danes je ta prostor del Mariborske knjižnice, ki pa se zopet ukvarja z razstavno dejavnostjo — seveda na knjižnem področju. Smotrneje je opozoriti na posamezne konstante, ki so se z leti izoblikovale in sedaj predstavljajo ogrodje razstavne politike Rotovža. Najbrž ni potrebno posebej poudarjati, da so se razstave mariborskega društva likovnih umetnikov preselile v Rotovž. Nekaj časa so se člani še predstavljali dvakrat letno, sčasoma pa se je obdržal le pomladanski termin, posvečen prazniku mesta Maribor. Ob pomembnih obletnicah, kot sta bili 50- in 60-letnica likovne dejavnosti v Mariboru (1970. in 1980.) pa je društvo razstavljalo tako v galerijskih kot v rotovških prostorih. Obe jubilejni razstavi sta zapustili bogato dokumentacijo. Leta 1970 je izšel galerijski »hišni« katalog (Novejša umetnost v SV Sloveniji) ter katalog razstave, leta 1980 pa obširen katalog razstave s podrobno bibliografijo dejavnosti obeh predvojnih likovnih

društev: Groharja in Brazde ter Društva likovnih umetnikov Maribor.

Ko je ljubljanski BIO izločil iz svojega programa grafično oblikovanje (z izjemo total designa), se je pokazala potreba po sistematičnem pregledu jugoslovanskega grafičnega oblikovanja. Rotovžu se je ponudila odlična priložnost, da bi zapolnil to vrzel in postal nosilec permanentne prireditve, ki naj bi vplivale na sicer nizko raven grafičnega oblikovanja v mestu. Leta 1973 je bila prva in žal tudi zadnja razstava bienala grafičnega oblikovanja — BIGO. Razstava je bila razdeljena na tri dele: plakat, časopisni in revijski inserati in zaščitni znaki ter emblemi. Jasno je pokazala stanje grafičnega oblikovanja pri nas. Zato je toliko manj razumljivo, da je skrbno delo številnih entuziastov ostalo neponovljeno, atraktivna razstava pa se je preselila v Zagreb. Različna področja oblikovanja kljub temu niso bila zane-marjena, kar dokazujejo posamezne razstave grafičnega oblikovanja (Total design iz Amsterdama, retrospektiva grafičnega oblikovanja Bronislava Fajona, različne razstave plakatov), tapiserij in tekstila (Tomljanovič, Sešler) ter širše predstavitve umetnosti oblikovanja (Novi Sad, Kosovo).

Več sreče je imel Rotovž z bienalno prireditvijo Nova fotografija, ki je 1973. nastala ob sodelovanju Rotovža in Društva likovnih umetnikov Maribor z Galerijami grada Zagreba ter beograjskim Muzejem sodobne umetnosti. Če je predstavljala NF 1 (Vidiki in usmeritve) izrazito udaren začetek in je bila NF 2 (Fotografija kot umetnost) širok mednarodni pregled možnosti fotografije kot oblike likovne umetnosti, je NF 3 (Polaroid) potrdila, da se na področju fotografije v dveh letih vedno zgodi toliko novega, da smotrnost te bienalne prireditve nikakor ni vprašljiva. Priprave za NF 4, ki so že v teku in je njihov motto Fotografija osemdesetih let, je prevzela Foto-galerija iz Novega Sada, ki se je priključila trem dosedanjim organizatorjem razstave. Ob teh osrednjih prireditvah, posveti Rotovž vsaj še en termin letno fotografskemu mediju. Poleg razstav številnih posameznikov (Jeraj, Dvoršak, Kerbler, Pinter, Hochstätter, Hlupič...) so bili zanimivi predvsem medrepubliški pregledi, ki jih je pripravljal Foto-klub Maribor.

Tik pred Dnevom republike leta 1980 je postal Maribor bogatejši za lep razstavišni prostor in za novo likovno prireditev. Takrat je bila namreč otvoritev 1. jugoslovanskega trienala Ekologija in umetnost — EKO 80. Ob pripravah na razstavo je bila želja Raz-

Umetnostna galerija

stavnega salona Rotovž ustvariti pregled nad tem, kar nastaja »ekološkega« v umetniških ateljejih Jugoslavije. Razstava, ki je s svojimi eksponati segla od klasične slike, do s fotografijami predstavljene akcije, je izvenela precej panoramsko. Takrat le nakazane posamezne probleme bodo morale osvetliti naslednje razstave. Tako ni bojazni za kontinuiteto prireditve. Že ob prvem EKU je Rotovž navezal plodne stike z jugoslovanskimi galerijami in razstavišči. Predvsem Galerije grada Zagreba so omogočile, da je Maribor seznanjen z radikalnimi spremembami, ki jih prinašajo, predvsem na področju slikarstva, osemdeseta leta. Razstavi Mlada hrvaška umetnost je sledil niz razstav »novega slikarstva« (Djuro Seder, Milan Erič, Mladi 83, Hubert Schmalix). Razstavljanje del najmlajše likovne generacije ali celo študentov likovnih akademij je hkrati tudi ena izmed konstant programske politike Razstavnega salona Rotovž. Omenimo še zanimive razstave iz tujine, ki so se zvrstile v zadnjih dveh letih (Avstrijski lesorez, Britanska risba, Grafika Victorja Pasmoreja, Francoska sodobna risba, razstava Secesije: skupine likovnikov iz sosednjega Gradca) ter osebne razstave že uveljavljenih likovnikov SV Slovenije ob slovenskem kulturnem prazniku (Kores, Polak, Mesarič) in s tem zaključimo izrazito okvirni pregled razstavne dejavnosti Razstavnega salona Rotovž.

S približnim prikazom pomembnejših likovnih razstav ali razstavnih ciklov, ki so jih v letih od osvoboditve do danes pripravili Društvo likovnih umetnikov Maribor, Umet-

nostna galerija in Razstavni salon Rotovž, ni niti približno zajet celoten razstavni utrip mesta. Potrebe, včasih tudi modnost, botrujejo številnim manjšim razstaviščem, ki se pojavljajo v zadnjem času dokaj nekontrolirano in brez pravih pogojev za vsaj solidno, če že ne profesionalno neoporečno delo. Vprašanje kriterijev, ki je v likovni umetnosti vselej težko določljivo, na ta način še bolj izgublja svoj pomen. Vzgojno poslanstvo, ki naj bi ga vsako razstavišče imelo, se tako spremeni v svoje nasprotje. Vendar se bežno ustavimo le ob tistih razstaviščih, ki so si s svojim delom že pridobila določen renome in seveda tudi publiko.

Pred dvema letoma je mladinsko razstavišče Avla slavilo deset let svoje dejavnosti in odprlo stoto razstavo. Dejstvo, da so bila na tej razstavi zbrana dela likovnih umetnikov — bivših dijakov šole (I. gimnazija, danes Srednja družbenoslovna šola), je samo po sebi dovolj zgovorno. Neposreden stik med likovnimi eksponati, izbranimi z relativno srečno roko in dijaki v tako frekventnem prostoru kot je šolska avla, ima gotovo neposreden vzgojni učinek.

Pri nas redka oblika privatnega razstavišča je Mala galerija Ivana Čobala.

Slikar že dalj časa organizira v vsvojih prostorih lastne razstave in razstave kolegov. Ob otvoritvah vselej poskrbi za glasbeno ali gledališko popestritev in s tem doseže prijetno vzdušje, za kar mu je hvaležna publika, ki redno zahaja v ta prostor. Ob tem se ne hote utrne tudi misel o različnih strukturah publike, ki jo imajo posamezna mariborska

razstavišča. Najbolj čutimo razliko v odzivnosti mladine — seveda tiste, ki obišče razstavo iz lastnega interesa, čeprav so izrednega pomena tudi organizirani obiski. Ob mladih obiskovalcih, ki so dokaj objektivni barometer kvalitete in zanimivosti razstave, ima vsako razstavišče svojo stalno, specifično publiko, ki prihaja iz različnih — včasih povsem drugotnih vzrokov. Vendar bi bilo napak pisati o subjektivnih vtisih, saj bi le statistično spremljanje obiska razstav lahko potrdilo ali ovrglo take domneve. Štetje obiskovalcev, ki ga opravljajo čuvaji razstavnih prostorov, loči le skupine in posamezne obiskovalce, ne pa tudi njihove socialne, izobrazbene, poklicne, starostne... strukture. Torej zopet nov zornj kot iz katerega bi bilo vredno natančneje opredeliti razstavno dejavnost v Mariboru.

Z adaptacijo nekdanje židovske sinagoge je dobila svoje razstavišče Zveza kulturnih organizacij mesta Maribora. V izredno lepih prostorih ob Dravi imajo domicil razstave likovnih amaterjev; v Mariboru so aktivni člani sekcije KUD Angel Besednjak. V svoj redni program, približno deset razstav letno, uvršča Sinagoga, kot se novo razstavišče imenuje, tudi razstave Društva likovnih umetnikov Maribor, posameznikov in gostujoče razstave. Posebno lepo je v njenih prostorih zazvenela nedavna razstava enajstih kiparjev iz Zahodnega Berlina, ki jo je organiziral Razstavni salon Rotovž.

V okviru Mladinske knjige deluje prodajna galerija Ars II. V rednih časovnih razmahih organizira manjše likovne (prodajne) razstave. Možnost nakupa daje tem razstavam posebno draž, čeprav je v Mariboru nakup umetnin (v primerjavi s prometom prodajnih galerij v Ljubljani) razmeroma skromen. Izbor razstav v Ars II je podrejen načelu aktualnosti, kar je povsem razumljivo. Če omenimo še dve neprofesionalni razstavišči, ki delujeta pod mentorstvom Umetnostne galerije, to sta razstavišče na Visoki tehniški šoli in Likovno razstavišče Stavbar ter Likovni salon Ruše, ki često pritegne v svoje prostore tako razstavljalce kot obiskovalce iz Maribora, smo okvirno zajeli tista razstavišča, ki že delj časa in z določenim odmevom soustvarjajo likovno klimo v Mariboru. Za obravnavano temo predstavljajo mejno področje razstave obeh muzejev v Mariboru. Zato naj le

omenimo, da so razstave in področja njune dejavnosti redni del muzejskega programa, kar občutno veča interes obiskovalcev za obe ustanovi: Pokrajinski muzej in Muzej narodne osvoboditve.

Ob koncu tega zapisa, ki se je, zaradi hitre rasti številna razstavišč in s tem tudi razstav v Mariboru v zadnjem desetletju, iztekel v naštevavanje, bi bil nujen povzetek. Povsem shematično bi lahko ugotovili, da je Umetnostna galerija tista ustanova v Mariboru, ki nudi svoji publikli strokovno pripravljene razstave, ki vsaj deloma sodijo že v domeno naše likovne dediščine. Rotovž želi, prav tako strokovno neoporečno, seznanjati z aktualnim na področju »čistih« likovnih zvrsti ter tudi ostalih medijev: fotografije, oblikovanja, arhitekture. Specifika Avle so mladinske razstave. Ostala razstavišča pa, z več ali manj sreče pri izboru razstav, zadovoljujejo izredno velike potrebe številnih likovnikov: profesionalcev in amaterjev. Kljub naporom profesionalnih ustanov je na področju razstavljanja še vse preveč stihije. Nepregledana je dejanska vzgojna moč razstav, čeprav jo lahko predvidevamo, kakovostni kriteriji so nedodelani. Razumljivo bi bilo, da bi doživele primeren odziv v dnevnem tisku in ostalih sredstvih obveščanja ter v strokovni publicistiki, le pomembnejše razstavne prireditve. Žal ni vselej temu tako. V Mariboru nimamo poklicnega likovnega kritika in strokovnjaki (kustosi) pišejo recenzije tako rekoč »pro domo sua«. Kriteriji, ki jih poiskujejo uveljaviti, pogosto izgubljajo ostrino ob laičnem in nekritičnem pisanju. Zadovoljni z ugotovitvijo, kako živahna je razstavna dejavnost v Mariboru in kakšen razcvet je doživele v letih svobode, ne smemo pozabiti na našete probleme.

Med skoraj tisoč razstavami, ki so jih mariborska profesionalna in ljubiteljska razstavišča ponudila svoji publikli, je bilo veliko dobrega. Upajmo, da je to dobro vsrkala predvsem mladina, ki postaja z rastjo Mariborske univerze vedno bolj aktivna soustvarjalka kulturne klime v mestu. V tem vidim zagotovilo ne le za številčno rast obiskovalcev razstav, temveč tudi za dvig njihove likovne razgledanosti. Ta se bo odzivala le na kakovostne prireditve in sama dogradila doslej še nekoliko nejasne kriterije razstavne dejavnosti v Mariboru.

UDK 911.37(497.12 Maribor)

Zgonik Mavricij, dr., upokojeni izredni profesor Pedagoške akademije v Mariboru

62000 Maribor, Cankarjeva 19, YU

Vloga geografskega okolja na začetke in rast Maribora

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 31, št. 2-3, marec 1984, str. 103—114, cit. lit. 13

V članku prikazuje avtor začetke in razvoj Maribora, 2. največjega slovenskega mesta, iz vidika vloge in pomena njegovega stvarnega geografskega okolja. Na nastanek in nadaljnji razvoj obdravskega mesta delujejo v medsebojni sozavisnosti tako določeni naravni faktorji kot tudi konkretni družbenopolitični in gospodarski ali antropogeni faktorji v določenem naravnem okolju. Ta se tekom časa kot rezultat medsebojnega prepletanja in součinkovanja preobrazuje v kvalitetno novo, pestrejše in mobilnejše okolje, to je v realno geografsko okolje. V preglednem razvoju Maribora in njegovega gravitacijskega območja sledimo po posameznih zgodovinskih fazah rezultatom učinkovanja najaktivnejših naravnih in antropogenih dejavnikov v rasti mesta in njegovega resničnega geografskega okolja.

UDK 903/904(497.12 Maribor)

Pahič Stanko, muzejski svetovalec, Pokrajinski muzej Maribor
62000 Maribor, Grajska ulica 2, YU

Arheološka preteklost Maribora

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 31, št. 2-3, marec 1984, str. 114—126

Navzlic ugodni prehodni legi v več smereh območje Maribora ni postalo pomembnejše središče niti v prazgodovini niti v rimski dobi, temveč je na tem prostoru prevladovala razpršena naselitev. To dokazujejo posamične najdbe kamnitega orodja iz neolitsko-eneolitskega obdobja, redki predmeti iz zgodnje bronaste dobe, a tudi več žarnih grobišč iz časa med 1000 in 700 pred n. št. V tem času je bil mariborski okoliš najmočnejše poseljen, vendar ob grobiščih še niso našli nobene naselbine. V poznejši železni dobi je bila med 700 in 500 naseljeno z okopi utrjeno gradišče Poštela, h kateri sodijo skupine gomil v bližini. Po nekajstoletni praznini se tudi tod naselijo Kelti, dokazani z zgodnejšimi grobovi na ravnini in poznejšo naselbino na Pošteli. V rimski dobi nastane pod Pohorjem vrsta naselbin in pristav s pripadajočimi gomilnimi grobišči. Najdbe iz gomil ter vrsta marmornih rimskih kamnov potrjujejo to naselitev po vsem mariborskem prostoru, a pomembnejša naselja so bila pri Miklavžu, Betnavi in Hočah. Skozi Maribor sta vodili rimski cesti za Flavio Solvo in Virunum. Antična naselitev je propadla v začetku 5. stoletja, mlajših arheoloških najdb, niti iz ranega srednjega veka, ni.

UDK 949.712 Maribor »18«:3

Leskovec Antoša, arhivski svetovalec, Pokrajinski arhiv v Mariboru

62000 Maribor, Glavni trg 7, YU

Upravni in gospodarski razvoj Maribora v 19. stoletju

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 31, št. 2-3, marec 1984, str. 167—175, cit. lit. 20

Marčna revolucija je cezura v upravnem in gospodarskem razvoju Maribora, tako je zasnovan tudi pričujoči prispevek. Obravnava se uprava mesta, ki dobi leta 1866 svoj statut in s tem tudi pooblastila okraja in uprava za širše območje, ki ima sedež v mestu, po podržavljenju leta 1850 je je vse več. V gospodarstvu na mestnem območju začne zaradi urbanizacije nazadovati kmetijstvo, obrt se z rastjo mesta množi, še bolj trgovina na drobno, na veliko se od davnine največ trguje z žlahtnim pridelkom pokrajine, vinom. Industriji, ki jo začenjajo pred letom 1848 predvsem priseljenci, potem pa zajame domače stroke, prija predvsem ugodna prometna lega Maribora, po letu 1846 še poudarjena z železnico. Upravni in gospodarski razvoj nista zgolj faktorja rasti Maribora, ampak v posebnih okoliščinah naroda, živečega pod tujo nadvlado, krepita v narodnostnem boju vladajočo nemško stran.

UDK 949.712 Maribor »16«

Koropec Jože, dr., redni profesor, Pedagoška akademija v Mariboru

62000 Maribor, Koroška 2, YU

Pileatorjeve pritožbe zoper mariborski mestni svet leta 1623

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 31, št. 2-3, marec 1984, str. 138—143, cit. lit. 66

Mariborski župnik Jurij Klobučar-Pileator je leta 1623 pošiljal notranje-avstrijski vladni pritožbe zoper mariborski mestni svet. V zvezi s tem se nam odkriva zelo zanimiva podoba razmer v takratnem Mariboru, zlasti v mestnem špitalu. Avtor tudi izpopolnjuje zgodovinsko znanje o tej ustanovi od ustanovitve do 16. stoletja na osnovi novih virov štajerskega deželnega arhiva v Gradcu.

UDC 903/904(497.12 Maribor)

Pahič Stanko, Counsellor of the Regional Museum of Maribor
62000 Maribor, Grajska ulica 2, YU

The Archeological Past of Maribor

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 31, No. 2-3, March 1984,
pp. 114—126

Despite its favourable transitory position in various directions the Maribor area had not become an important centre either in prehistoric times or the Roman era; contrariwise, dispersed settlements prevailed on the territory. This fact has been proved by individual findings of stone-tools from the Neolithic-Eneolithic period, some rare objects from the early Bronze Age as well as a couple of urngraves from the period between, 1,000 and 700 B. C. During that time the area of Maribor was most densely populated; still, no settlement has so far been found in the vicinity of the graves. In the Iron Age, between 700 and 500, there was a crannog Poštela, fortified with ditches, to which belong the groups of mounds in the vicinity. Following the void of a few centuries the Celts settled there which has been proved by the earlier graves on the plain and the later settlement on Poštela. In the Roman Age a number of settlements and dairy farms together with the mound graves appear. The findings from the mounds as well as a number of marble Roman stones certify this settlement on the whole territory of Maribor; more important settlements were the ones by Miklavž, Betnava and Hoče. Two Roman roads led through Maribor — to Flavia Solva and Virunum. The Antique settlement was destroyed at the beginning of the 5th century while there are no younger archeological findings, not even from the earlier Middle Ages.

UDC 911.37(497.12 Maribor)

Dr. Zgonik Mavricij, Retired Associate Professor of the Pedagogical Academy in Maribor

62000 Maribor, Cankarjeva 19, YU

The Influence of the Geographical Environment on the Beginnings and Growth of Maribor

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 31, No. 2-3, March 1984,
pp. 103—114, cit. lit. 13

In his article the author presents the beginnings and growth of Maribor, the second-biggest Slovene town, from the viewpoint of the role and importance of its actual geographical environment. The beginnings and further growth of the city by the Drava river were influenced by certain natural as well as concrete socio-political and economic or anthropogenic factors in a given natural environment. As the result of the mutual interweaving and interaction the latter is being transformed in the course of time into a new, qualitative and more variegated and mobile environment, that is, into a real geographical environment. In a survey of the development of Maribor and its gravitational areas the explores, in the course of individual historical phases, the results of the effects of the most active natural and anthropogenic factors on the growth of the town and its actual geographic environment.

UDC 949.712 Maribor "16"

Dr. Koropec Jože, Full Professor, Pedagogical Academy in Maribor
62000 Maribor, Koroška 2, YU

Pileator's Complaints Against the Maribor Town Council in the Year of 1623

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 31, No. 2-3, March 1984,
pp. 138—143, cit. lit. 66

In 1623 Jurij Klobučar-Pileator, a priest from Maribor, kept sending to the government of inner Austria complaints against the Town Council of Maribor. In connection with this affair, a very interesting picture of the circumstances in the then Maribor, especially in the city hospital, has been revealed. The author also contributes to the historical knowledge about the above-mentioned institution, from its foundation to the 16th century, on the basis of some new sources provided by the Styrian Regional Archives in Graz.

UDC 949.712 Maribor "18":3

Leskovec Antoša, Counsellor of the Regional Archives in Maribor

62000 Maribor, Glavni trg 7, YU

Administrative and Economic Development of Maribor in the 19th Century

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 31, No. 2-3, March 1984,
pp. 167—175, cit. lit. 20

The March Revolution represents a ceasura in the administrative and economic development of Maribor and the present article is designed in the same manner. It deals with the city administration which gets its statute and authority in 1866. Owing to urbanization, agriculture in the town area begins to retrograde while, on the other hand, handcraft grows together with the town. Even more than that retail-trade flourishes; from the time immemorial people traded with the country's best known product — the wine. Industry, introduced before 1848 mostly by immigrants and soon followed by domestic skillsprofits especially by the favourable traffic location of Maribor; after 1846 the latter was also strengthened by a railroad. Both administrative and economic development are not just factors of the growth of Maribor but in the national combat they help strengthening the governing Germans.

UDK 949.712 Maribor »11/16«(093) Mlinarič Jože, dr., arhivski svetovalec, Pokrajinski arhiv v Mariboru 62000 Maribor, Ljubljanska 3 a, YU Maribor do začetka 17. stoletja Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 31, št. 2-3, marec 1984, str. 126—137, cit. lit. 122 Avtor podaja predvsem na podlagi arhivskega gradiva zgodovino mesta Maribora od njegovih začetkov srednj. 12. stoletja do začetka 17. stoletja.	UDK 779:949.712 Maribor »1860/1945« Vrišer Sergej, dr., ravnatelj Pokrajinskega muzeja v Mariboru in redni profesor na Filozofski fakulteti v Ljubljani 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, YU Stari Maribor: mesto, ljudje in dogodki (iz starih fotografskih albumov) Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 31, št. 2-3, marec 1984, str. 176—183 Sestavek je komentar k fotografijam starega Maribora, ki pripovedujejo o življenju mesta ob Dravi, njegovem vsakdanjem utripu in nekaterih dogodkih in osebnostih. Slike zajemajo čas od 60. let 19. stoletja do osvoboditve v maju 1945.
UDK 262.3(497.12 Maribor) »1859« Ožinger Anton, dr., arhivist, Pokrajinski arhiv v Mariboru — škofijski arhiv 62000 Maribor, Glavni trg 7, YU Sedež slovenske škofije na Štajerskem v Mariboru leta 1859 Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 31, št. 2-3, marec 1984, str. 158—167, cit. lit. 34 Ze dvakrat poskušana in prav tako dvakrat propadla selitev sedeža lavantinske škofije iz Št. Andraža je po marčni revoluciji zaradi zaostrenega nacionalnega vprašanja dobila nov zagon. V želji, da se vzpostavi slovenska škofija na Štajerskem, se je že leta 1854 lavantinski škof Slomšek odločil za sedež v Mariboru, ki je nudil znatno ugodnejše pogoje, kakor drugi kandidat, mesto Celje.	UDK 730.034.7(497.12 Maribor):929 Straub+Holzinger Vrišer Sergej, dr., ravnatelj, Pokrajinski muzej v Mariboru in redni profesor na Filozofski fakulteti v Ljubljani 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, YU Doneski k opusu baročnih kiparjev Straubov in Jožefa Holzingerja Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 31, št. 2-3, marec 1984, str. 144—148, cit. lit. 9 Avtor omenja slogovne sorodnosti med deli mariborskih kiparjev Jožefom Straubom in Jožefom Holzingerjem. V Cirkovcah pri Pragerskem se je ohranil Straubov kip, ki je dolgo veljal za izgubljenega. Prižnica cirkovške cerkve opozarja tako na Straubove kot Holzingerjeve oblikovne elemente. Holzingerju sta nadalje pripisana veliki oltar v Cmureku (Mureck) in oltar iz kapelice blizu Kamnice pri Mariboru. Na kraju sta opisana še dva kipa iz mariborskega muzeja, ki ju avtor pripisuje graškemu kiparju Filipu Jakobu Straubu.

UDC 779.949.712 Maribor "1860/1945"

Dr. Vrišer Sergej, Director of the Regional Museum in Maribor and Full Professor at the Faculty of Philosophy in Ljubljana
61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, YU

Old Maribor: The Town, Its People and Events (From an Old Photographic Album)

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 31, No. 2-3, March 1984, pp. 176-183

The article comments upon the photographs of Old Maribor which tell of the life of the town by the Drava river, of its everyday goings-on and certain events and personalities. The photos cover the period from the 60's of the previous century up to the liberation day in May of 1945.

UDC 949.712 Maribor "11/16"(093)

Dr. Mlinarič Jože, Counsellor in the Regional Archives of Maribor
62000 Maribor, Ljubljanska 3 a, YU

Maribor Up to the Beginning of the 17th Century

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 31, No. 2-3, March 1984, pp. 126-137, cit. lit. 122

On the basis of the sources from the archives the author presents the history of the city of Maribor from its beginnings in the middle of the 12th century till the beginning of the 17th century.

UDC 730.034.7(497.12 Maribor):929 Straub+Holzinger

Dr. Vrišer Sergej, Director, The Regional Museum of Maribor; Full Professor at the Faculty of Philosophy in Ljubljana
61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, YU

Contributions to the Opus of the Baroque Sculptors — the Straubs and Jožef Holzinger

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 31, No. 2-3, March 1984, pp. 144-148, cit. lit. 9

The author points to the stylistic similarities between works of the Maribor sculptors Jožef Straub and Jožef Holzinger. One of Straub's sculptures, for a long time considered lost, has been found in Cirkovci by Pragersko. The pulpit of the church in Cirkovci points to both Straub's and Holzinger's formal elements. Furthermore, the great altar in Cmurek (Mureck) and the altar in a chapel near Kamnica by Maribor have been ascribed to Holzinger. At the end the author describes two statues from the Maribor Museum; the author describes both to another artist from Graz named Jakob Straub.

UDC 262.3(497.12 Maribor) "1859"

Dr. Ožinger Anton, Archivist, The Regional Archives of Maribor (The Episcopal Archives)

62000 Maribor, Glavni trg 7, YU

The Seat of Slovene Styrian Episcopate in Maribor in 1859

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 31, No. 2-3, March 1984, pp. 158-167, cit. lit. 34

Because of the aggravated national question the two attempts and two failures to move the seat of the Lavantine episcopate from St. Andraž got a new impetus after the March Revolution. Wishing to establish a Slovene episcopate in Styria, the Lavantine bishop Slomšek took a decision already in 1854 to have a seat in Maribor which had an advantage over Celje, another candidate.

UDK 314(497.12 Maribor) Matjašič Marjan, Muzej narodne osvoboditve Maribor 62000 Maribor, Heroja Tomšiča 5, YU Demografsko ekonomski aspekti strukture mariborskega mestnega prebivalstva Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 31, št. 2-3, marec 1984, str. 240—247, cit. lit. 4 Brez dvoma je mesto Maribor na pragu novega desetletja po številu v vojni padlega prebivalstva po svoji socialni strukturi in migracijskih obehležjih v Jugoslaviji izrazilo posebna urbana celota; tako visoke kvote delavstva pa so v tem obdobju še vedno dovolj adekvatno merilo razvitosti določene industrijske panoge oziroma celotne industrije...	UDK 027.2:374.73:316.343,63(497.12 Maribor) Hartman Bruno, dr., ravnatelj, Univerzitetna knjižnica v Mariboru 62000 Maribor, Prešernova 1, YU Slovensko delavsko bralno in pevsko društvo v Mariboru in njegova knjižnica Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 31, št. 2-3, marec 1984, str. 192—196, cit. lit. 22 Leta 1894 so slovensko narodno usmerjeni delavci v Mariboru pod skrbništvom slovenskega katoliškega in liberalnega meščanstva ustanovili Delavsko bralno in pevsko društvo v Mariboru. Uredili so si ga po vzorcu meščanske Slovenske čitalnice. Izobraževanju delavskega stanu in gojenju slovenščine naj bi rabila društvena knjižnica. Ta pa je bila sila skromna. Ko je društvo proti l. 1910 začelo slabeti, je poskusilo utrditi bralnico slovenskih časnikov na ponemčenih predmestnih Studencih; z njo pa ni imelo uspeha.
UDK 378(497.12 Maribor)»1859/1975« Bračič Vladimir, dr., upokojeni zaslužni profesor Univerze v Mariboru 62000 Maribor, Gosposvetska 24, YU Nastanek in razvoj visokega šolstva v Mariboru Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 31, št. 2-3, marec 1984, str. 247—256, cit. 8 Maribor je dobil prvi visokošolski zavod leta 1859 — Slomškovo slovensko bogoslovje, ki je delovalo do leta 1941, ko so ga nacistični okupatorji ukinili. V letih 1959—1961, ko je v Jugoslaviji nastala vrsta novih visokošolskih središč, je dobil tudi Maribor šest visokošolskih zavodov. Zasnovani na principih takratne visokošolske reforme in podprti od gospodarstva so se razvijali kot specifična visokošolska skupnost, dokler se leta 1975 niso samoupravno združili v Univerzo v Mariboru — drugo v SR Sloveniji. V razpravi sledimo temu razvoju.	UDK 069.02:7(497.12 Maribor) Gaberšček-Prosenč Meta, ravnateljica, Razstavní salon Rotovž v Mariboru 62000 Maribor, Trg B. Kraigherja 3, YU Povojna razstavna dejavnost v Mariboru Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 31, št. 2-3, marec 1984, str. 256—262 Povojno razstavno dejavnost v Mariboru lahko razdelimo na tri časovna obdobja: na čas pred nastankom Umetnostne galerije leta 1954 in po njem ter na čas po ustanovitvi Razstavnega salona Rotovž leta 1966, ki je prevzel sprotno razstavno dejavnost in s tem omogočil galeriji izrazitejšo muzejsko-galerijsko dejavnost. V tem času so se izoblikovala tudi številna nova razstavišča od Avle do Arsa II in od Male galerije Ivana Čobala do Sinagoge, ki s svojo dejavnostjo izredno popestrujejo sodoben razstavní utrip Maribora.

UDC 027.2:374.73:316.343,63(497.12 Maribor)

Dr. Hartman Bruno, Director of the Maribor University Library
62000 Maribor, Prešernova 1, YU

The Slovene Workers' Reading and Singing Society in Maribor and Its Library

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 31, No. 2-3, March 1984, pp. 192—196, cit. lit. 22

In 1894 the nationally aware Slovene workers in Maribor established The Workers' Reading and Singing Society in Maribor under the auspices of Slovene catholic and liberal townspeople. It was modelled after the middle-class Slavonic Reading Room. The Society's extremely poor library was supposed to contribute to the education of the workers and the cultivation of Slovene. When the Society grew weaker after 1910 unsuccessful attempts were made to strengthen the reading room for Slovene papers in the Germanized suburban Studenci.

UDC 314(497.12 Maribor)

Matjašič Marjan, Museum of National Liberation in Maribor

62000 Maribor, Heroja Tomšiča 5, YU

Demographic and Economic Aspects of the Structure of the Maribor Townspeople

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 31, No. 2-3, March 1984, pp. 240—247, cit. lit. 4

According to the number of people killed in the war, the social structure, and the migratory forces in Yugoslavia, Maribor represents, at the turn of the century, undoubtedly an expressively special urban unit; so big a number of workers at this time still very adequately points to the degree of development of a certain industrial branch or industry on the whole...

UDC 069.02:7(497.12 Maribor)

Gaberšček-Prosenec Meta, Director, The Exhibition Show-room Rotovž in Maribor

62000 Maribor, Trg B. Kraigherja 3, YU

The Post-War Exhibitions in Maribor

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 31, No. 2-3, March 1984, pp. 256—262

The post-war exhibitions in Maribor comprise three periods of time: the time before the opening of the Art Gallery in 1954, the time afterwards, and the time after the opening of the Exhibition Show-room Rotovž in 1966; the latter took over the contemporary exhibitions and thus enabled the Gallery to perform more expressively museum and gallery function. At that time a number of other exhibition places were opened — from Avla to Ars II, from Mala galerija Ivana Cöbala (The Little Gallery of Ivan Cöbal) to Sinagoga. All of them contribute to more variegated artistic exhibitions in Maribor.

UDC 378(497.12 Maribor)"1859/1975"

Dr. Bračič Vladimir, Retired Professor Emeritus of the University of Maribor

62000 Maribor, Gosposvetska 24, YU

The Beginnings and Growth of the University-level Schools in Maribor

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 31, No. 2-3, March 1984, pp. 247—256, cit. lit. 8

Maribor got its first university-level school in 1859 — Slomšek's Slovene Seminary — which was active until 1941 when the Nazis closed it down. Between the years 1959—1961 when a number of new university centres were established in Yugoslavia, Maribor got six university-level institutions. Based on the principles of the then university reform and supported by the economy they developed as a specific university unit until in 1975 they were united in the University of Maribor, the second university in Slovenia. The paper analyzes this development.

UDK 711.424(497.12 Maribor)

Curk Jože, arhivski svetovalec, Pokrajinski arhiv v Mariboru
62000 Maribor, Glavni trg 7, YU

Urbano-gradbena in komunalna zgodovina Maribora

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 31, št. 2-3, marec 1984, str. 148–157, cit. lit. 26

Sestavek dokazuje, da je na urbani razvoj Maribora vplivala vrsta pogojev, ki je sooblikovala njegovo sedanjo podobo. Mednje spada zemljišče, ki je s svojim sistemom paralelnih teras pogojilo njegovo stopničenje od rečnega pristana do sedanje Gregorčičeve ulice, nato primarna vzporedniška smer ulic, ki je naselbini dala planimetrično zasnovo in končno lokacijo glavnih objektov: župne cerkve, obeh dvorov, minoritskega samostana in židovskega geta, ki so fiksirali določene lokacijske točke. Sledi izoblikovanje Glavnega trga in meridianskega uličnega sistema ter končno mestno obzidje, ki je mestni areal spremenilo v trdno okvirjeno prizorišče, na katerem so se odigravala dogajanja naslednjih stoletij. Šestnajsto stoletje je dodalo obzidani Lent, osemnajsto stoletje komercialno tranzitno cesto, devetnajsto pa železniško vozlišče z velikimi delavnicami. Šele po osvoboditvi se je začelo mestno dogajanje načrtneje seliti iz starega jedra, vendar doslej še ni uspelo ustvariti enakovredne mu aglomeracije.

UDK 78(497.12 Maribor) »16/. .«

Spendal Manica, dr., izredna profesorica, oddelek za glasbeno vzgojo, Pedagoška akademija v Mariboru

62000 Maribor, Gosposvetska 19 b, YU

Glasbeno življenje v Mariboru

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 31, št. 2-3, marec 1984, str. 183–192, cit. lit. 23

Avtorica obravnava razvoj glasbenega življenja v Mariboru od začetkov v 17. in 18. stol. do danes.

V prispevku so prikazana tako nemška kot slovenska glasbena društva, združenja in ustanove: Kazinsko društvo (Casineverein), Glasbeno društvo (Musikverein), Mariborsko moško pevsko društvo (Marburger Männergesangsverein), Filharmonično društvo (Philharmonischer Verein), čitalnica, Slovensko bralno in pevsko društvo v Mariboru, Cecilijansko društvo, Katališko delavsko društvo (Katholischer Arbeiterverein) Glasbena matica, Koncertna poslovalnica, Mariborska filharmonija, Collegium musicum in še nekatera druga.

Razvojno pa je opisana tudi organizacija glasbenega šolstva in to v okviru posameznih društev ali pa samostojnih institucij.

UDK 351.778.532(497.12 Maribor)

Pirkovič-Kocbek Jelka, mag., raziskovalni sodelavec, Urbanistični inštitut SR Slovenije

61111 Ljubljana, Langusova 14

Socialna stanovanjska gradnja v Mariboru

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 31, št. 2-3, marec 1984, str. 202–208, cit. lit. 12

Maribor je eno najpomembnejših industrijskih središč v državi. Vzporedno z rastjo njegove industrije se je izostrevalo tudi vprašanje, kako delavcem zagotoviti stanovanja. V drugi polovici 19. stoletja so na Studencih zgradili prvo delavsko kolonijo na Slovenskem. Leta 1928 je bila po načrtih Ivana Vurnika zgrajena delavska kolonija na Taboru. Po osvoboditvi je bilo reševanje stanovanjskega vprašanja postavljeno na nove temelje. Kljub temu stanovanjska stiska ni bila odpravljena, temveč se je zaradi močne industrializacije še okrepila. V 60. in 70. letih je na obrobju mesta zrasla vrsta stanovanjskih sosesk in predmestij z družinskimi hišami. Stanovanjsko vprašanje je tako dobilo še eno krizno točko, to je razkorak med družbeno in zasebno gradnjo.

UDK 323.25:343.812(497.12 Maribor) »1936«

Filipič France, upokojeni višji znanstveni sodelavec Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani

61000 Ljubljana, Fabianijeva 23, YU

Gladovna stavka v Moški kaznilnici v Mariboru v avgustu in septembru 1936

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 31, št. 2-3, marec 1984, str. 209–219, cit. lit. 116

Razprava, ki osvetljuje predzgodovino in potek gladovne stavke političnih obsojencev komunistov v mariborski kaznilnici 1936. leta, obširneje razčlenjuje vzroke, zaradi katerih je do te stavke prišlo, poudarja tudi njen pomen v boju jugoslovanskih političnih obsojencev proti režimu nasilja v kaznilnicah predaprilske Jugoslavije. V pretresljivih podrobnostih je opisana smrt Djordja Mitrovića, sekretarja »Zembijske« (državnega biroja partije), ki se je, kljub temu da mu je strahotno mučenje na policiji načelo zdravje, udeležil gladovne stavke in je vztrajal v njej, vse dokler ni na kaznilniškem bolniškem oddelku umrl. Razprava vsebuje podatke, ki so pomembni tako za zgodovino Maribora kot tudi za zgodovino celotnega delavskega revolucionarnega gibanja med obema vojnoma v Jugoslaviji.

UDC 78(497.12 Maribor)»16/.. «
Dr. Spendal Manica, Associate Professor, Professor Department of Musical Education, Pedagogical Academy in Maribor

62000 Maribor, Gosposvetska 19 b, YU

Musical Life in Maribor

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 31, No. 2-3, March 1984, pp. 183-192, cit. lit. 23

The author discusses the development of musical life in Maribor from its beginnings in the 17th and 18th centuries up to nowadays. The paper presents both German and Slovene musical societies, associations and institutions: Kazinsko društvo (The Kazina Society — Casinoverein), Glasbeno društvo (Musical Society — Musikverein), Mariborsko moško društvo (The Maribor Gentlemen's Singing Society — Marburger Männergesangsverein), Pijharmonično društvo (Pijharmonic Society — Pijharmonischer Verein), Glasbeno društvo (Slovene Reading and Singing Society in Maribor), Cecilijsko društvo (St. Cecilia's Society), Katoliško delavsko društvo (Catholic Workers' Society — Katolischer Arbeiterverein), Glasbena matica (The Concert Agency), Mariborska filharmonija (The Maribor Pijharmonic Orchestra), Collegium Musicum, and a few others. Also described is the development of the organization of musical education both within individual societies and independent institutions.

UDC 323.25:343.812(497.12 Maribor)»1936
Filipic France, Retired Senior Scholarly Assistant at the Institute for the History of Labour Movement in Ljubljana
61000 Ljubljana, Fabijaničeva 23, YU
The August and September 1936 Hunger Strike at Men's Penitentiary in Maribor
Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 31, No. 2-3, March 1984, pp. 209-219, cit. lit. 116

The paper, which clarifies the pre-history and the development of the hunger strike of political convicts — communists — in the Maribor penitentiary in 1936, is an analysis of the causes which resulted in the strike; it also stresses its importance for the struggle of the Yugoslav political convicts against the regime of terror in the penitentiaries of the pre-April Yugoslavia. The death of Djordje Mitrovic, the secretary of »Zem-bilj« (the state party bureau) is presented with all deeply moving details; though the horrible torture ruined his health he took part in the strike and persisted until he died in the penitentiary hospital ward. The paper includes facts important both for the history of Maribor and for the workers' movement between the two wars in Yugoslavia.

UDC 711.424(497.12 Maribor)
Dr. Curk Joze, Counsellor in the Regional Archives of Maribor

62000 Maribor, Glavni trg 7, YU

The Urban, Architectural and Road and Railway History of Maribor

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 31, No. 2-3, March 1984, pp. 148-157, cit. lit. 26

The article proves that a number of conditions influenced the urban development of Maribor which helped to create its present image. One of them was the land itself which, owing to its system of parallel terraces, preconditoned its step-like shaping from the river harbour to the present Gregorčičeva Street; another was a basically parallel direction of the streets which gave to the settlement a planimetric foundation; and finally, the location of the main buildings: the parish church, both manors, the Minorite monastery and the Jewish ghetto — which fixed certain local points. Following is the formation of the Glavni trg (Main Square) and the meridian street system and finally the town walls which changed the city area into a firmly framed setting on which the events of the centuries to come took place. The 16th century added Lent, enclosed by a wall, the 18th century a commercial transit road, the 19th century a railroad crossing which huge workshops. After WWII the city activities began purposefully to move out of the old centre, however, no equal agglomeration has so far been created.

UDC 351.778.532(497.12 Maribor)
Pirkovic-Kocbek Jelka, M. A., Research Assistant at the Town-planning Institute of Slovenia
61111 Ljubljana, Langusova 14, YU
Social Apartment Construction in Maribor
Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 31, No. 2-3, March 1984, pp. 202-208, cit. lit. 12

Maribor is one of the most important industrial centres in the state. Along which the growth of its industry (the problem of workers' accommodation became very acute. In the second half of the 19th century the first workers' colony in Slovenia was built at Studenc. In 1928 another colony was built on Tabor according to the architectural plan of Ivan Vurnik. After the liberation new foundations were laid to provide accommodation for workers. Despite this the problem became more and more serious mainly because of the strong industrialization in the 60's and 70's. A number of residential areas and suburbs with family houses were put on the margin of the town. Another point of crisis was added to the accommodation problem, namely the gulf between public and private building.

UDK 39:316.343.63:656.2(497.12 Maribor - Studenci)

Petek Tone, kustos, Pokrajinski muzej v Mariboru
62000 Maribor, Grajska 2, YU

Kratek etnološki oris železničarske kolonije Studenci v Mariboru

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 31, št. 2-3, marec 1984,
str. 197—202, cit. lit. 22

Etnološko problematiko kolonije moramo obravnavati v strogi povezavi z delavnicami za popravilo vagonov in voznega parka. Prav delavnice so narekovale gradnjo kolonije za namestitev delavcev ustrezne kvalifikacije. Kljub hitrosti gradnje, so bila dela opravljena kvalitetno, saj gre tukaj za tipičen regionalističen stil delavskega naselja druge polovice 19. stoletja. Življenje v koloniji je bilo neposredno povezano z delom v delavnicah, kar je pripeljalo priseljence v koloniji do svojstvene izolacije in zavesti kolonijske pripadnosti. Prva generacija prebivalcev je tuja (večinoma nemška), pozneje prihaja do postopne in po prvi vojni do popolne slovenizacije. Vse skozi pa je med delavstvom delavnic in prebivalci kolonije prisotna razredna zavest, ki doseže višek v času NOB.

UDK 940.534.971.2 Maribor »1941«:323.263

Zevart Milan, dr., ravnatelj, Muzej narodne osvoboditve v Mariboru
62000 Maribor, Heroja Tomšiča 5, YU

Sabotažne akcije v Mariboru od konca aprila do avgusta 1941

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 31, št. 2-3, marec 1984,
str. 220—229, cit. lit. 39

Do začetka avgusta, ko je okupator začel zadajati narodnoosvobodilnemu gibanju v Mariboru hude udarce in so nekateri izvajalci sabotažnih skupin že odšli v Pohorsko partizansko četo, je NOG v Mariboru izvedlo tudi več sabotažnih akcij in med njimi nekaj večjih. Prva je bila izvedena v središču Maribora 29. aprila in gre za prvo tako uporniško akcijo v Sloveniji. Največ znanih sabotažnih akcij je bilo v juliju. Med drugim so tedaj na tezenski železniški postaji zažgali vagon vojaškega transportnega vlaka z dvema letaloma.

UDK 342.26(497.12 Maribor)»1850/...«

Bračič Vladimir, dr., upokojeni zaslužni profesor Univerze v Mariboru
62000 Maribor, Gosposvetska 24, YU

Razvoj upravne ureditve v Mariboru

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 31, št. 2-3, marec 1984,
str. 229—239, cit. lit. 8

V razpravi sledimo razvoju upravno-politične ureditve na območju prejšnje velike oblike Maribor od 1950. do 1983. leta. Podrobno je prikazan razvoj temeljnih enot od sosesk v času Avstroogrske, političnih in komasiranih občin v kraljevini Jugoslaviji, revolucionarnih politično-oblastnih organov — odborov Osvobodilne fronte — v času 2. svetovne vojne, narodnoosvobodilnih in ljudskih odborov, občin in občin — komun s krajevnimi skupnostmi v Titovi Jugoslaviji. Pri tem sta prikazana tudi mesto in vloga mesta Maribor, ki je bil sedež raznih višjih državnih in sodnih organov.

UDC 940.534.971.2 Maribor »1941«:323.263
Dr. Zevart Milan, Director of the Museum of National Liberation in Maribor
62000 Maribor, Heroja Tomšiča 5, YU

Sabotage Actions in Maribor Between the end of April and August 1941

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 31, No. 2-3, March 1984, pp. 220—229, cit. lit. 39

By August when the occupiers began to deal hard blows to the National Liberation movement in Maribor and when some executors of sabotage groups had already joined the partisans at Pohorje, the National Liberation movement in Maribor performed a number of sabotage actions, among them some bigger ones. The first one happened in the centre of Maribor on 29 April and it is nowadays considered the first rebellious action of the kind in Slovenia. The greatest number of sabotage actions took place in July. Among others two planes set fire to a railway carriage belonging to a military transport train at Tezno railway station.

UDC 39:316.343.63:656.2(497.12 Maribor - Studenci)

Petek Tone, Custodian, The Regional Museum of Maribor
62000 Maribor, Grajska 2, YU

A Brief Ethnological Survey of the Railroad Colony at Studenci in Maribor

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 31, No. 2-3, March 1984, pp. 197—202, cit. lit. 22

The ethnological problems of the colony have to be discussed in close connection with the carriage-and-engine repair-shop. The very same resulted in building a colony for the accommodation of the workers of corresponding qualifications. Despite the rapid construction good work was done on a typically rational style of workers' dwellings of the second half of the 19th century. Life in the colony was closely connected with the work done in repair-shops which resulted in a unique isolation of the immigrants in the colony as well as in their idea of belonging to the colony. The first generation of inhabitants was foreign (mainly German); later on it became gradually Slovenized and completely so after World War I. All the time, however, the workers and other inhabitants in the colony were class-conscious and this fact reached its highpoint during the National Liberation movement.

UDC 342.26(497.12 Maribor) »1850/. . .«

Dr. Bračič Vladimir, Retired Professor Emeritus, The University of Maribor
62000 Maribor, Gosposvetska 24, YU

The Development of Administrative Regulations in Maribor

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 31, No. 2-3, March 1984, pp. 229—239, cit. lit. 8

The paper presents the development of administrative and political regulations on the territory of the former big commune of Maribor from 1850 to 1983. The author gives a detailed description of the development of basic units — from neighbourhoods in the time of Austro-Hungarian empire, political communes in the Kingdom of Yugoslavia, revolutionary organs of political power-committees of the Liberation Front — during the time of WWII, people's and national liberation committees in Tito's Yugoslavia. Along with these the author describes the town and the role of Maribor as the seat of different state and legal organs.

KAZALO

AVTORSKO KAZALO

RAZPRAVE IN ČLANKI

- Vladimir Bračič*: Razvoj upravne ureditve v Mariboru — 229
- Vladimir Bračič*: Naстанek in razvoj visokega šolstva v Mariboru — 247
- Jože Curk*: Urbano-gradbena in komunalna zgodovina Maribora — 148
- Marjeta Čepič*: »Svoboda« in počastitev 50-letnice smrti Karla Marxa — 63
- France Filipič*: Gladovna stavka v moški kaznilnici v Mariboru v avgustu in septembru 1936 — 209
- Meta Gabršek-Prošenc*: Razstavna dejavnost v Mariboru — povojno obdobje — 256
- Ferdo Gestrin*: Dr. Pavle Blaznik — osemdesetletnik — 69
- Damjan Guštin*: Odnos deželnozborske večine SLS do poglavitnih gospodarskih vprašanj Kranjske v letih 1908—1914 — 45
- Bruno Hartman*: Slovensko delavsko bralno in pevsko društvo v Mariboru in njegova knjižnica — 192
- Jože Koropec*: Pileatorjeve pritožbe zoper mariborski mestni svet leta 1623 — 138
- Antoša Leskovec*: Upravni in gospodarski razvoj Maribora v 19. stoletju — 167
- Marjan Matjašič*: Demografsko ekonomski aspekti strukture mariborskega mestnega prebivalstva — 240
- Jože Mlinarič*: Maribor do začetka 17. stoletja — 126
- Božo Otorepec*: Grb trga Vuzenice — 18
- Anton Ožinger*: Sedež slovenske škofije na Štajerskem v Mariboru leta 1859 — 158
- Stanko Pahič*: Arheološka preteklost Maribora — 114
- Tone Petek*: Kratek etnološki oris železničarske kolonije Studenci v Mariboru — 197
- Peter Petru*: Spomeniki rimske umetnosti v Sloveniji — 8
- Jelka Pirkovič-Kocbek*: Kaj je urbanizem 19. stoletja na Slovenskem — 27
- Jelka Pirkovič-Kocbek*: Socialna stanovanjska gradnja v Mariboru — 202
- Marjan Slabe*: Dr. Peter Petru (1930—1983) — 7
- France Šebjanič*: Ivan Škafar (1912—1983) — 74
- France Šebjanič*: Tri štipendijske ustanove premurskih luteranov — 22
- Manica Špental*: Glasbeno življenje v Mariboru — 183
- Boris Vičič*: K arheološki topografiji Bohinja — 1
- Sergej Vrišer*: Doneski k opusu baročnih kiparjev Straubov in Jožefa Holzingerja — 144
- Sergej Vrišer*: Stari Maribor: mesto, ljudje in dogodki — 176
- Mavricij Zgonik*: Vloga geografskega okolja na začetek in rast Maribora — 103
- Tone Zorn*: List »Koroško Korošcem« — primer nemškonacionalne propagande pred plebiscitom v letih 1919/20 — 55
- Milan Ževart*: Sabotažne akcije v Mariboru od konca aprila do začetka avgusta 1941 — 220

Marjan Žnidarič: Redek jubilej (Ob 80-letnici Zgodovinskega društva v Mariboru) — 99

IZ STARIH FOTOGRAFSKIH ALBUMOV

Mirko Kambič: Album letalca Janka Vertina (1897—1983) — 71

ZAPISKI IN GRADIVO

Bogo Jakopič: Holzapflova oporoka — 75

Kristina Šamperl-Purg: Iz arhivske zakladnice — 76

DELO NASIH ZAVODOV IN DRUŠTEV

Nives Sulič: Ob razstavi »Društva in prireditve v Kamniku 1914—1941« — 78

NOVE PUBLIKACIJE

- Jože Ciperle*: Anton Linhart, Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije, 1. in 2. knjiga, Ljubljana 1981 — 79
- Zdenko Čepič*: Železničarska in splošna stavka aprila 1920 — almanah, Ljubljana 1980 — 84
- Damjan Guštin*: Boris Mlakar, Domobranstvo na Primorskem (1943—1945), Ljubljana 1982 — 80
- Olga Janša-Zorn*: Janko Pleterski, Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju, Maribor 1981 — 86
- Dušan Nečak*: Franc Obal, Arhitektura v obdobju 1900 do 1941 v Murski Soboti, Murska Sobota 1982 — 83
- Franc Rozman*: Josip Vošnjak, Spomini, Ljubljana 1982 — 80
- Vasko Simoniti*: Marko Vuk, Grad Dobrovo v Goriških Brdih, Nova Gorica 1983 — 87
- Vasko Simoniti*: Aleksander Stojanovski, Gradovite na Makedonija od krajot na 14. do 17. vek, Skopje 1981 — 88
- Marjan Slabe*: Ljudmila Plesničar-Gec, Antična posoda iz Emone s figuralnim prizorom, Ljubljana 1982 — 83

KAZALO SLIK

POKRAJINE, GRADOVI, NASELJA IN PODOBNO

- Celje, reprezentančna četrt ob železniški postaji, konec 19. stoletja — 28
- Ljubljana, Resljeva cesta, pred prvo svetovno vojno — 30
- Ljubljana, Državna bolnica ob Zaloški cesti — 32
- Hrastnik, premogovnik in delavska kolonija pred 1918 — 38
- Rogaška Slatina okrog leta 1850 — 40
- Koper, zračni posnetek 9. septembra 1917 — 73
- Kamnik leta 1931 — 78
- Pogled na grad Zgornji Maribor in na severozahodni kot mesta, 1681 — 127
- Maribor v 19. stoletju — 160
- Ptuj v 19. stoletju — 162
- Celje v 19. stoletju — 164

Stari Maribor v 20. stoletju (slikovna priloga) — 177—180
 Hotel Nadvojvoda Ivan (Erzherzog Johann) v Mariboru — 193
 Preradovičeva ulica, leta 1977 — 199
 Železničarska kolonija na Studencih — 203
 Delavska kolonija na Taboru — 204
 Stanovanjski bloki »bumerang« na Taboru — 206
 Stanovanjska soseska S-21 na Taboru — 207
 Prihod nemške konjeniške enote v Maribor aprila 1941 — 221
 Umetnostna galerija v Mariboru — 261

NAČRTI IN ZEMLJEVIDI

Halštatska poselitev Bohinja — 2
 Antična poselitev Bohinja — 3
 Žale — 4
 Grobišče na Podoncah — 4
 Zgodnje srednjeveška poselitev — 5
 Arheološko zanimive točke na področju Bohinja — 6
 Načrt Trsta in tržaške luke, 1809 — 34
 Wagnerjev regulacijski načrt za zahodni del Ljubljane, 1876 — 36
 Mostiščna lega Maribora v 12. stoletju — 105
 Zemljevid vpadov Madžarov (10., 11. stoletje) in Turkov (16., 17. stoletje) na področje med Dravo in Muro — 107
 Priključitev predmestij Mariboru leta 1850 — 109
 Meje občin, regionalnih skupnosti in podravske makroregije — 111
 Prazgodovinska najdišča v mariborskem kraju — 115
 Tloris Pošte in grobišče na Lepi ravni pod njo — 120
 Najdišča rimske dobe na področju Maribora — 121
 Krajevni narodnoosvobodilni odbori leta 1945 — 231
 Krajevni ljudski odbori leta 1946 — 232
 Občine leta 1952 — 234
 Občine-komune leta 1955 — 235
 Mariborske občine s krajevnimi skupnostmi leta 1983 — 237

OSEBE

Portret cesarja Tiberija, zač. 1. st. — 11
 Portret mladeniča, konec 1. st. — 12
 Herakles in Alkesta, čelni relief, konec 1. st. — 12
 Boginja Celeia na prestolu, 3. st. — 14
 Dr. Pavle Blaznik — 69
 Janko Vertin — 71
 Janko Vertin kot letalec na soški fronti — 72
 Udeleženci plesne šole v Kamniku — 79
 J. Holzinger, Dobri Pastir — 144

J. Holzinger, Veliki oltar v Cmureku (detajl) — 145
 J. Holzinger, Angela — 146
 F. J. Straub, Sv. Jurij — 146
 F. J. Straub, Sv. Martin — 147
 Štefan Skrbinšek (1860—1926) — 194
 Dr. Radoslav Pipuš (1864—1928) — 195
 Bruno Gobec — 224

RAZNO

Kositrni vrč z letnico 1664, Ptuj — naslovnica 1. zvezka Hišasta žara, Drnovo, 1. stoletje — 9
 Pogled na grobnico Ennijev, sreda 2. stoletja, Sempeter v Savinjski dolini — 13
 Prizor z Mitroviim žrtvovanjem bika, 3. stoletje — 15
 Predstavitev oransa, 5.—6. stoletje — 15
 Upodobitev pisarja, konec 3. — zač. 4. stoletja — 16
 Paradno oklep s figuralnim okrasom, 3. stoletje — 16
 Pečat trga Vuzenice, druga polovica 16. stoletja — 19
 Grb trga Vuzenice ok. 1820 — 20
 Grb trga Vuzenice (moderna rekonstrukcija) — 20
 Izvirnik madžarske oporoke M. Gomboca — 23
 Prva stran Adama Farkaša — 24
 Prepis Temlinove oporoke — 25
 Uvodnik v »Svobodi« iz leta 1933 — 64
 Mariborski mestni pečatnik, 1520 — naslovnica 2. in 3. zvezka
 Zvrsti kamnitega orodja iz mariborskega prostora — 117
 Izbor lončenine in bronastih predmetov iz žarnega grobišča na Pobrežju (1000—700 let pred n. št.) — 119
 Izbor najdb iz rimskodobne gomile pri Miklavžu na Dravskem polju, zgodnje 2. stoletje — 123
 Nekateri marmorni rimski spomeniki iz mariborskih najdišč — 124
 Dokument iz 6. XII. 1254 v katerem se Maribor prvič omenja kot mesto — 130
 Cesar Friderik III potrjuje mariborskemu mestu svobodno volitev mestnega sodnika — 133
 Prva stran pravil Delavskega bralnega in pevskega društva v Mariboru, 1894—1896 — 194
 Okupatorjev posnetek zažganega avtomobila — 222
 Okupatorjev posnetek zažganega vagona in uničenih letal oziroma razstavljenih delov za letali — 225
 Okupatorjev posnetek zažganega vagona in uničenih letal oziroma razstavljenih delov za letali — 227
 Novi razstavni prostori Rotovža — 259
 Stari razstavni prostori na Rotovškem trgu 1 — 257

Spoštovani!

SLOVENSKA MATICA je najstarejše slovensko književno, kulturno in znanstveno društvo. Vse od leta 1864 izdaja leposlovna, znanstvena in poljudno-znanstvena dela splošnega kulturnega pomena. V zadnjem času je izdala Slovenska matica knjige, ki so nepogrešljive za slehernega izobraženca. Posebej opozarjamo na knjigo Antona Linharta POSKUS ZGODOVINE KRANJSKE IN OSTALIH DEŽEL JUŽNIH SLOVANOV AVSTRIJE, ki šteje med najznamenitejša zgodovinska dela, kar jih imamo. Za znanstvene delavce in ustvarjalce bo zanimiva tudi PSIHOLOGIJA USTVARJALNOSTI Antona Trstenjaka, posebej za zgodovinarje pa tudi roman Alojza Rebule ZELENKO IZGNANSTVO, ki obravnava bivanje znamenitega humanista in diplomata Enea Silvia Piccolomini v Trstu, nekaj let preden je postal papež Pij II. Roman je tudi poskus ovrednotenja slovenske pristnosti v času in prostoru — v 15. stoletju na Tržaškem — ki sta Slovence zapisala anonimnosti.

Poleg omenjenih knjig iz programa 1981, ki jih lahko kupite po članskih cenah, ki so bistveno nižje od knjigotrških, pa ima Slovenska matica na voljo še naslednje zgodovinske knjige:

Pleterski-Ude-Zorn, Koroški plebiscit	200.—
E. Cevc, Poznogotska plastika	220.—
J. Pleterski, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo	300.—
L. Čermelj, Med prvim in drugim tržaškim procesom	100.—
P. Fister, Arhitektura protiturških taborov	150.—
I. Stopar, Razvoj srednjeveške grajske arhitekture	200.—
M. Britovšek, Razkroj fevdalne agrarne strukture	120.—
T. Glavan, Lužiški Srbi	100.—
I. Komelj, Gotska arhitektura na Slovenskem	200.—
V. Melik, Volitve na Slovenskem	120.—
I. Mohorič, Zgodovina železnic na Slovenskem	150.—
Zemljevid tržaškega ozemlja	140.—

Tudi v prihodnjem letu bo Slovenska matica izdala dve knjigi, ki sta zanimivi za zgodovinarje: Franc Kos: IZBRANI SPISI in Josip Vošnjak SPOMINI.

Knjige lahko po članski ceni dobite v protorih Slovenske matice, Trg osvoboditve 7, Ljubljana ali po pošti.

SLOVENSKA MATICA

Razprave v tej številki so napisali:

Marjan Žnidarič, Mavricij Zgonik,
Stanko Pahič, Jože Mlinarič,
Jože Koropec, Jože Curk,
Sergej Vrišer, Anton Ožinger,
Antoša Leskovec, Manica Špendal,
Bruno Hartman, Tone Petek,
Jelka Pirkovič-Kocbek,
France Filipič, Milan Ževart,
Vladimir Bračič, Marjan Matjašič,
Meta Gabršek-Prosenc

Izdaja Sekcija za krajevno zgodovino
Zveze zgodovinskih društev Slovenije